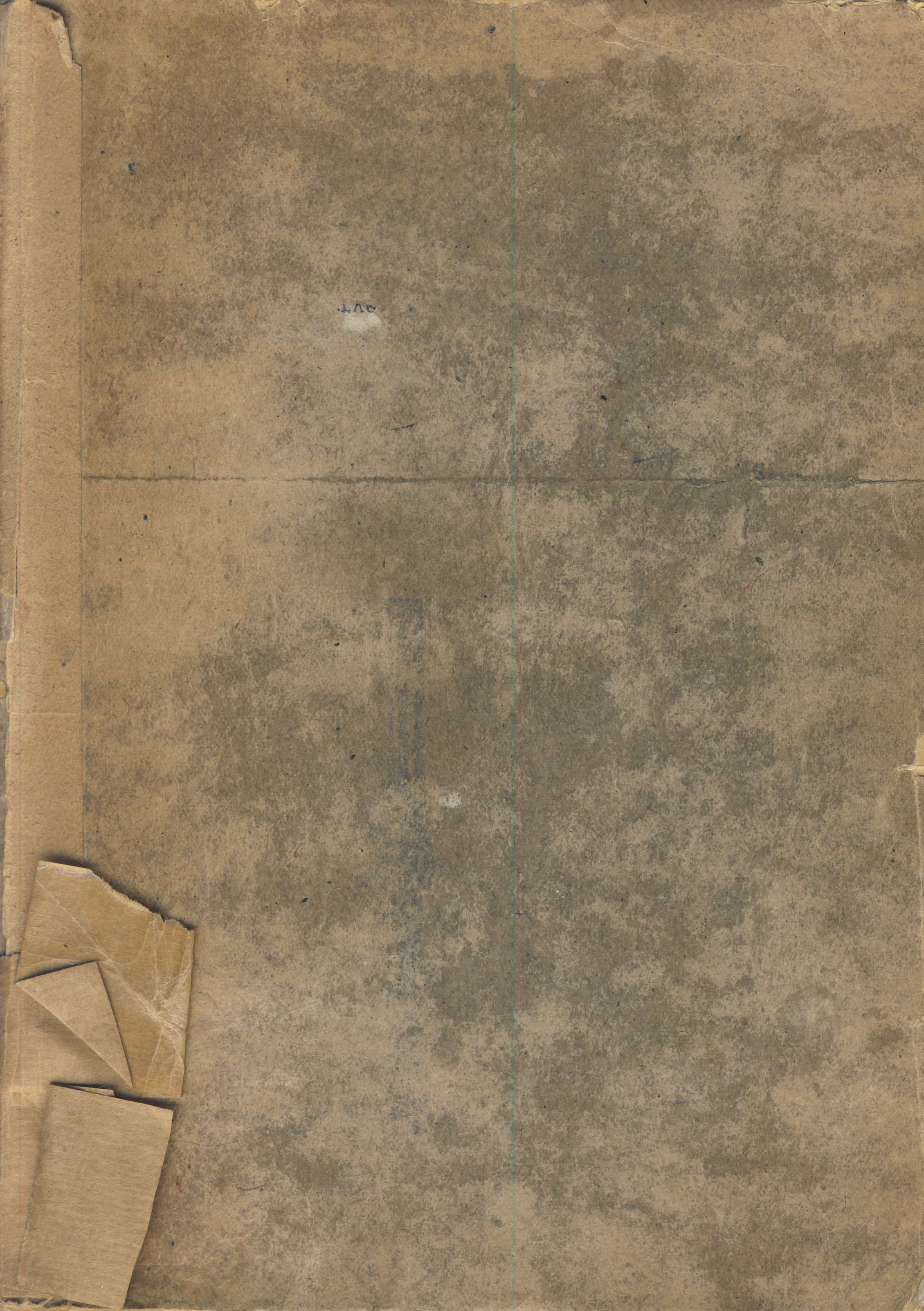

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I F. JELAŠIĆ

KNJIGA VIII

ZAGREB 1927.
REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE ZA G. 1925. I 1926.

TISAK »TIPOGRAFIJE« D. D. U ZAGREBU

ŠANDOR KSAVER GJALSKI

SASVIM NEOBIČNI I ČUDNOVATI DOŽIVLJAJI ILUSTRISIMUSA ŠIŠMANOVIĆA

KANO svake subote tako smo se i ovajput sastali u starodrevnom dvoru Šarengrada, kod dobre i fine starice, gospođe Matilde Jelenovićke u njezinom napolak tamnom salonu, gdje su visoki starinski zidovi bili tek malo osvjetljivani iz dosta sitnih i nadaleko među sobom razmaknutih starinskih prozora sa bezbrojnim, zelenkastim šajbama, uokvirenim u malim okancima, kako je to XVIII. vijek volio, pak se kojiput usred dana morala pripaliti velika svjetiljka, što je visjela u sredini plafona.

Kano svagda tako i tajput nakon iskaljenih žaoba na zločesto, po gospodarstvo nepovoljno vrijeme i na nevaljanu »današnju« lijenu i neposlušnu služinčad, naš je razgovor skrenuo na »duhove« i sablasti. Tu bi se bila mogla iz tih naših sastanaka sastaviti čitava knjiga »Tisuć i jedne noći«, sva puna priča i pripovijedanja iz »drugog« svijeta. Gospođa naime Matilda bijaše već trideset godina u žalosti za pokojnim mužem i za pokojnim sinom jedincem, pa je najvoljela da sluša iz onih strana, gdje je imala svoja dva nezaboravna pokojnika.

Ovajput je među nama bio novi pridošlica, ali odavna naš znanac i prijatelj. Bio je i on vlastelin iz susjedstva. Zvao se Pavao Šišmanović, nekoć veliki župan u obližnjoj županiji i potom dostojanstvenik kraljevine i virilist na saboru. Bijaše to vanredno naobražen i načitan otmjen gospodin, ponekle već poodmakle dobe.

Kad se izredalo već nekoliko pričanja, digne se Šišmanović i ispruži svoju visoku, otmjenu i elegantnu pojavu, da korakne po sobi.

— Sve je to interesantno! Ne ću reći, da je to u istinu sve baš onako bilo, kako glasi pripovijest, ali moram da vam kažem, da sam ja doživio nešto, što daleko nadmašuje sve ono, što sam čuo.

— Pa pripovijedaj, illustrissime domine! — klikne gotovo svatko od nas u društvu.

— Ne! Ne da se to tako lako pripovijedati — a i ja nisam baš zgodan pripovijedač. A stvar je možda i dosta zanimljiva, a glavno — istinita je! Ja jamčim za istinitost, jer sam sâm to doživio. Stoga ću radije napisati, točno i vjerno napisati, pa ću vam napisano čitati. Dođite danas osam dana svi k meni u Lazine, pa ćete čuti!

Tako je i bilo. Za osam dana bili smo kod njegovog stola u njegovoj biblioteci i on nam je čitao napisanu povijest.

Evo je!

... Divna je bila noć, prava naša južna noć, sva oblita plavim svijetlom punoga mjeseca, sva procijeđena mirisom, što se bujno i raskošno sipao sa lipa iz šuma na vrhovima bregova, da se miješa zadahom mokrih, rosnih trava i izdisanjem poniknutih usnulih poljskih cvjetova, — bila to noć, sva prodahnuta toplinom i životnom strasti. Duboka se modrina neba sva sjajila srebrom mjesečeva svijetla i zvijezde se gotovo utapljale u toj razlivenoj nedoglednoj svjetlosti. Jedino crveni Arktur otimao joj se i blištio i caklio se svojim purpurnim zrakama, što nam ih šalje iz nepojatnih daljina i iz davno — davno minulih vremena! Po brdeljcima i po nizinama razasuta pojedina stabla pričinjala su se kano bijele, neopredijeljene aveti, a vrbe onamo nad nedalekim brzim potokom čisto poprimahu spodobe i likove kakovih fantastičnih sablasti, što se u tom dalekom miru tek pomalo — pomalo giblju i njišu. Iz visokih stabala javilo se kojiput kreštanje vranino ili svrakino, da se među granama odmah razabere rasklop i zalepršaj kreljuti, a smijeh šumske sove taj čas da poprati to saneno gibanje, no da time samo

još poveća daleku tišinu i posvemašnji mir. Sve je tiho, sve je gluho. Isti slavulji prestali su svojom začarnom, ganutljivom melodijom, tek negdje daleko, daleko, javljao se melankoličnim tonom zloslutni ćuk. No s tim se samo još više isticao mir i još više osjećala daleka tišina. Rijetko i nejasno prekidaše taj gluhi mir lavež pasa iz nedalekih selišta ili ga prekine iz polja ćefkanje lisice, što tjera svoju lovinu, no i jedno i drugo kano da još povećavaše i još više naglasivaše tu daleku samoću i tišinu. Sve, sve kao da je ležalo u slatkoj, dubokoj sanji, što je izazivaše srebreno svijetlo s nebeske visine. Nehotice navrije mi na usta dražesni Lenau-ov stih:

Schlummernd lagen Wies' und Heim,
Jeder Pfad verlassen,
Niemand als der Mondenschein
Wachte auf den Strassen!

I zbilja, sve, sve uronilo je u tu sanjivu, srebrenu svjetlost, u taj uspavani tihi i gluhi mir, u kojem kao da se i iste sjene nisu pomicale.

Ja sam se vraćao kući s puškom na leđima iz jedne udaljene šume, gdje sam se preko volje dulje zadržao u poslu s lugarima i radnicima, pa me je tako zatekla na povratku noć. I ta me je u prvi kraj već sasvim zanijela, gotovo opčarala, ali tajput nije mi se bližala kakovom bezriječnom tajinstvenošću, pa se nisam gubio u misli na tajnovite nadsjetilne strane i pojave života. Dapače prolazeći pokraj seoskog groblja nisam ni časak podlegao onom hladnom i nesigurnom osjećaju, kojemu se i najnevjerovaniji Toma rijetko kada u takoj prilici ugne. Ta noć izazva u meni samo spomen na isto takovu mjesečevim srebrom okupanu noć, što sam je nekoć u mlađim danima u divnoj Veneciji, na nabrežju Canala Grande proživio.

Dosta je godina odonda prošlo, pa ipak pred dušu mi se rivaše u taj čas sva jasna, opredijeljena, sva točna i istinita uspomena do najsitnijih detalja na slatku, mladu noć, koja po toj svojoj mladosti nije bila nikakav doživljaj niti

kakovo zbivanje. A ipak nakon tolikih godina gotovo je oživjela opet pred menom i uporno se rivala pred svu dušu. Ja sam onda to uporno sjećanje pripisivao tek sličnosti noći; kasnije dakako morao sam to drugačije uzeti i dublji razlog naći. U onaj čas prepuštao sam se samo slatkoći spominjanja. Nakon mnogih i dugih godina gledaše mi oko opet pred sobom prekrasno, sasvim mlado čedo, najviše od kojih petnaest godina djevojče, što sam ga ugledao nad Canal Grande u Giardino reale pod prokuracijama, udešenim za kraljevsku rezidenciju. U ono je doba ondje postojala kavana i sav je prostor bio ispunjen stolićima za općinstvo. U glazbenom je paviljonu svirala vojnička glazba i svi su stolići bili zauzeti od mnogobrojnog općinstva i muškog i ženskog. Svijetlo sa vrtnih kandelabera na visokim stupovima i sa svjetiljaka po stolovima klizalo se i spuštalo po lijepim talijanskim obrazima muškaračkim i ženskim, da se opojno počme šuljati k ženskim otvorenim vratovima i niže k jedrim, divno ispupčanim grudima u uskim, dosta dekoltiranim lakim, ljetnim bluzama. Canal Grande čisto se je bjelasao i sjajio u srebrenom svijetlu mjesečevom i ista crna laguna kano da je morala odrinuti svoju tamnu, neprozirnu boju. Gdjegdje tek iz kakovog divnog palazza spuštala se sa kojeg ugla crna, duboka sjena, da baci dugo neprozirno snoplje crnih niti u tu razlivenu svjetlost. U vrtu je sve šumjelo i sve se orilo od talijanske toliko blagozvučne krasne riječi, od tamošnje živahne razgovorljivosti i od mlada pustopašna smijeha, a najviše i najčešće od pjevane pratnje glazbi, koja se je glasno i jasno orila i odbijala onamo od divnih stijena duždeve palače i bajno krasne biblioteke! — Pošao sam i ja u vrt. Srećom nađem blizu kanala slobodan još stolić i odmah ga zauzmen. Bio sam upravo zadovoljan, što sam našao baš taj stolić, jer je nedaleko bio stol, oko kojega je sjedjelo poveće englesko društvo, a sastojalo se od snažnih, londonskom elegancijom odjevenih sira i mistera, a i od engleskih lady i miss. Među njima bila je jedna tolike krasote, da sam morao zaboraviti na sva pravila uglađenosti i u pravom smislu riječi zagledati se u nju. Gotovo savršena pojava

anglosaske ženske ljepote, najveće ljepote među ženskim ljepotama.

A sa glazbenog paviljona zamnije napuljska melodija: Santa Lucia, pak onda »tui capelli neri« i tako redom izredaju obljubljene i poznate pjesme, dapače na koncu na veliko moje čudo, slađano i čuvstveno zatitra poznati njemački »lied«: »Ich liebe dich so inniglich ...« Općinstvo je s ushitom primalo sve one drage akorde. Muška je mlađarija sa na pô glasnim pjevanjem popratila svaku melodiju i pjesmu, dapače i njemački »lied« našao je mnoge pratioce, pa je sve šumjelo od »ik libe dik so iniglik«.

U taj isti čas pristupi k mom osamljenom stoliću gospodin visokog rasta (što je u Italiji velika rijetkost), da me uljudno upita »permesso«? Ja mu se naklonim i smjestim se, da mu dadem mjesta, no ne odgovorim ništa, jer sam u potpunom smislu riječi ostao bez riječi. Pokraj njega stajala je mlada djevojka od kojih petnaest ili šesnaest godina, ali tako neobično i vanredno lijepa, da me se dojmila kano kakova objava iz viših sfera. I nehotice prošapću mi usta: — Tâ — to je kano Heba ili Dafne ili Psihe! — a oko mi se nikako nije moglo da otrgne od tolika neizreciva čara, od tolike upravo personificirane dražesti, a najviše od baš klasične ljepote. Bila je pravi tip južne rimske ljepotice i sa svojom zagasitom pûti, zadahnutom slonokosnom bojom i sa svojim pravilnim crtama u nježnom ovalnom lišcu i sa svojom bujnom crnom nešto kovrčastom kosom, spletenom u grčku frizuru, što je još više izazivalo spomen na antikni svijet. No i te fine drage crte i ta divna modrim blijeskom dirnuta crna kosa i nježni strojni neprevisoki stas u prvom rascvjetu djevojaštva, ni onaj ljupki nedužni smiješak na punanim sitnim i sočnim ustancima, sve to makar do savršenstva krasno i drago, sve su to još nadilazile svojom ljepotom, čarom i milotom, i svojom dobrom dušom krupne, kano ugljen crne prekrasne oči pod dugim trepavicama. Ne znam, da li sam još u životu sreo tek približno tako krasno žensko čeljade, dapače ni u najglasovitijim slikama, najvećih majstora malo sam našao, što bi se moglo i dalo ovdje uspo-

rediti. Jedna jedina glasovita slika francuska, poznata pod naslovom »Potrti vrč«, predstavlja mladu djevojčicu, koja me je malo podsjećala na dražesno lišce, na ugledanu venecijansku ljepoticu.

Nisam onda još dovoljno dobro govorio talijanski pa tako ne mogoh da se upustim u razgovor i konverzaciju. Naravski nisam više ni okom trenuo, da vidim i gledam divnu Engleskinju. Imao sam oči samo, da se naužijem slatke ljepote, što je svijetlila i strujila iz pojave male Talijanke. Srećom se otac njezin upustio u dugi i živahni razgovor preko stola s nekim znancem od pokrajnjeg stolića, pa sam se mogao bar u prve časove sasvim prepustiti svojoj potrebi, da je gledam i gledam. Mala krasotica skoro je to primijetila i pogodio sam, da joj nije nimalo bilo neugodno ovo uporno promatranje. Dapače brzo sam opazio sitne gestove nedužne koketerije.

Iz razgovora među ocem i kćeri mogoh tek saznati njihov rodbinski odnošaj, ali ništa o drugima njihovim prilikama. Tek spominjanje nekih obitelji, s kojima su općili i o tom govorili, mogao sam naslutiti, da spadaju u više krugove društva. No da pravo kažem, mene u taj čas nije ni to zanimalo; mene je jedino i sasvim obuzela klasična ljepota i mila dražest, što je silnim valovima strujala i pršila iz čitave pojave mlade djevojke. Mogla je biti i kakova principessa ili kakova sartorella — meni je to sasvim jednako bilo.

Dašto te sam silno žalio, kada sam morao na ljubezno i uljudno pitanje gospodinovo odgovoriti: non capisco — non parlo italiano. I tako nije nastao nikakav razgovor među nama. Razumio sam, da je gospodin nekolikoputa predložio maloj, da bi pošli kući, no divno dijete na veliko moje veselje, krasnim svojim pogledima i svojim milim smiješkom uz slatku svoju dragu talijansku riječ uvijek je isprosilo produljenje. Ustali su istom, kada je davno glazba već prestala i svi se stolovi počeli naskoro prazniti.

Naravski, kada su njih dvoje otišli, i ja sam također ostavio svoje mjesto pak nenapadno za njima krenuo. Mala je ljepotica odmah to opazila. Došli smo na piazza San

Marco, kojoj bajne divote u toj noći gotovo nisam ni primijetio, ta — uvlačio sam čisto žedno u sebe svu divnu mladu pojavu, što je onamo preda mnom svojim skladnim, vanredno začarnim korakom stupala. A ja sam odnekada silno na to pazio, kako hoda i koraca ženska koja ljepotica! Iz piazza San Marco pod Orologiom stigli smo na Merceriju pak onda na Goldonijev trg, gdje su zakrenuli u neku pokrajnu ulicu, a ja sveudilj za njima. Mala se ljepotica vrlo često ogledavala unatrag, da me usreći svojim divnim zadovoljnim pogledom i još slađim smiješkom na koralnim ustancima. Napokon su stigli pred dosta visoku kuću — nekakav starinski palazzo s balkonima. Uđoše na zeleno oličena dosta uska visoka vrata. Otac je prvi uljezao i dok je unutri pripalio voštanu žigicu, kćerka je pred pragom zaostala, ogledala se na mene, da joj krasnim licem zasvijetli dragi, djetinjski smiješak. Usto mi se pričini, kano da mi daje malom svojom krasnom ručicom znak, da pričekam. Ja bih bio dakako i bez toga još ostao. Za kratak se čas pokaže gore na balkonu mala krasnica i baci dolje k meni stručak cvijeća, da se nasloni na ogradu balkona, gledajući ravno k meni. Gotovo sam poskočio do cvijeća i pred njom ga utaknuo u lijevi zapučak kaputa, da joj se duboko poklonim, a ona mi milim pridušenim glasom zaželi dobru noć — buona notte — buona notte! — pozdravi zamahom ručice i uđe u sobu, iz koje sam razabrao, da je netko zove i nezadovoljno prekorava, što je još na balkonu, a prošla je već ponoć. Ja sam još sveudilj ostao i morao dugo još ostati na istom mjestu, da jednako buljim gore k balkonu i zahađam micanje svijetla i gibanje sjene, da tražim njezinu sjenu. I nisam uzalud čekao. Ujedared se balkonska vrata malo rastvore, a među rastvorenim krilima spazim nju, svu oblitu jasnom, sjajnom mjesečinom, ugledah njenu divnu glavicu s raspuštenom dugom kosom i dragi strojni mlađahni struk, tek lakom košuljom zaogrnut, da sam vidio divno sadjelane gole laktove i jedva tek na pô pokrite grudi. Spazila me i opet pozdravila ručicom pak se žurno sakrila za zatvorena vrata. Ja sam pak ostao čisto obajan, nisam se mogao ni

smjesta maknuti; davno je već čitav sprat kuće poklopila tama i duboka sjena, kad sam se uzmogao otkinuti, dosta nesiguran, da ne izgubim pravac suhim putem, a u toj osami u to doba nigdje i nigdje kakova gondoljera. Dakako onamo od strane Canal Grande domnijevala je pjesma gondoljerska, da dočara svu bujnu i romantičnu legendu divne morskorođene Venizije!

Malo sam te noći spavao; krasno talijansko čedo gotovo mi je neprekidno lebdjelo pred očima. Sjećam se, da sam bio veoma rano već u poznatoj kavani Florijan pod Prokuracijama, tom stjecištu mletačkih putnika. Nije dapače bilo još niti jednog njemačkog izletnika. Nisam uzeo u ruke donesene mi novine, brzo sam posrkao kavu i gotovo nestrpljivo pojurio preko trga prema Orologiu, da pođem sinoćnjim putem i potražim stan krasnoga djeteta. U tom mom brzom koraku sustavi me poznati glas. Obazrem se — eto davnog znanca iz domovine a uza nj mlada ljepušasta dama. Taj me nije više pustio od sebe, rastumačio mi je, da je na svadbenom putu, blagosivao nebo, da je našao mene, koji poznam Veneciju i nikako nije privolio, da ga barem na časak pustim; tako sam morao, da se žrtvujem te mu budem vodićem po gradu. I gorko sam osjetio, kako je bio opravdan moj vječni strah na putovanjima pred susretajima sa znancima iz domovine. Oduvijek sam se plašio toga, a tajput mi je taj susret čisto sve pokvario. Nisam toga dana više dospio, da pođem u ulicu iz Goldonijeva trga i da potražim kuću male ljepotice, a isto tako i drugi dan. Nadao sam se, da ću je na večer opet vidjeti u Giardino reale, ali sam uzalud iščekivao njezin dolazak. Badava sam vjerno i točno prisustvovao svirci vojničke glazbe na piazzi San Marco, uzalud lutao po Giardino publico i posjećivao nekakvu umjetničku izložbu, što se je u njemu obdržavala, dapače i na Lido sam pošao, mada nije onda još ni traga bilo ondje današnjem sjaju. Sve je bilo badava, a žaluzije na njezinom stanu bile su duboko spuštene i zatvorene. Nisam više sreo i našao krasnog djeteta.

Eto te su me uspomene gotovo upravo pratile u krasnoj

divnoj noći. Ovdje usred hrvatskog Zagorja stala mi je pred dušu u potpunoj vjernosti i živahnosti ona venecijanska mlada, nedužna noć, koje sam se u nizu mnogih godina češće sjećao, no nikada s tolikom intenzivnošću i tolikom točnosti. Gotovo svaki najsitniji detalj uskrsnuo je u mom spominjanju.

Ja sam se hotice dulje zadržao kod pričanja ove uspomene, jer tim najbolje dokazujem i svjedočim, kako sam u toj bajnoj tajinstvenoj noći ipak bio sasvim daleko od mà kakovih okultističnih misli ili predosjećaja, pak po tom čudnovati doživljaj, što sam ga dočekao, dobiva još više znamenovanja.

Prolazio sam ispod humka, gdje su se zadržavali jazavci. Sjećajući se silne štete, što je u jesen po vinogradima i kukuruzima prave, baš sam zaželio, da bih kojega ugledao i ustrijelio. U toj žudnji skinuo sam s leđa lankasterku i navio odmah oba kokota. Pak zbilja, nisam možda prošao ni dvadeset koračaja, kad spazim u daljini kojih pedeset šezdeset koračaja životinju sa svojim mladima, kako polagano i nezgrapno polazi prema gustoj šikari. Taj mah sam dvocjevku podigao k licu, nanišanio i odapeo. Nisam još ni mogao primijetiti, da li je jazavac pao, još se nedaleko orila jeka puške, kad neposredno kraj sebe opazim, da stoji preda mnom sasvim gola mlada ženska pojava, kojoj su duge crne vlasi bile kano promočene i posute gustim kapljicama vode. Kuštrava joj se kosa spuštala niz divna skladna ramena, prekrivajući tek napolak desnu sasvim još nježnu jedru i tvrdu grud, dok joj se po lijevoj spuštala jasna, mjesečeva svjetlost. U milom, krasnom lišcu plemenitih i pravilnih crta ležao je toliki strah, toliki užas i tolika molba, da sam se gotovo lecnuo i prestao gledati divno, strojno, mlado tijelo, pak podlegao sasvim nekom dalekom strahu.

— U pomoć! U pomoć! Spasite me! — čuo sam očajni, bolni poklik.

Doista stajah čisto obezumljen, ne znadoh gotovo, što je to preda mnom, mada sam vidio i sasvim jasno gledao prekrasno mlado žensko tijelo, gotovo svu ljepotu i svu dra=

žest prave božanske golotinje. Tako sam jasno vidio i gledao, da sam dapače zamijetio mali, sitni, tamni madež nad lijevim bokom i kovrčaste kao svila mekane vlasi po djevičanskome, nježnom divnom tijelu. Sve tek u prvom nastajanju!

Je li to halucinacija? — pitah se uzrujano, loveći se za glavu, ali isti tren moradoh odrinuti tu pomicao, jer sam gotovo udisao ženski, slatki miris iz prekrasne pojave. Napokon kakova sablast? — reknem u sebi, da se odmah zapitam, odakle to fizičko osjećanje, da baš ćutim blizinu realnoga tijela?

No nisam imao vremena dalje da se gubim u domišljanju i pogađanju, jer me je djevojka uhvatila čvrsto za ruku i snažno povukla za sobom.

Zapali smo čisto u pravu naglu trku. Na moja pitanja ne dobih nikakav odgovor, samo od časa do časa trgao joj se iz ustiju prestravljen, očajan poklik: U pomoć — u pomoć! Spasite me! ... čas izrečen hrvatski, čas njemački, čas talijanski.

Pritom mi se osobito na čudo dalo, što nisam čuo njezine korake, kano da je nad travom i utrtom dosta širokom stazom više lebdjela nego li koracala. Napokon sam sasvim prestao da štogod razmišljam ili nagađam. Svladao posvema i mene neki skrajnji očaj, briga, što li, a glavno nesavladiva potreba i želja, da budem što prije ondje, kuda me čudnovata, neshvatljiva, a toliko krasna pojava vuče. Tako smo skoro zakrenuli u livade, i ravno upravili korake k potoku, što se uz livade vijugao. Poslije proljetnih kiša bio je jako nabujao. Šumni žubor brzih talasa nadaleko se čuo i gordo zamnijevao. Od brijega, zaraštena starim vrbama, spustismo se dolje k vodi baš do mjesta, koje sam znao kano veoma pogibeljno, jer je tu bio dubok, a snažan vir, u kojem se često i često događahu kobne nesreće. Odmah spazim, kako se ondje u vrtlog jače riva i nabacuje voda, a po njoj se plivajući širi i giblje nekakva bijela tkanina, iz koje je visjela u visinu ispružena nježna ruka; ta se grčevito hvatala, držala slabe šibe ili grančice, što je visjela nad vodom od stare najdonje vrbe na obrežištu. Pogodio sam odmah, da je to nesreća i da se netko utaplja. Nisam imao ni vremena, da skinem odijelo; bacim tek kaput sa sebe i brzo svučem teške šumske čižme, pak skočim u vodu, da ulovim ruku. To mi je namah i uspjelo, nađem brzo i uporište u potočnom pijesku, te sam snažnim naporom mogao za neko vrijeme povući k sebi potonuli ne preteški teret. Snažno se uprem o obližnju kladu u vodi i potegnem ga iz vode. A mjesec je bio taj čas svu svoju srebrenu svjetlost prosipao po izvučenom predmetu. Čisto sam se prenerazio i odskočio dva tri koraka dalje. Preda mnom je ležalo krasno djevojačko tijelo, tek gdjegdje zagrnuto mokrom, ženskom košuljom, a to tijelo bijaše gotovo istovjetno s pojavom moje pratilice. Obazrem se za njom, no nije je više pokraj mene bilo; ne mogoh je nigdje više zamijetiti. I sad me je još više zapanjila istovjetnost tijela potopljene nesretnice, s tijelom moje dosadašnje pratilice. Isto strojno mlado nježno tijelo, isto prekrasno lice s istim prestrašenim očajnim izrazom i bolno nategnutim crtama. Pače i onaj sitni madež, što sam ga bio primijetio na divno zaobljenom boku pratilice, udari mi u oči i na onom tijelu, a sitne, jedre i tvrde grudi bile su iste kao i one, što sam ih morao gledati i diviti im se kod pratilice.

Prihvatio sam se odmah posla oko spasavanja i pomaganja. Mada sam od teške uzrujanosti jedva bio gospodar svojih ruku, ipak sam odmah digao divno mokro tijelo, da ga naglavice postavim. Nije bilo teško u svojoj strojnoj nježnosti. Sve sam onda preduzeo, da istresem iz nje vodu. Hladnoća tijela nije me dovodila na misao, da bi nesretnica bila već mrtva. Naprotiv časkom mi se pričinilo, kao da su se vjeđe nešto maknule, pače stavljajući joj ruku na srce, pričini mi se, da malo udara. Uzeo sam glatku ko baršun kožu trti, da me je sve znoj polio. Svega me je zahvatila silna želja i potreba, da spasim prekrasno mlado čedo, koje me je, što ga više promatrah i gledah, sjećalo na nekoga i slično bilo nekoj poznatoj, a da se nisam dosjetio, kojoj to znanici.

A nisam je poznavao, mada sam u čitavoj okolici znao gotovo za svaku mladu djevojku, bilo seljačku, bilo vlaste-

linsku. »Tko je? Čija je? — neprestance se nehotice pitah u svome znojnom poslu. Po finoj elegantnoj košulji zaključio sam, da nije seljakinja. Nadah se, da će doći k sebi i pomislih, kako će joj strašno neugodno biti, kada se osvijesti i vidi, da je gledam u njezinoj golotinji. Zato je časkom prestanem trti i ogledam se za njezinim odijelom. Mislio sam, djevojka se došla kupati, pa je zacijelo gdje na brijegu ostavila odjeću. Pa tako je i bilo. Nedaleko od mjesta, gdje sam je našao, opazih na grmu uredno složenu odjeću, čarape, cipele i ručnike za brisanje. Upravo htjedoh, da koračim onamo, kada se dolje od potoka pokaže čovjek, u kojem odmah prepoznah svog lugara Miku, koji je bio također moj stalni ribić. Zovnem ga. On se u čudu obazre k meni i prepoznavši me hitro priskoči gore k meni.

— Za pet ran božjih — kaj se je dogodilo — prosim ih, njihovo gospodstvo? — klikne prestravljeno dobri čovjek, i taj se čas prikuči na tle k meni, koji sam se opet prihvatio posla oko utopljenice. Odmah se i on dao na posao, da mi pomogne. Opet pridigosmo naglavce tijelo, da iz njega isteče još zaostala voda. Upitam ga, da li on znade, tko je nesretnica? Prije nego mi odgovori, zagleda se dugo i pomno u krasno lice.

— Teško je to pogoditi, kad nema ništa na sebi! — reče za sebe, da uzme onda s druge strane gledati sveudilj kimajući glavom. Napokon se lupi o čelo i kaže mi, kako on misli, da je to stranjska gospođica, što je nedavno došla u posjete gospodi u Kalinovcu.

Kalinovec je bio u neposrednoj blizini onamo preko potoka. Vidjelo se odavle visoko drveće u parku, najveći dio krova i jedan dio prvog kata. Iz tri prozora sipalo se crvenkasto svijetlo.

— Dragi Mika, skoči sada odmah u Kalinovec i priopći pametno, kakova se nesreća dogodila. Gledaj da govoriš sa samim gospodinom ili sa milostivnom gospođom. Ujedno zamoli u moje ime, da bi se odmah poslala kola po doktora, neka bi odmah — ali odmah došao!

Mika se taj čas otputio. Nije uzeo ni toliko vremena, da zapali svoju hladnu lulu u ustima. Onako odjeven pregazio je potok i za čas našao se na drugom brijegu. Bio je on još od onih starih negdašnjih vjernih gospodskih sluga!

Ja sam ostao uz utopljenicu, sveudilj kušajući privesti je životu i svijesti. Dašto navalili pri tom na mene čudnovati, čisto tajinstveni osjećaji i svakojake najfantastičnije misli. Gledajući krasno lišce i onu bujnu crnu kosu, što se valovito spuštala k divno složenim ramenicama, opet sam se morao gotovo lecnuti. Sada kano da sam došao na prije već opaženu sličnost. Pričinilo mi se, da je mnogo slično onoj maloj krasnici, što sam je bio prije toliko godina gledao u Veneciji, a o kojoj sam baš ove večeri toliko mislio, i tako je opet jasno pred dušom svojom vidio. Dašto ja sam taj mah tu nađenu sličnost pripisao tome upornom sjećanju, koje mi se napokon činilo sasvim razumljivim i nimalo napadnim ili čudnim u toj mjesečinom oblitoj noći, koja je lako izazvala spomen na sličnu noć u Veneciji. No pomisao na prikazu, koja me je ovamo dovela, rivaše me protiv volje u nekakvu uzbuđenost, u nekakav osjećaj, sličan onome, što ga čovjek ima, ako oko ponoći prolazi grobljem. I nije me stid priznati, da mi se niz leđa klizahu hladni trzaji i nekakva grozničavost. U zbilja pojavljenu prikazu morao sam vjerovati i tumačenje s pomoću halucinacije najodlučnije odbijati. Tà nisam samo tek gledao i vidio, nego pače osjećao njezinu prisutnost. A ta sličnost i istovjetnost pojavljene prikaze s ovim ispruženim preda mnom tijelom, to isto lice, ista kosa, sve, sve me je uvjeravalo, da je pojavljena prikaza i ova nesretnica jedna i ista osoba. Nisam bio onda još bogzna kako upućen u okultističku literaturu, ali sam znao za slične pojave, gdje su se pojedine osobe pojavljivale na dva različna mjesta. Sjetio sam se slučaja Götheova s njegovim prijateljem i toliko još drugih sličnih legenda, koje sve hoće da dokažu te se ljudska duša može odijeliti od tijela i samostalno se pojavljivati. Znao sam, da branitelji besmrtnosti duše glavno ove i ovakove slušatelje izrabljuju u korist svog uvjerenja. Mogao sam sebi sasvim predstaviti i pojimati do=

gađaj. U onom silnom strahu i užasnoj pogibli, kod utapljanja, duša se nesretnice odijelila od tijela i pošla tražiti pomoć, koju se nadala u meni naći.

Nisam ostao predugo sâm. Možda već za pô sata dojahao je sâm vlastelin Kalinovečki, gospodin Mikačić, a za njim se dovezla na jednoprežnim, lakim kolicama gospođa Mikačićka, rođena Talijanka. Pratila ju je ljepušasta kćerkica. Malo ne u isto vrijeme dojurio i moj Mika sa kalinovačkim slugama. Gospoda su bila očajna, i sasvim poništena. Po doktora je odmah bila poslana četverosprega, pa je bilo sigurno, da će naskoro stići.

Moje se nade gotovo sasvim podigoše. »Spasit ćemo je — spasiti!« — klicalo je u meni. Gospođa pak skupa s kćerkom poniknu na tle kraj ispružena tijela, da ga pomno pokriju košuljom. Gorko su, gorko naricale, da svaki čas pomiluju nesretnicu, same se tješeći riječima: »Nije mrtva — živa je — nisu uda ništa ukočena!«

— Ah — što bi moja jadna dobra Marietta pretrpjela, kako li bi nesretna bila, da se bokče utopilo i da je mrtvo! — uzdisaše i naricaše gospođa.

Uto je naskoro došao liječnik, elegantan gospodin visokog rasta, kratko prirezane guste crne brade. Morao sam mu točno kazati, kako sam našao utopljenicu i što sam sve učinio.

— Dobro, — sasvim dobro! Ali mi ćemo opet ponoviti! — odvrati doktor i naredi, da mu nesretnicu dignu. Točno je sve pregledao, opet je kušao iscijediti iz nje vodu, a onda odredi, da se tijelo odveze u Kalinovec, kamo je najbliže bilo.

— Dakle ima nade? — upitah.

— Hm — malo — malo! Kušat ćemo. Možda se dade još štogod učiniti. Upotrijebit ću sve! — odvrati elegantni liječnik. No iz ozbiljnog, umnog i zabrinutog lica kao da sam čitao, te je svaka nada izgubljena.

Došli smo brzo u Kalinovec, svi neiskazano uzrujani. Nesretnicu spremiše u prvu, najbližu sobu. Doktor se odmah dao na posao, moleći, da budemo samo Mikačić i ja prisutni.

Nije dugo potrajalo, da je morao konstatirati smrt utopljenjem.

U salonu nas je čekala gospođa. Kad joj je doktor izvijestio stanje stvari, gospođa je gotovo pala u nesvijest i omaglicu. A i gospođica očajno je kriknula i proklinjala svoju migrenu, koja joj je onemogućila, da pođe s nesretnicom na šetnju.

— Da sam ja bila s njom, ne bi se bila išla kupati ili barem ne bi bila zašla na ono pogibeljno mjesto! — jadikovaše mlada djevojka.

— Oh — bože — bože! Dio mio santo! Što će draga moja Marietta, kada sazna, da je izgubila svoju milu kćerkicu — svoju obožavanu Zoë! I baš kod mene da se to moralo dogoditi! — naricaše gospođa i zapadaše u dugi monolog na talijanskom jeziku. Gospođa Adalgjiza Mikačićka bijaše naime rodom Mlečanka. Mikačić ju je ondje kod svog najintimnijeg prijatelja Buonmartinija upoznao i tako ga je svojom ljepotom i dragošću osvojila, da ju je odmah isprosio, ne pitajući ni za miraz ni za drugo što.

Nakon prvih najtežih časova posjedali smo oko stola. Gospođa Adalgjiza stala je pripovijedati o svojoj prijateljici i rodici Marietti, udatoj za Buonmartinija, gospođinog bratića, materi unesrećene djevojke.

Nije se mogla dosta naslaviti Mariettine ljepote i dobrote. Istaknula je ljepotu njezine kćeri Zoë, ali i dodala odmah: pa ipak nije dostigla ljepote svoje matere. Da nam dokaže istinu svoje tvrdnje, pošla je do malog stolića, na kom su bili naslagani nekoč moderni albumi uokvirenih velikih fotografija i pastela. Donijela ih je čitav kup fotografija, pače i nekoliko umjetnički izrađenih akvarela i crteža, — a sve portreti prijateljice Mariette.

Kada sam to pogledao, čisto sam se osupnuo i gotovo zapao u skranje čuđenje. Bile su to slike i fotografije moje male neznanke iz Venecije, što sam je prije toliko godina s tolikim zanosom u Giardino Reale u Veneciji promatrao i gledao. Sada sam razumio, zašto sam našao sličnosti između nje i sirote nesretnice! Ah — gotovo me je potreslo neko

mistično čuvstvo, ali i silni val žalosti, što vidim kod tolike nesreće ispunjenu baš donekle onu duboku želju tolikih i tolikih gòdina te bih opet ugledao ono divno venecijansko čedo! I ono večerašnje moje uporno sjećanje i spominjanje na onu nedužnu venecijansku noć također mi se pričini sasvim misteriozno i fatalno. I malo te nisam zapao u pravo pravcato sujevjerje. Svakako me je zaokupio i zahvatio sav veliki misterij, što ga nosi u sebi ljudska duša, ah — ne samo ljudska duša — već sav i sav život na svim stranama!

Gospodin Mikačić je međutim sve udesio, da se odmah brzojavilo o nesreći u Veneciju. No došao je odgovor drugi dan, da je obitelj Buonmartini odsutna iz Venecije, te se nalazi negdje na putovanju u južnoj Italiji! Tako je mala nesretnica, krasna Zoë morala biti privremeno sahranjena u obiteljskoj grobnici Mikačićevoj, a nije je nitko od njezina roda sproveo na zadnjem njezinom putu.

Nisam dugo i dugo mogao da se otresem onoga čudnovatog, gotovo mističnog dojma, što je na mene sve više i više činio onaj susretaj s golom djevojkom i polazak do potoka. I bio sam uvjeren, da ću imati svakojaka priviđenja pa gledati i vidjeti malu nesretnicu. Pače me podilazila kojiput i pomisao, da će mi se kano »duh« pojaviti. No od svega nije bilo ništa. Mjeseci i mjeseci su prošli, pa sam gotovo rijetko kada napokon na cijeli slučaj mislio. Mikačićevi ostavili ladanje i preselili se preko zime u grad, pa sam tako i s te strane izgubio priliku i mogućnost, da govorim o toj stvari. Pak i sâm moradoh na neko odulje putovanje, gdje sam se preko volje veoma dugo zadržao. Tako nisam ni znao, da li je lijes male nesretnice Zoë još u Mikačićevoj grobnici, ili je već otpremljen u Veneciju. Napokon nisam nato ni mislio.

Prеđašnjih godina svakog sam ljeta polazio u Veneciju na kupanje na Lido i to obično istom svršetkom srpnja ili u kolovozu. Godine, što je slijedila iza nesreće s malom Zoë, ujedared me zahvatila takova silna žudnja za Venecijom, da nisam mogao više ni časka izdržati. Gotovo me mučila potreba, da vidim opet njezine crne lagune, da gledam one divne, jedinstvene palazze na Canal Grande, da se predam

onoj bajnoj ljepoti i čaru bajnokrasne katedrale bizantske i veličajnosti duždeve palače, sve — sve ovo gotovo me vuklo i vabilo, da se nisam mogao oteti. Išao sam već u vrijeme Duhova. Dašto time sam zlo vrijeme pogodio, jer zacijelo polovica mnogobrojnih mađarskih židova upotrijebilo je iste dane za svoj izlet, a nisu za njima zaostajali ni bečki židovi, ni njemački turisti.

Svi su hoteli bili zapremljeni. Kod Bauer-Grünwalda ni pod krovom nije bilo slobodne sobice; sve je poplavio i pokrio palestinski tip. Isto bijaše u Britaniji, u Danieli-ju, tâ — svagdje. Pače moj obični mali hotel Metropol na riva dei Schiavoni ili kako je novi dubrovački pjesnik nazva: »hrvatska obala«, nije me mogao primiti. Ali je gospodarica hotela bila tako ljubezna, da mi je kano svom mnogogodišnjem gostu našla i pribavila sobu u privatnoj kući, u blizini katedrale — za nadbiskupskom rezidencijom. U prvi čas nije mi bilo drago, da budem među onim mnogim kutovima, što ih prave posve kratke uličice i uski kanalčići, ali kad sam ušao u staru, otmjeno građenu kuću, budem gotovo začaran arhitektonskom krasotom nutarnjosti, ispunjene divnim stupovima pod visokim svodovima, sa starima majstorskim dekoracijama. Osobito me zaniješe široke mramorne stube i mozaik-podovi po hodnicima i sobama. Sjećalo me to na moj drevni zagorski dom. Dobio sam sobu, gdje sam imao ravno izgled na Ponte dei sospiri i na crnu usku lagunu. Ne baš dakle najljepši izgled, ali meni je ipak bio sasvim drag. Tâ — vezano je s dalekim, dalekim časovima prošlosti! I stanovao sam posve ugodno. U višekatnoj kući prebivale su samo dvije obitelji, koje su se upravo odlikovale talijanskom ljubezljivosti i živahnosti. Bile su u njih četiri milovidne djevojke, s kojima sam se po svojoj stanodavki naskoro upoznao i upravo se rado s njima zabavljao. U njihovu bi društvu čitave sate sprovodio pod visokim svodovima, poduprtim redom tankih korintskih stupova. A krasne slike, nabojadisane po zidovima, gotovo i nisu drugo predočivale nego ljubavne prizore iz života olimpskih bogova, pa su nam tako pružale nepresušni izvor šaljivim razgovorima i

nedužnim bockanjima. Kako se vidi dakle, nisam ni najmanje bio izvrgnut kakovim mističnim pobudama i okultnim utjecajima.

Jedne smo večeri udesili šetnju na Piazzu San Marco za vrijeme vojničke glazbe i poslije sjeli pred kavanu Florian. Zabavljali smo se izvrsno. Mala dražesna Giuseppina i krasna vitka Jolanda upravo su se natjecale u duhovitim šalama. Svaki čas im se prosipao iz grla milozvučni čisto srebreni glasni smijeh, pak smo morali i mi drugi da zapadamo u živo smijanje. Tako se vrijeme neopazice odmaklo, pa je bila blizu već i ponoć, kad smo krenuli kući, ostavljajući i kavanu i trg i ulice sve puno ljudi i djece. U Veneciji kasno se misli na krevet.

Kod kuće još smo prije rastanka malo čavrljali i onda istom zaželjeli među sobom laku noć. Moja je soba bila u prvom katu i dok sam ključem otvarao vrata, još su mi iz gornjeg stubišta stizavali milozvučni, slatki povici: buona notte, buano notte, dormite ben!

U rasvijetljenoj sobi još sam se malko prošetao i posmatrao uzorke mozaik-poda. I onda se istom spremio, da legnem, smijući se još u sebi nekoj dosjetki dražesne Giuseppine. Ugasnem odmah svijetlo, ali ne mogoh nikako da usnem. Svakojake me misli salijetahu, napokon mi pače dođu na um svi razlozi, koji govore, da Newtonova hipoteza o gravitaciji nije istinita i nije moguća. Gubljah se čisto u mislima o pojmu prostora, o prostornoj i vremenskoj konačnosti svemira i o prostornoj energetici. Bludio mi duh po tim trnovitim stazama, što ih prirodoslovci i astronomi u tom pogledu utreše. Kako se vidi dakle, bio sam posve daleko od kakovih okultnih spekulacija i nagađanja. Kod toga razmišljavanja pogledam prema prozoru, gdje zaboravih spustiti zastor. Da se riješim svijetla, što je dolazilo sa ulične svjetiljke, htjedoh da se dignem iz kreveta pa sam već nogom tražio papuče. U isti čas spazim u suprotnom kutu u bjelini zavito žensko čeljade, koje se oštro isticalo iz tmine, što je ondje gusto ležala. »Ha — to je nekako iznenađenje iz kruga mojih najintimnijih znanica sa Mercerije

ili sa Piazza Erbe!« — radosno rekoh u sebi i uzmem pogađati, koja bi to mogla biti, da li ljupka Elena ili krasna Giulietta? Usto sa smijehom u licu pitah se, kada i kako je mogla doći u sobu, koja bijaše zaključana, a ključ u mene? Dignem se naglo sa kreveta ne tražeći više papučâ, pak onako bosonog stupim prema bijeloj pojavi. Odmah se uvjerih, da to nije ni Elena ni Giulietta. Bila je strojna, graciozna i sva nježna u svojim konturama, koje su se ipak ponešto kano gubile u toj tmini. Kada sam sasvim do nje pristupio i mogao sasvim točno razabrati crte krasnoga, ovalnoga lišca i ugledati velike tamne oči, ja se gotovo trgnem i poskočim dva, tri koraka natrag, sav čisto zaprepašten i čisto prenerażen. Pred sobom sam gledao i vidio lik nesretne male krasnice Zoë. Divno lišce, oblito nedoglednom žalosti, ipak je kano odsijevalo također još nekom zadovoljnom radosnom zrȁkom.

— Što je to? — kliknem glasno hrvatski, da se taj čas sav u strahu uhvatim za glavu, nisam li duševno obolio, nije li to kakovo luđačko priviđenje?

Prikaza se nešto makne i učini sitnim ručicama, kano da me hoće umiriti. A meni se pričini, da mi talijanski šapće, kako joj je teško i tužno za izgubljenim životom, što ga je morala ostaviti, a da nije ni u čemu još upoznala taj život. Ostao sam gotovo ukočen na istome mjestu stajati. Gotovo ni maknuo se nisam. Jednako sam buljio u tajinstvenu, neshvatljivu prikazu. I onda spazim, kako u žalosnom lišcu ona slaba, pojedinačno radosna zrȁka jače istruji. Blaženo podignutim krasnim krupnim očima k svodu došapne mi: Allora domani — Padova! Dakle sutra — Padova —, ponovim uzrujano hrvatski njezine riječi, da se u čudu zapitam, što to sve znači?

Posve naravski ja se dugo nisam mogao primiriti. Zapalio sam svijetlo, stao se oblačiti, da izađem napolje i skrenem u koju kavanu ili birariju. Za čas sam bio izvan kuće, da se krzo nađem na Piazza San Marco. Nisam pošao do Florijana već pod desnim prokuracijama uljezao u prvu kavanu, do koje sam došao. Nadao sam se, da će mi čaša

čaja ili čašica Fernet-Branca umiriti živce, koje sam krivio radi priviđenja, dakako ipak se čudeći, kako sam nadošao baš na nesretnu Zoë poslije onako ugodno i veselo spro-vedene večeri s krasnim mojim domaćicama, a nisam se gotovo mjesece već ni jedared sjetio male utopljenice. Pače za ovoga mog boravka nisam još ni jedared prošao u ulicu za Goldonijevim spomenikom, gdje sam nekoč kradom pratio polazak njezine matere i primio od nje kiticu cvijeća, bačenu sa balkona. Kod sviju mojih dosadašnjih boravaka u Veneciji, bijaše vazda jedan od prvih pohoda taj posjet ove ulice. A tajput eto — još nisam nato ni pomislio! Pa ipak eto — ujedared male nesretnice! Moram naročito i po-sebice istaknuti, da nisam ni časak pomislio ili povjerovao, da mi se prikazao duh male pokojnice. Bio sam suviše jedan od onih nevjerovanih Tomaša, koji ne vjeruju u duhove i stoje s nesavladivom skepsom pred pitanjem ne-umrlosti duše. Ali moram priznati, da mi se ipak vrzlo po glavi neprestano i jednako pitanje: što znače riječi allora domani — Padova. Kako sam u to zapao?

Uto projuriše raznosači jutarnjih novina sa svojom vikom i nevjerojatnom nametljivošću unatoč još neprobuđena dana. Tako je i do mog stola naletio podrapani momčić, da mi u isti čas ponudi barem deset novina. Mogah ga se riješiti samo da uzmem barem jedan list. Nisam pazio, koji i kakav list, već sam tek pružio dva ili tri komada onoga strašnog tadašnjeg talijanskog bakrenog novca, koji je bio ogroman: težak kolut s likom brkatog Vittora Emanuela. Ne znam više, kako su domišljati Talijani posprdno nazivali tu užasnu monetu. Momčić mi pruži novine, mokre još i pune vonja iz tiskare. Uzmem nemarno, nisam pače ni naslov novina pro-čitao, pak uzmem najprvo da potražim na zadnjim stra-nama, e da li će sutra biti kakova javna zabava ili kakav izlet po moru. Kod toga mi oko zapne na drugoj strani o vijest, uokvirenu crnim potezima. Nehotice stadoh da čitam tu vijest. Javljalo se, da sutra dolazi prijepodnevnim vlakom iz Trsta lijes s ostancima nesretno poginule gospođice Zoë Buonmartini, poznate krasotice. Lijes će se odmah natovariti

u vlak za Padovu, gdje se nalazi obiteljska grobnica, gdje će se obaviti sahrana. I sad sam dobio odgovor na svoje pitanje i odgovor, sav zagrnut mišljenjem nad misterijima!

Ne treba da posebice kažem, da sam toj žalosnoj prigodi prisustvovao i pošao u Padovu s istim vlakom, kojim se lijes vozio.

Tako sam došao u zgodu, da opet vidim onu, koja mi je kroz dugi niz godina stajala u nezaboravnoj uspomeni, pa sam se tajput kod ove tako potresno žalosne zgode lično s njom upoznao i prviput u životu s njom govorio.

Bila je još uvijek vanredno krasna, ali tajput kano sa-zrela žena, koja ima vrhunac iza sebe. Dakako činila je i po-svemašnja njezina satrvenost od ogromne tuge i žalosti, da sam teško nalazio ovaj neopisivi čas i onu savršenu ljepotu njezine petnaestgodišnje mladosti. No i ovakova u zrelim svojim godinama čisto je sjajila od vanredne ljepote. Mada joj nisam bio poznat, ja sam ipak nakon obavljenih crkvenih obreda i na povratku na kolodvor pristupio k njoj. Nisam se mogao savladati. Predstavim joj se kano prijatelj njezinih znanaca Mikačićevih. Ona me ljubezno primi, pruži mi obje ruke i dok joj dadoh uljudni rukoljub na desnicu, ona teško zaplače i spomene nesreću, što je snašla premilo joj dijete kod drage Adalgjize. Pripovijedah joj moj doživljaj s ne-sretnicom, mladom pokojnicom i da sam je ja našao u vodi. I kad joj spomenuh, da mi se još prošle noći prikazala i rekla: domani Padova, bijedna se i žalosna majka čisto uspravi i gotovo kliknu: Tä — potom je još imam! Zoë — Zoë — moje nezaboravljeno zlato, dođi k meni — k tvojoj majci!

Eto to vam je moj neobičan i čisto neponjatan doživljaj. Ja ga ne ću tumačiti, ne ću ga upotrijebiti kano dokaz tra-janja ljudske duše nakon tjelesne smrti i kano dokaz op-stajanja tako zvanih »duhova« i sablasti, ja se tek ograni-čujem na to, da sav u čudo zapadam pred mnogostranim tajnama naše duše, pred njezinim izvansvijesnim snagama i svojstvima.

Pročitana povijest izazvala je naravno taj čas dugotrajno i svestrana pretresivanje i razglabanje. Spiritisti u svom fanatizmu upravo su klicali pak slavodobitno odbijali svaku dvoumicu i sumnju u posmrtni svijet i život. Sâm pripovjedač naglo je prekinuo razgovor.

— Nemojmo ovako! Mi moramo na umu imati, da ništa ne znamo i da nismo udešeni te bi ikada spoznali tajnu opstanka i života. Niti se rodio, niti će se ikada roditi čovječji sin, koji bi digao i otkrio koprenu sa Izidine glave. Pokraj sviju velikih uspjeha eksperimentalno naravoslovne znanosti mi ipak o bîti same stvari ništa ne znamo. I kod svakog uspjeha eksperimentalne znanosti mi ne dočekujemo, da bi se približili pravoj spoznaji, mi tek dobivamo svagda i svagda novi pogled, kako ništa, kako upravo ništa ne znamo. Ova eksperimentalna znanost ne zna niti što je ta tvar — materija, ne zna, što je elektriciteta, o svjetlosti tek nagađa, pa tek hipotezama može da tumači kretanje i gibanje sunca, planeta i zvijezda. Ne znamo, da li je istinita Newtonova teorija gravitacije o gibanju i suvislosti svemirskih tjelesa, ili je drugi uzrok tome gibanju i toj suvislosti. Da se s tom hipotezom postizavaju u astronomiji prilično točni računi, ne dokazuje ništa za njezinu istinitost. Stari Babilonci i stari Kinezi prije dvije, tri hiljade godina, stojeći još na krivom principu geocentričnosti, sasvim su točno ipak proračunali pomrčine mjeseca i sunca, koje mi danas doživljujemo. Ništa — ništa ne znamo pokraj sviju uspjeha moderne znanosti. Slavni njemački učenjak istinu je rekao, kad je uskliknuo: Ignorabimus, semper ignorabimus! I čovjeka čisto grabi nostalgija za onim idiličnim danima, kada se još držala istinom svetom starobabilonska priča, po kojoj je svemogućem Bogu došla misao, da iz kaosa odijeli tminu i svjetlost, pa onda vodu i zemlju, pa onda stvara sve živo, da napokon iz blata sadjela svoj portret, da ga nadahne svojim božanskim dahom te mu tako podijeli besmrtnu dušu.

I napokon nije li taj mit možda bliži istini nego li sva

filozofija, koja se oslanja na rezultate eksperimentalne znanosti? — — —

Ništa — ništa ne znamo. Pa tako i ja ne znam, e da li mi se uistinu prikazala krasna nesretnica Zoë ili je to bila snaga moje duše, koja je tim načinom dolazila do gledanja događaja oko mene.

Ignorabimus — semper ignorabimus! — pa stoga ne zapadajmo ni u fantastičnost spiritista, a niti u bahatu sigurnost umišljenih znanstvenjaka! — —

Dvor Gredice, 31. svibnja 1927.

VLADIMIR MAŽURANIĆ

GEBALIM

VEĆ je davno svraćena pažnja učenoga svijeta na pisma nekog Židova, dvoranina i doglavnika silnoga vladara Andaluzije Abderrahmana III., koja sadrže mnoge zanimive podatke za upoznavanje prilika onoga doba. Hazdaj ibn Šabrut bio je za Abderrahmana III. u polovici X. vijeka nadzornik carina. Ali uz tu redovitu službu Hazdaj je imao drugih poslova i zadaća. Bio je to osobito uman čovjek[1], vrstan državnik, a poznavanje stranih jezika činilo ga je podesnim za razne diplomatske misije, koje mu je Abderrahman III. povjeravao. On je te misije uvijek s uspjehom izvršio. U svom dvostrukom svojstvu, kao nadzornik carina i kao diplomatski pouzdanik kalifa, Hazdaj ibn Šabrut dolazio je vrlo mnogo u saobraćaj sa strancima. U takvom saobraćaju — veli sam Hazdaj u svome pismu — on se uvijek propitkivao o prilikama svojih židovskih suplemenika u stranim zemljama. Tako je on jednom zgodom saznao, da na dalekom istoku postoji »hebrejsko carstvo«, država Kazara[2]. Ta je vijest umnoga Hazdaja ponukala, da dalje ispituje. Napokon je vjerodostojne podatke dobio od poslanika cara Konstantina Porfirogeneta. Hazdaj je odmah pokušao stupiti u dodir s kazarskim kanom. Poslao je najprije onamo nekoga Izaka. On je morao poći u daleku zemlju preko Carigrada. Ali na putu nije uspio zbog velike nesigurnosti. Nato je Hazdaj zaključio poslati pismo preko Jerusolima i Armenije. Ni tu nije bio sretnije

[1] Ispor. Vita Joannis abbatis Gorziensis (svez. 137. Migne-ove Patrologije), c. 121. [2] Kazari prihvatili su židovsku vjeru u VIII. vijeku.

ruke. Napokon mu je poslužila sreća i on je mogao kazarskomu kanu Josipu poslati pismo, koje se sačuvalo do danas. Veli Hazdaj u tom pismu: »Dok sam o svemu tomu razmišljao (t. j. kako da stupi u prepisku s kanom), došli su k nama (u Kordovu) poslanici kralja Gebalima, koje su pratila dva Jevreja, imenom Mar-Saul i Mar-Josif. Kad su čuli za moju brigu, utješili su me riječima: daj nama svoje pismo, mi ćemo ga donijeti kralju Gebalima; on će Tebi u čast odaslati ga Jevrejima u zemlji Hungarin, otkuda će biti otpravljeno u (zemlju) Rus, a odatle u (zemlju) Bulgar, pak će na taj način stići na mjesto, koje želiš«. Hazdaj se zaista poslužio tom ponudom i poslao je pismo, u kojemu se nalaze navedene riječi. Već u uvodu istoga pisma pripovijeda Hazdaj o poslanstvu kralja Gebalima: »Kraljevi svijeta čuvši za veličinu i moć našega kralja (Abderrahmana III.) donose mu poklone i skupocjene darove — — — tako kralj Aškenazi, kralj Gebalima t. j. Slavena, kralj Carigrada«.

Spomenuta dva mjesta u Hazdajevu pismu zaslužuju punu pažnju. Ponajprije se iz njega vidi, da je ime Gebalim služilo za oznaku nekoga slavenskoga naroda, a zatim se dade iz opisa u pismu s velikom sigurnošću ustanoviti položaj gebalimske zemlje. Svakako ta zemlja ima drugo ime, nadjenuto joj od naroda, koji ju nastava, a ime Gebalim (kao i ime Aškenazi) samo je oznaka tuđega — u ovom slučaju židovskoga — pisca za tu zemlju. Etimologija imena Gebalim dovodi se u vezu sa semitskom riječi džebel, gebal, što znači u arapskom i hebrejskom jeziku gora. Označivalo se dakle imenom Gebalim neke gorane. Ostala imena u Hazdajevu pismu dadu se lako razumjeti, ako se sjetimo geografske karte onoga doba. Pismo je pisano za Aderrahmana III. († 961.), i to već pod konac njegove vlade, jer se u njem spominju poslanstva iz Carigrada i Njemačke, za koja točno znamo, kada su došla u Kordovu. Treba dakle samo da sebi pred oči dovedemo, kako je izgledala Europa u polovici desetoga vijeka. Pod zemljom Hungarin sigurno se misli madžarska država u Podunavlju. Do nje se prostirala Rusija s glavnim gradom Kijevom. »Bulgar« je zemlja

sjevernih Bugara na gornjem toku Volge. Kazarska pak zemlja prostirala se između Crnoga i Kaspijskoga mora. Iz Bugarske zemlje tvorila je Volga naravni i najlakši put do glavnoga grada Kazara, Itila, koji je ležao na ušću Volge, na mjestu današnjega Astrahana. Pod imenom Aškenazi misli Hazdaj na Nijemce, koje židovski pisci srednjega vijeka općenito tako zovu. Preostaje još samo pitanje, kakvi je to narod Gebalima. Sam Hazdaj u svom pismu veli, da su Slaveni. Slavenski i drugi učenjaci bavili su se tim pitanjem. Pomišljalo se tu u prvom redu na Hrvate. Znamo, da i za ime Hrvata postoji drevno etimološko tumačenje, koje dovodi Hrvate u vezu s korijenom: chrb, hora, gora. Etimološko tumačenje govori dakle za to, da bi se pod oznakom Gebalima imali razumijevati Hrvati. No moglo je ime Gebalim nastati i otuda, što je zemlja Hrvata gorovita. Da je Hazdaj mislio Hrvatsku na Jadranskome moru, dade se zaključivati također odatle, što ta zemlja mora biti u susjedstvu Madžarske, a s druge strane izmedju Andaluzije i Gebalimske zemlje ne spominje Hazdaj nikakve druge države. Mora dakle ležati ta zemlja na moru, koje izravno veže Andaluziju i tu zagonetnu zemlju. Vidjet ćemo kasnije, da i drugi razlozi govore za to, da je Gebalimska država bila na moru. A Hrvatska je jedina zemlja na moru, koja je bila u neposrednom susjedstvu Madžarske. Koliki bi samo put bilo trebalo prevaliti — mjesto kratkoga puta po moru —, ako se uzme, da je pod zemljom Gebalima mišljena koja sjeverna susjeda Madžarske: Njemačka, Češka ili Poljska. A taj put izgleda mi također neprirodnim. Nema dakle prirodnijega rješenja nego je to, da je Hazdaj pod imenom Gebalim mislio na Hrvate. Neki su već od toga prirodnoga tumačenja odstupili, kad su pod imenom Gebalim razumijevali istina Hrvate, ali ne one u današnjoj našoj domovini, nego Hrvate u prekokarpatskoj, Velikoj ili Beloj Hrvatskoj. Čim se pak položaj zemlje Gebalima u tim teorijama pomakao na sjever, nastala su, naravno, još i druga razna mišljenja, da se tu radi o Česima ili Poljacima. Tako imenito Marquart (Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, str. 134. s.) drži,

da Hazdaj pod kraljem Gebalima misli na češkoga vladaoca Boleslava I. Misli Marquart, da je Boleslav, koji je pridružio svojoj državi glavni grad Bele Hrvatske, Krakov, nadjenuo svojoj »kraljevini« staro ime hrvatsko. Drugi učenjaci htjeli su Gebalime tražiti u Poljskoj, a to je ponukalo poljskoga učenjaka Modelskoga, da u posebnoj, mnogim trudom i velikom učenošću pisanoj studiji[3] sabere svoje dokaze, da je Hazdaj pod slavenskim gebalimskim kraljem mislio — njemačkoga cara Otona. Sve te hipoteze kušaju da nadomjeste najprirodnije tumačenje, da je Hazdaj pod zemljom Gebalim mislio na primorsku Hrvatsku. A to se sve dogodilo, jer se nije uzeo dovoljan obzir na svukoliku političku situaciju Sredozemnoga Pomorja u ono doba. Zaboravilo se na tvorbu kraljevstva već u početku X. vijeka na Jadranu, koja je *uspjela Tomislavu, a potrajala je dva vijeka pod hrvatskim dinastijama.*

Ne će se lako naći, kako se meni čini, nakon podrobna čitanja »Vitae Johannis Abbatis Gorziensis« — toga poslanika cesara rimskoga Otona I. na dvoru Abderrahmana III. — historik, koj bi ipak ozbiljno ustrajao kod pomisli, što ju je zastupao s tolikom naučnom spremom g. Modelski: da je naime razumijevao Hazdaj pod »kraljem Gebalima, t. j. Slavena« cesara Otona kao cesara Nijemaca, t. j. kao Alpinskih Gorana. Tako su bili napeti odnosi među obim potentatima, Abderrahmanom i Otonom, da se ne može u onako kritično doba, dok su gusari i razbojničke čete Saracena španjolskih priječile prijelaz preko Alpinskoga gorja, vjerovati, da bi se uopće mogla Hazdaju nadati pomisao, da u cesara Otona on, dvoranin, izmoli, neka posreduje sam poglavica Rimskoga carstva kod otpravka neke poslanice Hazdajeve vladaocu Kazara, Židovinu po vjeri. Kad je već kralj Oton I. bio podvrgao i Italiju i uništio Berengara, godine 951., kad je već Pavia bila Otonu u rukama, tada još bilježi kršćanski ljetopisac: »Saraceni, koji su sve prijelaze preko Alpa zakrčili, pobrali su velike danke od pobožnih

[3] Król Gebalim w liście Chasdaja, Lwów, 1910.

putnika za Rim, pak su im tada istom dopustili da planine prijeđu«[4]. Kako je izazovno bilo poslanstvo Abderrahmanovo Otonu I., o tom donosi potanke podatke Aschbach u »Geschichte der Ommaijaden in Spanien« (II, str. 99. s.), i to po istom odličnom savremenom izvoru, po rečenom »Žiću Ivana opata od Gorze«. Nosio je Abderrahmanov poslanik pismo kalifovo Otonu, u kojem je bilo pogrdnih izraza o Kristu i o kršćanskoj vjeri. Oton bio se radi toga razljutio i držao je poslanstvo tri godine kod sebe u nekoj vrsti zarobljeništva. Napokon je Oton odgovorio Abderrahmanu pismom, koje je na isti način sadržavalo pogrde na Muhameda. Poslanik Otonov bio je spomenuti Ivan, opat samostana Gorze u Lotaringiji. Nakon dugotrajnoga puta stigao je on u Kordovu, ali ga Abderrahman, koji je saznao za sadržaj pisma, nije htio primiti preko dvije godine, sve dok nije Ivan dobio od Otona pismo uljudnijega sadržaja. Može li se kraj tako napetih odnosa misliti na to, da će moćni Oton htjeti činiti glasničke službe za jednoga dvoranina svoga protivnika?

Meni se je pričinilo, da sporedba svih podataka, što nam ih daju izvori o općem političkom, kulturnom i prometnom stanju u ondašnjoj Europi, s jedne strane, sa jednim jedinim odsječkom lista Hazdajeva, što ću ga ovdje niže doslovce istaći, sa druge strane, obara sve s tolikom učenošću i golemim trudom sabrane razloge, koji se navode u korist hipoteze: »kralj Gebalima znači Otona I., kralja Nijemaca«.

Već sam gore naveo mjesto iz Hazdajeva pisma, gdje veli, kako je on razmišljao nakon bezuspješna pokušaja da otpravi poslanicu kralju u Kazarsku zemlju preko Carigrada i Jerusolima, i kako su ga tada izbavili iz neprilike dva Židova, koji su došli iz zemlje Gebalima zajedno s poslanstvom kralja Gebalima. Malo dalje nastavlja Hazdaj: »Pomenuta dva čovjeka iz zemlje Gebalim, Saul i Josif, koji se ponudiše, da će odvesti pismo moje k mojemu kralju i gospodaru (t. j. kanu Kazarije), kazivali su meni, da je — ima tomu šest godina unatrag — k njima pridošao jedan slijepi Jevrejin, čovjek mudar i blagorazuman, po imenu Amram, koji je govorio, da je on iz zemlje Kazarske, gdje je bivao na dvoru kralja i gospodina mojega (t. j. kana, na kojega otpravlja list); često da bi ga pozivali kraljevskomu stolu, a da je u kralja bio u milosti. *Čim sam to čuo, poslao sam za njim odaslanike, da ga oni k meni privedu, ali ga oni više nisu našli*«.

[4] Vidi Reinaud, Invasions des Sarrasins en France, str. 401.

Nije od velike važnosti bila ta vijest o boravku nekoga kazarskoga slijepog Jevrejina prije šest godina u zemlji Gebalimskoj, što se tiče prve Hazdajeve brige, kako da se uputi list u ruke kralju kazarskomu. Hazdaja je ipak želja morila, da on uzmogne naustice razgovarati s jednim čovjekom, jednovjernikom, iz same one zemlje, koja ga je toliko zanimala. Hazdaj stoji u tijesnoj i stalnoj vezi sa tom Gebalimskom zemljom, kako se vidi po toj brzini, kojom stvara odluku i odašilje *više* izaslanika u nadi, da će mu odanle doveden biti taj stari slijepac, a odaslanici njegovi da će se vratiti skoro i bez velikih zapreka iz te Gebalimske zemlje, i to tako brzo, dok su još poslanici kralja Gebalimskoga u Kordovi. Da su odaslanici njegovi našli slijepoga starca Amrama u kojem gradu Gebalimskom, oni bi ga bili pozvali u Kordovu na dvor najmoćnijega vladara u južnoj Europi Abderrahmana. U ono doba bio je morski put mnogo brži i sigurniji od puta kopnom. Uz povoljan vjetar bila bi Amrama prevezla galija ili liburna za dvije, tri nedjelje onamo u Kordovu. »Oni ga više nisu našli«. Možda je starac i preminuo.

Značajno je, kako Hazdaj ovaj odsječak, koji tako jasno utvrđuje, kolikom se je lakoćom u desetom vijeku općilo između jadranskoga mora i andaluške obale, na kratko završuje u svojoj poslanici. Razumljivo je, da mu je žao bilo, što odaslanici više ne nađoše slijepoga Amrama. Ali njemu su odaslanici morali iz zemlje Gebalimske ipak donijeti i vijesti, koje su ga utvrdile u nadi, da će se doista preko Gebalima moći pomoću vladara Gebalimskoga bez teškoće upriličiti otpravak poslanice. Nastavlja stoga

Hazdaj: »Ništa ne manje ukrijepila se moja nada i osililo se je moje ufanje«. Nakon toga logični i bistroumni pisac prelazi u svom listu na odlučnu rečenicu: »Tada (nakon stiglih vijesti iz Gebalimske zemlje, dokle su još u Kordovi boravili poslanici gebalimski i Židi Saul i Josip) sam ja napisao ovo pismo ka kralju mojemu gospodaru«. Čekao je po tome Hazdaj na to, da se vrate glasnici, odaslani u Gebalim. Kad bi bio s njima stigao i slijepi Amram iz Gebalima u Kordovu, tada bi drukčija bila sadržina Hazdajeve poslanice. Upućen naustice po Amramu u prilike države Kazarije, mogao bi bio Hazdaj jamačno upitati još podrobnije »kralja i gospodara« svojega i o drugim kojim kazarskim odnosima, koje bi mu Amram možda bio spomenuo. Ovako se je morao Hazdaj stegnuti u listu na upitke o najbitnijim državnim i vjerskim prilikama svake države (kako su Židovi onamo došli, od kojega je roda kralj, kakav je oblik vladavine, kako je zemlja velika itd.).

Moramo sporediti prometne međusobne prilike obalnih država — Andaluzije s jedne strane, a Gebalima-Hrvatske sa druge, koje obe oplaču valovi istoga mora, — sa međusobnim dušmanskim naziranjima, koja su toliko priječila sve zapadno kršćanske vladaoce, a istim načinom i islamskoga kalifa andaluškoga, te ti vladaoci ni kod najbolje volje nikad ne mogoše upriličiti trajniji nesmetani trgovački i ekonomski promet preko Pireneja i Alpa, a niti po zapadnom Sredozemnom moru. Nasrtaji, gusarski napadaji, saracensko-mavarski, i sa andaluških i sa afričkih obala, nijetili su oganj međusobne mržnje i žudnje za osvetom. Kako Ibn Haldun reče: »U ono su doba kršćani i njihovo brodovlje mogli ploviti samo po sjevernim i istočnim dijelovima Sredozemnoga mora, uzduž obala Franaka i Slovjena (t. j. Hrvata) i po otočju grčkom«.[5] Krstarili su onuda gusarski brodovi. S druge strane su u tijesnoj prijazni Saraceni Andalužani i Romeji bizantinskoga carstva. Aschbach u spomenutom djelu (II, str. 94.) ističe veliko prijateljstvo cesara Konstantina Porfirogeneta, poznatog povjesnika, koji je pokušao da ubilježi za potomstvo prve početke državotvorne radnje Hrvata i Srba na Balkanskom poluotoku, sa kalifom Abderrahmanom III. Konstantin je godine 949. otposlao u Kordovu sjajno poslanstvo, koje je bilo prijateljski i uz najveće počasti primljeno. Koliko je pak smetnja bilo — kako sam gore po istom Aschbachu naveo —, dok su izmijenjena poslanstva Otona i Abderrahmana: bile su te prilike privele do ruba rata. Naprotiv hrvatski su brodovi plovili u Andaluziju i natrag s tim lakše, što su im u desetom stoljeću bili odnosi sa Sicilijom tako povoljni, da je u glavnom gradu Palermu najprometnija četvrt nosila ime »Harat as Sakaliba« (slavenska četvrt). Luka je ležala baš u toj četvrti, poput »Rive od Hrvata« u Mlecima[6]. Pored Romeja spajale su dakle i hrvatsku državu sa islamskom državom u Kordovi za vrijeme omajadskog kalifata najplodonosnije ekonomske veze.

[5] Amari, Biblioteca arabo-sicula, str. 187.

Za naše Primorje bila je onda Andaluzija neiscrpivo vrelo privrede, najzgodnije poprište za bujni i jedri naš podmladak, željan dobitka i prokušanja vlastite snage. Nije čudo, što se je za Abderrahmana III. u Kordovi nabrojilo 13.750 *odraslih* »Slavena«, velikim dijelom u najpovoljnijim odnosima ne samo materijalnim, nego i društvenim. Postadoše oni odatle predmetom zavisti i neugasive mržnje ter izginuše, pokopani pod ruševinama državne zgrade, koja je počivala daleko preko jednoga vijeka na njihovim širokim ramenima, a branile su ju njihove krepke mišice.

Gdjegod kritično zagledamo u sadržinu lista Hazdajeva, svagdje nam se otkriva bistroća njegova uma. Nikako ne mogu razumjeti, kako bi taj državnik bio mogao doći na pomisao, da odašalje više odaslanika u golemu zemlju, ne u jednu pokrajinu, nego u velike države moćnoga Otona I., da potraže stara i slijepa Jevrejina Amrama i da mu toga slijepca dovedu iz koga njemačkoga kraja u Kordovu? Bilo bi to i kraj najsređenijih međunarodnih odnosa u ono doba

[6] V. opasku 65a) k mojoj raspravi o Meleku Jaši u Zborniku kralja Tomislava, što ga je izdala Jugoslavenska akademija.

gotovo neprovedivo. Putovalo je poslanstvo Ivana opata Gorzkoga mnogo mjeseci, dok je iz Verduna niz Rhonu stiglo u Kordovu. Do sedam, osam mjeseci trebalo je pak, da se prevali kopnom put od Kordove do Frankfurta.

Pak istom hipoteza, kao da su poslanici Gebalimski bili odaslani od nekoga vladaoca sjevernih Hrvata iz Praga ili iz Krakova kao sjedišta toga zagonetnoga tobože kralja Ge- balima-Slavena; kako je ta hipoteza, jedna i druga, gotovo posve neskladna sa svim povjesnim prilikama onoga doba! Povijesna je činjenica Hrvatska samosvojna država, tvorba začeta po banu Porgi u sedmomu vijeku, a nekim načinom zaokružena i razvijena po Tomislavu, da poslije Tomislav- ljeve smrti uz razne nezgode i slavne povijesne zgode u po- četku dvanaestoga vijeka tragičnim načinom bude završena, nakon izginuća kraljevske dinastije hrvatskoga porijetla, krunidbom kralja Arpadovića za kralja hrvatskoga. Prija- teljski, vanredno tijesni odnosi između Andaluzije i te hrvatske države mogu nam jedino protumačiti, kako je Hazdaj u svojem listu mogao načinom, kako ga on sam jasno opisuje, za nekoliko nedjelja u Gebalim, kralju Slavena, t. j. Hrvata, otpraviti glasnike sa pozivom, da slijepca, starca Jevrejina smjesta, za vremena, dok još hrvatski poslanici borave na dvoru kalifa, glavom privedu u Kordovu sa naše obale. Taj Gebalimski vladalac tako je spreman na usluge uglednika na dvoru Abderrahmanovu, Hazdaju, da ovomu i pratioci poslanika bez krzmanja mogu zajamčiti, da će njihov vladalac radosno prihvatiti priliku, kako bi ispunio želju Hazdajevu. I doista samo u ime vladaoca države *drugoga* reda (kakova je bila Hrvatska nakon smrti Tomislava u po- lovici X. vijeka) mogahu Jevreji hrvatski, Saul i Josip, podati gotovo peremtorno obećanje Hazdaju, bez sumnje uglednome mužu, ali ipak samo službeniku kalifovu sa riječima: »daj nam Tvoja pisma, mi ćemo ih predati kralju Gebalimskomu, koji će *Tebi u čast*[7] odaslati ih k Jevrejima,

[7] Rački prevodi »honorificentiae tuae gratia«, Modelski »przez sza- cunek dla Ciebie«.

koji žive u zemlji Hungarin«. Mi ne možemo za sada ni odlučiti, tko je u ono doba bio vladaocem u Hrvatskoj.

Nikako ne bi o kralju Germanije, koji se spremao da po- stane cesarom Rima, *takovim riječima* dano bilo to obe- ćanje, ma i iz ustiju najodličnijega njegova podanika. Možda ni članovi poslanstva samoga — tada već davno preminuloga — kralja Tomislava ne bi bili toliko laskavo govorili.

Modelski je na str. 101. svojega djela i dalje doslovce naveo sva mjesta iz arapskih ljetopisa, gdje se nabrajaju po- slanstva kršćanskih vladalaca na dvoru Abderrahmanovu. Istaći ću samo, da Ibn Haldun izrično spominje, da su pored poslanika cesara Konstantina »bili još i poslanici kralja Sla- vena, kojemu je bilo ime Duku (što se tumači sa duk, dux), pak kralja Alamana, pak kralja Franaka iza Pireneja, po imenu Uko (Hugo), pak drugoga jednoga kralja, po imenu Kaldo (Karlo, Charles le Simple), na istoku Francije«. Lako možemo vjerovati, da su se u te vijesti, toliko puta pre- pisivane, uvukle i bludnje. Ali vjerodostojnost tih ljetopisa, i najbližih desetomu vijeku, ima da uzmakne pred *prvoraz- rednim dokumentom* — listom Hazdajevim. Prema vijesti, da se je kralj tih Slavena nazivao »duku«, moglo bi biti, da je poslanstvo odaslano iz Hrvatske nakon smrti Kriesimira, za doba usurpacije bana Pribine, koji sebi nije svojatao naslova kraljevskoga, već mu je možda samo služio naslov latinski dux, duk.

Neskladna povijedanja arapskih pojedinih ljetopisaca ne mogu ni malo umanjiti vrijednost ispravnoga prikazi- vanja Hazdajeva, poduprta neospornim činjenicama iz po- litičke i kulturne povijesti Europe desetoga stoljeća. Na tu dužnost, da se povjesnik mora svagda obazirati na istodobne prilike razdoblja, o kojem piše, zaboravio je donekle i učeni profesor Aschbach, kad on u spomenutoj svojoj povijesti Omajada (II, str. 98.) citira Ibn Halduna u engleskom prije- vodu, pak pod »king of the Sclavonians« pomišlja, da je to »König von Ungarn«. Zaboravio je, da je istom godine 1000. Ugarska postala kraljevinom za kralja Stjepana, a u ono doba bila je ona još neuljuđena i prema tomu nije vjero-

jatno, da bi vladalac madžarski ćutio potrebu i bio u mogućnosti, da odašalje jedno odaslanstvo u Kordovu. Zaboravio je Aschbach, da je Ugarsku od prometa s Andaluzijom lučila još više od jednoga stoljeća samosvojna kraljevina Hrvata. Potaknuta je ta misao u Aschbachu po priči Luitprandovoj, da je Hugo, grof od Arlesa, kao samozvani kralj Italije pozvao čete Madžara u pomoć, pak da ih je, kad mu dodijaše, uputio preko Provence u Španjolsku. Ali ondje da im je vođa naprasno umro, pak se ostanci čete vratiše preko Italije kući. Moguće, da je tom prilikom i mnogi od tih konjika, velikim dijelom panonskih Slovenaca, koji su sljubljeni sa Madžarima plijenili ove zapadne zemlje, primljen u službu Abderrahmanovu — kao Sakaliba. Arapski geografi, na pr. Masudi, ubrajaju u Slavene i Ugre i Bugare u Povolžju. I Jakutu (XII. stoljeće) su Česi, Lesi jednako kao i Ugri: Slaveni. Svakako je teško osamljeni koji Madžar mogao proći dalje od kuće, a da ne bude znao i koji prošireniji europejski jezik.

Razlozi, što ih izvodim iz sadržine samoga lista, meni se barem prikazuju zato neoborivima, jer se pokrivaju sa svim povijesnim činjenicama. Pojedini historici mogu na njih zaboraviti, ali samosvojna državna tvorba Hrvatske kraljevine ostavila je sve do današnjega dana neizbrisivih tragova za svakoga pomnijega mislioca.

Tko će odbaciti svjedočanstva o političkoj geografiji učena svećenika iz druge polovice dvanaestoga vijeka, popa Dukljanina, tko li poreći vrijednost karti Arapina Edrisi-a, sačinjenoj u isto doba, gdje je sva istočna obala našega Jadrana označena sa imenom »Goruasije« (= Horvacija)? A i saveznik Abderrahmanov, bizantinski cesar Konstantin uzdiže Tomislava i kopnenu i pomorsku snagu Hrvata za Tomislavljeva doba. Morao je to carski pisac dobro znati, jer je Bizant prikupljao na sve strane podatke o snazi i prilikama država i naroda, koji bi mu mogli poslužiti kao saveznici proti njegovim neprijateljima, a navlastito proti bugarskom caru Simeonu. Dok je Simeon našao u kairavanskim Arapima saveznika, koji će mu s mora pomoći osvojiti Carigrad, potražilo je istočno carstvo naravnoga neprijatelja Kairavana, a to su bili Omajadi u Andaluziji. Kako je u isto doba vladao dobar odnos između Bizanta i Hrvata, to je bez sumnje taj politički savez znatno pridonio tijesnim vezama između jadranske obale i Kordove. Kraj svega toga i kraj jasnoga svjedočanstva Hazdajeva pisma, zemlja Gebalima može da bude jedino pomorska država na Jadranu, Hrvatska.

BORIS ZARNIK

O RASNOM SASTAVU EVROPSKOG PUČANSTVA

Sa 11 slika

I.

DOK već odavno i svaki laik znade, da se naučna sistematika biljaka i životinja, dakle njihova razdioba na vrste i varijetete, ima osnivati jedino na opažanju njihove fizičke i kemijske građe, dotle u shvaćanju čovječjih rasa stoje danas još najširi krugovi pod dojmom izvjesne filološke ornamentike i raznih socioloških hipoteza. Jasni pojmovi o biološkim razlikama pojedinih tipova čovjeka još su malo poznati, premda znanost raspolaže u tom pitanju već sa čvrsto utemeljenim rezultatima. Obično se još danas zadovoljavamo sa *Blumenbach*ovom razdiobom čovječjeg roda na pet rasa: crnačku američku, malajsku, mongolsku i kavkasku, pa se dalje ne brinemo, da li su zbilja sve te »rase« u svojim osebinama tako jedinstvene kao što to vrijedi za pojedine varijetete i pasmine životinja i biljaka. Ta bilo bi po svemu, što nam je o biljkama i životinjama poznato, slabo vjerojatno, da bi se jedna vrsta, koja je proširena po čitavoj zemaljskoj kruglji, diferencirala baš samo na pet »rasa«, a da se ove glavne grupe ne bi cijepale na daljnje varijetete i rase drugog stepena, koje bi se očitovale i po svojim fizičkim osebinama. Ima još možda nekakvih mutnih pojmova, da su unutar one »kavkaske« grupe Židovi nešto posebno, nekakva »semitska rasa«, s kojom se stavlja u izvjestan kontrast t. zv. »arijska rasa«; ova se »kavkaska« rasa dijeli uostalom naprosto po jezicima, koje pojedini narodi govore, na »germansku«, »romansku«, »slavensku« rasu itd., a da pojmovi o fizičkim osebinama tih »rasa« ostaju vrlo nejasni. Da ima na pr. sjevernih Talijana, koji izgledaju kao Švеđani, a južnih, koji su slični Arapima, to nipošto ne smeta, da ne bi jedne i druge bacali u lonac romanske ili latinske »rase«.

A što je to rasa? Pojam je rase isključivo *biološki*, on označuje skup individua, koji se podudaraju u svima bitnim nasljedstvenim osebinama te su prema tome zajedničkog podrijetla. Sada naravno dolazi pitanje, što su *bitne* nasljedstvene osebine. Individua, koji bi se u svim osebinama potpuno slagali, uopće nema, osim blizanaca, koji su nastali iz istog jajeta. Za svaku osebinu treba dakle ostaviti izvjesnu slobodu. Ali ako vidimo, da se jedna grupa individua u svojim osebinama unutar izvjesnih granica međusobno podudara, a da k tome nema bezbrojnih prijelaza k drugim grupama, onda smo sigurni, da se tu radi o jednoj biološkoj grupi, o grupi, kojoj su individui zajedničkog podrijetla. Ovakva bi grupa bila dakle jedan varijetet ili rasa. Više takvih rasa, koje se u stanovitim osebinama slažu, možemo naravno grupirati u jednu rasu višeg stepena eventualno i više rasa višeg stepena zajedno udružiti u jednu rasnu grupu.

Koje su sada te bitne osebine kod čovjeka? Kako se čovjek fizički u svemu podudara sa životinjama, jasno je, da treba za te pojedine osebine uzeti analogno mjerilo kao kod životinja. Danomice vidimo, da ima u našoj okolini najraznoličnijih ljudi, jednih s tamnom, drugih sa svijetlom kosom, jednih s tamnim, drugih sa modrim očima; vidimo, da imadu nekoji malen prifrknut nos, drugi velik ravan ili pak orlovski ukrivljen, da jedni imadu dugo usko lice, drugi okruglo široko, da su jedni visoki, drugi maleni itd. Već tako smo naučni gledati te razlike, da nam nipošto nije čudno te ne pomišljamo, da bi se tu moglo raditi o rasnim odlikama. E, kad bismo kod konja ustanovili razlike sličnog opsega, smijali bismo se svakome, tko bi tvrdio, da je to sve jedna te ista rasa. Da na pr. netko tvrdi, da su šetlandski poni i engleski konj za utrke pripadnici iste »engleske« rase konja,

jer žive oba u Engleskoj, počeli bismo sumnjati, da li je taj čovjek normalnih duševnih sposobnosti. Je li onda ispravno, da se za razlike među ljudima obično drži, da su to nekakve »igre prirode«, da su to razlike, koje nastaju pod utjecajem klime i drugih faktora okoline? Ta odvajkada je poznato, kako se u ljudskom rodu sve ovakve osebine točno nasljeđuju od pređa na potomke, što svakako znači, da se ne može raditi o nekakvim prolaznim pojavama.

Tome nazoru o utjecaju klime i drugih izvanjih faktora kod stvaranja razlikâ u osebinama davala je prividnu potporu descendentna teorija, koja uči, da su žive forme promjenjive, pa se držalo i još se drži, da i čovjek neprekidno varijira, da su dakle one razlike posljedice takvih varijacija. Ali se pri tom ne pomišlja na to, da se kod jednog bića, kod kojeg jedna generacija traje bar 30 godina, mogu izdašnije promjene u smislu descendentne teorije javljati tek u razdobljima od par desetaka tisuća godina! Ako uporedimo trajanje generacija čovjeka sa generacijama miša, koji je već za 1 i pol mjeseca sposoban za rasplod, onda bi niz generacija od 10 godina kod miša, ako uzmemo pet generacija na godinu, odgovarao razdoblju od 1500 godina kod čovjeka, dakle razdoblju od seobe naroda do danas. A poznato je, da se u razdoblju od 10 godina miševi gotovo ništa ne mogu promijeniti. Prema tome i kod ljudskog roda u jednakom broju generacija ne mogu nastati nikakove izdašnije promjene, tako da dakle za čitavo historijsko doba nemamo očekivati nikakova stvaranja novih čovječjih rasa.

Kako imademo onda shvaćati fizičke razlike među pojedinim ljudima, makar oni živjeli na istome mjestu?

II.

Potpuno svijetlo u pitanje šarolikosti, koja se napose ističe kod današnjega evropskog pučanstva, unijela su istraživanja o nasljeđivanju, naročito *Mendel*ov zakon.

Nauka o nasljeđivanju uči nas, da su pojedine nasljedstvene osebine izražaj djelovanja posebnih nasljedstvenih

faktora ili *gena*, koji su potpuno *nezavisni* jedan od drugoga. Te gene zamišljamo kao neizmjerno sićušne jedinice, korpuskula. Mi ih doduše ne vidimo, kao što ne možemo neposredno da vidimo atome i molekule ili energetičke kvantume, ali nam pokazuje realitet gena njihovo djelovanje, te nam ih odaje kao zasebne među sobom neovisne jedinice.

Ti se geni nalaze, kako nas uče brojni pokusi, u centralnom, gušćem dijelu stanica ili ćelija, kako nazivamo one sitne građevne elemente živih bića, u t. zv. staničnoj jezgri, i to svaka takva jezgra sadrži gene za sve osebine čitavog organizma. Stanična je jezgra dakle jedan mikrokozam, maleni potencijalni organizam, nekakav homunculus. Ali jezgra ne sadrži samo jednog takovog homunkula, nego uvijek njih *dvoje;* svaka je osebina zastupana sa dva gena ili kako se to kaže: jezgra sadrži *dvostruku garnituru gena.* Samo jedna vrsta stanica čini iznimku, a to su spolne stanice: muške sjemene stanice ili sperniji, i ženske spolne stanice ili jaja. Te stanice imaju samo po jednu garnituru nasljedstvenih faktora. Kad se spolne stanice stvaraju iz njihovih stanica matica, javlja se posebni mehanizam, koji uvjetuje, da se kod diobe stanice matice njezina dvostruka garnitura gena raziđe u dvije jednostavne garniture, od kojih po jedna biva određena svakoj od obiju stanica mladica. I kad se kod oplodnje udruži spermij sa jajetom, donosi on jednu garnituru gena, a jednu jaje već ima, pa tako oplođena jajčana stanica dobiva opet dvije garniture, a jednako i biće, koje nastaje iz tog oplođenog jajeta.

Od dviju garnitura gena, koje svako biće ima u jezgrama svojih stanica, potječe dakle jedna od spermija, t. j. od oca, a druga od neoplođenog jajeta, t. j. od matere. Za sve one osebine, u kojima se otac i majka razlikuju, imat će dijete prema tome po dva različita gena. Ako otac ima tamnu kosu, — znači, da ima u svojoj nasljedstvenoj tvari gen, koji proizvodi tamnu boju kose, — a majka svijetlu kosu t. j. gen za stvaranje svijetle boje kose, onda će njihovo dijete imati u svojoj dvostrukoj garnituri gena doduše dva gena za boju kose, ali ta dva gena ne će biti jednaka, nego će biti jedan

za tamnu, a drugi za svijetlu kosu[1]. To će dijete biti, kako kažemo, s obzirom na gen za boju kose *heterozigotno*, dok jednakost dvaju gena istog karaktera zovemo *homozigotijom*. U slučaju da za izvjesnu osebinu ima dva različita gena, da dakle postoji heterozigotija, kao ovdje, javlja se obično dominancija jednog gena nad drugim, da se naime samo jedan gen očituje kod stvaranja one osebine, a drugi stupa u pozadinu. U konkretnom je slučaju gen za tamnu boju kose dominantan, a gen za svijetlu boju recesivan (neaktivan), tako da bi dijete sa ova dva gena imalo tamnu kosu.

Kako smo istakli, spolne stanice dobivaju samo po jednu garnituru gena. A što će biti sa spolnim stanicama jednog heterozigotnog individua? I tu spolne stanice dobivaju samo jednu garnituru, i to tako, da polovica spolnih stanica dobije u svojoj garnituri jedan od dvaju različitih gena istoga karaktera, a druga polovica drugi. Potomak oca s tamnom i majke sa svijetlom kosom stvarao bi dakle dvije vrsti spolnih stanica: jedne bi imale gen za tamnu, a druge gen za svijetlu boju kose. Kod stvaranja se spolnih stanica nejednaki dakle geni za istu osebinu *razilaze*. Ako je jedno biće u dvjema karakterima heterozigotno, to opažamo, da se kod stvaranja spolnih stanica mogu ovi dvojaki geni na dva načina da razilaze. Označimo li jedan par onih nejednakih gena sa slovima *A* i *a*, a drugi par sa slovima *B* i *b*, onda bi organizam, koji je u tim karakterima heterozigotan, imao u svojoj dvostrukoj garnituri od svakog ovakovog gena po jedan, dakle *AaBb*. Kod stvaranja spolnih stanica ti se parovi razilaze nezavisno jedan od drugoga. Mogu se dakle razići tako, da dobije jedna spolna stanica *AB*, a druga *ab*, ili pak tako, da nastaju spolne stanice *Ab* i *aB*. Za jedan i drugi način razilaženja postoji ista vjerojatnost, nastat će stoga spolne stanice: *AB*, *Ab*, *aB* i *ab* u podjednakim brojevima. Ako je jedno biće u tri karaktera heterozigotno, dobivamo radi međusobno nezavisnog razilaženja gena već 8

[1] Uistinu je boja kose produkt djelovanja ovećeg broja gena, ali lagljeg shvatanja radi prikazujemo stvar na ovaj jednostavan način.

raznih kombinacija gena u spolnim stanicama, kod 4 karaktera 16, a kod heterozigotije u *n* karaktera 2^n raznih spolnih stanica u podjednakim brojevima.

Te različne kombinacije gena u spolnim stanicama jednog heterozigotnog bića imadu važnu posljedicu, da međusobnom oplodnjom heterozigotnih individua nastaje vrlo raznoliko potomstvo. Da ostanemo kod dvaju individua, koji su heterozigotni u dvjema osebinama (*AaBb*). Svaki od tih individua stvara četiri vrste spolnih stanica: *AB*, *Ab*, *aB* i *ab*, od svake vrsti ima 25%. Muški individuum ima dakle 4 vrsti spermija, a ženski 4 vrsti jaja. Od pukog slučaja ovisi, koja će vrst spermija s jednom izvjesnom vrsti jaja kopulirati. Kako ima 4 vrsti spermija i 4 vrsti jaja, postoji mogućnost od $4 \times 4 = 16$ međusobnih kombinacija tih spermija i jaja, od kojih nekoje doduše daju jednaki rezultat. Svega će biti 9 raznih tipova. Između tih 16 mogućnosti bit će naime zastupane slijedeće kombinacije: 1 *AABB*, 2 *AABb*, 2 *AaBB*, 4 *AaBb*, 1 *AAbb*, 2 *Aabb*, 2 *aaBb*, 1 *aaBB* i 1 *aabb*. Kod međusobne oplodnje trostrukih heterozigota dobili bismo već 27 raznih tipova, a kod heterozigotije u *n* raznih osebina 3^n različitih kombinacija.

Kod prisutnosti dvojakih gena jednog karaktera obično se očituje već spomenuta pojava dominancije i recesiviteta, da naime kod stvaranja vanjskog lika djeluje samo jedan od obaju gena, dok drugi ostaje neaktivan. Ako bi u našem slučaju bili oni geni, koje označujemo velikim slovom, dominantni, a geni, označeni malim slovom, recesivni, možemo s obzirom na očitovanje pojedinih osebina poredati one kombinacije u slijedeće četiri grupe:

I. 1 *AABB*, 2 *AABb*, 2 *AaBB*, 4 *AaBb*, svega 9 individua.
II. 1 *AAbb*, 2 *Aabb* . . . . » 3 »
III. 2 *aaBb*, 1 *aaBB* . . . . » 3 »
IV. 1 *aabb* . . . . » 1 individuum.

U prvoj će se grupi očitovati svuda na vanjskom liku samo osebine gena *A* i *B*, u drugoj grupi *A* i *b* (recesivan gen *b* je naime dvaput zastupan pa se stoga mora da očituje), u

trećoj grupi *a* i *B*, a u četvrtoj *a* i *b*. Da uzmemo jedan konkretan primjer. Zamorče sa crnom *(A)* i čupavom *(B)* dlakom križamo s drugim, koje ima bijelu *(a)* i glatku *(b)* dlaku. Potomci, koji su naravno za te dvije osebine heterozigotni, bit će svi crni i čupavi, jer crno dominira nad bijelim, a čupavo nad glatkim *(AaBb)*. Ako pak te heterozigote među sobom križamo, dobit ćemo među njihovim potomcima od 16 individua: 9 crnih čupavih, 3 crna glatka, 3 bijela čupava i 1 bijelog glatkog. Sve osebine djedova izbijaju dakle opet kod unuka, ali u svim mogućim kombinacijama.

Sl. 1. Križanje dviju rasa ječma, koje se razlikuju u 4 osebine (po E. Baur-u). *P* izlazne forme, F_1 prva generacija, F_2 fenotipi druge generacije.

Naša slika pokazuje, što dobivamo kod križanja dviju rasa ječma, koje se u 4 osebine razlikuju. Jedna izlazna rasa ima svijetlu boju, uspravan klas, sa više redova zrna, bez osja, a druga ima tamnu boju, viseći klas, dva reda zrna sa osjem. Potomak prve generacije pokazuje nam, da dominira tamna boja, viseća forma, dvoredno namještena zrna i to bez osja. U drugoj generaciji, ako se dakle plode potomci prve generacije među sobom, dobivamo sve moguće kombinacije osebina djedova, ukupno 16 raznih likova.

Kako gornji izvodi pokazuju, odnošaj dominancije i recesiviteta ima za posljedicu, da individui sa raznolikom konstitucijom gena, koji su, kako kažemo, *genetipsko* različiti, mogu imati potpuno jednaki vanjski izgled ili *fenotip*. Da li ima crna i čupava zamorčad druge generacije po dva gena za crno i za čupavo (*AABB*), ili dva gena za crno, a jedan gen za čupavo i jedan za glatko, ili obratno (*AABb* ili *AaBB*), ili pak od svake vrsti gena: za crno, za bijelo, za čupavo i za glatko po jedan (*AaBb*), to sva ova četiri genotipa pokazuju točno isti fenotip »crno i čupavo«. Razlika u genotipskoj konstituciji pokazat će se tek kod njihovih potomaka; oni individui, koji imaju recesivne gene, da su dakle za jednu ili drugu osebinu heterozigotni, imat će i potomaka, kod kojih će se pojaviti recesivne osebine njihovih pradjedova. Ako se radi o potomcima križanaca rasa, koji se u 4 osebine razlikuju, kao kod našeg primjera ječma, mogli bismo ustanoviti, da ječam druge generacije sa dominantnim osebinama (taman viseći klas sa dva reda zrna bez osja) nije nipošto genotipsko jedinstven, nego da se u tom fenotipu krije 16 raznih genotipa. I svaki će od tih genotipa imati nešto drugačije potomstvo, premda su svi na oko sasvim jednaki.

Iskustvo pokazuje, da izgled sveukupnog potomstva ovakvog jednog križanja (u slučaju da ne provodimo nikakav izbor, nego ostavimo, da se individui slobodno među sobom plode), ostaje u svim daljnjim generacijama isti, kao što nam ga pokazuje druga generacija. U svima daljnjim generacijama nailazit ćemo uvijek i uvijek na sve moguće kombinacije pojedinih osebina djedova. Kao šarene staklene pločice u kaleidoskopu kombinirati će se kod svake slijedeće generacije geni sveudilj među sobom. Kaošto kod kaleidoskopa teže pločice najčešće padaju prema donjem kraju trokuta, tako da se zvijezde s onim težim pločicama u sredini češće javljaju nego druge, tako će i potomstvo ovakvih križanaca češće pokazivati u svojim fenotipima dominantne osebine, dok će recesivne rjeđe izbijati.

Analogija s kaleidoskopom ide još dalje. Neka se u kaleidoskopu dodiruju baš jedna crvena i jedna zelena pločica, i kaleidoskop ostavimo tako na miru kroz godinu dana. Ako nakon toga opet kaleidoskop zakrenemo, razići će se crvena i zelena pločica; one su jednake kao prije godinu dana, niti je crvena išto primila od zelene, niti zelena od crvene. Jednako je i sa genima:*pojedini geni ostaju sveudilj nepromijenjeni, jedan gen nikad ne prima ništa od drugoga kojeg gena.* Makar gen za glatku dlaku i ostao u jednoj lozi zamorčadi kroz stotine generacija udružen sa genom za čupavu dlaku, stvara ovaj gen za glatku dlaku, ako napokon opet dođe kod jedne kouplacije s drugim jednakim genom zajedno, istu, točno istu glatku dlaku, kaošto su je imali djedovi prije stotinu generacija. Od osebina za stvaranje čupave dlake taj gen za glatko nije ništa primio. To je tako zvani stavak o *čistoći gena,* koji je od najdalekosežnijeg značenja, pogotovo i za naše shvaćanje o značenju pojedinca kao člana čovječjeg društva. Nikad dakle kombinacija gena raznih rasa ne može imati za posljedicu stvaranje nekakvih novih gena srednje vrsti, koji bi uvjetovali nekakve trajne intermedijarne forme ili nekakvu novu intermedijarnu rasu, nego geni rasâ, koje smo križali, ostat će sveudilj iste nepromijenjene jedinice, te će se, čim se ukaže mogućnost, opet točno na isti način ispoljavati, kaošto kod davnih pređa.

III.

Kao posljedicu križanja dviju rasa i nesmetanog međusobnog oplođivanja potomaka ustanovili smo veliku šarolikost individua. Već kod križanja rasâ, koje se u 4 osebine razlikuju, pronašli smo 16 raznih tipova; ali rase i varijeteti, kako se javljaju kao zasebne grupe u prirodi, ne razlikuju se samo u 3 ili 4 nasljedstvena faktora, nego bar u nekoliko desetaka gena. Dok smo kod razlike izlaznih rasa u 2 osebine pronašli 4 (= 2^2) razna fenotipa među potomstvom, a kod razlike u 4 osebine 16 (= 2^4) fenotipa, kod razlike u 10 osebina imali bismo $2^{10} = 1024$, a kod 20 različnih gena već preko milijun raznih fenotipa. Jedna grupa individua, koja je nastala križanjem dviju rasa, i to pod uvjetima, koji ne stavljaju nikakvih granica međusobnoj kopulaciji pojedinaca, a k tome ne pogoduju nekoj naročitoj kombinaciji osebina, isticat će se dakle po svojoj šarolikosti. Naći ćemo najraznovrsnijih kombinacija osebina izlaznih rasa, tako da gotovo nijedan individuum ne će biti jednak drugome.

Da sada primijenimo ova iskustva, stečena na životinjama i biljkama, na čovjeka, a napose na evropsko pučanstvo. Da vrijede *Mendel*ovi zakoni nasljeđivanja i za čovjeka, pokazuju nam brojna istraživanja u pogledu nasljeđivanja pojedinih istaknutih osebina kaošto i raznih nasljednih bolesti. Osobito mnogo su doprinijela poznavanju nasljeđivanja fizičkih osebina kod čovjeka istraživanja američkog zoologa *Davenporta* na mulatima, i čuvenog njemačkog antropologa *Eugena Fischera* na t. zv. Rehobotskim bastardima u Africi, križancima Holandeza i Hotentotkinja. Svuda se dalo ustanoviti nasljeđivanje somatičkih obilježja po *Mendel*ovom zakonu.

Pokazalo se, da se kod čovjeka javlja osobito često jedan način nasljeđivanja, kako ga je prvi pronašao i objasnio švedski genetičar *Nilsson-Ehle* kod zobi i pšenice. Radi se naime o tome, da izvjesne osebine ne zavise samo o jednom genu, nego o ovećem broju jednakih gena, koji svi djeluju u istom smislu. Tu pojavu zovemo ***homomerijom*** gena. Kod jedne rase pšenice, koja ima crvena zrna, ima tri para gena, od kojih svaki djeluje u tom smjeru, da se stvara crvena boja. Ako bismo te dominantne gene označili sa C_1, C_2 i C_3, imala bi crvena pšenica formulu $C_1C_1C_2C_2C_3C_3$, dok bi — ako označimo recesivne gene za svijetlu boju sa c — formula za svijetlu pšenicu bila $c_1c_1c_2c_2c_3c_3$. Križanci bi prve generacije imali gene $C_1c_1C_2c_2C_3c_3$, a njihovi bi potomci pokazivali sve kombinacije između $C_1C_1C_2C_2C_3C_3$ *i* $c_1c_1c_2c_2c_3c_3$. Svaki gen C djeluje tako, da daje zrnu crvenu nijansu, dva ovakva gena još crveniju, i što više bude tih gena, bit će zrno tamnije crvene boje. Djelovanje se tih gena dakle kumulira.

Kako ćemo kod potomaka druge generacije imati raznih kombinacija između 6 gena za crvenu boju i 6 gena za svijetlu boju, bit će biljaka sa 6 C, sa 5 C i 1 c, sa 4 C i 2 c ... sa 1 C i 5 c, te sa 6 c. Prema tom računu došao bi kod tih kombinacija na 64 invididua tek jedan sa 6 C, i isto jedan sa 6 c. Najviše će biti srednjih kombinacija, sa 4, 3 i 2 gena za crvenu boju. Od 64 individua otpalo bi na ove srednje kombinacije 50; preko tri četvrtine svih potomaka imat će dakle zrna srednje crvene boje, dok će ekstremni individui, tamno-crveni i sasvim svijetli, biti vrlo rijetki.

Ako ima još veći broj takovih homomernih gena, kašto je to ustanovljeno za razne čovječje osebine, onda će se ekstremni individui još rjeđe javljati. Baš boja kože jest svojstvo, koje zavisi od većeg broja homomernih gena. To je uzrokom pojave, da je velika većina mulata srednje tamne puti, a jednako i njihovi potomci, dok su mulati sasvim tamne i sasvim bijele puti vrlo rijetke iznimke, jer imamo tek na nekoliko stotina individua očekivati po jedan ovakav fenotip. Isto tako su i geni za boju kose i očiju homomerni, zato se i tu najčešće javljaju genotipi sa srednjom kombinacijom gena. Ne radi se dakle ni kod boje puti, ni kose, ni očiju o kakvom stapanju osebina dviju rasa u nekakvu novu intermedijarnu osebinu, nego samo o ovećem broju jednakih dominantnih gena, koji se slobodno kombiniraju sa dotičnim brojem recesivnih gena, pa se moraju, kako račun pokazuje, najčešće javljati srednje nijanse.

Prema rezultatu istraživanja vidi se kod većine istaknutijih osebina čovjeka ovakovo homomerno nasljeđivanje, premda broj istovrsnih gena nije tako velik kao za boju kože i kose, nego se ograničuje na dvoje ili troje. Od jednog gena ovise gotovo samo razne anomalije i patološke promjene, kašto i razne nasljedstvene bolesti, premda ima i bolesti, koje su uvjetovane homomernim genima.

Za ispitivanje čovječjih rasa važna su i istraživanja psihologa *W. Petersa*, koji je uporeďivanjem školskih svjedodžbi triju generacija, i to na osnovi vrlo opširnog materijala, mogao pokazati, da se i duševne osebine nasljeđuju u biti u

smislu *Mendel*ovog zakona, da dakle i duševne kakvoće pojedinica imadu svoju osnovu u naročitim genima, što je uostalom samo po sebi razumljivo; duševne su osebine izražaj građe i sastava mozga, koji mora da ima, jednako kao i građa ostalih dijelova tijela, svoju podlogu u zasebnim nasljedstvenim faktorima. Na osobito širokoj osnovi ispituje nasljeđivanje duševnih osebina i anomalija *Davenport*, čiji se rezultati danas u Americi već u praksi primjenjuju.

Budući da i za čovjeka vrijede u punoj mjeri *Mendel*ovi zakoni, bit će nam na osnovi iznesenih činjenica vrlo lako razumjeti šarolikost individua, koja se očituje naročito kod evropskog pučanstva, i primijeniti pojam rase u ispravnom smislu na stanovništvo našega kontinenta. Kojigod evropski narod promotrimo, svuda ćemo naći veliku nejednakost individua, svuda će biti zastupane najraznovrsnije kombinacije pojedinih fizičkih karaktera. Da istaknemo nekoja osobito važna obilježja, koja zapažamo kod raznih tipova Evropejaca!

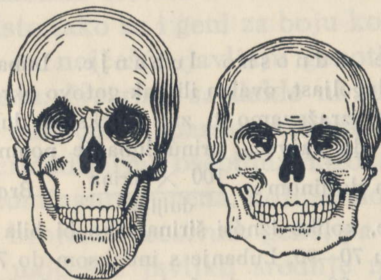
O b l i k g l a v e o d n o s n o l u b a n j e. Lubanja gledana odozgo može da pokazuje dugoljast, ovalan ili pak gotovo okrugao oblik (v. sl. 2.). Tu osebinu lubanje izražavamo t. zv. indeksom duljine i širine, a taj izračunavamo tako, da najveću širinu lubanje pomnožimo sa 100 i podijelimo s najvećom duljinom : $\frac{100 \times \text{širina}}{\text{duljina}}$. Brojka, koju dobijemo, označuje nam dakle, koliko iznosi širina, ako bi bila duljina 100. Taj se indeks kreće između 70—90. Lubanje s indeksom do 75 zovemo d o l i h o k e f a l n e, od 75 do 80 m e z o k e f a l n e, od 80—85 b r a h i k e f a l n e, a preko 85 h i p e r b r a h i k e f a l n e. Daljna je karakteristika lubanje oblik ličnog dijela; lice može biti naime dugo ili široko, a to se izražava indeksom, koji se izračunava tako, da visinu lica (od gornje granice nosa do donjeg šiljka obratka) pomnožimo sa 100 i podijelimo s najvećom širinom u visini ličnih kosti. Taj nam indeks označuje, koliko iznosi visina, ako uzmemo za širinu 100. On se kreće između 93 i 79. Lubanje s velikim indeksom, t. j. sa dugim ličnim dijelom, zovemo l e p t o p r o s o p n e, a one s malim indeksom e u r i p r o s o p n e (v. sl. 3.). Ima naravno još čitav niz važnih odlika lubanje kaošto i mekanih dijelova glave: visina tjemena iznad uha, oblik, visina i širina nosa, položaj i razmak očiju, leže li oči duboko u očnoj šupljini ili su izbuljene, oblik usana, oblik, položaj i veličina uha itd.

Visina i proporcije tijela. Različita veličina pojedinih individua svakako je osebina, koja najviše udara u oči. Način, kako djeluju geni, koji odlučuju o rastu, dosta je kompliciran. Nasljedstveni faktori ne djeluju neposredno, nego posredovanjem posebnih tvari, hormona, koji su izlučevine nekojih t. zv. inkretornih žlijezda, napose moždanog

Sl. 2. Brahikefalna, mezokefalna i dolihokefalna lubanja, gledane odozgo (po Martinu).

privjeska (hipofize). Hipofiza naime proizvodi tvari, koje se proširuju krvnim optokom po tijelu i onda djeluju na rast kostiju. A i neke druge inkretorne žlijezde u tom su pogledu od utjecaja. Kako je pak izlučivanje i razvitak tih žlijezda donekle podvrgnut utjecaju okoline, mogu individui s jednakim nasljedstvenim osebinama za rast ipak napokon pokazivati razlike u veličini, ali opseg tih razlika ipak ne premašuje iz-

Sl. 3. Leptoprosopna i euriprosopna lubanja (po Martinu).

vjesnih granica, tako da je lako ustanoviti, da li pojedine grupe naginju na veći ili manji rast. I određivanje rasta je homomerno, čini se, da zavisi od dva gena.

Osim veličine tijela od velikog su značenja i njegove proporcije, pogotovo odnošaj duljine ekstremiteta prema duljini trupa. Svaki će čitalac sigurno poznavati ljude s kratkim nogama i dugim tijelom, a druge, koji imadu duge noge i kratak trup. Kod Židova, napose sefardijskih, a jednako i kod Furlana, opažamo često dugi trup i kratke noge, dok se visoki Bosanci i Dalmatinci odlikuju relativno kratkim trupom i dugim nogama. Naravno ima još čitav niz mjera i proporcija tjela, koje služe

kao rasna obilježja. Martin iznosi u svojim antropometričkim tabelama 70 raznih mjera trupa i ekstremiteta.

Koža, kosa i šarenica. Od velike je važnosti boja kože, kose i šarenice, kaošto i oblik kose. Ima individua sa sasvim bijelom prozirnom puti, koja ne sadrži ni zere pigmenta (boje). Takva bijela put kod sunčanja samo pocrveni, upali se i napokon se površni sloj oguli, a da put ni najmanje ne potamni. Kad prođe crvenilo, put je opet bijela kao prije. A ima individua, kojima se put na suncu uopće ne upali, nego se odmah stvara u njoj taman pigment, kod nekojih u tolikoj mjeri, da izgledaju tamni kao Indijanci. Kod tih koža nikada nije sasvim bijela, nego uvijek pokazuje neki žućkasti i svijetlosmeđi ton. Osobito je tamna put kod Cigana. Kako je boja kože uvjetovana homomernim faktorima, nalazimo kod raznih individua najraznovrsnijih nijansa između bijele i smeđe puti. Pa i pojedini dijelovi tijela mogu da se razlikuju u boji puti. Nekoji su dijelovi kao n. pr. kod spolovila uvijek nešto pigmentirani.

Više nego boja puti udara laiku u oči boja šarenice i kose. Pa to su obilježja, koja se radi svoje opažljivosti upotrebljavaju kod ličnog opisa pojedinaca. Od sasvim svijetlomodre šarenice nalazimo svih prijelaza do tamnosmeđe, t. zv. »crne«. Uistinu šarenica kod Evropejaca nikad nije crna, nego možemo točnijim promatranjem i kod najtamnijeg oka ustanoviti neki smeđi ton. Geni su za svijetlu boju očiju recesivni, zato individui s tamnim očima mogu imati i gen za plave oči, pa se može desiti, da roditelji tamnih očiju dobiju djecu s modrim očima, naime u slučaju, ako su oba roditelja za boju šarenice heterozigotna. Martin razlikuje u svojoj skali 16 boja očiju, ali ima uistinu još više nijansa.

Istu raznolikost boje opažamo i kod kose. Kosa sadrži obično dvije boje: smeđi pigment, koji je u malim zrncima namješten u kosi, i crvenkastu boju, koja je jednakomjerno proširena po čitavoj tvari kose. Ako nema nikakvog pigmenta, onda je kosa sasvim svijetlo pepeljasto plava; druga vrst plave kose doduše nema smeđeg pigmenta, ali ima nešto one crvenkaste boje, i to je onda t. zv. »semmelblond« kosa. Od tih dviju polaznih točaka ima svih nijansa k tamnosmeđoj kosi. Sasvim crna kosa, koja se modrikasto ljeska, javlja se kod Evropejaca relativno rijetko, najčešće kod Cigana. Drugi red nijansa vodi od plave kose k crvenoj. Crvena kosa nema nikakova smeđeg pigmenta, a i put crvenokosih ljudi potpuno je bez pigmenta, bijela kao snijeg, osim što se često javljaju sunčane pjege. K tome ima i prelaznih nijansa između raznih tonova smeđe i crvene kose. Taj je veliki broj nijansa uvjetovan time, što su faktori za boju kose homomerni, kako već gore istakosmo.

Daljna je karakteristika kose njezin oblik i debljina. Ima kose, koja strši kao slama, ima valovite, kudrave, lako kovrčaste, gusto kovrčaste. Gusto kovrčasta kosa javlja se u Evropi samo sporadički. Ne može se nigdje u Evropi ustanoviti jedan centar, gdje bi pučanstvo pretežno pokazivalo

takovu kosu; taj se naime ne nalazi u Evropi nego u Africi. Crnci imadu takvu kosu, i prema tome je gusto kovrčasta kosa znak, da je bilo među davnim pređima tih individua i Crnaca. Oblik kose zavisi donekle od njezine debljine. Fina tanka kosa je valovita, dok deblja strši kao slama. K tome je i presjek kose od značenja. Kosa s okruglim presjekom je glatka, a s ovalnim presjekom naginje na kovrčanje.

Sve iznesene osebine, a i čitav niz drugih karakteristika prenose se sasvim točno na potomke, što znači, da se osnivaju na zasebnim nasljedstvenim faktorima, genima. Razlike između tih pojedinih osebina istog su omjera, kaošto i razlike između osebina, koje kod biljaka i životinja obilježuju pojedine varijetete i rase. Prema tome nema sumnje, da se kod spomenutih osebina Evropejaca radi o rasnim obilježjima, dakle da raznolikosti, koje opažamo u iznesenim fizičkim osebinama među pojedinim individuima, potječu otud, *što su svi evropski narodi produkti križanja raznih rasa.* Te nasljedstvene osebine, koje se na nama očituju, svjedoci su naše povijesti i našeg podrijetla. Nagađanja, koja se osnivaju na povijesnim dokumentima i filološkim studijama, ne mogu se ni izdaleka uporeďivati s onim, što nam govore o našem podrijetlu geni, koji se svojim manifestacijama na nama očituju. To su svjedočanstva, koja sežu unatrag u davnu prošlost, a prema toj izgledaju vremena povijesne tradicije kao vrlo kratka epizoda. Mogu se mijenjati vladavine, običaji, jezik, vjera, ali geni ostaju nepromjenjeni, geni su slova, kojima je ispisano naše podrijetlo, pismo, koje je doduše teško čitljivo, ali zato imadu tim slovima ispisane riječi kud i kamo veću važnost u pogledu poznavanja našeg podrijetla, nego sve povijesne kronike i tradicije, svi zaključci filologije i etnografije.

Istina je, da pismo, ispisano genima, nije svakome po volji, pa se javljaju nastojanja, da se kojekakvim hipotetičkim konstrukcijama obore ove jasne biološke činjenice. Protivnici tih rezultata moderne biologije pozivaju se i na istraživanja američkog antropologa *Boasa*, koji je mjerio lubanje američkih doseljenika, južnih Talijana i poljskih Židova, pa je ustanovio, da su se u drugoj generaciji, koja je

već rođena u Americi, lubanje nešto približile mesokefalnoj formi, brahikefalne lubanje Židova su se nešto produljile, a dolihokefalne južnih Talijana nešto skratile; naravno da se tu radi samo o malom iznosu, najviše 2%. To je pojava, koja je iz životinjskog i biljnog svijeta dobro poznata, radi se o t. zv. lokalnim modifikacijama. Na razvitak jednog organizma utječu uvijek donekle razni izvanji faktori, koji su kadri da nešto modificiraju konačni produkt. Ima na pr. biljka, t. zv. kineski jaglac, *Primula sinensis*, koja stvara kod temperature od 20° C crvene cvjetove, a kod 30° C bijele; čim vratimo biljku iz više temperature u nižu, daljnji će cvjetovi biti opet crveni. Ne možemo dakle kazati, da ta biljka ima prvobitnu osebinu stvarati crvene cvjetove, nego da ona ima gene, koji kod 20° C stvaraju crvene, a kod 30° C bijele cvjetove, jednako kao što ima na pr. voda osebinu, da je ispod 0° kruta, a između 0° i 100° C tekuća. Organizam je dakle uvijek rezultat djelovanja njegovih gena i utjecaja izvanjih faktora. I prema tome, kakvi su utjecaji okoline, može oblik organizma da izađe nešto različit, ali su te razlike i u skrajnjim slučajevima tako malene, pogotovo kod čovjeka, da nipošto ne ulaze u obzir prema razlikama, koje su uvjetovane raznolikim genima.

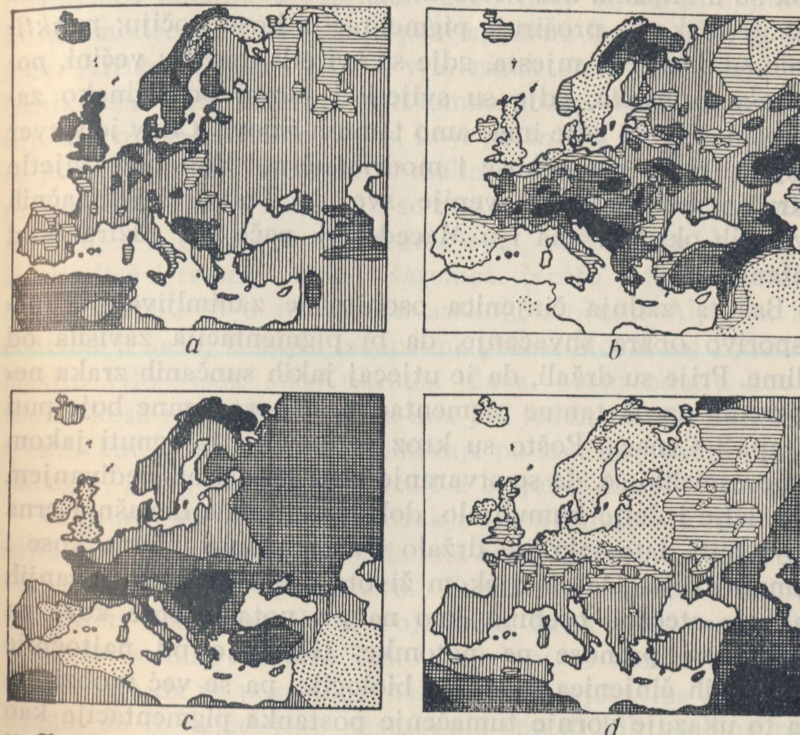
Nastaje pitanje: Koje su te rase, od kojih potječu današnji evropski narodi? Postoje li još danas negdje čisti tipovi tih rasa? Mogu li se ustanoviti najbitnija obilježja tih prvobitnih rasa? Velik broj raznovrsnih obilježja za jedan te isti karakter, kako nam se javlja kod raznih individua, pokazuje nam, da se ne može raditi o križanju samo dviju rasa, kao u našim primjerima sa zamorčadi i ječmom, nego da je više rasa bilo ishodištem današnjeg evropskog stanovništva. Te su rase morale naravno jedamput negdje nastati, te se iz tog centra polagano proširivati. Koliko nisu nastale u Evropi, morale su svakako negdje doći u Evropu, te se odatle dalje seliti po kopnu. Tamo, gdje su bili takovi centri, morat ćemo svakako pronaći više individua s osebinama one prvobitne rase nego drugdje.

Antropološka istraživanja po svima kulturnim zemljama zadnjih 50 godina, već su nakupila toliko materijala, da imamo danas dosta točan pregled o razdiobi fizičkih osebina čovjeka po raznim krajevima Evrope. Pokazalo se naime, da je postotak raznih rasnih obilježja u pojedinim zemljama vrlo različit, negdje ima n. pr. više plavokosih i svjetlookih individua nego tamnokosih i tamnookih, a drugdje je opet obratno, ili su obadva tipa podjednako zastupana, a jednako je i sa razmještajem drugih rasnih osebina.

Jedan pogled na zemljovide, koji su prikazani na sl. 4., uvjerit će nas o različitom razmještaju nekojih najvažnijih rasnih obilježja po našem kontinentu. Karta *a* pokazuje razdiobu visine tijela. Crnom su bojom označena mjesta, gdje prosječna visina tijela nadmašuje 1,72 m, najsvjetlija (punktirana) mjesta odgovaraju prosječnoj visini ispod 1,52 m, dok druge nijanse označuju stepene između te dvije vrijednosti. Tu opažamo dva okružja s visokim ljudima, jedno veće na sjeveru, u Engleskoj, sjevernoj Njemačkoj i Skandinaviji, a drugo manje kod nas, napose u Bosni i Hercegovini. Na jugu, u Španiji i Italiji, u istočnom dijelu srednje Evrope i na skrajnjem sjeveru ljudi su niskog rasta.

Sasvim drugačije izgleda razmještaj indeksa duljine i širine glave (sl. *b*). Bijela mjesta označuju prosječni indeks ispod 77, dakle dugačke lubanje, isto i punktirana i poprečno prugasta okružja odgovaraju pretežno dolihoidnim lubanjama (indeks 77—79 i 79—81). Okomito prugasta i karirana okružja označuju pretežno brahikefalne lubanje (indeks 81—83 i 83—85), a na crnim je mjestima većina lubanja hiperbrahikefalna (indeks preko 85). Tamo gdje smo na sjeveru našli visoke ljude, u Engleskoj, Skandinaviji i sjevernoj Njemačkoj, nalazimo i centar za dolihoidne lubanje. Isto tako ima i na jugu, u Španiji i južnoj Italiji pretežno dolihoidnih lubanja, dok je tu rast tijela vrlo nizak. U srednjoj Evropi ima jedan pojas s okruglim (brahioidnim) glavama, a najkraće lubanje nalaze se baš tamo, gdje smo ustanovili vrlo visok rast: u našoj zemlji, odakle se proteže taj karakter preko čitavih Alpa sve do južne Francuske. Ta nam dva

zemljovida (*a* i *b*) dopuštaju već donekle uvid u rasne grupacije: na sjeveru visoki dugoglavi, na jugu niski dugoglavi, a po sredini Evrope visoki kratkoglavi i niski kratkoglavi tip. Daljna obilježja ovih tipova razabiremo iz zemljovida *c* i *d*.

Sl. 4. Razmještaj nekojih rasnih osebina u Evropi: a) visina tijela (tamno visoki, svijetlo niski rast), b) indeks duljine i širine (tamno veliki, svijetlo mali indeks), c) lični indeks (tamno mali, svijetlo veliki indeks), d) pigmentacija, t. j. boja kose i očiju (tamno jača, svijetlo manja pigmentacija); točnije tumačenje u tekstu.
(Po H. Güntheru, nešto promijenjeno.)

U prvom je prikazan razmještaj ličnog indeksa (*punktirano:* indeks preko 89, t. j. najdulja lica, *okomito prugasto:* indeks 80—86, *karirano:* 86—83, *crno:* ispod 83). Prve su tri grupe još donekle s uskim licima, dok je zadnja, crno označena grupa, široka okrugla lica s jakim ličnim kostima. Najdulja

su lica u Engleskoj, a i Švedska, sjev. Njemačka i Poljska s baltičkim zemljama ne zaostaju mnogo. Isto vrijedi i za Španiju, južnu Italiju i Grčku. U našoj zemlji ima miješanih tipova. I u srednjoj Francuskoj nalazimo jedno crno polje, dok su u Alpama lica nešto dulja. Zemljovid *d* napokon po= kazuje, kako se proširuje pigmentacija kose i očiju: *punkti= rano* su označena mjesta, gdje su svijetli tipovi u većini, *po= prijeko prugasto*, gdje su svijetli i tamni podjednako za= stupani, a *crno*, gdje ima samo tamnih tipova. Čitav je sjever svijetle puti, plave kose i modrih očiju. Pretežno svijetlo okružje seže preko Slovenije sve do Trsta. Pojedinačnih svijetlih okružja ima i u Macedoniji, pače i u Alžiru (kod Rifanaca).

Baš ta zadnja činjenica osobito je zanimljiva, jer ne= osporivo obara shvaćanje, da bi pigmentacija zavisila od klime. Prije su držali, da je utjecaj jakih sunčanih zraka ne= posredni uzrok tamne pigmentacije, napose tamne boje puti Arapa i Crnaca. Pošto su kroz generacije izvrgnuti jakom suncu, mislilo se, da se stvaranje boje u koži nasljeđivanjem sve dalje i dalje kumuliralo, dok nije nastala današnja crna boja puti. Isto tako se držalo i za postanak tamne kose i tamnih očiju. Da se tijekom života pod utjecajem izvanjih faktora stečene osebine, kao na pr. potamnjenje kože na suncu, ne prenose na potomke, jedna je od najtočnije utvrđenih činjenica moderne biologije, pa se već s obzirom na to ukazuje gornje tumačenje postanka pigmentacije kao nesmisao. Ad oculos nam pak to demonstriraju Rifanci, koji se već kroz tisuće godina prže na suncu u vrućem Alžiru, pa ima među njima još uvijek veliki broj plavokosih i svjetlookih pojedinaca bijele puti, dok na skrajnjem sjeveru Evrope istočno od Arhangelska vidimo nasuprot pučanstvo s vrlo tamnom pigmentacijom, premda se ono već kroz sto= ljeća smrzava na ledu tundra. Nije klima, koja određuje pigmentaciju, nego geni odlučuju o tome, geni, koji se vrlo malo brinu za klimatske prilike.

Ako naša iskustva, stečena na osnovu studija razdiobe visine tijela i oblika lubanje nadopunimo još rezultatima o

diobi oblika lica i pigmentacije, možemo razlikovati slijedeće grupe osebina, koje u pojedinim okružjima Evrope nastu= paju osobito često zajedno: Na sjeveru (Islandija, Engleska, Skandinavija, Normandija i sjev. Njemačka) visoki stas, dugoljasta lubanja, dugoljasto usko lice, bijela put, plava kosa i modre oči. Na jugu (Španija, južna Italija, glavni dio sjev. Afrike, Grčka) niži ili vrlo nizak stas, dugoljasta lu= banja, usko lice i tamnija put, tamna kosa i oči. U srednjem dijelu Evrope nalazimo pojas, koji počinje u Francuskoj, pa se proteže preko Švicarske, s malim prekidom u Bavarskoj, preko Češke i Moravske, te se onda prema istoku sve više proširuje, s obilježjima: srednji stas, okrugljasta lubanja, široko lice i tamnija kosa i šarenica. Nešto južnije u sred= njoj Evropi i to u južnoj Bavarskoj, istočnim Alpama, sa centrom u našoj zemlji i izdancima prema Slovačkoj i južnoj Rusiji: vrlo visok stas, okrugla glava, nešto odulje lice i tamna kosa i šarenica. Valjda ima još jedan centar, koji leži u baltičkim zemljama, te se odlikuje po srednjoj visini tijela, okrugloj glavi, nešto užem licu i u svijetloj kosi i očima.

Tako nas već samo promatranje razmještaja nekojih važ= nijih osebina upućuje na to, da ima četiri ili pet rasa, koje sa= činjavaju evropsko pučanstvo. Samo tako možemo naime razumjeti činjenicu, da u pojedinim krajevima nastupaju izvjesne osebine osobito često zajedno; to naime u jednu ruku znači, da ne postoji jednakomjerna mješavina rasa, a u drugu, da to zajedničko nastupanje specifičkih osebina po= kazuje, da je tamo jedan centar, gdje je dotična rasa na= stala ili se nakon ulaska u Evropu kompaktno naselila.

IV.

Dok nas već razdioba najistaknutijih osebina upućuje na četiri glavne rase, možemo s tim iskustvom na osnovi točnijeg promatranja i ispitivanja ostalih svojstava još mnogo lakše iz rasne mješavine izolirati druge karakteristike te ustano= viti njihovu pripadnost k jednoj od tih glavnih rasa. U tom pogledu Evropa još nije sva naskroz ispitana, ali ima već

iz svakog kraja, i to raznih pojedinačnih okružja, toliko po- dataka, da možemo stvoriti bar neki sumaran pregled bitnih obilježja glavnih rasa kaošto i njihovog udjela na pučanstvu raznih krajeva Evrope. Treba uzeti u obzir, da danas nema zapravo nigdje u Evropi jedne čiste nemiješane rase, nego svuda nalazimo mješavine, koje su na raznim mjestima različito sastavljene, i to tako, da među ostalim sastavnim tipovima prevladava gotovo svuda jedan naročiti tip. Sada treba

Sl. 5. Nordijski tip (iz Ušća okr. Valjevo).[1]

nastojati, da izlučimo između stanovnika ovakovog jednog centra baš one osebine, koje su za taj tip osobito karakteristične. Tako ćemo dobiti sliku one prvobitne rase, koja obilježuje taj centar.

Tim je postupkom uspjelo fiksirati slijedeće četiri osnovne evropske rase:

1.*Nordijska ili sjeverna rasa,* koju karakterizira visoki stas. Srednja je visina jedno 1,72 m. Noge su relativno obradak. Oči leže duboko u očnoj šupljini. Put je bijela i

[1] Opaska kod korekture. Izrađivač klišeja je ne znajući, o čemu se radi, šarenicu i obrvi tamno retuširao. U istinu je šarenica svijetlo modra, a obrvi svijetle plave.

dugačke. Tijelo je vitko, nikad ugojeno, češće mršavo. Lubanja je dolihokefalna, tako da zatiljak strši preko šije. Lice je usko i dugoljasto. Nos je velik, ali uzak s tankim hrptom, koji je ravan ili nešto izbočen. Jednako kao nos iskače i prozirna, na tanjim mjestima stoga ružičasta, i ne potamni na suncu. Kosa je plava, često s crvenkastom nijansom, oblik joj je valovit ili lako kudrav. Kod muškaraca su brkovi i brada jako razvijeni. Šarenica oka je modra ili modrosiva.

Sl. 6. Dinarski tip (iz Bjelovara).
Oko je plavo, znači da ima nordijskih primjesa.

2. *Dinarska ili jadranska rasa,* koja pokazuje isti visoki stas kao nordijska, ako ne još viši. I proporcije tijela su slične nordijskoj, noge su možda relativno još nešto dulje. Tijelo je vitko i žilavo. Osobito se očituje vitki stas u ženskom spolu. Lubanja je brahikefalna ili češće hiperbrahikefalna, zato zatiljak ne strši preko šije, nego je glava straga spljoštena, kao da je odsječena. Visoko se čelo uzdiže nešto strmije nego kod sjevernjaka. Lice je dugoljasto kao u nordijske rase, ali je u sredini i preko čela šire. Nos je velik i jako iskače, ali je širi nego kod nordijaca, pogotovo u donjem dijelu; uvijek je izbočen i često orlovski ukrivljen. Obradak također iskače jako, tako da lice ima vrlo izrazit

profil, pogotovo što oči leže duboko ispod čeone kosti. Put je svjetlosmeđe boje i nije prozirna, na suncu može jako potamniti. Kosa je valovita i čvrsta, tamnosmeđa, isto tako i šarenica oka. Brada i brkovi su jako razvijeni.

3. *Alpinska rasa*[1] *je srednjeg ili niskog stasa,* srednja visina jedno 1,63 m. Tijelo je zdepasto, noge su relativno kratke, a trup je dug; veliko je nagnuće k ugojenosti. Lubanja je okrugla kao da je istrugana, dakle kugljasta, hiperbrahikefalna. Lice je okruglo i široko, lične kosti se dosta jako ističu. Nos je širok i malo iskače, često je konkavan (prifrknut), tako da su nozdrve sprijeda vidljive. Obradak se ne ističe osobito. Oči leže površno. Put je svjetložućkasta ili svjetlosmeđa, neprozirna i na suncu potamni. Kosa je glatka, tamnosmeđa, brada i brkovi su slabo razvijeni sa rijetko poredanim dlakama. Šarenica je smeđa.

Sl. 7. Alpinski tip (Ukrajinac iz Galicije).

[1] Ovaj naziv potječe od francuskog učenjaka Lapouge-a, koji je mjerio nekoje lubanje iz Alpa, pa je u početku mislio, da je taj tip naročito zastupan u Alpama, što nipošto ne stoji. Usprkos tome se taj naziv održao, dakle lucus a non lucendo.

4. *Sredozemna ili iberska rasa* je nježno i fino građena, niskog stasa; jedno 1,61 m bila bi srednja veličina. Tijelo je vrlo proporcionalno, ali nije tako vitko kao kod dinarca ili nordijca. Lubanja je dolihokefalna, ali je na tjemenu više zaokružena nego kod nordijca. Lice je okrugljasto, ali se lične kosti ne ističu. Nos je ravan, fin, i ne iskače mnogo. Profil stoga nikad nije tako prominentan kao kod dinarca, pogotovo jer i obradak nije tako izražen. Put je svjetlosmeđa i na suncu vrlo jako potamni. Kosa je valovita ili kovrčasta i vrlo tamna, gotovo crna, isto tako je i šarenica oka tamnosmeđe boje.

Sl. 8. Sredozemni tip (iz Vipave).
Samo glava pokazuje taj tip, dok je stas dinarski.

Ta su četiri oblika tako jasno okarakterizirana, da su danas općenito priznati kao zasebne rase. Engleski i američki autori, pogotovo na osnovu *Ripley*-ove razdiobe (1900.), govore često samo o tri evropske rase, te drže, da su ono, što ovdje ističemo kao dinarsku rasu, križanci između nordijske i alpinske rase. Ali oštro rezani oblik lubanje dinaraca i njihov vanredno visoki stas nikad ne mogu biti produkt križanja jedne dugoglave rase iste visine i jedne okrugloglave niske; ta visoki je stas prema niskom recesivan, tako

da bi iz takovog križanja izašli oblici pretežno nižeg stasa. Čuveni ruski antropolog *Deniker*[1], koji je znao osobito točno da grupira pojedine osebine, odijelio je dinarce kao zasebnu rasu i njegova je karakteristika ove grupe danas od svih bližih poznavaoca prihvaćena. *Deniker* doduše razlikuje još dvije daljnje rase, i to jednu obalnu (littorale ou atlanto-méditerranéenne), koja da je mesokefalna, tamnokosa i visokog stasa, ali je vjerojatnije, da je to jedna mješavina sredozemne i sjeverne odnosno dinarske rase. Dalje govori *Deniker* još o jednoj brahikefalnoj, svjetlokosoj rasi niskog stasa, koju naziva »race orientale«; tom se nazoru priključuju i *Czekanowski*, *Pöch* a napose *Kraitschek*. Ipak su obilježja ove grupe, koju nazivaju i istočnobaltičkom, još dosta nesigurna, tako da je vjerojatnije, da se radi o križancima sjeverne, alpinske i valjda k tome još jedne mongoloidne rase. Nakon što je mendelizam postavio antropologiju na nove osnove, istraživanja su o rasama u punom tijeku, te će se lako možda pronaći još koji daljni autohtoni evropski tipovi; svakako je realitet iznesenih četiriju rasâ danas svestrano utvrđeni rezultat znanosti.

Istaknuli smo samo fizičke osebine pojedinih rasa. Razumije se, da ima svaka rasa i svoja posebna duševna obilježja. Ako ostali dijelovi tijela imadu svoje karakteristike, ima ih i mozak, a prema tome i njegove funkcije. Tako možemo vrlo lako diferencirati temperamente raznih rasa. Dok je nordijska mirne ćudi, sredozemna je osobito vatrena i razdražljiva; dok se dinarska rasa odlikuje osobitom borbenošću, hrabrošću i požrtvovnošću za cjelinu, što je gotovo jednako i kod nordijske, kod sredozemne i alpinske su rase te osebine manje istaknute, dok se nordijska i alpinska opet odlikuju osobitom ustrajnošću (što šaljivo zovemo »Sitzleder«) itd. Svaka rasa ima i svoj poseban način mišljenja; tamo, gdje ima osobito jakog križanja rasa, čujemo često govoriti o različitom »mentalitetu« pojedinaca. Da li je nekoja rasa, ako uzmemo u obzir sve duševne kvalitete, bolje ili manje sposobna, napose za stvaralački rad, vrlo je teško ustvrditi. Ima doduše stručnjaka, osobito polustručnjaka, koji nordijskoj rasi pripisuju sve sposobnosti u superlativima; pa u Americi (*Madison Grant*) i u Njemačkoj (*H. Günther*, *Lenz*) ima poseban nordijski pokret, koji se zalaže za očuvanje sjeverne rase i sprječavanje njezinog daljnjeg miješanja s drugim rasama. Ali se sve to osniva na tvrdnjama, koje nisu baš osobito utvrđene. I oni, koji nordijsku rasu tako ističu, priznavaju i dinarskoj rasi superiornost nad ostalim dvjema rasama, napose u moralnim kvalitetama. Ako pak promatramo rasne tipove velikih muževa, koliko se dadu ustanoviti po portretima i kipovima, čini se, da je velika većina bila miješane rase — tako su na pr. *Goethe* i *Schiller*, i naš *Strossmayer*, pa *Prešern* i pokojni *Pašić* kombinacije sjevernjačkih i dinarskih obilježja; a nabrojiti bismo mogli još čitav niz drugih istaknutih ljudi, koji imadu tu rasnu konstrukciju. Istina je, da izvjestan broj duševnih velikana pokazuje pretežno nordijske poteze. Ali ima nekolicina velikih genija, koji su pretežno sredozemne ili alpinske rase; *Luther*, *Balzac*, *Schubert* i najveći muzičar svih vremena, *Beethoven*, imadu nasuprot gotovo čisto alpinski tip. Izgleda kao da miješanje rasa dovodi u pogledu duševnih sposobnosti do kombinacije najodličnijih kvaliteta i da baš takve sretne kombinacije uvjetuju pojave genijalnosti.

Gdje su centri ovih četiriju rasa, proizlazi već iz zaključaka, koje smo stvorili na osnovi proučavanja diobe najbitnijih rasnih osebina po evropskom kopnu. Centar sjeverne rase danas su skandinavske zemlje, gdje ova rasa nastupa pojedinačno još gotovo čista, centar je dinarske rase u Bosni, Hercegovini i Crnoj gori; sredozemna je rasa najgušća u Španiji, južnoj Italiji, Grčkoj i čitavoj sjevernoj Africi sve do Sahare, dok se alpinska rasa proteže po sredini Evrope sve do Urala. Taj je pojas alpinaca prekinut u centralnim i istočnim Alpama, gdje seže jedan izdanak dinaraca preko južne Bavarske sve do Vogeza i stvara dva sporedna centra u Tirolskoj i južnoj Bavarskoj.

[1] Živio je u Francuskoj i stoga pisao francuski.

Osim nekojih krajeva Skandinavije, gdje ima sasvim nemiješane nordijske rase, pučanstvo se današnje Evrope svuda izgrađuje iz ove četiri rase, samo što je udio pojedinih rasa na pučanstvu gotovo u svakoj zemlji drugačiji. Pa i unutar jedne zemlje nije udio ovih četiriju rasa svuda jednak. Često je pučanstvo na brdima drugačije sastavljeno, nego ono u dolinama. Osobito velike razlike opažamo na pr. između raznih krajeva Italije. Dok u Lombardiji ima puno nordijske krvi, a u Veneciji dinarske, sa iznimkom alpinskih Furlana, južna je Italija pretežno sredozemne rase. Vrlo je velika razlika među pojedinim dijelovima Njemačke države. Dok u Bavarskoj, južnoj Württemberškoj i Badenskoj prevladavaju dinarci, u srednjoj Njemačkoj, a napose u Saskoj alpinci (i Vendi ili Lužički Srbi su pretežno alpinci), pučanstvo je Sjeverne Njemačke, napose Prusije do 70% nordijske rase.

Naša je zemlja relativno jedinstvena, t. j. udio pojedinih rasa je u raznim krajevima gotovo jednak, koliko to možemo prosuditi prema današnjem tek vrlo površnom poznavanju rasnog sastava pučanstva naše zemlje. Ima naravno izvjesnih malih razlika. Tako je na pr. u Sloveniji, napose u Gorenjskoj i Štajerskoj, u Hrv. Zagorju, kao i na Pelješcu i nekim dalmatinskim otocima te u Makedoniji, postotak sjeverne rase nešto veći, dok na dalmatinskoj obali, na Kordunu, te po gradovima u Srbiji i Vojvodini ima nešto više primiješane sredozemne rase. U Slavoniji opet i u Vojvodini postotak je alpinske primjese veći.

Osim ove četiri rase, koje bismo mogli nazvati autohtonima, evropsko je pučanstvo djelomično još križano s rasama, koje imadu svoj centar izvan Evrope. Naročito dolazi tu u obzir srednjoazijska grana *mongolske* rase. Ta primjesa počinje u srednjoj Evropi, te, što dalje idemo prema istoku, biva sve jača. Ima je i na skrajnjem sjeveru Skandinavije (Laponci), kamo seže jedan rukav iz Azije preko najsjevernije Rusije. Za razne mongolske rase osobito su značajne preko konture lica izbočene lične kosti, koso smještene oči s nategnutim vjeđama, tamna, rijetka kosa, što strši, tamne

oči, tijelo gotovo bez dlaka, brada i brkovi vrlo slabo razvijeni, a koža sa žućkastim tonom u raznim nijansama do žutosmeđega. Proporcije su tijela sasvim drugačije nego kod evropskih rasa; trup je naime dulji, dok su ruke i noge relativno kratke. Mongolska rasa, koja seže u Evropu, niskog je stasa, hiperbrahikefalna, sa širokim nosom niskog hrpta, sedlo između nosa i čela je plosnato, kaošto je i plosnato čitavo lice, tako da mu manjka izrazit profil.

Sl. 9. Dinarsko-alpinski tip sa mongolskom primjesom: izbočene lične kosti. (Iz Bihaća.)

I rase, koje imadu svoje centre u toplijim dijelovima Azije, sudjeluju djelomično kod izgradnje evropskog pučanstva; to su naime *prednjoazijska* i *orijentalna* rasa. Prvu nazivaju često i armenoidnom ili hetitskom, a drugu semitskom, ali su ti nazivi vrlo nepodesni, jer su to ujedno nazivi za jezike, odnosno narode, a jezik i narodnost nemaju s rasom nikakve neposredne veze. Prednjoazijska rasa ima svoj centar u Armeniji i Kavkazu, srednje je veličine, sasvim tamne kose i šarenice, svjetlosmeđe ili smeđe puti, lubanja je hiperbrahikefalna, uglata, straga jako spljoštena, a nos je osobito prominentan, širok i ukrivljen (t. zv. židovski nos). *Orijentalna* rasa ima svoje sjedište južno od prednjoazijske,

naročito u Siriji i Arabiji. Niskog je stasa, vrlo harmoničkih proporcija, svjetlosmeđe ili zagasite puti, crnokosa i tamnooka, dolihokefalna, s uskim licem i finim orlovskim nosom. Po svojim duševnim sposobnostima te su dvije rase gotovo jednake autohtonim evropskim rasama, pače ih nadmašuju u nekim granama, na pr. u svojoj verziranosti u trgovačkim poslovima. Narodi, koji su bili tvorci velikih istočnjačkih kultura, pripadali su tim dvjema rasama. U Evropi nalazimo prednjoazijsku rasu na obalama Crnog i Egejskog mora, odakle se pojedinačno proširila i prema unutrašnjosti. Veliki postotak prednjoazijske rase pokazuju aškenaski Židovi. Orijentalnu rasu nalazimo pojedinačno na donjem Dunavu, napose u Rumunjskoj, pa u današnjoj Grčkoj, južnoj Italiji, i južnoj Španiji; u većem je postotku zastupana i kod sefardskih Židova. Stoga će biti razumljivo, da tragove tih rasa nalazimo posvuda, gdje su se Židovi pomiješali s ostalim pučanstvom, dakle u svima većim gradovima i njihovoj okolini.

Svuda, gdje su nastanjeni *Cigani*, naravno da je i ciganska krv nešto pronicala u tamošnje pučanstvo, pa se mjestimice, pogotovo na istoku i jugu, i opažaju neznatni tragovi toga. Cigani imadu primjesa svih evropskih rasa, ali glavni je njihov rasni elemenat istočnoindijska rasna mješavina, koja uostalom dosta naliči na sredozemnu rasu. U Holandiji, napose u lučkim gradovima, ima tragova *Deuteromalajaca*; radi se tu o potomcima križanaca Holandeza i Javanaka u trećem i četvrtom koljenu, koji su se vratili u domovinu svojih otaca.

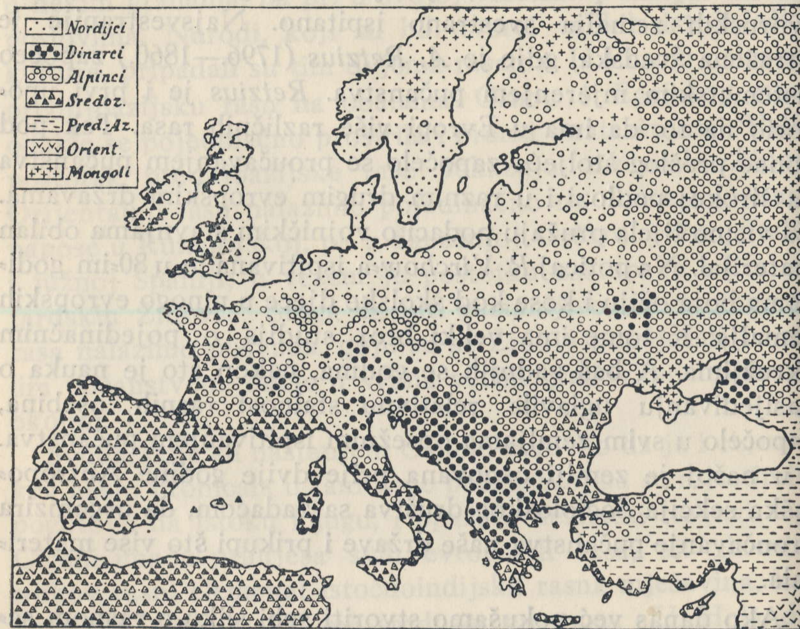
Napokon treba spomenuti još *crnačku* ili *negroidnu* rasu srednje Afrike, kojoj se tragovi sporadički javljaju u Evropi, naravno u ublaženoj formi. Vrlo debele i mesnate usne i gusto kovrčasta kosa izbijaju kod pojedinaca i odavaju crnačke gene. Na takve tragove nailazimo najčešće u Španiji, južnoj Italiji i kod Židova. Udio crnačke rase iznosit će i tu jedva jedno 1%.

V.

Pokušajmo sada prikazati, koji udio imadu nabrojene rase kod sastava pučanstva raznih krajeva Evrope. Treba naglasiti, da danas u tom pogledu još ne možemo govoriti o sasvim točnim podacima, jer je s tog gledišta vrlo malo evorpskih zemalja svestrano ispitano. Najsvestranije je istražena Švedska, gdje je *A. Retzius* (1796.—1860.) započeo sistematskim mjerenjem pučanstva. *Retzius* je i prvi upozorio na to, da ima u Evropi više različnih rasa. Tek pod konac prošlog stoljeća započelo se proučavanjem pučanstva na širokoj podlozi i u raznim drugim evropskim državama. Za visinu tijela pružaju podaci o vojničkim stavnjama obilan materijal. Na poticaj *R. Virchow*-a ispitivana je u 80-im godinama boja očiju i kose kod školske djece u mnogo evropskih zemalja. K tome ima veliki broj studija o pojedinačnim okružjima. A baš zadnjih se godina, nakon što je nauka o nasljeđivanju uglavila relativnu stalnost rasnih osebina, započelo u svim zemljama opsežnim ispitivanjem pučanstva. I u našoj je zemlji osnovana prije dvije godine Antropološka sekcija Sociološkog društva sa zadaćom, da organizira proučavanje pučanstva naše države i prikupi što više materijala.

Ako danas već pokušamo stvoriti sebi sliku o rasnom sastavu cjelokupnog evropskog pučanstva, možemo doduše kazati, koje rase dolaze u obzir, kao i to, kojih rasa ima u pojedinim grupama pučanstva više, a kojih manje, ali točan postotak udjela pojedinih rasa još ne možemo sa sigurnošću odrediti. Za to treba još materijala. S ovoga dakle gledišta valja shvatiti zemljovid (sl. 10), koji shematski predočuje razdiobu glavnih rasa po Evropi. Kao podloga mu služe zemljovidi *Ripley*-a, *Boule*-a, *Deniker*-a, *Grant*-a, a uzeti su u obzir i rezultati nekojih novijih istraživanja, djelomično i vlastita iskustva. Najlakše je ustanoviti tragove nordijske rase. Samo nordijska je rasa plavokosa, bijele puti i modrooka. Kako su k tome još sve te osebine recesivne, znači dakle njihova nazočnost u jednoj populaciji, da posjeduje ova

k tome još dvostruki broj individua sa faktorima za svijetlu boju. Teže je već razlikovati nordijsku i sredozemnu dolihokefaliju, pogotovo ako se radi o miješanim individuima; isto je teško odrediti kod mješanaca, da li visoki stas potječe od dinarske ili od sjeverne rase. Ako se pak isporede

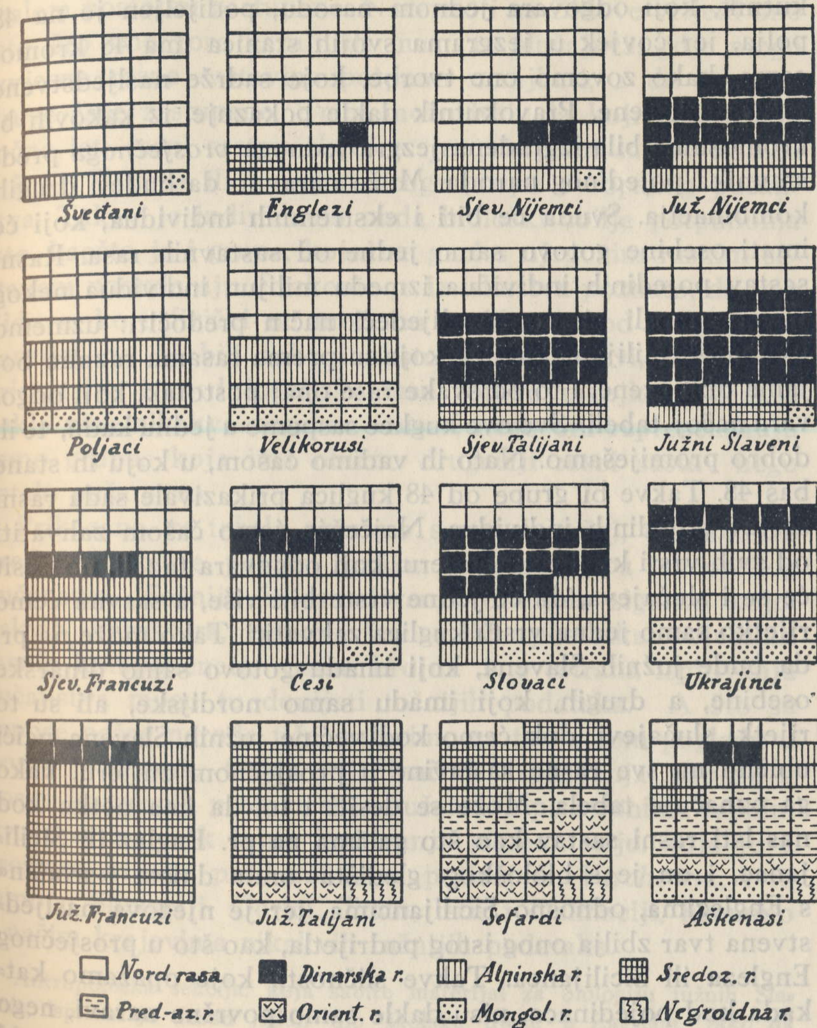

Sl. 10. Shematička karta približnog razmještaja glavnih rasa u Evropi. (Po R i p l e y-u i B o u l e-u, nadopunjeno.)

Pojedine rase su samo tamo zavedene, gdje je njihov udio bar jedno 10%. Gdje se na većem okružju nalazi samo jedna značka izvjesne rase, tamo je ta rasa u malom postotku pomiješana sa cijelim pučanstvom.

rezultati, postignuti istraživanjem velikih masa, onda je prema postotku sveukupnih rasnih osebina lako riješiti ovu dilemu. Ima li na pr. u jednom pučanstvu vrlo mnogo dinarskih osebina i relativno malo nordijskih, onda je jasno, da treba većinu visokih stasova pripisati pojedinim faktorima dinarske rase.

Na osnovu ovakova kritičkog promatranja razdiobe rasnih osebina pokušao sam, da u tabeli sl. 11. prikažem udio

Sl. 11. Pokušaj shematičkog prikaza rasnog sastava raznih grupa evropskog pučanstva. Tumačenje u tekstu.

raznih rasa kod pojedinih evropskih naroda. To je naravno samo jedna shema, koja treba da pokazuje, kojih rasnih

elemenata ima više, a kojih manje. Pogrešaka može da bude kod pojedine rase za jedno 10—15%. Svaki pravokutnik, koji odgovara jednom narodu, podijeljen je na 48 polja, jer čovjek u jezgrama svojih stanica ima 48 kromosoma, kako zovemo one tvorbe, koje sadrže nasljedstvene faktore ili gene. Pravokutnik dakle pokazuje, iz kakovih bi kromosoma bila izgrađena jezgra jednoga *prosječnoga* predstavnika pojedinog naroda. Može naravno da bude i drugih kombinacija. Svuda će biti i ekstremnih individua, koji će imati osebine gotovo samo jedne od sastavnih rasa. Rasni sastav pojedinih individua između milijun individua nekog naroda mogli bismo na slijedeći način predočiti: uzmemo ukupno 48 milijuna kuglica, koje su prema rasama raznim bojama obilježene, i to od svake rase onaj postotak, koji odgovara našoj tabeli. Sve ove kuglice saspemo u jednu kadu, te ih dobro promiješamo. Nato ih vadimo čašom, u koju ih stane baš 48. Takve bi grupe od 48 kuglica prikazivale sada rasni sastav pojedinih individua. Najčešće ćemo čašom zahvatiti od svih vrsti kuglica u omjeru, koji odgovara tabeli, no desit će se i slučajeva, da će jedne vrste biti više, a sasvim ćemo rijetko samo jednu vrstu kuglica zahvatiti. Tako može na pr. da bude južnih Slavena, koji imadu gotovo samo dinarske osebine, a drugih, koji imadu samo nordijske, ali su to rijetki slučajevi, dok ćemo kod većine južnih Slavena naići obično na sve rasne sastavine u prosječnom omjeru, kako ga označuje tabela. Može se desiti i to, da ima netko kod nas isti rasni sastav kao što ga ima na pr. Englez ili Sicilijanac, i on je s biološkog gledišta onda doista »srodan« s Englezima, odnosno Sicilijancima, jer je njegova nasljedstvena tvar zbilja onog istog podrijetla, kao što u prosječnog Engleza ili Sicilijanca. Takve sličnosti, koje opažamo katkada kod pojedinaca, nisu dakle samo površne naravi, nego mogu biti uistinu izražaj jednakih gena, koji potječu od davnih zajedničkih predâ.

I Židovi su, kako je to u našoj tabeli izraženo, a za koje se drži, da su jedna rasa sui generis, produkt križanja raznih rasa, među kojima ima i onih istih, koje izgrađuju ostalo

evropsko pučanstvo. No ima tu i nekojih rasnih sastavina, koje kod ostalog pučanstva manjkaju, ili su samo u vrlo malom postotku zastupane. Naravno i za Židove vrijedi ono isto, što smo gore kazali, da ima i tu slučajeva, gdje mogu izvjesne rasne sastavine potpuno manjkati, a da su zato druge jače zastupane. Tako može biti, da koji Židov ima točno isti rasni sastav kaošto je prosječni sastav kojega južnog Slavena ili kojegod druge grupe evropskog pučanstva. Takav je individuum onda biološki zbilja potpunoma isto, kaošto je i grupa, kojoj se geni s njegovim rasnim sastavom podudaraju. Svakome je iz iskustva poznato, da ima Židova, koje fizički ne možemo razlikovati od drugog pučanstva, to bi bili takovi ekstremni slučajevi, gdje geni orijentalne i prednjoazijske rase gotovo manjkaju. Židovi dakle nisu nikakva posebna »rasa«, nego oni reprezentiraju samo grupu, koja ima obično drugačiji rasni sastav nego ostalo pučanstvo.

Prikazane su tabele naravno samo pokušaj, da donekle predočimo bitne poteze razlika raznih grupa evropskog pučanstva. Točnija bi istraživanja donijela sigurno kojekakvih korektura, napose što se tiče postotka pojedinih rasnih komponenata. Samo brojna i svestrana ispitivanja pučanstva mogu tu donijeti točnijih podataka. A što se napose našeg naroda tiče, nalazimo se tek u tom pogledu u prvim počecima. Osim pojedinačnih ispitivanja, napose u Bosni, kurzornih promatranja pučanstva po stranima raznim stručnjacima, a k tome ispitivanja pigmentacije, koje je u prošlom vijeku preduzeto na poticaj *R. Virchow*-a, i to samo u Sloveniji, Gorici, Trstu, Istri i Dalmaciji, nemamo o našim krajevima nikakvih točnijih podataka.

Antropološka sekcija, koja sabire materijal za biologiju južnih Slavena, ispitala je dosad jedan dio školske djece u Zagrebu, tako da možemo stvoriti neku sliku o rasnom sastavu današnjih Zagrepčana. Ja sam obradio jedan dio ispitnih araka Antropološke sekcije, pa kako su rezultati vrlo zanimljivi, saopćujem ovdje postotke, u kojima su zastupani indeks duljine i širine (t. j. broj, koji označuje širinu lubanje u postocima duljine), lični indeks (t. j. broj, koji označuje visinu lica od vrha nosa do obratka u postocima širine) i pigmentaciju šarenice i kose,

i to najprije od djece, kojoj oba roditelja imadu hrvatski materinski jezik. Brojke označuju postotak individua, koji pripadaju izvjesnoj grupi.[1]

Indeks duljine i širine glave	Lični indeks	Pigmentacija
Ispod 77 2,6 ± 1,0%	Iznad 89 37,0 ± 2,9%	svijetla 33,7 ± 2,9%
77—79 4,4 ± 1,4 %	89—86 6,2 ± 1,5%	srednja 51,2 ± 3,0%
79—81 6,6 ± 1,5%	86—83 12,8 ± 2,0%	tamna 15,0 ± 2,2%
81—83 11,0 ± 1,9%	83—80 16,8 ± 2,3%	
83—85 17,6 ± 2,3%	ispod 80 27,1 ± 2,7%	
85—88 27,1 ± 2,7%		
iznad 88 30,7 ± 2,8%		

Kako vidimo, oko 57% svih individua je hiperbrahikefalno (indeks preko 85). Tek nekih 7% individua su dolihoidni (ispod 79). Drugi nam stupac opet pokazuje, da kod ličnog indeksa imamo dva maksimuma, s vrlo uskim licem (indeks iznad 89) ima ih 37%, a sa vrlo širokim (ispod 80) 27%. Ta dva maksimuma obilježuju, da su tu zastupane bar dvije rase, jedna sa širokim, druga s dugim licem. Široko lice imadu alpinci, a dugo dinarci i nordijci. Prema tome imamo između onih 37% dugih lica i nešto nordijskih. Na račun nordijske rase ide ono 7% dolihoidnih lubanja (indeks ispod 79). A brahioidne lubanje idu na račun dinaraca i alpinaca. Postotak čistih alpinskih osebina pokazuje nam lični indeks ispod 80, t. j. 27%. Ako ovih 27% alpinaca odbijemo od 57% hiperbrahikefalnih (indeks preko 85), ostane za dinarce 30%. Ako od 37%

[1] Druga brojka (na pr. ± 1,0%) označuje srednju pogrešku. Da dobijemo sasvim točan postotak, morali bismo ispitati sve stanovnike Zagreba. A kako smo ispitali samo nekoliko stotina, moglo bi se desiti, da je jedna grupa bila slučajno u manjem ili većem postotku zastupana, nego u sveukupnom zagrebačkom pučanstvu. Što više individua ispitamo, više se približujemo apsolutnoj vrijednosti. Da možemo rezultate, postignute na jednom manjem broju individua primijeniti na cjelinu, treba stoga izračunati, koliko bi prema računu vjerojatnosti mogao da se dobiveni postotak razlikuje u krajnjem slučaju od apsolutne vrijednosti. Ta razlika je ona srednja pogreška (s), koja se obično izračunava po formuli $s = \sqrt{\frac{p\,(100 - p)}{n}}$ (p je dobiveni postotak individua, koji pripadaju stanovitoj grupi, a n ukupni broj ispitanih individua). Tako na pr. 2, 6 ± 1,0% znači, da bi postotak ukupnog pučanstva, koje pripada toj grupi, mogao na temelju iznesenih rezultata imati sve vrijednosti od 1,6 do 3,6%.

ličnog indeksa ispod 89 odbijemo 30% dinaraca, ostane nam 7% dugačkih lica za nordijce, što se točno podudara sa 7% dolihoidnih lubanja. Ustanovili smo dakle 7% nordijskih, 30% dinarskih i 27% alpinskih obilježja lubanje. Ostaje još 36% miješanih oblika, što dolazi od homomernog nasljeđivanja oblika lubanje. Prema tome je svakako nordijski udio znatno veći od 7%, jer su nordijske osebine lubanje recesivne, pa će u tima miješanim oblicima biti sadržano još mnogo nordijskih elemenata. K tome ima s obzirom na pigmentaciju 33,7% modrookih i plavokosih, što nas također upućuje na to, da je nordijski udio veći od 7%. Treba naravno uzeti u obzir, da se ovdje radi o djeci, a da kosa u kasnije doba kod mnogih individua potamni; a što se lica tiče, ono postaje kod daljeg rasta dulje, prema tome treba postotak alpinaca nešto sniziti, a nordijskog udjela s obzirom na boju kose povećati. Ne bismo bili daleko od istine, ako procijenimo kod zagrebačkih Hrvata udio nordijske rase na jedno 15%, dinarske naoko 50% i alpinske naoko 35%.

Ostale rase tu naravno nisu uvažene, jer je njihov postotak relativno vrlo malen. Sredozemna rasa gotovo ne dolazi u obzir. Mongolska rasa će biti zastupana sa jedno 2—3%. Kod ličnog promatranja na raznim zborovima ustanovio sam naime, da prosječno kod jedno 5% individua izbijaju neke mongolske osebine, naročito izbočene lične kosti. Kako je i to valjda homomerna dominantna osebina, može se mongolski udio svesti na jedno 2%.

Zanimljivo je, da su postoci pojedinih grupa kod djece, kojoj je bar jedan od roditelja Slovenac, nešto različiti od postotaka čisto hrvatske djece. Ali je broj istraženih individua još za sada premalen (samo 25), da bismo mogli biti sigurni, da li tu nemamo posla sa slučajnim momentima. Dolihoidnih tipova ima tu dvostruki postotak od Hrvata (16%), a hiperbrahikefalnih za polovicu manje nego kod čistih Hrvata. Sa širokim ih licem ima više, a s dugačkim manje. Sasvim tamne pigmentacije među djecom slovenskog podrijetla uopće nema, a svjetlokosih i modrookih ima 48% (Hrvati 33,7%). Ali kako rekoh, broj individua je za sigurne zaključke za sada premalen, za 48% svjetlokosih iznosi srednja pogreška 10%! Čini se, da je postotak nordijskog elementa kod Slovenaca veći, a jednako ima više alpinskih osebina, a nešto manje dinarskih. Svakako treba još daljnjeg brojnog materijala za točnije zaključke.[1]

[1] Tko ima interesa za takva istraživanja, te bi htio ozbiljno da surađuje s Antropološkom sekcijom, vrlo je dobro došao. Umoljavaju se stoga čitaoci, koji žele učestvovati kod antropoloških istraživanja, da se prijave kod Antropološke sekcije Sociološkog društva, Berislavićeva ul. 8 (g. dr. Ivo Pilar).

VI.

Iz naših razmatranja proizlazi, da se razmještaj rasa u Evropi nipošto ne podudara s jezičnim i državnim granicama. Ima naroda, koji su od vjekova međusobni neprijatelji, a pokazuju djelomično jednaki rasni sastav. Obratno ih ima, koji su po tradicijama vrlo bliski, ali su po krvi potpuno različni. Treba imati uvijek na umu, da narod nije nikakav biološki pojam, nego je to jedinica, koja se osniva na zajedničkim tradicijama, zajedničkim duhovnim dobrima, napose na zajedničkom jeziku i običajima, a od utjecaja su i geografske i političke prilike, dok je rasa isključivo biološki pojam, koji gleda jedino na nasljedstvene fizičke i psihičke osebine. Jezik, na koji se prije polagala kod razdiobe evropskih rasa izvjesna važnost, gotovo se nigdje ne poklapa s rasnim sastavom, pogotovo sličnost jezika ne dopušta nikakovih zaključaka o eventualnoj sličnosti rasnog sastava i krvnog srodstva. Jezik je kao obilježje pojedinca vrlo prolazna osebina. Za par godina može svatko da nauči tuđi jezik, a može se i desiti, da prvobitni jezik zaboravi. Kroz par generacija može jedna grupa pučanstva da potpuno mijenja svoj jezik, a često i običaje, pa onda prelazi u drugu kulturnu zajednicu. Osobito jasan primjer za to su Mađari, koji po svojoj rasi nipošto nisu Mongoli, kako to laici često misle, pa se čude, da Mađari gotovo jednako izgledaju kao i drugi ljudi. U Mađara je zastupana ponajviše alpinska rasa, k tome ima i dosta nordijske krvi i nešto dinarskih elemenata, napose na jugu i na sjeveru. Na tragove mongoloidnih znakova naići ćemo tek pojedince, ali ne više nego kod susjednih naroda. Ako današnji Mađari izvode svoje potomstvo od mongolskih osvajača Arpadovih, ima to dakle baš jednaku biološku podlogu, kao uvjerenje raznih totemističkih indijanskih plemena, da potječu od vuka ili medvjeda. Današnji su Mađari oni isti ljud, koji su obitavali one zemlje, kad je došla azijatska navala. Prvobitni je jezik, koji je bio bez sumnje slavenski, napušten, i čitavo je pučanstvo preuzelo jezik azijatskih osvajača; jezik je nažalost

ostao, dok je onaj valjda vrlo tanki azijatski sloj netragom iščeznuo. Još ljepši su primjer američki Crnci, kojima je materinjski jezik engleski, i Hotentoti, koji danas govore holandeski. Tu ipak nikome ne će doći na um, da bi zbog toga pribrajao Crnce i Hotentote nekakvoj germanskoj »rasi«.

Premda danas jezik nema nikakve veze s rasom, ipak nema sumnje, da je svaki temeljni jezik tvorevina *jedne* izvjesne rase, ali da su kasnije druge rase, koje su se s njom pomiješale, taj jezik preuzele i preinačile. Pogotovo vrijedi to za arijske jezike, koji su bez sumnje tvorevina nordijske rase. Pa tamo, gdje odvajkada živi nemiješana sjeverna rasa, u Skandinaviji, govori se jedan arijski jezik, a grobovi nam pokazuju, da su i stari Germani jednako kao i stari Slaveni (dolihokefalne lubanje iz Kurganskih groblja, lubanje bosanskih bogomila) bili gotovo čiste sjeverne rase. Isto znamo i za stare Grke, Makedonce i Perzijance. A baš time, što su se nordijci miješali s drugim rasama, prvobitni su se njihovi jezici dalje diferencirali i pod utjecajem psihe tih rasa promijenili. Tako je baš miješanje rasa važan faktor u razvitku i diferencijaciji jezikâ.

Svakako bi bilo zanimljivo da znademo, odakle potječu današnje evropske rase, da li su se razvile u Evropi ili su se doselile iz drugih zemalja. O tome se već mnogo razmišljalo i raspravljalo. Ali su podaci, koje nam pruža o tome prehistorija, vrlo skromni. Na toj podlozi ne možemo doći ni do kakvih sigurnih rezultata. Mi znamo, kako su se širile razne kulture, napose razni načini priređivanja oruđa i razne ornamentike. O tome pak, kakve su rase bile nosioci tih kultura, ima samo bezbrojnih nagađanja, koja su često međusobno dijamentralno oprečna. Kao eksaktni prirodoslovci možemo samo reći, da o podrijetlu i pradomovini evropskih rasa još ne znamo ništa točno.

Jedino, što možemo s izvjesnom vjerojatnošću ustanoviti, jest to, da se pučanstvo velikog dijela Evrope od početka historijskih vremena u svojoj srži nije puno promijenilo, već da glavni dio pučanstva pokazuje po svom rasnom sa-

stavu istu sliku kao onda, kad je stupilo na poprište historije. To je gledište prvi istaknuo sociolog *Gumplowicz.* One seobe, o kojima govori povijest, samo su pohodi naoružanih osvajača, kojih brojčana snaga nije bila ni u kakvom omjeru sa zemljoradničkim starosjediocima, koje su ti osvajači podjarmili te im često nametnuli svoj jezik. Čim se naime pučanstvo stalno naselilo, a to je u vezi s obrađivanjem zemlje, onda uopće nije više moglo doći do seobe velikih masa, jer ne bi imale kamo da idu, budući da je bilo već posvuda zemljoradnika, koji su imali svoja naselja i svoju zemlju. Osvajači nisu ni gonili zemljoradnike, nego su im ovi bili dapače dobro došli, da im davaju harač i desetinu, dok su se osvajači utvrdili u svojim kulama i gospodarili nad podjarmljenim zemljoradnicima. Napokon se onaj tanki sloj osvajača pomiješao s masom zemljoradnika i njihove su se rasne osebine u moru zemljoradničkog pučanstva razrijedile tako, da su gotovo iščezle. Primjer s Mađarima sam već naveo, a isto vrijedi i za Hune i Avare. Isto je na pr. danas u Indiji, gdje je jedan sasvim tanki sloj Engleza podjarmio ogromnu masu naroda. Da nemaju Indijci svoju staru kulturu, već bi bio davno veliki dio naroda primio jezik osvajača, kao što su Hotentoti primili holandski jezik. Možemo prema tome zaključiti, da su se one velike seobe, koje su bile od bitnog značenja po rasni sastav evropskog pučanstva, zbile već u prehistorijsko doba, u ono doba, kad još evropsko kopno nije bilo naseljeno zemljoradnicima, nego su narodi kao lovci sprovodili nomadski život.

Promjene rasnog sastava u *historičko* doba donijeli su pohodi osvajača i njihovo stapanje sa starosjediocima, a dalje su se zbile izmjene u brojčanom odnosu raznih slojeva pučanstva radi opadanja porođaja kod jednih i brojnog potomstva kod drugih. Budući da se rase razlikuju po duševnim osebinama i po svome mentalitetu, morale su ovakve promjene utjecati u velikoj mjeri na sudbinu pojedinih naroda. Pod vidikom nauke o nasljeđivanju gubi t. zv. materijalističko shvaćanje historije svaku podlogu, jer

znademo, da sposobnosti pojedinca nisu posljedice utjecaja njegove okoline, nego se osnivanju na nasljedstvenim faktorima, genima, koje je primio od svojih pređa. Historija se prema tome ukazuje biologu uglavnom kao odraz rasnih osebina pojedinih naroda.

Da je rasa ono, što stvara historiju, već je sredinom prošlog stoljeća istaknuo genijalni francuski učenjak grof *Gobineau* (1886.—1887.), koji je intuitivno shvatio značenje nasljedstva za ljudski rod. On doduše pretjerano ističe osebine sjeverne rase (zove je »germanskom«), ali to ništa ne mijenja na ispravnosti shvaćanja, da je život naroda izražaj njegovih rasnih osebina. Od rasnog sastava zavisi, da li se može narod u historiji afirmirati. Kako istakosmo, baš miješanje zgodnih rasnih osebina čini, da se javljaju osobite vrline i da se diže vitalitet; ako pak dođe do iščeznuća kojeg bitnog rasnog elementa, što ide često uporedo s miješanjem s inferiornim rasama, onda mora da uslijedi dekadencija takove grupe pučanstva. Ako danas Perzijanci gotovo ništa ne znače, dok su u starom vijeku bili jedan od najvažnijih faktora, nije to posljedica kojekakvih nezgodnih uvjeta života, koji bi bili tobože nastupili u onim krajevima, nego je razlog u tome, što su današnji Perzijanci u biološkom pogledu nešto sasvim drugo, nego stari Perzijanci, koji su imali jake nordijske primjese. Onaj borbeni sloj iskrvario se u nebrojenim ratovima, a ostatak se pomiješao s raznim rasama tamne puti, koje su doduše preuzele jezik, ali to je i jedino, što se sačuvalo od starih potpuno drugačijih perzijanskih boraca. Pa isto vidimo i kod nekojih evropskih grupa, koje još nose imena starih, slavnih i hrabrih naroda i govore njihov jezik u iskvarenoj formi, ali njihova neaktivnost, a pogotovo potpuni manjak odvažnosti i heroizma pokazuju, da su to rasne mješavine, koje nemaju ma baš nikakve biološke veze sa slavnim svojim prethodnicima.

Razumijevanje za značenje rase po život naroda i poznavanje rasnog sastava našeg naroda, može da nas liši svake brige za našu budućnost. Osim Švedske nijedna država u

Evropi nema pučanstva s relativno tako jednakomjernim rasnim sastavom kao naša zemlja, koja od Ziljske doline i Čedada do Đevđelije pokazuje svuda istu dinarsko-nordijsku jezgru. Nadčovječna djela hrabrosti i odvažnosti, kojima je ispunjena povijest južnih Slavena od starih vremena pa sve do danas, pokazuju, da naš rasni sastav proizvodi najodličnije vrline, a ujedno razabiremo, da je naš narod kroz vjekove znao očuvati neokaljanu svoju plemenitu krv, jer kod nas nema nikakova opadanja onih vrlina, nego se naprotiv javlja sve jača volja za afirmacijom. Na osnovi tradicija, vjere i jezičnih diferencija razlikujemo kod nas doduše tri naroda, ali smo zato u biološkom pogledu svakako jedna jedinica, koja će bez sumnje privući i asimilirati sve one nama jednake rasne sastavine, koje su još danas izvan naših granica. Naši neprijatelji mogu doduše graditi tvrđave i žične zapreke, brodove i aeroplane, lijevati topove i granate, ali naših gena ne mogu sebi stvoriti, a naši geni su ono bitno, što nam osigurava budućnost. A zato je naša dužnost upoznati u tančine rasni sastav našeg pučanstva, da uzmognemo očuvati nepromijenjenu našu rasu, naše najveće narodno blago.

Za čitaoca, koji se želi točnije upoznati s problemom čovječjih rasa, navodim slijedeća djela: D e n i k e r, J., Les races et les peuples de la terne, 2. izd., Paris 1926. — P i t t a r d, E., Les races et l'histoire, Paris 1924. — R i p l e y, W., The races of Europa, 2. izd. London 1912. — S c h e i d t W., Allgemeine Rassenkunde, München 1925. — S c h w a l b e, G., u. E. F i s c h e r, Anthropologie (Kultur der Gegenwart III. 5), Leipzig-Berlin 1923. — Sa problemima se rase napose bavi časopis A r c h i v f ü r R a s s e n- u. G e s e l l s c h a f t s b i o l o g i e, München (do danas 19 godišta). — S tendencijom naročitog uzvisivanja nordijske rase pisana su popularna djela: G r a n t, M., The passing of the great race, 4. izd. New-York 1923, njem. prijevod München, 1925. — G ü n t h e r, H., Rassenkunde des deutschen Volkes, München, 1922. i Rassenkunde Europas, 1926.

VIKTOR CAR EMIN

NA GREBENU

I.

U velikim gradovima tuđim, u dimu i vašarskoj buci ozloglašenih kuća, gdje miris plaćenih, kratkotrajnih ljubavi mornaru često pomuti mozak, može nevidljivi lanac, što ga veže s dalekom zakonitom ženom, da popusti malo, da se onda vani, na otvorenom, opet nategne i pod silnim dahom neizmjerne pučine zaječi glazbom djetinjeg zanosa i nekog čeznuća. U misli na onu, što mu negdje pod Učkom čuva staro, pokoljenjima stečeno ognjište, on se osjeća kao okupan i napola čist od dodira onih prljavih.

Možebiti da je sada drukčije, ali prije, u »vrijeme jedra«, bijaše baš tako. Mornar, u vječitoj opasnosti, da se u valovima izgubi, po nekom rođenom nagonu tražio je na suhu srce, o koje će da se priveže. Stoga se i ženio mlad, često na brzu ruku, u kratkom razmaku između dolaska i odlaska svoga broda.

Pomorci-neženje bijahu vrlo rijetki: u čitavom kraju od Crvene Zemlje do Malinice bila su u neko doba sama dvojica: jedan kapetan i jedan poručnik. Gotovo u isto vrijeme rekoše obojica moru: S Bogom! Kad se povukoše na suho, ne nađoše se tu sami, već svak s jednom manijom. Tako je kapetan Doro po vas dan lunjao uokolo i solio svijetu pamet i slagao nekakve pjesmice, kojima je glavna bila rima, ma kakva bila. Drugi, Vice Paća, bavio se kućanstvom, polazio bolesne i prisustvovao pogrebima.

Doro se nije ženio s razloga, što ga ni on sâm ne bi umio da kaže. Za Paću se naprotiv znalo, da je u mladosti

imao nekakvu ljubav, ali da se u neke razbila i da nitko nije znao, a ni danas ne zna, kako ni zašto.

Paća je i danas, u ovo poslijepodne, izvršio jednu svoju: sproveo je do groba najstarijeg mornara u mjestu, božmana Hudinu, kome je more bilo ušlo tako duboko u mozak, da je pod kraj života postao svojima pravo čudo i pokora. Kad bi ga zgrabilo ono pomame, stao bi da grmi, nek se zatvori »kontra«, imbroja maistra! — i »iša« i »mola« — i svi ukućani morali su u jedan mah k njemu u sobu, pa neko na stolicu neko na stô a neko čak na prozor, samo da pokažu, kako živo vrše njegove zapovijesti.

Katkad bi ga napalo, da mu se nasukao brod. Tada bi morali svi oko njegova kreveta, pa guraj, tiskaj, dok se »lađa« ne pomakne i zabrodi u debelo more.

Umro je lijepo. Juče u jutro viknu, što je jače mogao:

— Svi na »kuvertu!«

Nađoše ga na postelji pružena, neobično blijeda, očiju strahovito izbečenih. Htio da digne glasom, ali kao da mu se negdje zapleo jezik, jedva propenta:

— Sva jedra vanka!

I dok se oni po običaju svi uzvrpoljili, da izvrše i tu manovru, stari se božman dva puta trgnu pa se najednom ukruti — zauvijek.

Možda su i te pojedinosti pridonijele toliko, te se oko njegova lijesa, na sprovodu, okupilo gotovo čitavo mjesto. Pridružio se i kapetan Doro, da — kako reče — još jednoga isprati do »vječnoga ništa«.

Dan novembarski. Strmenit humak, što se kao stijena digao ponad groblja, zaklonio sunce, ali mraznu sjenu, što je onaj kameni zaslon baca uokolo, oživljuju donekle žuti odsjevi nekakva bljetkasta svijetla, kojim se osuo onaj okrajak neba nad »Velim Vratima«.

Tmurna slika, a bila bi još kudikamo sumornija, da nema žena, koje i s jesenjim bojama svojih toaleta unose svuda notu radosnog šarenila i života.

Među njima našla se i ona Paćina negdašnja »ljubav«. Godine su joj odnijele sve osim osmijeha, što joj se još sada crta oko usana upravo onako milo kao i u danima njezine prve i najnježnije mladosti. A što je tek najčudnovatije, gotovo i malo smiješno, Paća se još ni danas ne može sasvim da otme čaru onog smiješka. Štaviše, onaj ga osmijeh kadgod i smućuje, tako da je više puta sam sa sobom na čudu, pa ne zna o svemu tomu što da misli... Ta ona je već davno žena i majka, i evo — već i dobrano isplavljela.

Što bi to dakle moglo biti?

Da nije kakav taman osjećaj, kakva kasna slutnja, da bi mu uz nju život bio potekao možda koliko vedriji, s nešto više smisla i sadržine? Bit će i toga nešto, jer je dobro osjećao, kako mu svaki susretaj s njome ostavlja u duši trag neke gorčine i gotova kajanja.

Tako bijaše i u ovaj mah. Pogledi im se našli, ona se osmijehnu, on odzdravi nekako žurno, nespretno, potom obori glavu i upilji oči u grob, što je sada stao među njih. I tako osta neko vrijeme ne znajući, kako bi se držao: kao krivac ili kao žrtva?

Krivac? Zašto? Po čemu?

Netko ga zovnu. Naglo se trže i okrenuvši se klikne:

— Vi, gospođo Karlino?...

I ta gospođa Karlina, žena kapetana Barbića, odmakla je u dobi, i njezine su se kose dotakle godine i uplele u nju po koji sivi vlas, ali joj je mladost ostavila svu svoju gipkoću i boju i svježinu lica, živost pogleda i kretnja.

— A kakvi ste vi to postali najednom, skrivane! Ako li gdje koga samo glava zaboli, vi ste već uz njega i oko njega, a već ima pet punih dana, što se moj muž ne miče iz kuće, a vi ni blizu...

On propenta:

— Pa — valjda ne će biti ništa ozbiljno — ali ga ona odmah presiječe:

— I neka nije!... Nego — kod drugih — vi obično i ne pitate, dali je ozbiljno ili nije — već čim stane bolest

kome na prag, vi ste joj već za petama. A za njega — za moga Barbića — kao da vas nije briga...

— Pa — nije to — —

— Jest, kako da nije! Zaboravili ste na nj — a tome se on puno čudi i drži, da se naumice tuđite od njega, a da ne zna zašto...

— Ne tuđim se, velim vam... Naprotiv: već sam se juče spremao — da — nego — evo — otići ću danas, odmah sada, samo da ovo svrši.

— Bit će mu drago. Veli, da ima s vama nekakva razgovora — o nekim stvarima — tamo još iz mlađih dana — vidiš! — dobro da se sjetih — baš zbog toga bi i rad da dođete...

— Već idem, gospođo Karlino, evo, upravo u ovaj mah i pop svršava svoju...

Oboje se uputiše prema izlazu. Tu se rastaše, jer je gospođa Karlina imala da pođe do kćeri, nedavno udate, koja se također tužila s neke nelagodnosti.

Silazeći s groblja Paća se u sebi smijao misleći na lakoću, kojom ljudi jedan drugome lažu. S kakvim je ono slatkim tonom uvjeravao malo prije gospođu Karlinu, da se još juče spremao na onaj posjet, dok je ta misao još čas prije bila od njega stotina milja daleko.

Nije on prema Barbiću raspoložen bogzna kako rđavo, tek je njegov odnos prema njemu nešto ohladnio, i to ne od juče. Ta je hladnoća znatno oštrija jeseni i zimi, kao da je i ona poput njegovih reumatizama u vezi s mijenama vremena. U stvari je pak to, da i on, kao i mnogi drugi neženje, za dugih jesenjih i zimnjih noći mučnije osjeća prazninu svog samotnog živovanja i svu nostalgiju za toplim, nesavijenim gnijezdom. I on drži, da nije bilo Barbića...

U toga kapetana Barbića bila je volja vragometno snažna i silna. A takova bijaše i moć, kojom je on tu svoju volju prenosio na druge, pa se desilo i Paći, da se jednom, baš u doba, kad je bio počeo ozbiljno da misli na svoje buduće

gnijezdo — gotovo neočekivano našao pod utjecajem one Barbićeve moći, kao pod tupim udarom nekog teškog malja.

Imao naime Barbić nekakvu porodičnu historiju, pa je nekoga dne povjeri Paći, onako kaošto bi brat bratu. Povijest dosta mršava sadržinom: sasvim obična kućna gadost, kakvih je dosada bilo, i još će ih biti. Zaruke, vjenčanje, nagli odlazak muža, njegovo dvogodišnje izbivanje, onda povratak, pa neugodno iznenađenje i ženino otvoreno priznanje, da dijete nije njegovo, zatim jedna žestoka scena, iznovični polazak u svijet, a konačno ono more orgija i bakanalija, u kojima je kao svaki prevareni, a poštovanja vrijedni muž, htio da utopi onu malu epizodu svog života — eto u čemu se sastojala ona Berbićeva historija.

Nevolja htjede, te je u one svoje bučne pijanke povukao i njega, Paću. Bili su oduvijek dobri prijatelji. I služili su na istome brodu: Barbić kapetan, a Paća — vječiti poručnik. Slava toga njihova broda, lijepog barka »Urana« bila je na daleko poznata. Zvali su ga plivajućim »Public houseom«, a kad bi ulazio u koju luku, pozdravljali ga kao kakvu pobjedom ovjenčanu, admiralsku lađu.

Što li se nije sve dešavalo na toj lađi, naročito u vrijeme, dok bi se nalazila u luci! Kakve gozbe! Nijedan od mornara nije pamtio, da je što takova vidio ni na kojem drugom brodu. Najrjeđi zalogaji, najfinija vina, najžešći likeri nosili se na kuvertu, gdje se oko kapetanova stola kupili njegovi izabrani prijatelji i — »prijateljice«, Bog sâm zna, otkuda dovedene.

Kasnije u noći povuklo bi se društvo u kabine i tu bi se uz smijeh, pjesmu i urnebesnu buku nastavila ona — kako je neki stariji mornar natuknuo — Sodoma i Gomora... I sav se taj gadaluk tjerao na oči mornara i drugih zemljaka, koji su to onda dojavljivali kućama svojim, baš kako je to, uostalom i želio sâm kapetan Barbić.

Iza jedne takve pijanke — čini se, da je to bilo u Kardifu — pošto se ostalo društvo razišlo, a njih dvojica ostali sami u kabini, navrnu Barbić razgovor na ono, što ga je

najvećma tištalo. Isprva je okolišio, kao da oklijeva, bi li ne bi li iskazao, dok naposljetku, malo od želje, da se iskali, a nešto i pod utjecajem alkohola, ne isprIča sve — zadobivši prije od njega riječ, da će o svemu zadržati najstrožiju tajnu.

— Toliko samo tebi, da me možeš shvatiti. Za druge nije me briga.

Malo zastade, kao da se nekud daleko zagledao, onda se najednom strese i prihvati:

— A ja bih za nju bio postavio u vatru obje ove moje ruke, jer sam bio sasvim zaboravio, da je žena prevarila i vraga, a još nisam znao, da su sve one priče o nekoj bračnoj vjernosti sušte popovske izmišljotine.

Tu on sada stade da razvija onu svoju moć:

— Ja sam bio lud, a ti si, Vicko još i sada, dok misliš, da znaš, što je žena. Okrećeš je ovako, okrećeš onako, da vidiš. koliko joj je srce, kakva duša, i na kraju izlazi, da si je tek svojim laktom omjerio, a to će reći, da ti račun baš ništa ne valja. Žena nije, što smo mi, razlikuje se od nas, koliko noć od dana. Što je ljepša, to je žešća. Ljutica. I ja ti kažem: koga hoće Bog da kazni, uprti mu ženu na vrat, a to je gore negoli da mu je uprtio samoga crnoga vraga.

Iza toga slijedile su sve moguće i nemoguće pikanterije, začinjene i zasoljene onako po mornarsku, i bez prestanka zalijevane čašicama whiskija i »jamaike«. Jeftina, paprena roba one pikanterije — većim dijelom pokupljene po kabaretima i drugim sličnim suterenima, ali iznošene s toliko uvjerljive snage, da je od njih Paći sve malo po malo padala na dušu kap po kap kao da bi najljućeg otrova. I on je iza tih razgovora izlazio kao otupljen, isprebijan sa crvom sumnje, što mu se u srcu vijao i uvijao i točio ga i pio, dok mu ga nije sasvim ispio, osušio, našto je on ušao sasvim u Barbićevu putanju, zagrabio u onaj isti njegov život, u njegove misli i nazore, za dugo prekinuo s domom, a za uvijek s onom, koju je bio već i prstenovao.

A sad je on tu, sâm, na tom putu, na kraju ovog tužnog

jesenjeg dana, još sav prožet dahom grobova, među kojima se malo prije provlačio.

Onamo niže, kraj samoga mora, na grebenu, što ga valovi za većih plimâ bijelim škorupom zalijevaju, čučnula kućica, u kojoj on pomalo troši svoje dosadne, samotne dane. Stijene su joj posivjele kao u kukavice krila, a mogla je da se sjaji kao malo koja u mjestu.

I pred njime se kao nekakvim čudom ocrta onaj smiješak, od kojega bi mu — on je o tome uvjeren — sva kuća pjevala.

Pa da je barem onaj Barbić ostao dosljedan u onim svojim nazorima, lakše bi mu bilo, ali stari je lisac jednoga dana na sve ono zažviždio i spokojno se vratio ne samo ženi već i kćeri, o kojoj zna, da nije njegova.

Paća nije nikada saznao, kako je do toga došlo. Tek se sjeća, da ga je jednog dana, na povratku iz svijeta, na svoje veliko čudo zatekao na ulici, gdje se sav svijetao u licu i nasmijan u očima ovjesio i stisnuo uza ženu, kao da su se juče uzeli.

A one njegove teorije o ženi, braku i o bračnoj vjeri? Sad vidi, da je ono bila namještena, krvava šala, možda i naručena — da se njega, Paću, odvrne od one, o kojoj mu zapelo srce i oko. A on, budala, puštao je, da ga vodi, dok ga nije najzada nasukao na onaj greben tamo dolje i ostavio ga, da ondje čučeći sâm razmišlja o prijateljstvu i njegovim darovima...

Ostavljen na cjedilu, rekao bih, izigran, Paća se smatrao duboko pogođen, zato je izbjegavao svaki dodir sa svojim negdašnjim prijateljem i Mentorom. Sada pak, povodom onog poziva, osjeća se nekako primoran da ga pohodi. Naposljetku — obećao je, a u drugu ruku, ima u riječima gospođe Karline nešto, što ponekle podražuje njegovu radoznalost. Barbić da ima s njime nekakva razgovora... Da ga nije možda toliko poškakljala savjest, pa hoće da se sada pred njime opravda i zamoli za oproštenje? Ako nije to, koji bi to mogao biti razgovor — i o kakvim stvarima?...

Bilo kako mu drago, kad ga već zove, on ne može da se ogluši. Ne nada li mu se sama od sebe zgoda, da pred njime istrese ono, što mu već tolike godine leži na srcu, on će je sâm potražiti, da negdašnjem prijatelju pokaže, kako on nije baš laka srca prešao preko one njegove neslane šale.

II.

Sobica, u kojoj kapetan Barbić kroz dan puši, čita i počiva, dobila je ime — »kabina«. Tako je zove sâm kapetan, a po njemu i svi u kući. Valjda zato, što su joj stijene gotovo sve prevučene zemljovidnim kartama, slikama brodova i dalekih luka i nakrcane aneroidima, kronometrima i raznim drugim pomorskim spravama. U sredini pod omašnom lampom pružio se stô, a uz prozor otoman, na kojem se kapetan najradije odmara.

I sad se protegao po njemu potpuno odjeven, samo što je noge umotao u nekakav gunj. Leži naleđaške pogledom uprtim o suprotnu stijenu, o planisfer, na kome je u nekim dokonim časovima crvenom olovkom naznačio sve puteve, što ih je u životu prevalio po moru. Gdje nije sve bio! Što li nije sve preturio na onim silnim, nevjernim vodama! Koliko mu je puta život visio o jednoj samoj, katkada vrlo tankoj dlaci! Eno: još nije bio navršio ni jedanaestu, a brod, na kome bijaše ukrcan, zapalio se kojih petstotina milja daleko od kraja. Svi postradali osim njega i dvojice mornara. Pola godine iza toga...

I on nastavljaše da kopa u pameti, sve dok ga najednom ne prekinu kucanje na vratima. Uđe Paća.

— U zgodu mi dolaziš! — klikne Barbić izvlačeći ispod gunja ruku. Sjedni tu do mene, pa pogodi, ako možeš, koji i kakvi su mi se sada »logaritmi« vrzli po glavi!

— Đavo bi ih znao! — dočeka Paća pomičući stolicu prema Barbićevu uzglavlju. Nisam Sveti — nadoda i sjedne.

Nisu nalikovali jedan na drugoga.

Paća bijaše mlađi, lijepo građen, ali mlitav u kretnjama i govoru. Glas mu je zvučio gotovo uvijek jednako, tromo, riječi se otkidale nekako mrzovoljasto, kao da im se ne će. Inače bijaše pun obzira prema svakome, a manira odviše finih i uglađenih, po sudu mornara, koji na takove »komedije« gledaju uvijek s nešto malo prezira.

Barbić bijaše čovjek drugoga tipa. Njega kanda je skrojilo more, a sunce, vjetrovi i druge nepogode udarile na nj takav pečat, da mu ga više nitko, valjda ni oni na drugome svijetu, izbrisati ne će. Glava mu je kao od bronca salivena, golo mu je tjeme iste brončane boje kao i lice obraslo sasvim sivom bradom. Na čelu i s jedne i s druge strane ustiju kao da se koža raspukla, da dade mjesta brazdama, što su se nekuda duboko uvukle. Sve je na tom licu tvrdo osim očiju, u kojima neprestano odsijeva neka čudna mješavina blagosti i neke lake ironije.

Ne skidajući pogleda s planisfera prihvati Barbić:

— Računao sam, koliko li mi je puta smrt stala za vrat od časa, kad sam se prvi put otisnuo na more. Već u prve tri godine, dakle do moje petnaeste, bio sam pet puta u opasnosti, da se udavim. Večeras ili sjutra nastavit ću, da izvidim, koliko je toga i poslije bilo. Ne čudi se! Ima već nekoliko vremena, što ja ovako u sebi sastavljam neku vrstu bilance, da vidim, što sam u životu pokrenuo, a što promašio i propustio. I tako premeći u pameti danas, prebiraj sjutra, našao sam u jednom kutiću svoje prilično zaboravljive glave, da i tebi dugujem nešto.

— U zlatu? — s blijeda će osmijehom Paća.

— Ni u zlatu ni u kakvoj drugoj robi. Radi se o jednom izjašnjenju, na koje imaš potpuno pravo, i ja se čudim, što ga nisi već do sada zatražio...

— Eno — hoće zaista da se opravda, da me moli za oproštenje, pomisli Paća i ne rekavši ništa zagleda se u kapetana, koji se uto još malo protegao, namjestio pa preuzeo:

— Ja već pravo ne pamtim dana ili noći, kad se ono posljednji put rastasmo, no svakako mora da je već tome

dugo. U prvom redu hoću da ti čestitam, i zahvalim, što si onu moju tajnu tako čestito čuvao. Ako pak misliš, da ta pohvala ne ide tebe, već one, kojima si je možebiti odao, a oni, kavaliri...

— Nisam odao ništa. Ako mi ne vjeruješ...

— Kako da ti ne vjerujem! Ja sam samo onako natuknuo... Uostalom mogao sam ono i za sebe da držim, ali što ćeš? — đavo ne dade, i kao para iz prekipjelog kotla moralo je i ono na dvor. Sad je svejedno, premda ne bih mogao reći, da mi nije baš drago, što o onome nije ništa prodrlo na ulicu. Nema sumnje, da je tvoja šutnja nemalo pridonijela, te su se prilike razvijale i razvile ovako glatko i povoljno za mene. Ti i ne pitaš, kako je sve ono išlo. — Kazat ću ti...

U taj se mah Paći jače no ikada prije izvio pred očima onaj greben, na kome ga je prijatelj sa svojim teorijama nasukao i ostavio na milost i nemilost pustoj i praznoj samoći. Podražen do srži reče:

— Pričekaj, da te malo prekinem. Veliš, da ćeš ti meni da prikažeš, kako se ono tvoje razvilo... i — zar ništa više?

— Ti se samo strpi, dok sve čuješ i uzaznaš. Ono — ne ćeš biti zaboravio, da je čovjek — onaj sušičavi, općinski pisar — s kojim se moja žena bila splela, malo iza toga umro. Zacijelo pamtiš i to, kako sam ja bio ono udesio prigodom mog prvog povratka kući. Promislio sam: jedna je griješna strana pod zemljom, druga preda mnom na koljenima, pa ako i ne vjerujem svim onim njenim pjesmama o kajanju, držah, da će možda ipak nekako čuvati za sebe, što je sakrivila. Mogao sam dakako i drukčije: galamiti, goropaditi se, načičkati sve jarbole mojim blatnim rubljem, pa što bih postigao? — To, da bi svi brodovi staroga i novoga svijeta odjeknuli grohotom i ruglom na moj račun.

Zato sam ja radije rekao ženi:

— Pred svijetom bit ćeš ti i unaprijed moja žena, i to sve dotle, dok tvoje prošle i buduće gnusobe ostanu pod pečatom.

I odjedrih, ni muž ni otac, slobodan kao tić, naprasit kao bik ili — kako ste me ono nazivali: vrag Marko na brodu, a kuga i hudoba na kraju. Sve one nepodopštine, što sam ih priređivao i izvodio, imale su da mi posluže kao osveta za nanesenu mi uvredu i kao neka ograda za kakovagod druga prljava iznenađenja.

Nego ovo su stvari, što ih ti više manje znaš: sada ćeš pak čuti, kako se desilo, te sam se vratio u ono — kako bi novine rekle — prvašnje stanje.

— Znam, prekide ga Paća s prostodušnim smiješkom — ti si joj prostio...

— Evo, tu se ti varaš! Ja nisam prostio ništa... Ni njoj ni ikome.

— Pa — kako si onda..?

— Kazat ću ti, ali ne znam, dali će tvoja pamet ući u to i shvatiti, koliku moć ima sudbina i kako se ona umije da poigra, naročito s nama pomorcima. Pošto si se ono ti prekrcao s moga na drugi brod, ja sam još dva ili tri puta prokrstario oceanom, dok nisam stigao u Santos, gdje me je čekao teret za Rijeku. Prva misao bila je: iskrcati se i potražiti koju drugu lađu: inglešku, kinešku, tursku — pa neka me nosi, ako hoće, i na dno mora, samo ne kući.

Međutim iz mojih moždana — ili Bog zna otkuda — izmiljilo nešto — ajde ti meni reci što? — pa mi ne da, da se prekrcam, već me sve nekako škaklja, da se otisnem onamo, kuda me šalju. I tako ti ja nekog proljetnog dana stigoh na Rijeku, a to će reći dva koraka od ove moje griješne kuće. Dva koraka — jedan skok. Da zamažem svijetu oči, to jest, da mu pokažem, kako se moja žena i ja volimo, ja sam učinio onaj skok, i već sjutradan poslije mog dolaska — evo me tu — u mome mjestu.

Ti znaš, kako je, kad netko dođe iz vana. Kuda ideš, pružaju se prema tebi ruke, padaju dobrodošlice, pitanja, usklici radosti, čuđenja i sve tako. Mene su pak obasipali sve nekakvim čestitkama:

— Dajte, da vam se naradujemo i da vas pitamo: pod kojom ste se ono zvijezdom jedamput rodili! A što čekate?

Što ne poletite kući, gdje vas kao Boga čeka ona vaša lijepa svetica i onaj mali anđelić... Sretan čovjek i sto puta sretan!

U prvi čas pomislih, da mi se rugaju, ali ne: govorili su ozbiljno. Vidjelo se po tom, kako nisu nalazili riječi, da donahvale nju i dijete. Time nije rečeno, da se nisam mogao i prevariti. Oni su znali za onaj moj vragometni život vani, u svijetu, pa su mi možda htjeli dati razumjeti, kako ja nisam tolike sreće ni dostojan ni vrijedan.

Kad ja malo poslije u kuću, a to, brate, unutri kao u crkvi: sve na svom mjestu i posvuda neka tiha i topla milina. A ona i mala? Baš kako su oni vani rekli: jedna svetica, druga mali anđelić.

Da nisam znao, što sam znao, imao bih razloga da budem uistinu sretan. Žena — kao da su je u onaj mah vile omijesile — još mi se nikada ne učini tako lijepa! A u male ni jedna crta i ni jedna kretnja, da nije od matere — i od toga sam — ne pitaj zašto — osjećao neku čudnu olakšicu. Ona nije dakako ništa znala, pa se sa svom povjerljivosti svoje male duše predavala meni, pela se uza me, grlila me, ljubila, na mahove mi obuhvatala rukama noge i držala ih čvrsto i govorila, da me ne će pustiti, jer da je more zločesto i crno. Pri tom me je onim svojim tamnim, dubokim očima (materinim!) gledala tako milo i široko, te nisam mogao, da je ne upitam:

— A tko ti to reče?

— Mama... I rekla mi je, kad se more razljuti, da udara na ljude i da ih jede. Ali mi svake večeri molimo Boga, da se more na tebe ne ljuti, i evo, nije te pojelo. A što si mi donio iz onoga velikoga grada?

A kad sam odlazio, mala kao da će se zagušiti od plača. I ona druga — mati joj — i ona je sva blijeda, usne joj dršću, oči igraju — vidi se: najvoljela bi proplakati, ali se uzdržava, ne usuđuje se... Dugo se borila i otimala, dok se najednom u licu sva ne zgrči, nakrivi — i onda, kao da se u njoj nešto prolomilo, udari u takav jecaj, od koga mi i sada u ušima ozvanja.

— Sad vidim, tebe je to dirnulo i...

— Nije me dirnulo ništa, iako sam osjećao, da ono nisu bile sasvim obične ženske suze, već da se u onom plaču tajilo nešto, što bih ja bio morao da razumijem: neka velika želja za opravdanjem, za optuživanjem sebe same, za kajanjem... Ali u onaj mah ja sam za sve to bio gluh i slijep; naglo sam se digao i — utekao, kao da me svi vjetrovi gone.

Pobjegao, brate, ali uzaman. Uđem u jedan ocean, a ona moja kućica s ona dva lica sveđer uz mene. Stojim li na kasaru, kuda se okrenem, ne vidim nego njih. Pogledam put prove, one mi se i odanle smiješe. I kako milo! Kako srdačno!

Zagazim u drugi ocean — ista pjesma... Kad more, za lijepa vremena, iz one svoje blažene modrine diše puno i široko kao iz najslađih njedara, a brod sve jednako udara krmom po lijenim valovima, meni je kao da ih nosim na koljenima i da se s njima ljuljam... Blizu su mi i u crnoj noći, kad se na kuvertu ruše čitave »katarate«, kad se pod njihovom silom brod trza i topi, kad na vjetru konoplje zviždi, kao da kroza nj svi đavoli pjevaju svoje paklene litanije. Vidim ih, mater i kćer, kako u tom času pri svijeći kleče i mole Boga i svetoga Nikolu, da me crno more ne pojede... Jest, ja ih vidim, kao i tebe sada. Upravo tako... I što je vrlo čudno, meni ne dolazi u pamet, da ih se otresem i da ih prebacim preko »kavobande«, a što je još najčudnovatije, ako mi za trenutak nisu uz bok, ja ih sâm dozivljem, kao da mi bez njih nema više života. Naročito bez nje — žene... Ti me gledaš, kao da snivaš...

— Pa meni i jest nekako, kao da snivam...

— Rastresi se, pa da vidiš, kako tu nema ništa neobično, već samo ono nešto, što se zove — ljubav...

— Kakva ljubav?

— Pa — ona prava. Do ušiju bila mi je došla.

— Što? Ti da si se opet zaljubio?

— I još kako strašno?

— U ženu..?

— U svoju ženu.

— I to bez obzira...

— Bez ikakva obzira... To ti je kao na brodu, dok si još sasvim mlad i ne vidiš opasnost niti misliš na nju, već srljaš naprijed na sva jedra i koliko se jarboli pod njima više uvijaju i pucaju, to u tebi sve jače krv igra i srce raste. Ono je vrijeme, kad je mornar uistinu — mornar. Čim pak počinje u njemu da prevlađuje oprez, da pogleđuje na svaki oblačić, na svaku liniju barometra, da kod svake malo sumnjive brize zatvara kontra i papafige — u tom času možeš ti njega slaviti i častiti kao najiskusnijeg brodara, kormilara ili kapetana, ali nikada više kao mornara. Tako i kad se ono razbudilo u meni: nisam ja onda gledao ni što je bilo ni što će biti, nisam grebao ni prekapao ni u srcu ni u mozgu, već sam pustio onome mome unutrašnjem »tornadosu«, da me nosi onamo, kamo je krv i duša zapovijedala, i tako sam ja stigao u moju staru luku. Računa nisam o tome imao da dadem baš nikome. Tebi sam pak ovo iskazao, da me ne bi krivo razumio, i mislio, da me je žena možda primamila ili da sam se ja k njoj vratio potaknut kakvim niskim poticajem. Ne! Ja sam se — kako sam ti već kazao — u nju oštro zaljubio, i u tome je sve moje opravdanje.

Paća se uzvrpolji:

— Tvoje opravdanje! A — a ja sam mislio...

— No — što si mislio?

— Pa — ono — ti kanda si zaboravio, što si meni — kako da rečem — sakrivio.

— Sakrivio — ja — tebi?

— Jest, baš tako! Ja sam u ono vrijeme imao svoju djevojku, ti znaš, i volio sam je i odlučio, da mi bude žena, pa si došao ti s onim tvojim prodikama protiv žena, protiv ženidbe i što još sve! — te ja pod tvojim, rekao bih gotovo nagovorom ostao na mom grebenu — sâm kao dub posječen.

Barbić se nasmija od svega srca:

— Sada tek vidim, zašto si se do sada toliko divljačio i klonio od mene! Ja da sam kriv?... Ne, brate! Da si

ti u onu tvoju djevojku bio uistinu zaljubljen i da je tvoja ljubav — kao ono moja — činila najmanje trista milja na sat, gdje bi ti već bio danas? Umjesto toga, ti si pazio na svaki oblačić, na svaku liniju barometra, na kojekakve sumnjive brize (a da što su drugo i bile one moje prodike?) i evo mjesto u luci sreće, ti si se najednom našao na onom — kako si sâm spomenuo — tvom grebenu. I pravo ti budi! Nego — nemojmo više o tom: dolazi ona, ne bih htio...

Unutra bane gospođa Karlina sva vesela i zažarena u licu.

— Ništa joj nije... Nekakve male slabosti... one neke — znaš... Kad sam je uvjerila, da je zdrava kao jaje, odmah je poželjela, da te vidi. Doći će s mužem na večeru. Baš mi je milo... A ti? Trza li te još? Ne? Znala sam ja — govorila gospođa Karlina na dušak namještajući mu pokrivalo i gladeći ga po čelu. Pa kao da je tek sada zamijetila Paću pruži mu ruku i reče:

— Oh, oprostite...

I nastavi da priča o kćeri, o večeri prekidajući se na mahove, da ga pita, boli li ga gdje, trebali mu što i tako redom.

Paća se malo zatim oprosti.

Sav pogrbljen i stisnut kao kakva pokisnuta kokoš odgega ulicom prema svome grebenu, koji se već gubio u večernjim, mraznim sjenama.

ISO VELIKANOVIĆ

DEDA TEJA

KADGOD se vozim srijemskom željeznicom, tamo na sre= dini puta između Vinkovaca i Mitrovice, zaokuplja me teška sjeta, čama. Odmah iza Šida, nad Gibarcem, koči se na Fruškoj gori prastari, čuveni šidski brijest. Koči se još i danas navrh planine, ma da je gotovo samo badrljica pre= ostala od nekadašnjega gorskog diva, koji je tu zaostao još iz turskih vremena, a možda se još i prije turskih vremena zgledavao odande s visine s berkasovačkim Despotovcem, gdje su nekad stolovali srpski Brankovići i hrvatski Beri= slavići.

Ispinje se brijest i danas navrh šidske Fruške gore i po= nosito upire u nebo svoju badrljicu, kao vojvoda junačku sablju, vazda još za mnogo glava viši od drugog drveća.

A kakav je tek bio za moga djetinjstva, kad sam ga od proljeća sve do kasne jeseni gledao iz dana u dan! Ispinjao se nebu pod oblake, visok, ponosit, najviši i najponositiji na svem vidiku.

Na visini, nekoliko stotina koračaja od šidskoga brijesta, bio je naš vinograd, a u tom djedovskom vinogradu proveo sam najljepše dane rane mladosti. Po cio dan po prostranom vinogradu, čas na česmi, čas oko onog laguma, koji je, vele, bio nekad za turskih vremena zbjeg, čas s kim od starijih u Gibarcu, u Bačincima, u Šidu u rodnoj kući, ili u manastiru Privinoj Glavi kod očeva prijatelja iz mladosti, igumana Teofana. Jedino po noći ostajao sam u staroj kući na vršku brijega. Tamo su se u velikoj sobi ređale po zidovima ne= obične slike, samih veselih fratrova, desetak slika, koje je još davno, potkraj osamnaestoga stoljeća, nabavio u Beču

prastric djedov, bogoljubni pisac i povjesničar, ponos naše porodice, provincijal fra Ivan Velikanović.

Ali meni nisu bili zanimljivi veseli fratri, koliko me je zaokupljao brijest. Jer otkad sam znao za sebe, znao sam dobro, da to nije obično drvo, nego drvo, kakvog nigdje više nema. I zato sam, koliko sam ga god za dana gledao rado= znalo, pred veče uzimao već da zazirem od njega. Sjećam se, kako sam jedamput, kad se je već bio stao hvatati mračak, prolazio s ocem kraj brijesta i svom silom htio da zaobiđemo drugim putem. A i kako ne bih: ta tko ne zna, da oko šidskoga brijesta vile vode kolo!

Stari vincilir naš, deda Teja, klimao je samo glavom i govorio mi tiho:

— Mali, ne šali se, čuvaj se bresta!

Badava mu je otac branio, da me ne smije plašiti. Starac se je bojao i sam, pa kako ne bi onda upozoravao dijete!

Isprva sam mislio, da su vile isto što i vještice. Kad su mi rastumačili razliku, nisam neko vrijeme htio da se bojim, jer ako su vile lijepe i mlade ženske, zašto bih se bojao njih? Bio sam dijete i mislio sam, da se takvih stvorova ne treba bojati.

Na te priče o vilama ljutila se i baka, kad bi nam do= lazila u goste. Onda se ni deda Teja nije usuđivao da mi pripovijeda. Ali baka se još jače ljutila na fratarske slike u velikoj sobi. Nije ni vjerovala, da je to obiteljska uspo= mena našega fra Ivana, nego je govorila, da je to valjda na= bavio onaj iz naše porodice, što je bio oficir u Trenkovoj četi, pa je u Njemačkoj i zaglavio. I onda bi stala da pri= povijeda o svom stricu, kanoniku Franji Kolundžiću, koji se kasnije zafratrio i kao fra Pavao umro u Šarengradu. Taj je bio pravi fratar, bogomoljac i isposnik, kao u staro doba pustinjačko, kad su se hranili korijenjem i skakavcima. A trapio je tijelo i zato sve do smrti nosio na sebi težak lanac oko vrata, pa unakrst preko prsiju i oko pasa. S tim je teškim lancem, po izričitoj naredbi svojoj, i sahranjen.

Deda Teja je šutio, kad ga nitko ne pita, ali kad bi ga tko potegnuo za jezik, nije se skanjivao da iskreno kazuje,

šta misli. Nije se sustezao ni da baki u lice kaže, kako on ne pripovijeda nikakve bajke ni izmišljotine, nego govori samo ono, što zna, a vile je vidio nekoliko puta, na mjese- čini, svojim rođenim očima. I znao je da kazuje, kakve su, kako igraju, a osobito, kako gledaju. Šta je žeravica! Žive su žeravice te oči, i živa je istina, da one mogu očima da pro- strijele, kogagod hoće. To nisu bablje izmišljotine, nego prava pravcata istina, koju će on i na smrti da ispovjedi.

Deda Teja je bio stari službenik, još od djeda, i nije se iz vinograda gotovo ni micao već četrdesetak godina. Smatrao je dakle sebe za autoritet u tom pitanju te nije trpio mnogo prigovora. A kad bi ga već stjerali u škripac, znao bi se pozivati na najjačega svjedoka, na staroga gospodara, djeda, koji je, veli, gledao s njim vilinsko kolo. I da se stari gospodar nije zabunio i nehotice se prekrstio, nagledali bi se bili oni svačega. Ali tako se brzo razvrglo kolo i nije se zatim nikad više javljalo djedu. Iza toga dokaza nije deda Teja trpio nikakav prigovor više, premda se djed nije javljao za svjedoka, jer je već davno bio umro.

No kad nema bake, uzimao bi deda Teja opet da priča o brijestu i o vilinskom kolu. A ja sam ga slušao sa strep- njom, ali sav pomaman.

Starac je znao i to, da su i sam brijest zasadile vile. Zato su ga i zasadile na takvom mjestu, svima na vidiku, da im bude zborište, kud lako dolaze. A i ne može da bude takvo zborište ma gdje u šumskoj guštari, nego mora da bude na čistini, gdje može da ga obasja mjesečina. Ta tko je vidio ili čuo, da bi se vile okupljale po pomrčini!

S gorkom je ironijom spominjao deda Teja, kako neki ljudi još vazda sumnjaju, da vile mogu očima da ustrijele čovjeka. A on zna, da mogu, pa i to će na smrti da ispovjedi i na dušu da uzme. Zna on dobro, koga su ustrijelile za njegova vijeka. Samo dabogme ne smije da kazuje, jer zna, kako bi mu se one svetile.

I onda deda Teja jednoga dana, kad sam gotovo cio dan šalabazao s njim po vinogradu, ispripovijedao meni po- tanko, zašto vile strijeljaju očima ljude i kako su stekle tu

vlast. Započeo je dakako, kako je često znao da započinje, upravo od iskona svijeta.

— Znaš, dijete, kad je Bog stvarao ovaj svijet, jako se je namučio. Sam samcat radi, nema nikoga da mu pomogne. Sveci bi mu pomogli, da ih je onda bilo, ali svecima nije bilo još ni traga ni glasa, nego se stvarao tek prvi čovjek, od kojega će onda da bude sav drugi svijet, i sveci i mi i svi. Muči se dakle Gospod Bog i znoji se po vas dan. Ali tko će kao Bog! Drugi bi se već i okanio toga ćoravog posla ili bi nastvarao koješta, kojekakve strahote, kao što su na pri- liku oni licitarski kolači, gdje se svi krevelje onako smiješno, da i ne znaš, plaču li ili se smiju. Ili bi stvorio odmah kakvog sveca, pa bi kazao njemu: evo stvaraj ti, kako znaš, samo pazi, da ne obrukaš i sebe i mene. Ljude stvaraj od prilike ovakve, a zvjerad malko nalik, ali opet drugačiju. I cvijeće stvaraj, i drveće, i vinovu lozu, i sve što treba da bude na svijetu. I onda bi svetac stvarao, kako već pogodi, a to ne bi valjalo. Nije to za njega posao. Nije to kao meni s ovim vinogradom. Ja vinograd radim već četrdeset godina, znam u njemu svaki čokot, — a šta bi znao svetac, koji je i sam tek stvoren i sad odmah da on stvara ljude? Dobro je dakle uradio Bog, što je sam stvarao sve na svijetu, samo se je namučio, a morao je da se žuri, pa se ponekad i bunio malo.

Eto, na priliku, kad je stvarao Adama i Evu. Dobro. Bez njih nije moglo da bude. Dabogme. Treba da nam budu roditelji. Ali onda im je trebao i da dade više posla, pa da ne misle na kojekakve ludorije. I još. Kad je stvorio osim ljudi i životinje, onda je nešto zaboravio. A velika je stvar i od nje je potekla velika šteta. Zaboravio je da kaže čovjeku: evo ovo radi ti i ne pleti se u zvjerske poslove, a vi, zvijeri, radite svoje poslove i ne miješajte se u ljudske poslove. I da se niste grizli između sebe! Da se niste grizli! To je zaboravio Gospod Bog. I otud je nastalo onda veliko zlo.

Dok su Adam i Eva živjeli u raju, bilo je još nekako. Uz njih je uvijek stajao po koji anđeo s plamenim mačem, a to

je velika sigurnost. Ali kad su zgriješili, uklonio se od njih i anđeo. Nema raja, pa nema ni anđela. Šta će sada? I zvijeri kao zvijeri uzele odmah da navaljuju na njih sa sviju strana. Vuk i medvjed i lav, i druga zvjerad, koja se prije u raju igrala s njihovom djecom, sad odjedamput ceri zube. Uplašio se dabogme Adam strahovito, a još gore zato, jer se razvriskala Eva. Uzeo Adam da zapomaže i da zaziva iza glasa:

— Gospode Bože, smiluj mi se! Evo me pojedoše divlje zvijeri!

Čuje Bog na nebu, kako Adam zapomaže i Eva vrišti, sažalio se na jadnike i zovnuo jednog anđela:

— Ded, mali, skokni na zemlju i zapitaj toga jadnika, šta mu je i šta se je toliko uplašio.

Sletio anđeo na zemlju i baš u onaj mah, kad su zvijeri bile opkolile Adama i Evu i samo što ih ne rastrgaše. Razbjegle se zvijeri, čim se anđeo javio, a Adam nije ni dočekao, da mu anđeo progovori, nego mu se odmah stao moliti:

— Anđele božji, ako te je Bog poslao, izbavi me! Rastjeraj te divlje zvijeri!

Rastjerao anđeo divlje zvijeri daleko, ali dok je on skoknuo na nebo, da javi Bogu, već one opet saletjele Adama i Evu. Nadadoše Adam i Eva još ljuću ciku i vrisku, te Bog i opet poslao anđela, ali da ga ne mora čekati, izvirio i sam s nebesa.

Rastjerao anđeo i po drugi put zvijeri, a kad se vratio pred nebo, reći će mu Gospod Bog:

— Vidio sam sve i razabrao sam, šta ćemo i kako ćemo s tim jadnicima. Otiđi i kaži im: ne mogu ja njima dati anđela s plamenim mačem, da ih čuva dan i noć. Nisu zaslužili, a imaju anđeli i drugog posla. A ne možeš ni ti vazda strkivati na zemlju i pomagati njima. Kaži im. neka si pomognu sami!

Sišao anđeo i po treći put, pa od jadanja Adamova i kuknjave Evine jedva jedvice uhvatio riječ, da im javi ruku božju. A kad im je kazao, još ljuće zajadao Adam i zakukala Eva.

— Pogibosmo, — veli Adam, — ako nas ne spase Bog i božji anđeli.

Sažali se anđeo božji na grešne ljude te se zaboravi i uze da ih svjetuje dobrostivo:

— Ogradi se, čovječe, jakim proštacima od zvijeri, pa se ne boj!

— Ta ne mogu, — odvrati Adam, — sav vijek svoj pretrajati tako za ogradom. Šta ću, kad iziđem? Opet će divlje zvijeri navaliti na mene.

— Onda si pomozi sam, zgrabi toljagu i brani se od zvijeri! I napravi praćku te zgađaj zvijeri iz daljine! I načini luk te strijeljaj!

Nije Adam ni zahvalio anđelu božjemu za valjan savjet, nego odmah uzeo da djelja toljagu, praćku i luk. I ogradio se jakim proštacima, da mu ne prilaze divlje zvijeri.

Šeta Adam s Evom za ogradom, a zvijeri šetaju pred ogradom, tuže se, što ne mogu do njih, i dogovaraju se, šta će.

Onda će vuk Adamu:

— Čovječe, šta si se ogradio? Iziđi, ako si junak!

Ne htjede Adam da iziđe, a nije ga ni puštala Eva, nego se on pope na ogradu i odalami vuka toljagom, da se je do tri puta premetnuo i jedva stao na rođene noge.

Onda odapne praćku i kamenom razbi medvjedu zube, da se je medo uplašio i podbrusio pete.

Onda nape luk i udari lava strijelom u slabine, da je ljuto savijajući se uhvatio maglu.

Vidi sad Adam, kako ga se životinje boje, pa se razjunačio, izišao iz ograde i uzeo da vitla za svakom životinjom, koju ugleda. Ponadjelao svakakvog oružja, zamaka, klopaka i različitih varkâ, da hvata i ubija. I vitla on sad za svakom životinjom, i divljom, i pitomom. Ne prašta nijednoj.

Stale sve životinje na svijetu da zaziru od Adama, a onda se okupile na dogovor, šta bi uradile i kako bi se obranile.

— Nama je, — veli lav, — dao Bog zube i pandže, da otimamo i trgamo, a eto taj čovjek smeta našemu poslu i ubija nas. Hajdemo da se potužimo Bogu Stvoritelju, što čovjek kvari red u prirodi.

Pitome životinje, koje nemaju jakih zubi i pandža, mirno su šutjele i od straha se pridružile jačima.

Izabran bude vuk, neka ode pred lice božje i tamo se potuži na tešku nepravdu. A oni će svi pričekati pred rajskim vratima, pa ako ustreba da posvjedoče pred Bogom svu istinu, neka samo vuk otvori vrata i njih zovne.

Otputio se vuk s društvom i uzeo da zavija pred božjim vratima. Izišao netko od mlađih anđela, izgrdio ga, ali ga naposljetku izveo ipak pred lice božje.

Gospode Bože, — govori vuk najpokornijim glasom, što može da smogne, — smiluj nam se, jer ne možemo da opstanemo na svijetu od čovjeka. Ti si nas stvorio, da koljemo i trgamo, a gle sad njega, on bi da kolje i trga još i ljuće od nas. Sasvim je čovjek pokvario red u tvojoj prirodi.

Još vuk u riječi, a ono nagrnule u raj nebeski nebrojene ptice. Gleda ih vuk, čudi im se, kakve su i koliko ih ima, i misli, kako bi bilo lijepo zahvatiti koju, kad bi samo mogao i kad ne bi bilo nezgodno od Boga. A onda ispred sviju ptica istupi pred Boga nitko drugi nego vrabac, valjda kao najrazgovorniji, i progovori:

— Gospode Bože, mi ptice zemaljske pjevamo cio dan i veselimo prirodu, ali zvijeri tvoje čine nama zulum, a i mnoge ptice, koje si stvorio prevelike, i čovjek, koji je nadjeljao svakakvih bezbožnih sprava i oružja za našu propast. Nego pootimaj ti čovjeku sve te strahote, a zvijeri i ptice usitni, da ne budu krupnije i jače od nas, ili ih sve potamani! I potamani sve ptice, koje ne znaju da pjevaju kao ja i moji drugovi.

Saslušao Bog i vrapca, nasmijao se i on i anđeli i arhanđeli, kako se vrabac hvali svojom pjesmom, a onda će Gospod Bog vuku:

— Šta veliš vuče? Jesi li čuo vrapca?

— Jesam, — odgovori vuk, — ali ne valja, što on govori. Mi ne ištemo, da bi znali onako lijepo pjevati, kao na priliku vrabac ili sova, no kad si nas već prikratio malko za pjesmu, daj nam barem krila, da letimo i mi kao ptice. Koliko se mi mučimo i kinimo, dok ne uhvatimo kakav plijen, a ovako bi bilo i od tebe, Bože, pravije, i svima nama lakše.

Medvjed, koji se bio prislonio na rajska vrata i prisluškivao, šta vuk govori, uzviče se sad iza glasa:

— Daj nam, Bože, krila! Težak sam ja i spor ovako, ne mogu valjano da radim, svaka mi zvjerka bježi, a o pticama ne smijem ni da sanjam. One mi se samo smiju.

Čule druge zvijeri od medvjeda, kako bi vuk da izmoli svima krila, uzvikale se i one i hoće pred lice božje. Rastjerali ih anđeli plamenim mačevima, a Bog će opet vuku:

— Vidiš, vuče, kako se sitne životinje tuže na krupne i mole, da i vas usitnim. Zar da vam sad još i krila dajem! Ta vi bi, kakvi ste razbojnici, potamanili sve, što je živo na svijetu.

Ušutio vuk, ne zna ništa da odgovori.

Ali kako se bio iza sviju sila upeo, dosjeti se ipak naposljetku, šta bi valjalo da kaže.

— Sve je to dabogme istina, gospodaru, ali svemu je tomu zlu i nevolji najkrivlji onaj tvoj čovjek. Svi mi radimo onako, kako si nam ti dao, svojim zubima i svojim šapama. Jedini je on poizmišljao svakakve sprave i spletke protiv nas. To je, kažu, zato, jer on ima pamet. Ne će, gospodaru, biti reda u tvojoj prirodi, dok ti njemu ne oduzmeš pamet.

Strpljiv je Bog i s ljudima i sa životinjama i nije se rasrdio na vuka ni na njegov savjet. Ali sad priskoči i vrabac i zaživka na sav glas:

— Istinu, gospodaru, govori vuk. Kakve je zamke samo ponamještao čovjek pticama, i svakakav ljepak! Od maloće moramo mi ptice da proučavamo njegove lukavštine. Pol života prolazi nam u toj obrani od čovječjih spletaka. Pravo veli vuk, da nema reda u prirodi, dok ne oduzmeš čovjeku pamet.

Nasmijao se Gospod Bog vrapcu, a vrabac kao prepredena ptica odmah se ojunači da i dalje savjetuje Boga:

— Ne moraš mu, Bože, sasvim oduzimati pamet. Udesi tako, da i on bude, kao i svi drugi, čas pametan, čas nepametan. Neka onda, kad je nepametan, kvari ono, što je uradio, dok je bio pametan.

Vuk nije pravo razumio vrapca, šta on to ište, ali se složi s njim, kad je protiv čovjeka.

— To sam ja već uradio, — odgovori milostivo Bog. — Zato sam čovjeku i dao ženu. A ipak nema još reda u prirodi.

Vrabac kao vrabac, usudi se da prigovori i samomu Bogu.

— Jesi, Gospode, — veli, — ali i ženi si dao pameti, gotovo koliko i meni, koji sam zacijelo pametan, pa kad čovjek kvari, žena mu popravlja, kako već bilo, na svoj način. Nego trebao bi da udesiš tako, da čovjeku sva ženska pamet ništa ne pomaže.

— I ne pomaže mu gotovo ništa, — nasmije se opet Gospod vrapčevu mudrovanju. — To je tek toliko, da se čovjek umiri, a žena nekako zadovolji. Sa ženom je meni teže nego s tobom, vrapče!

Na te milostive riječi Gospodnje obezobrazi se vrabac sasvim.

— Gospode, — veli, — onda evo šta bi trebao da uradiš. Zalúdi čovjeka kakogod! Zalúdi ga za ženskom! I mi vrapci ludujemo za našim ženkama, vrabicama, ali samo u neko doba godine, kad treba da bude, ali čovjeka zalúdi, Bože, da luduje za ženom vazda, i ljeti i zimi, i s proljeća i s jeseni!

— To je, vrapče, — odgovori mu Bog, — i onako kazna njegova od onoga časa, kad je istjeran iz raja. Da nije te kazne za veliki grijeh njegov, bio bi on deset puta pametniji nego što je danas.

— Ne skidaj mu, Gospode, tu kaznu, — zaviknuše u jedan glas i vrabac i vuk, kojemu je bilo odjedamput sinulo u glavi, — jer onda propadosmo sasvim.

A vrabac će odmah priklopiti:

— I daj mu, Bože, još koju ženu! Malo je čovjeku jedna žena. Daj mu još dvije tri!

— Vrapče, vrapče, — zaprijeti mu Bog, — ja čujem, da si ti vrlo drska ptica. Čujem i to, da ti kradeš tuđa gnijezda.

Vrapcu zape riječ u grlu, ali on brže proguta strah i odgovori:

— Zlobnici i pakosnici opadaju mene, Gospode, jer bolje gradim gnijezda nego drugi. Koliko sam ja već govorio slavulju i savjetovao ga prijateljski, neka ne gradi tako nisko ...

— I kažu, da tvoja pjesma ne valja, — našali se Gospod.

— Tko to veli? — zacikne vrabac. — To veli ona kukavica, koja i ne zna, da pjeva. Ali ako želiš, Gospode, ja ću odmah zapjevati, da i sam čuješ. A ako hoćeš, zapitaj sovu. Ona je poštena, kazat će ti po duši ...

— Pjevati znam i ja, ali se ne hvalim toliko, — uteče mu vuk u riječ.

Izlegla se prepirka između vrapca i vuka, te moradoše anđeli da ih otjeraju ispred božjega lica.

Kad je opet nastao na nebu mir, sazove Bog anđele i arhanđele svoje, da ga poslušaju, i reče im:

— Dogrdio mi je čovjek, što ne žali žive stvorove božje. Nisi ga dobro posavjetovao, anđele, kako će se braniti. Dao sam mu pamet, da pripitomi i ukroti divlju zvjerad, a on podivljao gore od sviju zvijeri. Dao sam mu oči i blagu riječ, da očima strijelja i riječju upokorava, a on strijelja strijelama i ubija stvorove moje. I vuk i medvjed i lav ljuće se boje čovjeka nego što se boje između sebe. Nisam ja stvorio čovjeka zato, da bude najljuća zvijer među zvjerovima. Kaznit ću ga novom kaznom, koja će mu ostati do posljednjega koljena. Zovnite pred mene vile nebeske!

— Slušajte me, vile, — reći će Bog. — Slao sam dosad ljudima anđele, ali vidim, da su anđeli predobri i preblagi. Moram sad da im pošaljem ženske, koje će ih upokoriti. Otidite vi na svijet k ljudima! Dajem vam svu vlast, da vas svatko sluša, koga pogledate.

Vile moraju dabogme da slušaju božju zapovijest, ali se u prvi mah zbunile te pitaju:

— A kako ćemo, Gospode Bože, ako ljudi nikako ne budu slušali? Kako ćemo ih primorati da slušaju?

— Strijeljajte ih očima! — odgovori Bog. — Ženskim očima dajem vlast da pitome i pokoravaju čovjeka, kako bi čovjek trebao da pitomi i pokorava zvjerad, a vašim očima povrh toga još i vlast, da čovjeka pokoravate i omamljujete, kad on i ne vidi. Strijeljajte očima i priječite čovjeka, da ne bude divlja zvijer. Neka zazire od vašega pogleda i neka strepi od vas. Ne javljate mu se često, ali kad mu se javite, neka trne. Dao sam mu pamet, da je sluša, slao sam mu anđele, da ga blago upućuju. A on ne će. Predajem ga dakle vilama, neka sluša žensku vlast. Tko ne će da sluša božju vlast, neka sluša žensku vlast!

Odonda su vile stekle vlast nad ljudima. Kog ne mogu da pokore, ustrijele ga očima. Uhvati ga u prvi mah kao neka zamaglica, onda ga zaokupi neka mrzovolja, pa nemoć, i brzo je gotov. Kad počne da gine, nema mu spasenja.

A vile igraju oko brijesta, kadgod je mjesečina. Iz daljine se čini da su same mlade djevojke, i kosa im se vijori, i glasovi su im slatki, ali ja sam nekad sa starim gospodarom i s pokojnim Kornelijem, stricem tvojim, gledao iz blizine, i dobro sam razabrao, da baš nisu sasvim mlade. Igraju kolo oko brijesta, ali ne igraju dabogme po zemlji, nego na pol visine toga brijesta. Vode kolo i igraju kao po onoj staroj: hajd na l'jevo, braca Stevo, hajd na desno, seka Perso, idi kući, pitaj mame, hoćeš poći za me, — čas ovamo, čas onamo. I pjevuckaju nešto, samo se ne razumije, šta je. Razbira se samo ono, što pjevaju vilovnjaci. Vidio sam ja dosta tih vilovnjaka. Najviše sam vidio da s njima igra pokojni otac Partenije iz Privine Glave. Igra i pjeva onako, svašta. A igrao je i pokojni stari popa gibarački, samo nije onako živo kao kaluđer. To je, znaš, onaj popa, što je bio čuven, kako je znao da tjera oblake. Jedamput je pobio sve spahinske pustare kod Erdevika. A drugi put, kad se je

svadio s morovićkim popom, potukao Morović tako, da su zaglavile i sve ribe u Bosutu i Studvi. Jest, tako je.

Kad vile igraju, ne vidi ih svatko, nego samo komu je dato, ali kad im se zažare oči, čini se ljudima, kao da se nešto žari na nebesima. Vidio si već, kako preko neba zna da preleti kao neka sijavica. I to su ti vilinske oči. Ili zna da padne na zemlju.

Sad znaš, šta su vile. Ti si još dijete, ali svejedno ih se čuvaj! Ako ih spaziš, nestat će, čim se prekrstiš, jer Bog prašta svakomu, tko ga saziva. No ako te nije strah, nagledaj ih se najprije.

Samo ako prepoznaš kojega vilovnjaka, da ga ni za živu glavu nisi kasnije pitao za vile! Jedan je tako zapitao pokojnoga oca Partenija, i onoga je dana izdahnuo dušu.

Dok samo bude mjesečina, odvest ću ja tebe, da vidiš vile. I dok samo budeš vidio, tko s njima kolo igra! Sve mu se vitla mantija. Pokazat će tebi deda Teja.

I deda Teja širokom se proročkom gestom izmahnuo onamo na sjever, k Privinoj Glavi.

NIKOLA POLIĆ

TRI PJESME BEZ KROVA

PODNE

Sunce je oči uprlo
O sivi pločnik bez sjena —
Kad me — ko u snu — povela
Ruka jedna malèna.

Povela me po ulici
Kojoj ni kraja nema.
Ništa mi nije kazala —
Valjda je bila nijema.

Išli smo — sv'jetlom posuti —
Išli smo kao po mraku.
Mala se ruka trzala
Bolno na svakom koraku.

Onda smo stali pred pročeljem
Kamenog samostana.
Uto je podne zabrujalo
Turobno sa svih strana.

Pred stubama božje milosti
Redali se prosjàci —
Redali ko sablasti
Na živoj sunčanoj zràci.

U rukama su im zveckali
Lončići plavi i bijeli —

Zvončići tako zveckaju
Kad zadnja se pomast dijeli.

Nisu ni riječ izustili
Više od pola sata,
Ko uvijek i sad su čekali
Da se otvore vrata,

I da im crkveni anđeo
U bijelom i crnom ruhu
U lonce prljave nalije
Gladnu, prežganu juhu.

Ruka, koja me vodila,
Pomače se sa zida —
U svaki je lončić pustila
Po jednu suzu stida.

Božja se kuća zgranula
Od uvrede i od čuda —
Teška su vrata zinula
Prijetnjom posljednjeg suda.

Opet me ruka povela
Pločnikom podna i glada —
Sunce je oči uprlo
O kamene grudi grada.

U PETAK

Jutros, kad smo prošli pored prozora,
Zastori su crni sa uresom od zlata
Sakrivali stakla. Dan je padao —
Kao pomrčina — na stube i vrata.

Ljubičasta i sura, sva u koroti,
Divlja se to loza pod strehama penje.
Za živicom polja. A za poljima
Mahovina suha i mrtvo kamenje.

Ne skakuću vrapci preko jaraka.
Pastiri sa paše ne vraćaju stada.
I ko žute ruke zadnji jablani
Protežu se preko perspektive grada.

Zar je dan to umro, sam i nesretan,
Pa se sada krade, sumoran, po cesti?
Il' je ovo putnik što pronosi strah,
Il' vizija tamna strave i bolèsti?

Domaja je pusta. Kud su nestali
Povici veselja iz nasmijane sobe?
Sa prozora vijenci teški padaju
I crne se ruže sa balkona drobe.

Petak se je, kobni dan, za dverima
Sakrio i sada tišinom odzvanja.
Siv i sam je pauk na rubu zida ostao
I pokrove plete po korovu od granja.

KROZ KIŠU

Vidici su prošli bez sjaja i boje.
Zatvoren je dan. Kroz prostor i vrijeme
Danas kiša pada na cvjetove moje,
Danas kiša pada na krovove nijeme.

A ja volim kišu. Kao robijaši.
(Ona gladi dlanom kaznionska čela)
Kroz rešetke pada. Tako očenaši
Padaju na kraju posljednjeg opijela.

Plače krovna ljepenka na sivoj baràci,
I bubnjevi neki lupkaju o stakla.
Po niskome stropu šuljaju se mraci —
Paukovu mrežu sad je sjena makla.

Vani teku ceste, pjesme i romani.
Skitnice kroz kišu traže avantire.
Vani teku psalmi i beznadni dani,
A iz mračnih krošnja lude oči vire.

Vodeni je prevjes preplavio goru.
Šum kiše i vjetra uspavanke pjeva.
Zatvoren je dan. I kao na moru
Ljuljaju se slike probančenih dneva.

A na uglu dana, baraka i mraka
Slijevaju se ceste puste i monotone.
Stala je — u transu — verglaševa ruka,
Vrteći kroz kišu krvave šansone.

VJEKOSLAV KLAIĆ

CRVENA HRVATSKA I CRVENA RUSIJA

I.

NAJSTARIJA domaća kronika hrvatska, po imenu popa Dukljanina ili Baranina ljetopis, priča potanko, kako je kralj Svetopelek (Svatopluk) u IX. stoljeću ili u prvoj četvrtini X. stoljeća okupio veliki sabor na Duvanjskom polju, pa tom prigodom razdijelio svoju zemlju najprije na dvoje, naime na *Primorje* (Maritima) i na *Zagorje* (Transmontana, Surbia), a zatim Primorje opet na *Bijelu Hrvatsku* (Croatia Alba) i na *Crvenu Hrvatsku* (Croatia Rubea). Bijela Hrvatska sezala je od Duvanjskoga polja na sjever do Vinodola, a Crvena Hrvatska od Duvanjskoga polja na jug do grada Drača. Crvena Hrvatska zapremala je kasnije četiri pokrajine ili oblasti (Tetrarchias), po imenu Zetu (Zentae regionem), Travunju (Tribunia), Hum ili Zahumlje (Chelmania) i Podgoria (Submontana), od kojih je svaka bila sastavljena od više županija.

Pop Dukljanin dakle, koji je živio u posljednjoj četvrti XII. stoljeća, prvi znade za Crvenu Hrvatsku, te joj postanak stavlja natrag najmanje za tri stoljeća, naime u doba kralja Svetopeleka. Ali ni Svetopelek jamačno je nije izmislio ili iz prsta isisao, već je to ime nesumnjivo živilo u narodu mnogo prije njega kao što imena Bijela Hrvatska, Srbija, Raša (Raška) i Bosna. Možda su Hrvati naziv Crvena Hrvatska donijeli već iz svoje pradomovine na sjeveru Karpata, gdje je po historijskim bilješkama bizantskoga cara Konstantina Porfirogenete još u polovici X. stoljeća postojala Bijela (ili Velika) Hrvatska i Bijela Srbija. Ako je pak

u pradomovini Hrvata po Konstantinu i drugim izvorima stajala Bijela Hrvatska, zašto da nije analogno postojala i Crvena Hrvatska? Ta i sam ruski ljetopisac Nestor spominje »Hrvate bêlij«, a ne kaže, kako su se zvali oni Hrvati, koje je pokorio i Rusiji privalio kijevski knez sv. Vladimir (980—1015) u današnjoj istočnoj Galiciji?

Imade povjesničara, koji misle, da pričanje o kralju Svetopeleku i Crvenoj Hrvatskoj nije napisao pop Dukljanin, nego da je to pozniji umetak ili interpolacija nepoznatog nam pisca. Ali to ne stoji, jer iz daljega kazivanja Dukljaninova proizlazi, da je on i dalje imao pred očima i Bijelu i Crvenu Hrvatsku, baš tako kao Rašu i Bosnu. Tako govoreći on u XXVIII. i XXIX. glavi (po Črnčićevu izdanju) o kralju Tješimiru (Consolator populi) i njegovim sinovima pripovijeda, da se je Tješimir oženio kćerju bana Čedomira iz Bijele Hrvatske (de Croatia Alba), pa mu je ona rodila dva sina: Prelimira i Krešimira. Po očevoj smrti stariji je sin Prelimir *zauzeo čitavu Crvenu Hrvatsku* (cepit totam *Croatiam Rubeam),* dok je mlađi brat Krešimir sa svojim djedom po majci (hrvatskim banom) svladao bosanskoga bana, a onda po djedovoj smrti zagospodovao i Bijelom Hrvatskom (dominavit Croatiam Albam). To da se je zgodilo oko god. 968., kad je umro bugarski car Petar Simeonović. Napokon u glavi XXXI. javlja pop Dukljanin: »Krešimiru pak bratu njegovu (Prelimirovu) rodio se je sin, kojega je prozvao Stjepanom. Taj je po očevoj smrti vladao u Bijeloj Hrvatskoj (Croatiam Albam) i Bosni, te su poslije njega vazda kraljevali u Hrvatskoj«.

Prema ovom nikako ne stoji, da bi pričanje o kralju Svetopeleku i Crvenoj Hrvatskoj bila poznija interpolacija, kako je to primjerice Luka Jelić ustvrdio. No zato nije nemoguće, da je Dukljanin govoreći o saboru na Duvanjskom polju imao pred sobom neki *stariji* predložak ili spis, u kojemu je bilo govora o Duvanjskom saboru i razdiobi zemlje na pokrajine, oblasti i županije. Ta on sam kaže, neka čitatelj, koji hoće više znati o tom saboru, čita knjige, »ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode, a zovu se metodios (metodos)«.

Taj isti predložak imao je nedvojbeno pred sobom i mletački ljetopisac *Andrija Dandulo* u polovici XIV. stoljeća, koji poput popa Dukljanina kratko i jezgrovito opisuje Duvanjski sabor i razdiobu primorske Dalmacije na Bijelu Hrvatsku (Croatiam Albam) i na Crvenu Hrvatsku (Croatiam Rubeam). Dandulo samo dodaje, da u njegovo vrijeme (moderni) *čitavo* primorje zovu Dalmacijom, a gorske krajeve (montana) Hrvatskom, po čemu sudimo, da u polovici XIV. stoljeća nije više bilo ni Crvene ni Bijele Hrvatske.

Crvenu Hrvatsku uz Bijelu poznavaju u potonja stoljeća i dubrovački povjesničari. Znameniti benediktinski opat Mauro *Orbini* u svom poznatom djelu »Il regno de gli Slavi«, koje je izašlo u Pesaru god. 1601. ne samo da je prihvatio diobu Hrvatske na Bijelu i Crvenu po Dukljaninu, nego je čitavu kroniku njegovu preveo na talijanski jezik i uvrstio taj svoj prijevod u svoje djelo. Pače na strani 204. svojega djela kaže o popu Dukljaninu: »Mnogi hoće, da je autor ove povjesnice o kraljevima Dalmacije izvodio svoje porijeklo od *grada Duklje, koji je bio glavni grad Crvene Hrvatske* (Molti vogliono, che l' Autore di questa Storia de' re di Dalmatia habbia havuto origine dalla citta di *Dioclea*, che fu *Metropoli della Croatia Rubea).* Orbini spominje Crvenu Hrvatsku još na stranama 210—211, 211—212, i 218 i 219.

Suvremenik Orbinijev bio je dubrovački vlastelin *Giacomo di Pietro Luccari* (1551—1615). Taj Jakov Lukarević ponosio se je tim, da je jedan od njegovih predaka, po imenu Matija ili Matko stupio u službu kralja Sigismunda, te sa svojom braćom Petrom (Perkom), Franjom (Frankom) i Ivanom (Zvanom) igrao u prvoj polovici XV. stoljeća znamenitu ulogu u Hrvatskoj i Ugarskoj, gdje su braća primila prezime *Talovac* (Thallowez) po imanju Talovac ili Topolovac, koje im bijaše kralj Sigismund darovao. Na strani 140.—141. svoga djela (u drugom izdanju, Ragusa 1790.) piše Luccari, da je Matko Talovac za svoje zasluge postao banom Slavonije, gospodar od Talovca (Toglievaz) i pokladnik Ugarske. Ali da nije bio tim zadovoljan, već je pozvao svoju braću na kraljevski dvor u Budim, gdje je izradio, da je brat

Perko dobio bansku čast u Hrvatskoj i knežiju Cetinsku, *brat Franko Crvenu Hrvatsku* (a *Franco la Croazia Rossa),* i napokon brat Ivan (Zvan), vitez rodski da je postao zapovjednikom Beograda na Savi. Po ovome se vidi, da je Luccariju bila poznata Crvena Hrvatska ili po talijansku Croazia Rossa (Croatia Rubea), samo se na prvi čas ne može ustanoviti, kako je Luccari tu Crvenu Hrvatsku pomišljao, naročito gdje je bila i koliku je prostoriju zapremala?

Ja sudim, da je Lukarević, koji je poznavao popa Dukljanina i njegovo pričanje o saboru na Duvanjskom polju, mislio na njegovu Crvenu Hrvatsku i njezin opseg od Duvanjskog polja na jug do Bara i Drača. Ali tako nije sudio pokojni srpski istoričar Ilarion Ruvarac, koji je baš tim podatkom iz Lukarevićeva djela htio da pobije moju rekonstrukciju Crvene Hrvatske. U jednoj svojoj studiji, koju je priopćio god. 1894. u njemačkom zborniku »Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien«, II. str. 165. piše Ruvarac ovako: »Klaić ist geradezu ein grimmiger Kämpe für die Idee der Crvena Hrvatska. Er fasst den Begriff im *weitesten Umfange,* wie ihn der alte Pope von Diochea darstellt: Längst des Adriatischen Meeres von Duvno und Makarska beginnend bis hinunter nach Drač und Aulona. Dieses Gebiet beschränkt sich also nicht auf *jenes Stückchen Erde,* welches nach dem Zeugnisse des Ragusaner Annalistenschreibers Giacomo di Pietro Luccari (Annali di Rausa 1605. p. 83. po prvom izdanju) *Croatia Rossa* genannt wurde und in welchem Franko ban — der Bruder des Mathias Banus von Talovac — die Banalwürde bekleidete«. Ruvarac dakle ironički pobija opseg moje Crvene Hrvatske podatkom iz Lukarevićeve knjige, jer da on smatra, da je Croatia Rossa tek *»komadićak zemlje«!* Ali dokaz za tu tvrdnju ostao je Ruvarac — dužan mimo svoga običaja. Poznato je, da se je Lukarević služio vrlo obilatom literaturom (vidi o tom radnju Vl. Mažuranića »Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića«, Narodna starina, IX. svezak str. 121—153), a među inim i popom Dukljaninom (il prete di Diclea, il Docleate), na kojega se više puta poziva. Da je pak poznavao njegove

dvije Hrvatske (bijelu i crvenu), te vjerovao, da su nekad postojale, svjedoči najbolje na strani 27. (drugoga izdanja), gdje govori, kako je iza smrti hrvatskoga kralja Zvonimira (Svonimir Re di Croazia) njegova udovica prepustila svome bratu, ugarskomu kralju Vladislavu, *obadvije Hrvatske* (la quale rinunzio al suo fratello *il regno d'ambedue le Croazie*). Da je Franko Talovac vršio bansku čast u Crvenoj Hrvatskoj, kako Ruvarac piše, o tom ne spominje Lukarević ni riječi, već samo to, da je Matko Talovac pribavio (impetro) bratu Franku *»la Croazia Rossa«*, dok je bratu Perku izmolio *»il Banato di Croazia* e la contea di Zetigna«. Događalo se je dakako, da su kraljevi u srednjemu vijeku darivali svojim kletvenicima i drugim podanicima takove zemlje i kotare, koje onaj čas sami nijesu imali.

Ne ćemo se čuditi, da je i Pavla Rittera Vitezovića (1652—1713) mnogo zanimala Crvena Hrvatska i njezine sastavine. On je pače pojam Crvene Hrvatske znatno proširio. U svom djelu »Croatia rediviva« od god. 1700. pribraja on Crvenoj Hrvatskoj ne samo Srbiju s Rašom, nego još i Macedoniju, Bugarsku i Odrysiju (Thraciju). Vidi o tom više moju knjigu o njemu na strani 141—145. Dakako da je i on osnivao naziv »Crvena Hrvatska« na pričanju popa Dukljanina.

Posljednji historičar dubrovački, koji govori o Crvenoj Hrvatskoj, je senator *Junius Resti* (1671—1735), kojega je »Chroniche di Ragusa« za god. 550—1451. izdao N. Nodilo u zborniku jugoslavenske akademije »Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium«, vol. XXV. god. 1893.«

Junius Resti ili Gjono Rastić govori o Crvenoj Hrvatskoj na dva mjesta. Na strani 25. pripovijeda on po popu Dukljaninu o kralju Svetopeleku ili Svetopilu, kojega vladanje stavlja u god. 875., pa spominje i njegovu razdiobu Hrvatske na bijelu (bianca) i crvenu (rossa). On piše doslovce za Crvenu Hrvatsku: »E dal luogo di Dalmasino alla cittá di Durazzo chiamo *Croazia Rossa,* la quale chiamo ancora Dalmazia Superiore, alla quale restitui la chiesa di Dioclea per metropoli«. Po ovom mjestu očito se vidi, da se je držao popa Dukljanina.

Drugo mjesto pokazuje, da se Rastić nije posve povodio za popom Dukljaninom. On naime na strani 43. pripovijeda, da je god. 1074. vladao u gornjoj Dalmaciji, *u Crvenoj Hrvatskoj i Zeti* (nella Croazia Rossa e nella Zenta) Radoslav, kralj hvalevrijednih običaja. Vidivši taj vladar, da je umro imperator u Carigradu, udesio je tako, da je oslobodio svoga sinovca (nipote) Bodina iz Antiochije, kamo ga bijaše poslao u zatočje pokojni imperator. Gotovo isto priča i pop Dukljanin u 40. i 41. glavi svoga ljetopisa; ali ne kaže, da je Radoslav vladao u Crvenoj Hrvatskoj i Zeti, nego u Zeti (Zenta) i Travunji (Tribunia). Po tom izlazi, da je Rastić zamijenio Travunju Crvenom Hrvatskom, znajući dobro, da je nekada Crvena Hrvatska bila isto što i gornja Dalmacija od Duvna do Drača. Rastić piše doslovce: »Nel quale tempo (god. 1074) dominava nella Dalmazia superiore, nella Croazia Rossa e nella Zenta Radoslavo, re di lodevoli costumi. Questo principe, visto morto l'imperatore di Constantinopoli, aveva fatto rapir e ricuperar Bodino, suo nipote, da Antiochia, dove sia relegato dal detto imperatore...«

Zanimljivo je, da poznata »Hrvatska kronika«, koja u svom prvom dijelu nije drugo, nego svakako *prije* god. 1510. sastavljeni prijevod ljetopisca popa Dukljanina, ne pozna Crvene Hrvatske, nego samo »od Dalme do Valdemina prozva *Hrvate bile,* što su Dalmatini nižnji; i još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva donju Dalmaciu«. Očito je, da hrvatski prevodilac nije znao, što je to »Croatia rubea«, jer bi ju jamačno prozvao *»Hrvati črvljeni«*. Po tom možemo suditi, da u ono vrijeme, kad je Hrvatska kronika sastavljena, nije više naziv »Hrvati črvljeni« živio, jer bi ga inače prevodilac upotrebio. U XV. stoljeću, kad je taj prijevod negdje u Krajini među Omišem i Makarskom nastao, bilo je ime »Hrvati črvljeni« već davno zaboravljeno, kao što imena Neretva, Neretljani, Podgorje i Travunja, već su nastala i mah preotela nova imena Krajina, Humska zemlja (Zahumlje, Chulmiae ducatus), Hercegova zemlja (Hercegovina) i Zeta (prijašnja Diokleja ili Dioklitija). Uspomena na Crvenu Hrvatsku održala se je

jedino na skrajnjem jugu Zete ili današnje Crne gore u imenu županije ili župe *Crmnice.* O toj župi piše dr. Konstantin Jireček u svojoj studiji »Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879.«, na strani 22. ovako: »*Crmnica* (Cermenica, von *črъmьnъ*, altslavisch *roth)*, Črmnica späterer serbischen Urkunden, ist eine heute noch wohl bekannte Landschaft an einem gleichnamigen Flüsschen zwischen dem Nordende des Sees von Scutari und dem Küstengebirge«.

Prof. A. Pavić u svojoj studiji »Cara Konstantina VII. Porfirogeneta de administrando imperio glave 29—36«. (Zagreb 1906) piše: »Današnja *Crna Gora* ... još se u 15. vijeku zvala *Črmna* i *Crmna Gora,* a to je od adjektiva črъmьnъ, koji je oblik stariji od črъvenъ). Od *crmna* postala je *crna* kao od *Crmnica* (kraj u Crnoj gori) Crnica«. Pavić još dodaje: »... u gornjoj Dalmaciji, nekad crvenoj Hrvatskoj, danas u *Crnoj gori,* ima još i danas »*Crveni brijeg,* brdo između Crmnice i Paštrovića«!

U drugom izdanju te iste studije (Zagreb 1909.), polemizujući s profesorom Jirečekom, piše Pavić na 18. strani: »E da su *nekoč* u Dalmaciji zbilja bile Croatia alba i Croatia rubea, to, gospodine profesore, nije nipošto istom moj »Entdeckung«. Njih eno pominje prezviter Dukljanski p. 17. i p. 37. u ediciji Črnčićevoj«.

»Mi se možemo dosjetiti, da se donji Hrvati u Dalmaciji prozvaše bijeli, Bjelogorci, valjada po onom dobro znanom Strabonovu »Albion« i Ptolomejevu »Albanon oros«, što biješe u njihovoj zemlji, a gornji da se prozvaše crvljeni (Crmnogorci: Crnogorci, kao što Crmnica: Crnica, obramnica, obranica) opet po nekoj gori crvljenoj u onim krajevima, jer još danas ima »crveni brijeg, brdo između Crmnice i Paštrovića u Crnoj gori«. Vidi akad. rječnik s. v. crveni brijeg«.

»Još u 15. i 16. vijeku dva Srbina Crnu goru više Željigova i Skoplja pišu *Črmna* — *Crmna gora,* a to je = Crvena gora. Tako kaže Daničić, koji ona dva pisca cituje u akad. rječniku s. v. Crna gora, pak još dodaje, da se ona Crna gora »može

biti prije doista zvala tako« t. j. Crmna = crvena gora! Da l' se nije i Dukljanska arhontija, danas Crna gora, u kojoj je nekoč bila Croatia rubea, iznajprije zvala *Crmna gora*?«

»Kada je prezviter Dukljanski svoju kroniku gradio, onda zacijelo da Croatia alba i Croatia rubea u Dalmaciji više nijesu postojale. On ih zacijelo nije iz prsta isisao, nego ih je našao u kojoj starijoj knjizi. A koja bi to knjiga mogla biti već ako nije onaj »libellus Gothorun« za koji kaže da ga je u svojoj kronici »ex sclavonia lingua« preveo »in latinam«.

U najnovije vrijeme bavio se je Crvenom Hrvatskom *dr. Šufflay,* koji je u dnevniku »Obzoru« u broju od 23. svibnja 1925. objelodanio na strani 6. malu studiju: »Zagonetka popa Dukljanina. Crvena i Bijela Hrvatska«. I on konstatira, da je nekad na jugu Crne gore postojala župa *Črmnica* ili Crmnica, ali dodaje, da je u njezinom susjedstvu bila još druga župa *Kučevo* oko Budve (Budua cum Cuceva, Cucceui in Budua), kojoj je kao i plemenu Kuči korijenom arbanska riječ *kuć,* koja znači »*crven*«. Na to zaključuje ovako: »Da li je snena slika o Crvenoj Hrvatskoj imala utjecaja na postanak imena drevne župe Crmnice i susjednoga kraja Kučeva, a posredno i na postanak plemenskoga imena Kuči (arbanski kuć »crven«), ili su pak imena spomenutih župa služila kao *podražaj za izronjenje drevnih uspomena iz pradomovine,* to nije lasno odlučiti«.

»Obje »crvene« župe (Cemernica, Cuceuo) spominje pop Dukljanin. Crmnica (starosl. crmn, črmn, »crven«) prostirala se je uz sjeverozapadnu obalu Skadarskoga jezera s glavnim selima Trnovo, Orahovo i Godinje. Ime Kučeva, prema barskom popu, leži uz kraj bliže varoši Budvi. No zapravo bila su to tek dva imena, arbansko i slovensko, za jednu te istu, oveću pokrajinu između Budve i Skadarskog Blata«.

Poslije toga iznosi Šufflay još neke nove podatke. On veli: »U povelji kralja Uroša III. za manastir Vranjinski (od god. c. 1322), kod razvoda granica za selo Štitari južno od Crmnice u Krajini, čita se stavak: »u Črlenu pešteru (pećinu), od Črlene peštere pravo u Katun« God. 1333. nalazio se kraj

Bara kamenolom crvenog kamenja (incidendo iuxta Antibarim lapides rubeas circa centum). U nutrini zemlje između Danja i Orošija zvalo se (1446.) jedno selo Guricuchi (arb. Crveni kamen), romanski (1459.) Pietra Rossa«.

»Još danas postoji na sjeveru i istoku Elbasana gorska pokrajina Čemrenika. Od te pokrajine po svoj prilici nosili su biskupi propaloga rimskoga grada Skampe u srednjem vijeku uz naslov »episcopi Vregenses« i ponešto iskvareni naslov »episcopi Cernicenses«. Pokrajina »Cermanica alli confini di Tessalia« spominje se god. 1603.«

»Baš za ovu, također staru crvenu pokrajinu bilo bi vrijedno ispitati, da li u njoj imade *napadnih geoloških formacija*, koje su diktirale njeno ime; ili je pak ona *čista tvorevina slavenskoga sjećanja na daleku pradomovinu?«*

II.

Za bolje razumijevanje postanja Crvene Hrvatske na slavenskom jugu treba se također osvrnuti na Bijelu i Crvenu Rusiju među istočnim Slavenima. Opće je naime poznato, da je prošlih stoljeća postojala neka *Bijela Rusija*, koja je obuhvatala kneževine Polocku, Vitebsku, Mstislavsku, Smolensku i Minsku; ona je bila rano od ostale Rusije otkinuta i združena s velikom kneževinom Litvom. Te Bijele Rusije kao zemljopisne cjeline više nema*; ali i danas još žive u tim krajevima zasebno pleme *Bjelorusi*, koji govore i pišu svojim narječjem, a broji ih se oko deset milijuna. Jednako se prošlih stoljeća spominje i *Crvena Rusija* (Čermnaja Rus, Červonnaja Rus, Czervona Rus, lat. Russia rubra), a obuhvatala je poglavito dvije kneževine, po imenu *Haličku*

* U poljskom ljetopisu Jana z Czarnkowa čitamo za god. 1382.: »In quodam castro Albae Russiae, Poloczk dicto«. Bielowski A., Monumenta Poloniae historica, II. str. 719. Jedan dio zapadne Rusije bliže velikoj kneževini Litvi zvala se je Crna Rusija (Černaja Rus) u prvoj polovici XIII. stoljeća. Njoj su pripadali gradovi Grodno, Novogrudok, Slonim i Volkovisk. Vidi Zamislovskij E., Objasnenija k učebnomu atlasu po ruskoj istoriji. S. Peterburg 1887., str, 54.

na sjevernom obronku Karpata i oko gornjega Dnjestra, i onda *Vladimirsku* oko rijeke zapadnoga Buga, pritoka Visle. Od tih dviju kneževina postale su potonje kraljevine Halič (Galicija) i Vladimirija (Lodomerija). Ruski žitelji u ovima kneževinama pripadaju Malorusima ili Rusinima (Ukrajincima), kojih se u najnovije vrijeme broji gotovo 40 milijuna.

Ostavljajući sada Bijelu Rusiju i Bjeloruse posve na strani, ogledati nam je pobliže Crvenu Rusiju i njezin razvitak. U najstarije vrijeme, još mnogo prije osnutka ruske države, nalazimo na teritoriju rečenih kneževina (haličke i vladimirske) poglavito dva slavenska plemena: naime *Hrvate* i *Duljebe*. O njima govori naročito najstariji ljetopis ruski, koji se pripisuje kijevskomu kaluđeru Nestoru († 1116.), ali koji je u svom prvom dijelu kud i kamo stariji, a osniva se na nepomućenoj narodnoj predaji. O plemenu Hrvata govori na tri mjesta. Najprije u glavi 9., gdje priča o seobi i razmještaju slavenskih plemena, od kojih je postala potonja Rusija, završuje pričanje svoje po prilici riječima: »I živjahu v mirê Poljane i Derevljane i Sêver i Radimiči i Vjatiči i *Hrъvate*. Dulêbi že živjahu po Bugu, kdê ninê Volinjanê, a Onliči (Uliči) i Tiverci sêdjahu po Bugu i po Dnjêstru i prisêdjahu k Dunajevi . . .« Pripovijedajući nadalje u glavi 21. o vojni kijevskoga kneza Olega na Grke i Carigrad god. 904.—907., govori ovako: »V lêto . . . . ide Oleg na Grêki, Igorja ostaviv v Kijevê; poja že (accepit autem) množstvo Varjag i Slovên i Čjudi i Kriviči i Merjon i Poljani i Sêver i Derevljani i Radimiči *i Hrъvati* i *Dulêbi* i Tiverci . . . I s njimi vsemi poide Oleg na konjeh i v korablêh (2000), ... i priđe k Cesargorodu (Carigradu)«. Napokon govoreći u glavi 45. o vojnama kijevskoga kneza sv. Vladimira piše: »V lêto (993.) ide Volodomer *na Hrъvati*. Prišeďъšju že jemu s *vojni hrvatskija*, se Pečenêzi pridoše po onoj storonê ot Souli . . .«

Ova tri mjesta u Nestorovu ljetopisu svjedoče očito, da je već mnogo prije god. 862. i poslije kroz čitavo X. stoljeće uza slavenska plemena ruska živjelo neko slavensko pleme Hrvata, te da je to pleme u X. stoljeću bilo više ili

manje zavisno od ruskih knezova u Kijevu, dok nije sv. Vladimir god. 993. na nj poveo »hrvatsku vojnu«. Bit će, da ga je i pokorio, te ga svojemu vladanju pridružio, jer se poslije toga više ne spominje. Moguće je, da su ti Hrvati bili specifično rusko pleme, jer ga Nestor ređa uz ostala ruska plemena, kao što su Poljani, Severjani, Derevljani, Radimiči, Dulêbi i Tiverci. No nije ni isključeno, da bi ti Nestorovi Hrvati mogli biti i neko poljsko ili češko pleme, kad se sjetimo, da je u polovici X. stoljeća oko 950. na sjeveru Karpata, a u susjedstvu Češke (Bojohemuma) i Bavarske (Bagibareie) postojala *Bijela ili Velika Hrvatska* (zajedno s bijelom Srbijom), za koju *suvremeni* bizantski car Konstantin VII. Porfirogeneta izrijekom kaže, da postoji, i da su se iz nje iselili Hrvati i Srbi na jug još za bizantskoga cara Heraklija (610.—641.). Ta Velika ili Bijela Hrvatska nije pak bila jedna posve po jeziku homogena država, kako bi to neki slavenski jezikoslovci htjeli, nego jedan *veliki skup ili savez slavenskih plemena različitih no srodnih jezika, u koji su savez ta plemena stala na obranu od zajedničkih neprijatelja tuđega govora i porijetla.* Velika ili Bijela (slobodna) Hrvatska nije po tom drugo nego što su savezi Franaka, Sasa, Alemana i Gota kod Nijemaca. Iz oblasti toga slavenskoga saveza na sjeveru Karpata selili su se slavenski puci na zapad i jug, spominjajući u svojim predajama posve ispravno, da su došli iz Hrvatske. Kad je te zakarpatske (velike ili bijele) Hrvatske posve nestalo u tvorbi ruske, češke i poljske države, počeli su pismeni ljudi njihovi tražiti tu tradicijonalnu pradomovinu slavensku u *južnoj Hrvatskoj*, dok su jedino Hrvati i *Srbi* održali prvobitnu tradiciju o svojoj seobi iz sjevernih krajeva onako, kako ju je bizantski car-pisac zabilježio onda, kad su ostaci te sjeverne Hrvatske još postojali.

Budući da u Nestora nema točnijih podataka o teritoriju tih ruskih Hrvata, mogli bi tek poslutiti, kako se dugo i držalo, da su oni prebivali na sjevernim obroncima Karpata naokolo gornjega Dnjestra u današnjoj istočnoj Galiciji ili Haliču. Tako je još sudio god. 1885. N. P. *Barsov* u svojem djelu »Očerki russkoj istoričeskoj geografiji«, gdje no na strani 94.—95. ovako piše: »V jugozapadnom uglu vostočnoevropejskoj ravnini, po s. v. sklopam Karpat i po tečeniju rêk, slivajuščihsja s njih na sêverovostok i jugovostok, Načalnaja (Nestorova) lêtopis ukazivajet poselenija *Horvatov*, Ulučej, Tivercov, i Dulêbov, kotorije v raznoje vremja nosili raznija nazvanija. Horvatov ona ukazivaet *v sosêdstvê Ulučej, Tivercev i Dulêbov; no točnago položenija ih ne opredêljaet.* Têm ne menêe samoe nazvanie etago plemeni dajet osnovanie dumat, čto ono razselilos po sklopam Tatranskih Karpat, . . . i sostavljalo vêrojatno otrasl (ogranak) velikago plemeni Bêlohorvatov, o kotorih govorit i sama Načelnaja lêtopis i Konstantin Porfirorodnij. Na ih obširnoe rasprostranenie, imenno v Prikarpatskoj oblasti mogut ukazivat mnogočislennija nazvania od istoka (izvora) Visloka, Bêloj i Sana na jug do Tisi . . . ., na vostok do Dnêstra, na sêver do Visli«.

U novije vrijeme međutim našlo se je povjesničara, koji sumnjaju o Bijeloj ili Velikoj Hrvatskoj, a tako i o tom, da su Nestorovi Hrvati bili rusko pleme. Među te spada i maloruski (ukrajinski) povjesničar Mihajlo *Hruševskij* u svojem djelu »Geschichte des ukrajinischen (ruthenischen) Volkes«, koje je izašlo u Leipzigu god. 1906. U I. svesku a na strani 212.—216. navodi on svoje razloge, po kojima misli da smije bar sumnjati, da li je ikada kakvo rusko pleme Hrvati postojalo? On sudi, da je ime Hrvati u glavi 9. od kasnijega prepisivača interpolirano (Die Chorvaten, Uličen und Tiverzen sind *Zugaben* von späterer Hand), pa dodaje: »Weder hier (naime u 9. glavi), noch irgendwo spricht die Chronik davon, *wo* die Chorvaten lebten, und es giebt keine bestimmten Andeutungen über irgend einen chorvatischen Stamm, ein chorvatisches Territorium bei uns, und obgleich man vielfach versuchte, das Territorium dieser Chorvaten zu bestimmen, haben jedoch diese Versuche gar keine Grundlage, ausser der Angabe Konstantins' (o bijeloj ili velikoj Hrvatskoj), und ein Volk, dass sich Chorvaten

nannte, ist uns auf diesem Territorium mit Bestimmtheit nicht bekannt«.

»Die Erzählung Konstantins (o bijeloj Hrvatskoj) bietet solche Schwierigkeiten, dass sie die Sache in der Tat eher verdunkelt als aufklärt. Er erzählt, die südlichen Chorvaten und Serben seien aus Weiss-Chorvatien und Weiss-Serbien gekommen und setzt diese weissen Länder zwischen Bayern und Ungarn, in die Nachbarschaft Deutschlands. Es ist sehr wahrscheinlich, dass Konstantin bei dieser Bezeichnung von der Nachricht über die Serben an der Elbe ausgieng, und diese irrtümlich als gleichstammig mit den südlichen Serben betrachtete. Was die Chorvaten betrifft, so ist uns aus anderen Quellen der chorvatische Stamm bekannt, der irgendwo zwischen der Elbe und der Oder wohnte. Von der Nachricht über die ruthenischen Chorvaten (eigentlich — Vermutungen über ihre Ansiedelungen) und der Angabe Konstantins ausgehend, dass die weissen Chorvaten von den Pečenegen überfallen wurden, nimmt man gewöhnlich an, *dass Weiss-Chorvatien sich längs des karpatischen Vorgebirges vom Elbe-Bassin bis zum oberen Dnistr hinzog* .... Daraus aber folgt das *Merkwürdige, dass auf diesem Gebiete neben einander drei gleichnamige Völkerschaften wohnten, die zu drei besonderen Gruppen — der čechischen, polnischen und ruthenischen Gruppe gehörten, und wenn wir auch die südlichen Emigranten dazu rechnen, bekommen wir einen chorvatischen* M i k r o k o s m o s, *welcher Völkerschaften aller möglichen slavischen Abzweigungen umfasst*«.

Ako se posljednja stavka Hruševskova izlaganja pozorno pročita, opaža se, da je on svojom argumentacijom baš protivno dokazao, nego što je mislio dokazati. On baš utvrđuje Bijelu Hrvatsku ili hrvatski mikrokosmos (dotično savez slavenskih ogranaka) za zajedničku obranu od vanjskih neprijatelja, kao primjerice od Obara ili Avara. A da se je u tom savezu govorilo različitim dialektima slavenskim, koji su se pred tisuću i više godina kud i kamo manje razilazili nego danas, ne može smetati nijednoga historičara, koji znade, da u jednoj zemlji (Erdelj, Švajcarska) mogu živjeti

i po tri gotova naroda, a kamo li ne tri plemena triju posve srodnih slavenskih ogranaka. Hruševskij kao da je to i sam osjetio, pa je svoje razmatranje o Nestorovim Hrvatima završio riječima: »Ich betrachte vorläufig die Frage als offen: ob es einen ruthenischen Stamm gab, der sich Chorvaten nannte und wo derselbe ansässig war?«

U najnovije vrijeme bavio se je Bijelom ili Velikom Hrvatskom i Nestorovim Hrvatima slovenski učenjak dr. *Ljudmil Hauptmann* u svojoj radnji »Dolazak Hrvata«, koja je izašla u Zagrebu 1925. u zborniku jugoslavenske akademije »Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva« na strani 86—127. Hauptmann priznaje Bijelu ili Veliku Hrvatsku, pače ju još jače utvrđuje; ali za Nestorove Hrvate ne dopušta, da bi bili rusko pleme, već da Nestor misli na Hrvate oko Krakova, te im stoga Hauptmann sjedišta pomiče na zapad. Glavni je razlog Hauptmannu, što Nestor pripovijeda, da je sv. Vladimir god. 981. vodio vojnu na grad Peremyšl, pa da je stoga morala istočna Galicija biti u njegovim rukama, jer put iz Kijeva u Peremyšl (Przemysl) vodi baš preko nje (strana 105.). Ali u uvodu svojoj raspravi pobija Hauptmann Račkoga i Jagića, koji su mislili, da se Hrvati nijesu u stanovito vrijeme kroz avarsku Panoniju selili u Dalmaciju, ovim riječima: »Pri tome nisu pomenuti učenjaci uzimali na um, da za seobe naroda *jedno pleme često prelazi preko drugoga*, a osobito da su u ovo doba Avari bili oslabljeni ...« Vojna dakle kneza Vladimira na Peremyšl ne uvjetuje nimalo, da je istočna Galicija morala biti tada u njegovim rukama, to manje, što još uvijk nije ustanovljeno, gdje su baš stajali Peremyšl i ostali gradovi, koje je kijevski knez onom prigodom osvojio.

Prema svemu, što se dosad o Nestorovim Hrvatima pisalo i nagađalo, najvjerojatnije će biti, da su oni bili rusko pleme na skrajnjem istočnom rubu Bijele Hrvatske, koja bijaše znatno oslabila, odkad se bojovna plemena Hrvati i Srbi na jug iseliše. Svakako su stanovali u najbližoj blizini neposbitno ruskomu plemenu Duljeba, koje se dva puta uz njih

spominje. Stoga bi istraživanje o Duljebima moglo možda što objasniti i glede plemena Hrvata.

Ime *Duljebi* (Dulibi, Dudlebi) prastaro je slavensko plemensko ime, koje se spominje i kod drugih slavenskih naroda. Tako ima pleme toga imena i u današnjoj Češkoj, i to pod oblikom *Doudlebi*. Ti češki Doudlebi bili su južnočeško pleme oko Budjejovica, koje je živjelo po šumskim krajevima između gornje Vltave i gornje Lužice. Središtem političkim i vojničkim bio je grad istoga imena. U X. stoljeću bio je gospodar Doudleba knez Slavnik. Zanimljivo je, da su potomci čeških Doudleba sve do danas sačuvali svoju zasebnu nošnju i jezik (doudlebski dijalekat). Jedno pleme Duljeba živjelo je i među panonskim Slovencima u IX. stoljeću u Panoniji. Tu se spominje neko mjesto *Dudleipin* ili *Tudleipin* (853, 861) i onda župa *Dudleipa* (god. 889. »in comitatu Dudleipa«; vidi dra. Hermenegilda Jirečeka »Panonija u IX. stoljeću« u »Književniku«, III. str. 99) među Murom i Blatnim jezerom nedaleko od Blatnoga grada, stolice tadanjega kneza Privine. Napokon se je uspomena na Duljebe sačuvala u sredovječnoj Slavoniji, a današnjoj Hrvatskoj između Drave i Save, gdje no još i danas stoji selo *Dulebska* (Dulepska, Dolebska, Dolepska, Duljevska) između Rakovca i Vrbovca u bivšoj Križevačkoj županiji. Ta Dulebska ili Duljevska mora da je vrlo staro mjesto, kao i rijeka, koja je po njoj ime svoje dobila. Još god. 1244. dne 21. travnja potvrdio je kralj Bela IV. neku darovnicu svoga pokojnoga brata Kolomana (kralja haličkoga i hercega slavonskoga), kojom je ovaj Junku sinu Izakovu za vjerno službovanje darovao kraljevsku zemlju »Zlonyn et Worbouch in Sclavonia habitam, a castro Crisiensi exemptam«; pa se tu pri opisu međa toj zemlji spominje *»fluvius Dulebzka«* i *»palus Dulebzka«* uz druge potoke i močvare (Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, IV. str. 224—225). Iste godine 1244. poklanja sam kralj Bela IV. 5. listopada Andriji sinu Petrovu za njegove zasluge u boju s Tatarima *»terram Dulypchka«*, pa se pri opisu međaša te zemlje spominje »fons qui vulgariter *Welika Dulypchka* nuncupatur«, »fons qui *minor Dulypchka nuncupatur«*, koji su izvori Dulibskog potoka (Smičiklas IV. 242—243). U Dalmaciji postoji napokon selo *Duljevo* kod Budve u Paštrovićima; no da li je to mjesto u kakvoj svezi s imenom Duljeba, ne može se naprosto ustvrditi.

Nema po tom ni najmanje sumnje, da je ime plemena Duljebi bilo rašireno ne samo u Rusiji, nego i u Češkoj, Sloveniji i Hrvatskoj. Ovdje je vrijedno spomenuti, što je dr. Konstantin Jireček u svojoj »Geschichte der Serben« iznio. On veli: »Die bei Kelten, Germanen und Slawen oft vorkommende *Wiederholung* desselben Stammnamens in verschiedenen Landschaften führte zur Aufstellung von zwei Theorien. Die eine vertreten von Šafaržik und Müllenhoff, nimmt einen *genetischen Zusammenhang der gleichnamigen Stämme an*. Die andere, ausgesprochen von Zeuss, meint, dass auch untereinander *nicht verwandte Sippschaften* gleiche Namen tragen konnten, wie denn auch verschiedene Personen denselben Namen führen. Die Beispiele aus den slavischen Ländern geben der *letzteren* Anschaung recht«. I zaista: okolnost, da se ime ruskih Duljeba opetuje kod Čeha, Slovenaca i Hrvata, ne dokazuje još, da su svi ti Duljebi jedno te isto, jer »die weit voneinander wohnenden gleichnamigen Stämme gehören *sprachlich* ganz verschiedenen Zweigen an«. To vrijedi ne samo za Duljebe, nego i za Hrvate, Srbe, Poljane, Drevljane, Smoljane itd.

Za ruske Duljebe navodi Nestorova kronika, gdje su nekad prebivali. Ljetopis u citiranoj 9. glavi kaže izrijekom: »*Dulêbi* že živjahu *po Bugu*, kdê ninê Volinjane«. Duljebi su dakle stanovali u najstarije vrijeme na rijeci Bugu, i to na zapadnom Bugu, koji je pritok rijeke Visle, i na kojem je stajao grad *Bužsk*. Kad je taj grad osilio i postao političkim središtem onoga kraja, počeli su se Duljebi po njemu nazivati i *Bužani* (ne po rijeci Bugu, već po gradu). No ni pri tom nije ostalo. Poslije se je u istom kraju na utoku rijeke Hučve u Bug podigao novi grad, po imenu Volinj ili Velinj, pa su se po njemu dosadanji Duljebi i Bužani stali nazivati *Volinjani* ili *Velinjani*, a njihova zemlja Volinjem i Veli-

njem. Nestorova kronika kaže: »Bužane zane sêdoša po Bugu, poslêže Velinjane«. Tako je ostalo sve do danas, premda je veliki knez sv. Vladimir († 1015.) osnovao u Volinju novu stolicu, koja se po njemu prozvala *Vladimir (Volinjski)*, dok je zemlji i narodu ostalo ime Volinj (Velinj) i Volinjani (Velinjani). Potanje o tom nalazimo kod Barsova (str. 100—102) i Hruševskoga (str. 208—212).

Duljebi su dakle tokom više stoljećâ još dva put promijenili svoje ime, jedan put u *Bužane*, a drugi put u *Volinjane* ili *Velinjane*. Vrlo je značajno, da se je osobito ime Bužani (Bužane) duboko usjeklo u pamet onih Hrvata, koji su za cara Heraklija zauzeli Dalmaciju i svladali tamošnje Avare. Uspomena na Bug i Bužane uzdržala se je u južnoj Hrvatskoj počev od VII. stoljeća kroz čitav dalji srednji vijek. Već narodna predaja o seobi Hrvata znade za kneginju *Bugu*, koja je s braćom i sestrom Tugom vodila Hrvate na jug; o toj kneginji ili kraljici Bugi još i danas kolaju predaje u Bosni i Hercegovini. Južni dio Hlivanjskoga polja zove se i danas još *Buško blato*. Pokojni Zovko zabilježio je u »Glasniku muzeja u Bosni i Hercegovini« od god. 1892. na strani 455. ovo: »O njoj (Bugi) najčistije se priča u mjestu Buško blato u Hercegovini. Kod tamošnjijeh stanovnika sačuvala se je o njoj uspomena pod raznijem imenima, kao primjerice budi rečeno: Kraljica Buga, kraljica Božanka, kraljica Bužana, te uz to još pripovijedaju i o stalnom njezinom obitalištu *Bužan-gradu*, označujući mu pri tome još i samo mjesto. Tamo imade i jedno mjesto, koje se zove »Kraljičina Prispa«. No najznamenitije je za nas, što još i sada tamo ima porodica Bužana, koja u svojoj tradicijonalnoj genealogiji izvodi genezu svoju još od kraljevskog roda. (Mato Bužana, višebroj Bužane)«.

Nijesu samo osobna imena, koja podsjećaju na Bug i Bužane u Rusiji, nego i mjesna. Između Otočca i Gospića u bivšoj ličko-krbavskoj županiji prostirala se je u srednjem vijeku znamenita *Buška župa* ili *Bužani* (Bužane), koja se piše: iuppa *Buçani*, *Buxan*, comitatus *Busan*, provincia *Bussane*, dominium *Bwsan*, comitatus de *Bwsan*, kneštvo

Buško, z *Bužan*, v *Bužah*, v *Bužane*, itd. Ta je znamenita župa hrvatska, kojoj su glavna mjesta bila kašteo Perušić, Kosinjgrad, Krasno i Kuterevo, a poglavito grad *Bužin* ili *Bužim*, kojega se ostaci vide još i danas, bila u srednjem vijeku vrlo dobro napučena, a tako isto u kulturnom pogledu važna, jer je imala crkvî, pavlinski samostan, hospital, pače i štampariju glagolskih knjiga. (Vidi o njoj *moju* radnju »Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku« — Vjesnik hrvat. arheol. društva, VII. 1902. str. 15—23).

Ako i znademo, da je rusko pleme Duljebi — Bužani — Volinjani nastavalo oko rijeke Buga (zapadnoga), te da su na njegovom teritoriju stajali gradovi Bužsk, Volinj i Vladimir, ipak se ne može točno ustanoviti teritorij čitavoga plemena, naime dokle je na sjeveru, istoku, jugu i zapadu dopirao utjecaj toga plemena. Vjerojatno je, da su Duljebi — Bužani — Volinjani na istoku proširili svoju vlast na pleme *Lučane*, kojih se glavni grad *Lučesk* (Luck) spominje već god. 1075.—1088. Na te ruske Lučane sjećaju današnja hrvatska sela Lučani kod Ogulina i selo Lučane kod Sinja u Dalmaciji. Na jugu i jugozapadu prodiralo je pleme Duljebi u današnju Galiciju. Barsov na str. 102. piše: »Zapadnija že i jugozapadnija razselenija ih mogli zahodit v oblast Visli i Dnjestra; mi vidim tam mêstnosti: *Dulibi* na jugo-voztok od Lavova, meždu rêkami Zubreju i Lipoju, *Dulibi* bliz rêki Stripi, k sêveru od Čertkova, *Dulibi* na Strije, nêskoliko više gor. Strija i selo *Dulonben* (Duluben) na Vislokê Visljanskom k jugozapadu od goroda Jasla.

Osobito je zanimljivo promatrati, kako se pleme Duljeba ili Bužana širilo na zapad prema rijeci *Sanu*, drugom većem pritoku rijeke Visle. U tima su krajevima između Buga i Sana dobili opet posebno ime i istakli se posebnim razvojem. U tom prijedjelu javlja se grad *Červen* i oblast istoga imena. Hruševskij piše o tom na str. 210. svoga opsežnoga djela ovako: »Noch ein analoger Name auf dem Territorium der Duliben, wenn auch in anderer Form, sind die *»Červenischen Burgen«* (hrady Červenskyja), wie am Anfang des XI.

Jahrhunderts die Städte in der Nachbarschaft des *Červenj* genannt werden. Analog mit den Volyniern, Bužanen, Lučanen konnte die Bevölkerung dieses Cervenischen Landes und wurde auch gewiss Červnianen genannt. Man vermutet, dieser Name habe seine Spur in dem Namen *Červona Rus*, Rot-Reussen, Russia rubra hinterlassen«. Slično piše i Barsov na str. 102.: »Čto v oblasti Dulêbov, za dolgo do vstupljenija jeja v sostav Rusi, moglo načatsja razloženije zemelj pod vlijanijem gorodov, vidno iz togo, što ne pozže, kak v X. v., zapadnaja čast jeja javljaetsja obosoblennoju, tjanuvšeju k *Červenju*. Pod 981 godom lêtopis (Nestorov) govorit o njem, kak o predstavitelê cêloj oblasti, a nêskoliko pozdnêe, pod 1018 godom, upominaet o *Červenskih gorodah*, o gorodah, zavisêvših ot Červenja, slêdovateljno vhodivših v sostav *Červenskoj* zemli. Pamjat o prežnem zemeljnom značenii Červenja mogla uzdržatsja v hodjačem nazvanii teperešnoj Haličkoj Rusi — *Červonnaja Rus*, v nazvanii, kotoroga vpročem ne znajut, skolko izvêstno, naši lêtopisi daže do XVI. v.«

U zemlji dakle Duljeba — Bužana — Volinjana postojao je u X. stoljeću, a jamačno već i u prijašnjim stoljećima, neki grad *Červen* ili *Červenj* (Czerwien), po kojemu su ostali gradovi, koji su od njega zavisni bili, prozvani *Červenski gradovi*, dok je oblast, u kojoj je grad Červen s ostalim podloženim gradovima stajao, dobila po njemu ime Červonaja Rus ili Crvena Rusija (Roth-Reussen, Russia rubra). Još god. 1781. pisao je L. A. Gebhardi u svojem djelu »Geschichte des Reiches Hungarn und der damit verbundenen Staaten«, III. Theil, str. 279—280. ovako: »Die russischen Annalen nennen die Eroberungen (sv. Vladimira) am Dniester das Land der tscherwenschen Städte, entweder weil es von der Stadt Tscherwen abhieng, oder weil in selbigem häufiger als in dem übrigen Polen der Tscherw., oder die polnische Cochenille, die zum Rothfärben gebraucht wird, sich fortpflanzt. Ein gewisser Gelehrter vermuthet, dass durch die Verfälschung der russisch-slavischen Worte *Tscherwenskoi* in *Tschermnoi (roth)* die Benennung Rothrussland

(Tschermnaia Rossia) entstanden sei, mit welcher wenigstens seit dreihundert Jahren, bald aber auch Galizien, Lodomerien, Chelm, Podolien und Ober- und Niedervolhinien zusammen, belegt worden ist. Vielleicht aber war die Benennung des rothen, schwarzen und weissen Russlands .... nur eine den Slaven gewöhnliche Formel, um das wichtigere, das kleinere und grössere Russland anzudeuten...?« Zanimljiva je i opaska piščeva na istoj strani 280. pod slovom k), gdje kaže: »Von dem slavischen Sprachgebrauche, das grössere Land weiss, und das kleinere schwarz, auch wohl roth zu nennen, finden sich oben Beispiele am weissen und rothen Kroatien (Schwandtner Scr. rer. Hung. T. III. p. 482., gdje je štampan ljetopis popa Dukljanina) und schwarzen Hungarn. Roth zeigt in russischer Sprache zwar schön und gut an; allein man gebraucht dazu nicht das Wort *Tschermnoi*, sondern ein anderes, *Krasnoi*, welches die Russen nie zum Worte Rossia setzen ... Wie alt die Namen Schwarz-, Weiss- und Rothrussland sind? ingleichen ob die Russen, Polen oder Litthauer sich ihrer zuerst bedient haben? das lässt sich jetzt, da die Urkunden dieser Gegenden noch nicht bekannt gemacht sind, nicht sagen. In polnischen Nachrichten findet man Rothrussland erst im 16ten Jahrhunderte. Da in dem russischen Reiche viele Herzogthümer entstanden und nach einer kurzen Dauer wieder verschwanden oder mit andern Namen belegt wurden, auch viele Residenzen eines Namens vorhanden waren, so ist es möglich, dass schon die Russen, um Verwirrungen abzuhelfen, *die drey Hauptabtheilungen und Benennungen* im gemeinen Redegebrauch eingeführt haben, ohngeachtet sie sich in Schriften ihrer nicht bedienten.«

Da se riješi pitanje o gradu Červenu i červenskoj oblasti, treba nam se vratiti k Nestorovu ljetopisu. Nestor pripovijeda o velikom knezu kijevskom sv. Vladimiru i njegovoj vojni s Poljacima (Ljahima) god. 981., pa kaže doslovce: »ide Volodimer k Ljahom i *zaja gradi ih Peremišl, Červen i ini gradi*, iže sut i do sego dne pod Rusiju«. Vladimir dakle zauzeo je redom gradove *Peremišl*, onda *Červen* i napokon još

neke druge gradove, koji se poimence ne izbrajaju. Grad *Peremišl,* ako i nije stajao na istom mjestu, gdje je danas Przemisl u Galiciji, svakako je bio u *području rijeke Sana,* pritoka rijeke Visle. Taj Peremišl igrao je znatnu ulogu i za potonjih stoljeća. Za sam Červen (Červenj) misle ruski učenjaci Barsov i Hruševskij, da je stajao blizu Buga sjeverno od grada Volinja, kod današnjega sela *Čermno,* koje je udaljeno od Hrubešova 22 verste, od Zamostja 30, od Tišovcev 15, i koje stoji nedaleko od pritoka Hučve. Tu se i danas još vidi sredovječno »gorodišče«, naime ostatci sredovječnoga slavenskoga grada s ogradom (Wallburg). Poljski učenjak Kęltrzynski (Razpravi akad. nauk u Krakovu, XXX. 1894., str. 11—13) zabacuje međutim tu ubikaciju, pak smatra, da je grad Červen (Czerwien) stajao ondje, gdje je danas *Czerwonogród* nedaleko od Lavova. Bilo međutim jedno ili drugo, svakako stoji, da je Červen stajao u porječju rijeke Buga (zapadnoga), dok je Peremišl bio u području rijeke Sana. Prema tomu obuhvatala je i červenjska oblast krajeve i gradove današnje Galicije i Volinja između (zapadnoga) Buga i Sana, dok je na jugu dopirala do gornjega Dnjestra, na kojemu stoji grad *Sambor* (sravni Samobor kod Zagreba i stari grad Samobor blizu sutoka Pive i Tare u Drinu), i kojemu s desne strane pritječu pritoci Stryj, *Švica, Lomnica* i *Bistrica,* koja su imena (osim prvoga) poznata i u južnoj Hrvatskoj. Tako isto poznata je od XII. st. do danas u južnoj Hrvatskoj (današnjoj Bosni) rijeka *Sana* sa pritokom *Sanicom,* te se oko njih razastrla starohrvatska županija Sana ili *Sanska župa,* tako da se već god. 1198. spominje »Dedomir *sanensis* comes« uz krbavskoga župana Slavogosta (Kukuljević, Codex dipl. D. C. S. II. str. 191.). Ta je župa kroz stoljeća igrala znamenitu ulogu u hrvatskoj povjesnici baš kao i župa *Bužani* između Otočca i Gospića. Očito je ime rijeke Sane (i Sanice) uspomena na rijeku San (i Sanok) u zakarpatskim krajevima, baš kao što su i mjesta *Premišlje* ili *Primišlje* (gornje i dolnje) kod današnjega Slunja uspomene na grad Peremišl ili Przemysl u nekadanjoj zemlji Červenskih gradova (Červenskije goroda). Takovo opetovanje topografskih imena nije ništa slučajno ni samovoljno, nego se osniva na prastarom običaju, da iseljenici redovito nazivaju rijeke, gore i naselja u svojim novim obitalištima imenima iz svoje stare domovine. Imena Duljebska rijeka, Bužani, Lučani, Sana, Švica, Lomnica, Bistrica, Premišlje ili Primišlje, jasno dokazuju, da su tako i stari Hrvati činili prigodom selenja iz zakarpatskih krajeva u rimsku Dalmaciju. Ali podjedno daju nam naslućivati, gdje da u potonjoj Poljskoj (de partibus Poloniae) tražimo zakarpatsku pradomovinu onih sedam ili osam plemena hrvatskih, koja se na poziv bizantskoga cara Heraklija poslije god. 626. doseliše na jug, da satru Avare ili Obre u Dalmaciji.

Za sada kao da samo jedno smeta. Čini se u prvi mah, da gradu s imenom Červen i Červenskoj oblasti nema traga u južnoj Hrvatskoj. Ali zar ne postoji u južnoj Crnoj gori i sjevernoj Arbanaskoj još i danas županija *Crmnica* ili *Črmnica* s rijekom istoga imena, zar nema ondje još i županija Kučevo, pa zar se nije oveća oblast od dvije županije i više mogla prozvati imenom ruskoga grada Červena ili Črmna, koje se je poslije proširilo na čitavu zemlju od grada Drača na sjever do Duvanjskoga polja? Grad Črven spominje se u Rusiji doduše prvi put god. 981., ali je zato ipak mogao postojati već više stoljeća, možda još u ono doba, kad je pleme Duljeba od god. 563. onako strašno stradalo od nasilja divljih Avara ili Obara, dok se nije za kralja Sama i nakon poraza Avara pod Carigradom god. 626. oslobodilo teškoga ropstva svoga. Pa kad su Hrvati malo zatim na poziv cara Heraklija jurnuli u Dalmaciju, da do kraja satru vlast avarsku nad Slavenima i u toj zemlji, zar nijesu mogli jednu polovicu oslobođene zemlje prozvati Crvenom Hrvatskom po gradu Červenu u Rusiji?*

* O Crvenoj Rusiji i gradovima u njoj rade još neke zasebne radnje ili studije, kojih nijesam nikako mogao naći, ali ih ovdje spominjem, da bi se drugi mogao kod zgode njima poslužiti. To su knjige:

— S m i r n o v, Sudbi Červonnoj ili Galičkoj Rusi. S. Peterburg 1860.

— Trubeckoj knez, Histoire de la Russie Rouge. 1861.

— Longinov A. V. Červenskije goroda. Istoričeskoj očerk v svjazi s etnografiej i topografiej Červonnoj Rusi. Varšava 1885.

Vrijedno je još spomenuti ove dvije anonimne radnje:

— Vorläufige Ausführung der Rechte des Königreiches Hungarn auf Klein- oder Rothreussen und Podolien. Wien 1772.

— Réponse à l'exposé preliminaire des Droits de la Couronne de Hongrie sur la Russie rouge et sur la Podolie ainsi que de la Couronne de Boheme sur les Duches d'Oswietzim et de Zator.

IVANA BRLIĆ-MAŽURANIĆ

TRGOVAC NAV

BIO tako neki silno veliki grad, u njemu car i carski dvor i velika raskoš i bogatstvo, te sva sila gavana, što se vozili u zlatnim karucama, i velikaša, što su jašili konje srebrom osedlane. A među njima prometalo se i mnogo ubogara, sirotinje i siročadi; no tko bi ono opazio u tolikom sjaju! Nego živio u tom gradu neki trgovac po imenu Nav, kojemu roditelji bijahu namrli lijepi imetak i dobar dućančić. Bio Nav slabunjav čovječuljak i ništa osobito ne bilo na njemu, samo mu Bog bijaše udijelio dva blagoslova. Prvi mu blagoslov bijaše: kadgod pođe da u velikog trgovca nabavi robe za svoj dućančić, i kad uđe u skladište, da izabere, a ono odmah u skladištu sama od sebe ustane najljepša i najdivnija roba i stane mu namigivati i stane mu se klanjati. Tako Nav odmah izabere, što je najljepše i ne može da se prevari. Zato u njegovom dućančiću bijaše najljepša roba — sve ti srce igra, a oko ne može da se nagleda. Drugi blagoslov u Nava bijaše: kad ide ulicama grada, nikako ne može da vidi ni bogataša, ni gavana, mada sve ulice vrve od njihovih zlatnih kočija. Nego gdjegod ima kakav siromašak te ulicama teret vuče, il koje siroče te dinje po taracu sakuplja, ono svako vidi Nav i nikako ne može proći da ih ne vidi, jer mu se oko svakog siromaška ukazivao sjajni vijenac od svijetlosti. To mu bijaše drugi blagoslov.

Lijepo živio Nav sa svoja dva blagoslova. U večer, kad zatvori dućan, ona mu lijepa roba sve namiguje, prelijeva se u sto boja, te u Navovu dućanu u večer ko u raju. A kad ob dan, te kad na vrata dućana stupi koji siromašak, odmah sva vrata puna onog svijetlog vijenca. A Nav odmah

izlazi pred siromaška, hvata ga za obje ruke, posadi ga uz peć, da se ugrije i još mu nosi svakoje ponude. A onda mu svoju lijepu robu daje po što po to il po ništo, te se on i siromašak raduju.

Lijepo ele živio Nav sa svoja dva blagoslova, al trgovina slabo prolazila i eto: sve polako i sam Nav postajao siromaškom.

Jednog dana bijaše Nav kupio zamot crvenog baršuna, kakvoga od Stambula do Bagdada nema. Donio ga u svoj dućan, razastro ga po tezgi i ne može da se nagleda. On još tako gleda, kad na vrata dućana unišao glavar onoga grada sa svojim slugama, jer bijaše dočuo, kako u onom dućanu krasna roba stoji.

Odmah glavar pristupi onome baršunu: »Ovo ćeš za me ostaviti« reče glavar i stane da drugu robu bira po dućanu.

U taj tren nabasala na vrata dućana neka posve mala sirotica. Izgubila se u onolikom gradu, prozebla do kostiju. Ukazala se odmah djevojčica Navu u vijencu svijetlosti, zaboravio on za glavara, pustio da ga mlađi poslužuju, a on potrčao do djevojčice i digao je u naručaj. Grijao Nav djevojčicu, zabavio je igrom svakojakom, tetošio je i milio. Ugrijala se djevojčica, smirila se i zaželila da trči po tezgi i po crvenom baršunu. Trčkala dugo amo tamo po baršunu svojim bosim nožicama, a onda se umorila, legla na ono razastrtog baršuna, a položila glavicu na ostali zamot i zaspala.

Sjeo Nav uz djevojčicu i, što je živ, takove radosti ne bijaše doživio. Crveni baršun ko rumenilo večernje, na njemu djevojčica ko bijela ružica, a oko djevojčice onaj vijenac svijetlosti pao po baršunu. Zagledao se Nav, sva mu je duša u ovome i ne zna, da je na ovoj zemljici.

»Da mi odrežeš deset aršina ovoga« reče u taj čas glavar, te pristupivši baršunu, uhvati za okrajak njegov.

»Ne diraj, gospodaru!« skoči tihano Nav, te istrgne, okrajak glavaru iz ruke. »Probudit ćeš dijete«.

Riječ po riječ i zamjeri se Nav ljuto glavaru, jer nikako ne će da budi dijete i da proda baršuna.

»Ovo nije trgovac, nego bena i budala!« razbjesni se glavar. Toliko se razbjesnio, te samo zapovjedio slugama, da poberu robu, koju bijaše izabrao, te ništa ne plativši izađe iz dućana.

»Sutra da si mi ferman ispisao« reče glavar svome perovođi, kad izađoše na ulicu. »Ferman nek je ovaj: »Taj i taj trgovac šenuo je pameću. Budući da nema nikoga svoga, to njegov dućan pada caru i državi, a daje se na upravu glavaru grada«.

Nav pako ostao u dućanu, te jedva i opazio, da je glavar sa pratnjom i robom izašao, jer mu se oko njih ne bijaše ukazivala nikakova svijetlost, pače mu se pričinjalo od glavara i pratnje ko da neke tamne rupe stružu amo tamo po njegovom dućanu. Kad oni ele izašli, sjeo Nav lijepo u onoj tišini opet do djeteta, pa se raji, kako je ono lijepo djetence na baršunu. I stao on od milinja povlačiti prstom sve u okolo, kako ona svijetlost ležala oko djeteta na baršunu. A kako on prstom povlačio, tako se svijetlost upisivala u baršun i ostajao zlatom ispisani vijenac u baršunu.

Još on tako u poslu, kad al unišla mati djetetova. Stanovala ona, tko zna, gdje u onolikom gradu, natražila se djeteta i oborila se ljuto na Nava.

»Gle, kuda mi odmamili dijete!« vikaše. Branio se Nav, da je dijete samo ovamo zabasalo i molio, da pusti dijete, neka se naspava. No žena ni da čuje, nego odmah digne dijete u naručaj i pođe s njime do vratiju. Probudila se djevojčica i stala da plače. Pružila sa vrata ručice k Navu, a na vršku prstića zasjale zlatne točkice. Ono se Nav, ispisujući vijenac po baršunu, bješe dotakao njenih prstića.

Odnese sirota žena djevojčicu, no kako u djevojčice bile ostale zlatne točkice, to ona nikad ne zaboravila Nava ni crvenog baršuna, i sav joj život po tome okrenuo.

Drugi dan ujutro došli zbiri, da po zapovijedi glavara istjeraju Nava iz njegova dućana. Poslušao Nav, izašao, sjeo na stepenice dućana, poljubio tri puta prag svoje očevine i otišao sa zamotom baršuna, što ga bijaše u zbira izmolio.

Otišao Nav nekuda u deveto predgrađe, pa se najmio u dobrih ljudi. Kako on bijaše preslab za teži posao, to im samo djecu nunio i nadgledao. Bio on veoma uman u tome, te mu i posve nejačku djecu davali, da ih čuva. U večer pako ulazio Nav u mali pregradak pod stepenicama, gdje mu bijahu ležaj odredili. Tamo bi razastro svoj baršun i svake bi se božje večeri divio divoti njegovoj i onome vijencu na njemu i pričao bi po stoti puta djeci o onoj djevojčici, koja na tom baršunu bijaše spavala.

»Mila moja caričice mala!« klicao bi Nav, kad bi mu pred oči došlo, kakova li ono lijepa djevojčica bijaše.

»Kakova carica« govorahu veća djeca »kad i sam pričaš, da je bila siromašica?«

— »Siromašica! siromašica!« klimao Nav glavom. »Al tko zna? Može Bog da se sjeti Nava, koji stoji u devetom predgrađu pod stepenicama, pa može Bog da dođe k njemu, pa da se složi s njime, pa da njih dvoje čudo učine«.

Živio tako Nav, nešto pametan, a nešto lud, dugi niz godina. Živio tiho i zadovoljno samo čekao, da još nešto bude.

Jednog dana. kad već Nav bio staričak, uskomešao se sav grad. Ženi se sin carev, a sluge se razletile po gradu, tražeći neku čudesnu tkaninu, da njome prekriju prijestolje carevićeve mlade.

Sve se čudi, kakova ima da bude ta tkanina. A bilo to eto ovako:

Stari car, slab i bolestan, pozvao k sebi sina carevića.

— »Učinio sam, što mi je Bog narekao, vladao sam i upravljao po najboljim silama. Došlo vrijeme, da ti predam krunu i prijestolje. Saberi se, sinko, pomoli se Bogu i preuzmi da vladaš nad svojom zemljom, nad plemenitom«.

— »Slušam, care gospodare!« nakloni se sin. »Ali ja ne mogu ni da se saberem, ni da mudro upravljam carevinom, ako mi ne dopustiš, da dovedem sebi za ženu djevojku, koju sam izabrao«.

— »Dobar si i pravičan čovjek« odvrati otac. »Učini, kako si nakanio. Gdje je djevojka?«

— »Vidio sam je u jednom predgrađu, gdje uz prozor vezak veze. Prostim pamukom načinje, a kako joj nît kroz prste prolazi, onako zlatna ostaje«.

— »Idi, dovedi je« reče stari car.

Radostan ode carević i dovede djevojku. Pristupila djevojka caru, a oči oborila.

— »Pogledaj me, ćerce!« car će.

Podigla djevojka oči, a ono se sva dvorana ljepšom učinila od njenog umiljatog pogleda.

Na ovo car, koji bijaše star i uman, reče u sebi: »Otkud ovoj mladici ovakav pogled očiju, nego ako ima kakovu tugu na srdašcu?« te promislivši tako reče sinu i djevojci, koji pred njime stajahu:

— »Bog vas blagoslovio, djeco, i gledaj, sinko, da utješiš tugu svoje vjerenice«.

Začudi se carević, zašto car misli, da u njegove vjerenice tuga ima. Ali ne smije da pita oca, nego jedva dočekao, da izađu od cara, pa odmah zamoli djevojku, neka mu po duši reče, mori li je kakova tuga na srdašcu.

— »Istinu ću ti reći, careviću. Mori me tuga, što nikad više ne ću ugledati crvenoga baršuna, a na njemu vijenac, zlatom ispisan«.

— »Ako nije nego ovo« obveseli se carević, lako ćemo za to. Na dan vjenčanja prijestolje ću ti takovim baršunom prekriti«.

I odmah razašalje sluge i telale po gradu da traže takav baršun.

Od toga se eto uskomešao sav grad.

Prebacila se roba po najvećim dućanima, pretražili velikaši svoje spremnice, donosile se divote i miline djevojci — al ona samo govori: »Nije ovo!« i sve je tužnija.

Prošli dani i sutradan ima da bude vjenčanje. Sasvim se stužio i sasvim se postidio carević, gdje ne može riječ da iskupi, te onako snužden išetao na bijeli trijem svoje palače. Al pred njega izašla na štaki njegova stara dadilja, koja živjela negdje u pridvorcu među čeljadi:

— »Prosti mi, sinko careviću, ko sinko rođeni! Kiniš mi se tražeć čudo i čudesan baršun, a nema tko da te uputi, râno moja, da ne tražiš čudesa tamo, gdje svačeg drugoga ima, nego tamo, gdje ničesa nema. Tvoje sluge domove gavana i spremnice velikaša prebacile i svakoga pitaju, samo djecu po predgrađima ne pitaju. A da upitaš djecu po pred= građima, otkrit ćeš čudesa više nego ičija glava može upamtiti — pa onda biraj, što ti treba i da si mi veseo, sunašce moje jarko!«

— »E majko, dadiljo, jedina stalna mudrosti sviju care= vina!« kliknu radosno carević, zagrli staricu, obdari je kesom dukata pa poleti te razašalje sluge po predgrađima.

Rastrčale se sluge, ispitale djecu po svih devet predgrađa i tolika čudesa saznali te im se već i mozak zavrtio. Al bar= šuna još ne našli. Na posljetku ih jedno dijete uputilo, govoreći:

— »Znam ja za taj baršun. Eno ga pod stepenicama«.

Odvelo dijete slugu careva do Nava. Sluga, kad vidio baršun, odmah zapovjedio Navu, da uzme zamot i da ide s njime do cara — a ništa mu ne reče, što je i kako je.

Nav posluša i spremi se da ide. Čudila se djeca i pitala Nava:

— »A kako se ti, Nave, ne bojiš za svoj baršun i ne pitaš, što je?«

— »A što da pitam, djeco? Il sam danas dočekao, što odavna čekam, ili ću baršun sa zlatnim ispisima predati caru u riznicu, neka on bez mene dočeka. Ja sam ostario, za me više čekanja ne ima«.

Došao tako Nav sa slugama u dvor carev i uvele ga sluge u veliku dvoranu. U dvorani nikoga. Sve se sjatilo u odajama oko carevića i mlade, jer za čas treba da započnu svečanosti — jao i naopako, bez baršuna i bez radosti!

Kad Nav stupio u carsku dvoranu, onako praznu, sav se obradovao. Tekla u starićka još oba njegova blagoslova, te kako mu nekoć po skladištima ustajala sama od sebe naj= ljepša roba, tako sada i ovdje. Tek se malo oglednuo po dvorani, a ono svaka stvar, koja najljepša bila, stala da se krijesi i da se iskricama prelijeva. A najviše se zakrijesilo na pročelju dvorane, gdje stojala dva prijestolja, jedno uz drugo. Jedno od tih prijestolja od slonove je kosti, dragu= ljima optočeno, a sedefom podloženo — a oko njega sinule neke luči, crvene i golubinje, je l' same od sebe il od radosti Navove.

Ništa ne pita Nav ni sluge ni upravnike, nego pođe do prijestolja i prostre po njemu svoj baršun, tako te onaj zlatom ispisani vijenac po naslonu pao. A kad se onda Nav odmaknuo da bolje vidi, ne može a da ne klikne:

— »Ej, ljepšeg mjesta na čitavome svijetu ne ima« i odmah mu dođe od onog vijenca na pamet mala siromašica: »Lijepa moja caričice mala! Da možeš da mi se na tom mjestu nađeš!«

U taj čas otvorila se vrata dvorane i ušla povorka. Na čelu povorke carević, a za ruku vodi mladu.

Odmah opazio Nav na ruci mladinoj vršike od prstiju, a na njima zlatne točkice — i samo se osmjehnuo, te stao po= strance uz prijestolje.

Ulazi povorka i svašta u njoj ima — i sjaja i raskoši — samo prave radosti ne ima, jer mlada i carević glave ovjesili, pa sve nekud sumorno izlazi.

Al kad mlada oči podignula i onaj baršun na prijestolju opazila, onda kao da si oblak sa sunca odignuo! Sve sinulo od sreće.

Radosna koraka pristupili mladi car i carica svojim prije= stoljima. Sjela caričica na onaj baršun. Rumenilo, što se od njeg odbija, zažarilo joj umiljate obraze, a onaj zlatni vijenac odsijeva oko nje kao čista dušica.

Onda reče mlada careviću:

— »Evo čovjeka, od kojega mi je sav blagoslov« i prihvati za ruku Nava, koji stajaše postrance uz prijestolje. Sretan carević htio da Nava obdari svakim častima.

Ali Nav reče:

— »Ma koliko ti bio moćan, careviću, ipak ne možeš da mi dadeš onoliku čast, koliku mi je današnji danak donio«.

I kako svečanosti bijahu već otpočele, tako Nav odmah sjedne uz podnožje prijestolja i stisnu se uz skute caričice.

Napunila se dvorana, prolazili velikaši pred prijestoljima, poklanjali se mladom caru, a ruke ljubili mladoj carici.

Motri Nav; širom svijeta nitko sretniji od njega. Samo se tiho podsmjehuje, gdje on jedini znade, a nitko drugi ne znade, otkud ona svjetlost, što se vije caričici oko plećiju i otkud one zlatne točkice na vršiki njenih prstiju, što ih toliki velikaši skromno cjeluju.

Nego svečanosti dugo potrajale, Nav se umorio i baš nekako hotio da zadrijema, kad li vidi, kako na prozor dvorane uletio bijeli moljčić. Spustio se moljčić onako u kut kraj Nava. Pogleda Nav bolje, al ono nije moljčić nego sve veći i sve jasniji biva i učinio se svijetlim duhom. Još pogleda Nav, a nije ni svijetli duh, nego je sam Bog, a tako je velik i tako silan, te nikad u ovu dvoranu stao ne bi, da nije za Nava.

Prepozna Nav odmah Boga, pokrije lice rukama i reče smjerno kao da molitvu govori:

— »Hvala ti, Bože, što si se sa mnom složio, da čudo učinimo. Ja sam našao malu siromašicu, ispisao sam zlatnim pismenima svjetlost, koja mi se oko nje ukazala i vjerovao sam, da je tvoje oko na njoj. A ti, kad si zaista došao, da je okruniš caricom, prizvao si mene, da joj prostrem prijestolje svojim ispisom. I gle, čudo stvorismo ja i ti: na prijestolju sjedi moćna carica, a čista svjetlost male siromašice ostala oko nje«.

Na ovo Bog samo milo nagnu glavu i reče:

— »Hajdemo sada!«

— »Al jedan od nas treba da ostane uz nju!« zabrinu se Nav za svoju caričicu.

— »Ne će trebati«, odvrati Bog, »nego ako misliš, da joj dademo tvoju vjeru, pa da lakše dočeka, dok se ja opet navratim?«

— »Da, gospodine!« radosno pristane Nav.

Pa kako bijaše jače dahnuo, da ovo izreče, tako mu duša na dahu izletjela i preletjela u onu svjetlost, u naručaj božji. A Bog uzme vjeru Navovu i premjesti je sasvim tihom rukom u srce mladoj carici. Od tog časa ona lijepa i umilna djevojka postade najsretnijom caricom na svijetu, jer njeno srce ostade i na prijestolju isto tako spokojno i mirno, kao što nekoć bijaše srce Navovo pod stepenicama u devetom predgrađu.

Kad svečanosti bile dovršene, opazilo se, da Nav ono ne spava, nego da je onako tiho izdahnuo. Pokopali ga u časti, a grob njegov veoma poštivahu, jer mlada carica pod izvjesno govorila: »Ovo bijaše svet čovjek«.

Tako trgovac Nav sa svoja dva blagoslova lijepo poživio, a još ljepše umro i ostavio za sobom čudo, neka je na utjehu svakome, koji čeka, da još nešto bude.

ANTONIJA KASSOWITZ-CVIJIĆ

PURGARSKA NOVA VES.

(Odlomci.)

OKO godine 1870. napokon su razrušili i sjeverna, nazvana »Kaptolska vrata«, pa se među njenim svodovima našlo ljudskih kostura, jamačno iz sredovječnih vremena, a bili su lancima prikovani uz zidine.

Kadgod bismo mi djeca prolazila kroz ta starinska vrata, kojima su zidovi bili debeli, po našem računu najmanje kojih pet rifa (rif = 75 cm), te pod četverouglastim teškim krovom, koji je duboko zasjenio prolaz, uvijek smo bili željni, da tamo izvodimo najomiljeliju igru zagrebačke djece »Raubere i pandure«. Ali nam to branila poštovana naša prebendarska rodbina, kojoj je svaka novoveška starina bila isto tako sveta, kao svakom urođenom purgaru.

Ni ta uništena ograda između novoveške i kaptolske varoši, nije bila kadra, da izjednači duh vremena i mjesta. Dok se u južnoj i zapadnoj varoši sve pomalo širila nova kultura, u Novoj je vesi purgarska duša ostala nepomućena i netaknuta u svojim prijatnim tradicijama.

Novovešćani, koji se još i danas na rođenoj grudi vedrim zadovoljstvom odvajaju od ostalog Zagreba, nastanili su se ovdje u XIV. vijeku. Pridolazili ponajviše iz Opatovine, i smjestili se na prilično uskoj cesti između starog zapadnog korita Medvešćaka ili Cirkvenika, na istoku do golemih biskupskih ribnjaka i močvara, na jugu odsječeni kaptolskim utvrdama, a na sjeveru raskrižjem, koje je novovešku cestu produžilo prema Šestinama, Gračanima, Remetama i Bukovcu.

Upotrebljena građa: Janko Berlé »Povijest župa i crkava zagrebačkih« II. Dr. Vel. Deželić st. »Iz njemačkog Zagreba«. Dav. Trstenjak »Fabkovići«. »Neven«, hrv. časopis. Usmeno pričanje Novovešćana: gdje. Tonke Vukašinović-Galaci i g. Nikole Fijana, trgovca.

To je zemljište kralj Ladislav nekoć bio darovao zagrebačkom kaptolu. Zato su ovdje kanonici imali svoje majure i mlinove i to: mlin ispod Popovog turna, mlin Mačka, Isakov mlin, mali mlin u vrbiku i Črešnevec. Da plodna zemljišta budu »za hasnu«, odlučio je kaptol, da ovamo preseli jedan dio domaćih purgara, kojih su se kućice bez vrtova bile stisnule i nagomilale u uskoj Opatovini, kano kupovi gljiva.

Tako je nastala »Lepa ves«, a zaista je bila lijepa sa svojim novim kućicama od ilovače i čistim krovovima od hrastovih daščica. A svaka je stajala usred svog cvjetnjaka, odijeljena od susjeda još i obilatim šumskim hladom.

Naskoro je ovdje uređena građanska općina. Općinar bio svaki građanin, koji je od kaptolskog gospodara nekoć bio primio određenu mu mjeru zemlje, 34 lakta u širini, a do potoka Medvešćaka u duljini, k tomu komad trsja ispod kaptolske šume, nazvane Bukovec. Ti su građani bili po zanimanju: iglari, hlebopekari, nožari i ostrugari, vužari, kolari, stolari, streljari, potplatari, voščari, zvonolevci, mlinari. Oni su se udružili u hrvatske bratovštine (confraternitas sclavonicalis), ali su kasnije po primjeru njemačkih obrtnika — u njemačkoj ili šoštarskoj vesi nad Harmicom — sebi uredili »povlašćene cehove«. Kroz daljnje vjekove pridolazili su amo i stranci, ali makar su se i ovi bavili čestitim obrtom, nisu mogli steći ista prava, već su se smatrali doseljenicima, »dotepencima«, koji su svakom prilikom morali da plaćaju veće namete i prinose za crkvu i općinu nego li starosjedioci.

Među obrtničkim domovima nicale su pomalo i prebendarske kurije, većinom sabite od gline i drvenih bolta, pa ih nekoliko ima još i danas. Ako je prebendar nikao iz zagrebačke varoši, tada je među Novovešćanima uživao mnogo ljubavi, pomoći i obzira. Ako je pako došao izvana ili čak

iz susjedne Kranjske, onda si je tu ljubav i privrženost morao tek da stekne čestitim i besprikornim životom. Lijepa ves se po vremenu i novim kućama znatno proširila, pa je poprimila novo ime »Nova ves«.

BR. ŠENOA, NOVOVEŠKA ILI SJEVERNA KAPTOLSKA VRATA.

U novoveškoj općini kraj sve svoje čestitosti građana morao se urediti i općinski sud. Svake godine prvog dana mjeseca svibnja sastala se četvorica odabranih izaslanika, po zakonu legitimirani domaći sinovi, koji su u jutro

»na tašte« birali novoga suca. Za slučaj, da koji građanin ne bi bio zadovoljan s pravorijekom ili presudom domaćeg suca, koji je uživao u narodu veliko povjerenje, onda je nezadovoljnik smio da se prituži na višu oblast, na zagrebački kaptol. No taj je tužitelja smatrao prkosnim buntovnikom protiv domaćeg poretka, njegovu pritužbu svaki put vraćao općinskom sucu, pa je takav čovjek na dugo vremena ostao osumnjičen i nepouzdan. Za taj svoj prkos morao je da plati svome sucu dvanaest dinara globe, a ako ih nije mogao smoći, strpali ga u općinski rešt, gdje bi tako dugo sjedio kraj prežgane juhe, a petkom posvemašnim postom, dok se nije iskupio.

Zagrebački je kaptol kroz više vjekova pridržao sebi pravo patronata nad Novoveškom općinom, jer su purgari njegovom milošću nekoć bili primili na uzdarje lijepa im zemljišta. Da se u potomaka tih prvih naseljenika ne bi porodila preuzetnost, obijest i nepokoravanje spram visokog im dobročinitelja, nametnut im je blag danak — znak ovisnosti. Svaki je novoveški purgar od kućnog svog posjeda morao da na Martinje plati kaptolu četrdeset dinara, a povrh toga je morao tri puta na godinu da donese dar: o Božiću ugojenog kopuna, četiri hljeba bijeloga kruha, jedan suhi sir i petnaest jaja; za Uskrs pako i Kraljevo dvije tuste koko̊ši ili dva oveća pileta, četiri hljeba bijelog kruha i deset jaja. Novovešćani su te darove rado nosili u biskupovu kuhinju, dokazujući time, da su kraj svog imuštva kadri darivati crkvu i njezine dostojanstvenike, a u drugu je ruku prijalo njihovoj savjesti, da se time možda riješe lakih grijeha, koje crkva lako oprašta, dok »i sam svetac griješi na dan sedam puta, a ipak su mu rajska vrata širom otvorena«.

Pod kaptolskim patronatom lijepo se razvijao domaći obrt, solidnošću i blagostanjem. Ali je Novoj Vesi manjkao poticaj za aktivno sudjelovanje u duševnom i kulturnom napretku ostalih zagrebačkih općina, koje su bile mnogo starije, a ujedno i krvne neprijateljice — kroz mnogo vjekova — nada sve moćnoga kaptola. Dok je stari Grič već

kroz vjekove uživao obilate pravice, potvrđene na magarećoj koži kraljevskim potpisom i pečatom, dok je Vlaška ulica, koja slovi kao najstariji dio zagrebačke varoši, imala svoju vlastitu autonomiju sve do god. 1848., Nova je ves još uvijek bila samo jedna dugačka kaptolska ulica, dosta slabo napučena. Prema jedinim pouzdanim podacima brojila je ona god. 1774. 78 kuća sa 780 duša, a god. 1810. tek 868 duša: sâmi katolici, tek jedan kalvin i dva pravoslavna.

Nova Ves je dakle kročila naprijed vrlo polaganim tempom, malograđanskim duboko uvriježenim konzervatizmom i tvrdokornošću ograničenih duhova. Ni za koju korist ili napredak nije dopuštala, da se naruše davni domaći običaji i osebine doma i roda, te je kroz sve prošle vjekove ostala naša najvjernija straža starog zagrebačkog duha i poštenja, kano žilavi hrastovi, koji i u najmlađe svoje ogranke pretakaju zdrave svoje stare sokove.

Taj konzervativni duh proviruje još i dandanas iz novoveških duša, iz njihovih osjećaja i rasuđivanja, što više, proviruje iz svakog kutića tijesno građenih prizemnica i jednokatnica, sa uskim vratima i mnogim od starine naherenim drvenim hodnicima, što vise nad dvorištem. Ono nekoliko novih dvokatnica, što se neovlašteno stisnulo među njih, nalikuje također na »dopetence«, pa gotovo narušuje sklad milih starinskih kuća, pred kojima su još nedavno stajale klupe za razgovorljive domaćice i gazde žuljavih ruku, koji bi se podveče ovdje odmarali, susjed dozivao susjeda. Malo u kojoj, čak ni u svim novim kućama, nema ni električne rasvjete. Lampica ne gori samo pred likom Majke božje već i nad zajedničkim stolom porodice. A kad se u Zagrebu uvodile tračnice za tramvaj, tad je Nova ves najmanje žrtvovala od svoga pločnika, pa su joj ga morali otkidati centimetar po centimetar, dok je preostalo tek toliko, da čovjek može samo tako da po njem hoda, ako se vješto ugiba drugom prolazniku.

Za Novovešćana nema veće boli, nego kad je primoran da dirne u starinsku kuću svojih djedova. On je sâm nikada ne će da poruši, nego će isprepucane zidine obložiti jakim oklopom od cementa ili betona, podignut će ih možda na jedan kat, ponovit će i opraviti krov, proširiti vrata i prozore, ali će po mogućnosti sačuvati — ma bio kakav mu drago — starinski oblik i u njem prijatni starinski duh, dok ni na vratnicama gostinjske sobe ne će nikad uzmanjkati posudica sa svetom vodom.

Ima kuća, u kojima se ljudi rodili a u njima i oči zaklopili, a svuda ćeš čuti, da ovdje stanuju po 30 i više godina. Ima i takovih porodica, koje su rad bolje zarade ili što je kuća bila pretijesna za sav mladi naraštaj, morale da se presele u koju moderniju zagrebačku ulicu. Ali tamo zamalo da su im duše stale venuti. Muž i žena osjećali se strani i nesretni, postali malodušni, želja ih mučila za povratkom u rođeni kraj. Da ne budu pred svijetom smiješni, tražili su koju izliku, pa se domala opet vratili u svoju milu rođenu Novu ves, pod malene krovove i niske svodove, bez udobice i luksusa, gdje neke jednokatnice u svojim stanovima nemaju ni posebnog vodovoda.

Dogodilo se u prošlom vijeku, da se jednog dana sva novoveška purgarija uzbunila. Jedan njezin sugrađanin, ne našavši sebi zgodnog mjesta, stao graditi kućicu onkraj ribnjaka, ispod istočnog brijega kanoničkih trsja. Tad se čuli mnogi glasovi negodovanja: »Kaj je ponorel? Kaj bu v grabi gradil kuću? Buju ga tam strajnski tati vubili!«, dok bi mu bio u poštenoj Novoj vesi bio zajamčen dug život i očuvana imovina. To je bio izrod, »naprednjak«, koji je tada sagradio prvu malu vilu u dugačkom nizu današnjih tamošnjih vilâ na lijevoj obali reguliranoga potoka.

Još je veći nemir obuzeo čestite novoveške duše, kad se gradila nova prostrana crkva sv. Ivana. Othranjeni bogobojaznim duhom, stojeći vazda pod zaštitom duhovne oblasti a njihovi domovi na kaptolskom tlu, nisu ni crkvu ni svećenika smatrali samo religioznim svojim vodstvom, za spas svoje duše. Njihova je crkva za njih vazda bila zajednički dom, koji su s velikim veseljem kitili i redili, u njemu našli svu utjehu i primirenje. Isto tako je i novoveški župnik za njih bio otac, prijatelj, pouzdani savjetnik u nuždi i potrebi.

pa oni k njemu još i dandanas zalaze kao svome najvjernijem zaštitniku, pred kojim nemaju tajna, a on dolazi u njihove domove, briguje i osjeća s njima, kano da su svi zajedno jedna velika rodbina.

Prva novoveška župna crkva sv. Ivana stajala je u blizini današnje nove, a sagradio je o svom trošku Ivan, arciđakon gorički. U tom su ga podupirali neki zagrebački kanonici i imućni purgari, dok su se domaćice brinule za unutarnji ukras triju oltara, za izvezene prostirke i umjetno cvijeće. Bilo je to negdje sredinom XIV. vijeka.

Ta je crkva u svom čednom obliku i objamu sasvim lijepo odgovarala priprostim dušama vjernika. Donji joj je dio bio sagrađen solidno od opeka i kamena, dok je strop bio drven, iznutra bojadisan. S južne strane bilo je šest oniskih prozora, sedmi na vrataščima iza velikog žrtvenika, a dvoja šira vrata služila su za ulaz narodu. Crkva je imala i maleno pjevalište sa prenosnim orguljicama, pa bi na velike blagdane dolazili onamo klerici iz kaptolskog sjemeništa, da pjevaju. Ali nije bilo ni propovjedaonice, ni krstionice, a crkveni misali i svećeničko ruho poklonjeni od prvostolne crkve, bili su već rabljeni, pa se skoro posve i istrošili.

Nad crkvom je stajao drven zvonik sa dva zvona. Jedno je po vremenu prepuklo, pa za sve zgode preostalo samo jedno jedino. No sve je to bilo purgarima milo i drago, jer je bilo njihovo. Uz tu je siromašnu crkvu bio povezan sav njihov život, svi njihovi interesi, njihove krstitke, vjenčanja i pogrebi, sve domaće i crkvene proslave, svi njihovi veseli i tužni dani. Oko crkve bijaše velik prostor, župno groblje, odasvud zaštićeno ogradom, da marva ne bi tamo pasla. A nasuprot tome stajao je čedni župni dvor sa pitkom vodom u dvorištu, kojoj nije bilo para u cijelom Zagrebu.

Za prvog župnika bi tamo postavljen Blaž, nećak osnovatelja, Ivana arciđakona, pa je, kano i svi njegovi nasljednici. bio imenovan ujedno i »dvorskim biskupskim kapelanom«. Njegova je bila dužnost, da na obične dane i male svetkovine pjeva na koru katedrale, pa mu je za to bila nagrada jedna trećina od biskupove desetine u moravečkom kotaru.

Za velikih procesija novoveški je župnik stupao prvi kraj kanonika, a bilo mu prosto kadgod hoće, da bez posebnog poziva može da sjedne za biskupov stol. To odlikovanje osjećalo se u novoveškoj purgariji s tolikim ponosom, kano da je time počašćena čitava župa. Taj naslov i običaj ukinuo je tek kardinal Haulik sredinom 19. vijeka.

Novovešćani su svoju župnu crkvu izdašno darivali. Bilo je čak i oporuka, u kojima otac nalaže svojoj djeci, da nikada ne smiju da zapuste svoju dužnost za uzdržavanje crkve, a bilo je i klauzula, koliko vina treba svake godine da iz svog trsja daruju župniku za vlastitu i misnu potrebu. Za sto godina svog opstanka novoveška je župa već bila tako imućna, da je čak i zagrebačkom kaptolu mogla da uzajmi novaca.

Desilo se naime, da je kralj Sigismund zagrebačkom kaptolu dosudio golem ratni namet, kad se spremao, da Mlečanima otme Dalmaciju. Nevolja je bila tako velika, da je kaptol bio prisiljen neke svoje posjede da unovči, a najveće da dade u zakup. Što više, opteretio je i svoje kmetove teškim nametima. Napokon je morao da u inozemstvu založi svoje zlatne kaleže i druge dragocjenosti iz svoje čuvene starinske riznice. U to doba priskočila mu u pomoć i novoveška župa sa 320 forinti u zlatu, što se čuvalo u njezinoj sakristiji, a da se ni kroz vjekove ne bi tamo dogodila krađa.

Kako je Nova ves vazda bila ispružena, dugačka cesta, gradile se na više mjesta kapelice. Ta mala župa ih je imala na broju četiri. Tik iza Kaptolskih vratiju stoji od god. 1780. kapelica sv. Dizmuša, koju je sagradio Ivan Zebec, župnik u Selima, kanonik zagrebački i protonotar apostolski. Za uzdržavanje te kapelice brinuo se vazda kaptol. No ta se kapelica rijetko otvarala, a još se rjeđe u njoj služila misa, tako da su je Novovešćani okrstili crkvicom »trdoga sveca«, koji se nit ne ukazuje niti narodu oglasuje.

Jedno dvjesta koračaja od stare župne crkve, sjeverno od župnog dvora stajala je kapelica sv. Zaharije, sazidana u polukrugu sa tri gotska prozorića, popođena opekom,

s drvenim krovom, malim priprostim zvonikom i jednim zvonom, koje bi brenčalo kao dječačka sitna grla, kad zapjevaju. A imalo je čak i propovjedaonicu. Ta kapelica, koja se spominjala oko god. 1850., bila je utočište nesretnika, naročito žena i djevojaka, pa kako za njeno uzdržavanje nije bilo dotacije, brinule su se ženske duše za ukrase oltarića i za voštene svijeće, kod kuće lijevane.

J. BUŽAN, STARO VOJNIČKO I BOGEČKO GROBLJE.

Najveća i najljepša kapelica bila je na sjevernom kraju Nove vesi, uz cestu prema Remetama, nazvana sv. Tomaš, pa nije tome davno, što je porušena (god. 1893.). Nju je sagradio Toma Pleščić god. 1724. u čast svome zaštitniku, kad se preselio u gizdavu kanoničku kuriju. Ta je kapelica služila naročito za Tomašovo groblje, gdje se purgari zakapali, kad se groblje oko crkve sv. Ivana odveć bilo napunilo.

Kasnije smo ga mi djeca poznavali pod imenom »Armenfriedhof«, »Bogečko groblje«, gdje su se zakapali samo siromašni Zagrepčani, pa bi nas majke na dušni dan vodile onamo, da na zapuštenim humcima zapalimo svijećice, a grobove da okitimo crvenim sjemenkama šipaka, od kojih bismo sastavljali križiće. Naše dječje duše gledale bi tada preko širokog jarka na gizdavo Jurjevsko groblje bogataša, pa bismo vazda tvrdili, da naše svijećice na siromašnim grobovima ljepše i svjetlije gore, jer su dušice siromahapravednika.

Najsimpatičnija novoveška kapelica bila je i ostala ona niže crkve pred t. zv. Petrovim kupalištem, kapelica »žalosne Majke božje«. Tomu je davno, kad je na potoku Medveščaku stajao kamenit stup, na njem kip žalosne Majke božje, a pod njom škrabica za milodare. Tamo bi vazda gorjela svijeća, zataknuta od pobožne ruke. Napokon god. 1763 sagradiše Novovešćani nad potokom malu kapelicu, i prenesoše u nju sliku majke božje. U zidove urezaše dva prozorića, a pod slikom uklesaše malen oltarić sa nekoliko stepenica. Otada nitko živ ne bi prolazio, a da pred kapelicom ne zastane, pa je ona po vremenu postala najmilijim stjecištem purgarije. Vazda bi tamo gorjele lojanice, vazda bi u škrabicu kapali milodari, a cvijeća bi bilo uvijek toliko, da je žalosni lik Majke božje bio gotovo zatrpan. Što više, kapelica se po vremenu i obogatila, pa je dosegla imetak od gotovih 121 for. i 58 i pol novčića. Kad bi pako u tornjiću zabrujilo jedino zvono, činilo se purgarima, da je Majka božja s njima zadovoljna, pa da se manje žalosti za izgubljenim sinom.

Vrijeme i nepogode počele su rušiti staru župnu crkvu. To je teško zabrinulo novoveške purgare, jer su crkve bile jedino njihovo općinsko blago i najveći njihov ponos. Na veliku njihovu sreću bude god. 1782. imenovan župnikom Mijo Franjo X. Sinković, veliki hrvatski rodoljub, književnik i mecena, koji čitavim svojim imetkom, potpomagan i od kaptola i kanonika, podiže novu župnu crkvu sv. Ivana, dovršenu god. 1790. Sinković je utrošio u gradnju svojih

40.000 for., krov i zvonik pokrio bakrom, te se zato ispričavao: »Za pokriti vsu cirkvu s kufrom kak vezda stoji krov, sudi se potrebno 50 centov kufra (za 50 centi sem platil 3078 for.) i 1600 rahtira. Metemtoga jošće 20 pridati moral sem«.

Tada se dogodila nečuvena neprilika. Dok se naime bila gradila nova crkva sv. Ivana, a u staroj već se narod nije smio sastajati rad opasnosti od prepuklih zidina, čitale se mise ponajčešće u kapelici žalosne Majke božje. Kad je pako nova župna crkva sa blistavim bakrenim krovom i tornjem, te raskošnom unutarnjošću bila dovršena, novoveški su purgari tamo uzalud tražili svoga staroga dobrog Boga i svoje skrušene molitve. Smetao im sjaj, nove brojne slike, nakićeni oltari, pa su im srca ostala hladna, kano da su zašli u tuđi kraljevski dvor. Oni gunđahu: »Ta parada nije za nas čedne purgare, a naš Jezušek je takaj živel vu bokčiji!«

Malo pomalo purgari se tada vraćali k svojoj trošnoj kapelici, k svojoj žalosnoj Materi božjoj, »s kojom su se navek znali lepo spominjati«. — Prirođenom tvrdokornošću odupirali se polasku prelijepog božjeg hrama tako dugo, dok nije god. 1810. kanonički vizitator zabranio, da se u kapelici čitaju mise, osim u vrlo rijetkim slučajevima, samo uz posebnu privolu župnikovu. Napokon su Novovešćani popustili i na velike blagdane sjajnu crkvu posve napunili, ali kad im je trebalo utjehe ili pokajanja, oni se opet navratili k svojoj žalosnoj Majki božjoj »na tihi spomenek«.

Današnji stari novoveški purgari i purgarice — a to su dijelom već inteligentna lica — znadu nam vrlo mnogo pričati, pa ih je milota slušati. Svi su jošte bili polazili staru pučku školu na Dolcu kraj crkve sv. Marije nad Potokom. U prvom su razredu učili cijelu godinu šlabekovati (sricati slova), i to hrvatskom latinicom. U drugom je već bila i njemačka gotika, dok je u trećem i četvrtom bilo dan na dan njemačkog diktata i krasnopisa. Često uz šibu i rešt! Svaki je zagrebački građanin morao da nauči njemački, cifrasto da piše i govori, inače nije mogao da stupi pred

nijednog odličnog gospodina, nit u više društvo. Obrtnik je pako morao da nauči njemački već i zarad konkurencije protiv njemačkih vrlo vještih »dotepenaca«, koji bi mu inače oteli zaradu. Ali pod njihovim vlastitim krovovima nije se nijemština nikada udomila.

Glavna briga svakog purgara bio je prijatni mu dom, štedljivo uređen, a tavani i podrumi nakrcani pšenicom, zeljem, repom, krumpirom, lukom, vinom i suhim mesom, jer bi bila sramota, da se nenadani gost ne bi mogao podvoriti domaćom gostoljubivošću. Još veća bi bila sramota, ako bi domaćica kupovala živež na Harmici. Jedino subotom pošla bi ona s lončekom u Opatovinu »k sedam zvezdam«, kad se tamo dijelila »germa« za nedjeljnu orehnjaču. Kraj svega izobilja živjelo bi se vrlo jednostavno. Jutrom bi sva kućna čeljak dobivala prežganu juhu, tek nedjeljom kavu, a jedinom gazdi bi domaćica redovito spremala zajutrak od suhe slanine, kruha i vina. Najstalniji gosti bijahu siromasi iz »Ciganske varoši« (Kožarske ulice), koji bi dobivali kruha, luka i čitav ili pol krajcara. A najsvečanije bi bio pogošćen župnik, kad bi pohodio kuću, osobito kad bi došao »s križecem«, da dom blagoslovi i da na svaka vrata kredom napiše »C M B«.

Kad bi zapao mrak, kćeri i sinovi pošli bi u susjedstvo na čavrljanje, otac bi zapalio veliki lampaš i njime u ruci pregledavao staje, suše, tavan i podrum, bojeći se vatre, najpodmuklijeg neprijatelja ljudskog truda. Majka bi pako sjela za kolovrat i gunđala starinske pjesmice. I muž bi joj se znao našaliti pjesmicom »Šoštar Varga dretvu smoli, a baba mu se moli . . .« i još objesnijima, koje ne bi smio da zapjeva pred djevojkama.

Šteta što se po Novoj vesi nisu za vrijeme sakupljale premnoge domaće starinske, naivne pjesmice, koje je narod sâm sebi stvarao, a majčina ih usta sačuvala od koljena do koljena. Na Božić i sv. Tri kralja pjevala se ljupka pastirska, koju je učitelj Janko Hanžek u Stubici u note zapisao, a gdja T. V.-G. mi je pjevala:

Radujte se pastiri, čuvari,
Nad svojim ovčicami,
Jer su one vesele,
I vse dobro debele,
Hranite, pasite,
Da vam bude po vsem svetu pošten glas.

Stefan nosi dudice, guslice,
Janko pako tamburice,
Da si malo zaigraju,
I ugodno zapjevaju
Malomu, tihomu,
Dobromu detešcu, malomu Isuseku.

Sim šetujte djevojke, mladenci,
Simo dare vi nosite,
Jedna podaj ružicu,
Druga podaj kiticu,
Kiticu ružicu,
Da se igra malo dete Isusek.

Na sjevero-istočnom brijegu, gdje je do god. 1872. stajao ljetnikovac Mirogoj, dom dr. Ljudevita Gaja, bilo je vazda mnogo »zvirkov« (vrela), koji bi se vječito cijedili prema kotlini, u njoj stvarali široke bare, čitave ribnjake, odakle je ta kotlina dobila ime Ribnjak.

Najdublja je baruština bila iza garnizonske bolnice, kasnijeg vojničkog zatvora, te iza vrta novoveške stare porodice Andrije Fijana, koji je bio stric velikomu hrvatskom dramatskom umjetniku. Na onom mjestu vrvjelo je vazda od tustih krapova, jegulja, ježeva, želva i pijavica, koje su služile i za bolničku upotrebu. Osobita delikatesa bili su masni piškori, kojima se sav novoveški svijet rado hranio, pa bi djeca pjevala u preraznim modulacijama: »Kaj se danas kuha? — Piškorova juha!« Krapove bi pako najrazumnije gojili gazda Fijan i prebendar Šilobod, pa bi se za posne dane najljepši egzemplari slali na dar u biskupsku kuhinju.

Taj se ribnjak širio sve do ispod biskupskog vrta, gdje bi se voda u posebno postavljenim kanalima i rezervoarima čistila i propuštala u perivoj, a tamo među umjetnim nasadama tvorila lijep ribnjak. Po njem bi plovili bijeli i crni labudovi, te divlje patke zlaćanog perja duginih boja.

Ti bi labudovi svakog jutra na obali iščekivali svoga hranitelja biskupa Haulika, a kad bi izdaleka spazili niske mu cipele sa crvenim čarapama, kako su ih u ono doba nosili i kanonici, tad bi prema njemu ispružili bijele vitke vratove, a biskup ih pomilovao pomno gojenom svojom blijedom rukom. Na drugom pako kraju perivoja, dok je bio otvoren zagrebačkom pučanstvu, igrali smo se mi, djeca, i to na »Gamuli« iza biskupovog staklenika sa vrlo rijetkim biljem i cvijećem. Ovim bi cvijećem taj visoki dostojanstvenik i kavalir prigodom zimskih zabava u svom dvoru darivao naše majke.

U Novoj je vesi bilo za otmjeni zagrebački svijet prijatno izletište, nazvano Franz-Josefs-Garten, sada Hagenauerovo. Ono je prošlo kroz više ruku civilnih i časničkih bogataša. Oko god. 1850. zapalo je ljepoticu, njemačku spisateljicu Rozu pl. Thalheim, koja ga je kupila od zagrebačkog kanonika Hochreithera. Uz pomoć bečkog vrtlara, velikim je rafinementom tamo uredila francuski perivoj s odsječenim zelenim zidinama i labirintima, sa skrovitim sjenicama, bijelim amoretima i pastiricama po ukusu Wateau-a, a mali je ljetnikovac uredila za se svim raskošjem i koketerijom razvratne žene.

Sav trošak za taj luksuriozni uređaj nosio je stari austrijski general Stielfried, koji se s tom damom vozikao po Zagrebu divnim četveropregom bijelaca. Njegov nasljednik po srcu i po kesi bio je njegov gardijski pobočnik, imenom Zorac. Kad su i u njega bila iscrpljena sva sredstva, pa kad već nije mogao da udovolji skupim hirovima lijepe Roze, sklonila se ona k svojoj rodbini u Koprivnicu, a dražesni ljetnikovac iznova pao pod bubanj. Kasnije je Franz-Josefs-Garten postao javnim stjecištem ponijemčenog zagrebačkog društva, koje je tamo priređivalo svoje ljetne

zabave i fêtes champêtre, u kojima nisu nikada imali udjela hrvatski patrioti, ni narod.

Ti se patrioti, čisti rodoljubi i političari, sastajali u Tkalčićevoj gostionici. Tamo su glavno kolo vodili mladi zaneseni »puntaši«, Ante Starčević, Kvaternik i Fabković, nazvani od milja Antić, Gunček i Škendrek. Zasnovali su svoju »pravašku stranku«, za koju su ih kolege akademičari mnogo korili, da stvaraju »nezrele fantazije«, ali su ostali stalni i dosljedni. Ta je gostionica sa niskim stropom i pri-prostim klupama bila ishodište velikih ideja. Dok se u jednoj sobi gradila smiona kula budućeg neovisnog Hrvat-stva, onkraj zida mladi je sinovac birtašev, svećenik Ivša Tkalčić, zapisivao i pribirao skupocjenu građu za životno svoje djelo »Spomenici staroga Zagreba«.

Osim ove i Matošićeve gostione, koja je točila najbolja vina, iz prebendarskih trsja, bila je na osobitom glasu gosti-ona Antuna i Julije Galaci, starosjedioca domaće općine, »Pod starom jabukom«, sada Nova ves br. 60. Toj bi gostioni patriotska mladež nadjenula ime »Akademija«, jer bi se tamo sastajali žestoki opozicionalci uz kasnije već priznatog Antu, a to bijahu Jožef Frank, Eugen Kumičić, Folnegović i drugi. Odanle se upravljalo i izborima.

U toj gostionici vladao je osobito prijatan demokratski duh. Dok bi »doktori« u jednoj sobi vijećali, u drugoj bi se sastajali zagrebački građani srednjih slojeva, pa se čula mnoga zgodna šala ali i oštro kritiziranje mogućnika na Markovom trgu, »koji nas prodaju Magjarima«. U tom je krugu osobito bio cijenjen stari Boldin rad klasičnih svojih predslutnja. Nekom prilikom je svečano izjavio: »Pazite! Hrvatska se ne bu oslobodila od Magjarov nit od Švabov, doklengod ne dojde jen strahoviti rat, kak ga svet još nigdar ni videl, ni doživel! To bu rat i pod vodom i v luftu!« Ta se izjava mudroga purgara zagrebačkoga popratila grohotnim smijehom, uz koji bi pristali i oni, što su sjedjeli pod trijemom. Kadgod bi se vidoviti starina Boldin kasnije ondje pojavio, svi bi u njega zadirkivali: »No, japica! Gda bu taj rat pod vodom i v luftu? Teško ga čekamo, rad bi ga videli!« — Boldin ga na svoju sreću nije doživio, već ona mladarija, koja mu se dobrohotno rugala.

Na dan sv. Ivana slavila bi Nova ves crkveno svoje pro-štenje sa mnogo veselja, narodnih zabava, ali bi onamo pošla i zagrebačka inteligencija i rado se miješala među purgare. Kako se do kasne noći tamo zabavljalo, nazvano je ovo proštenje »Črnom redutom«. Najodličnije društvo bi se sastajalo oko gostoljubivog stola župnikova. Bilo jednom oko godine 1840., dok je tamo župnikovao Adam Mavricije Mravinac, koji se mnogo bavio knjigom, te na-pisao i spomenicu svoje župe, uvjeren, da se takovim bilješkama domaća povijest razjašnjuje i mnoge nepoznate njene stranice predaju budućim kroničarima.

Kad su se gosti u »palači« (velikoj gostinjskoj sobi) domaćim vincem bili malko ugrijali, starina župnik uze govoriti o nespretnoj im švapskoj modi i visokom tulcu cilindru, dok nam naše starinske slike pokazuju djedove šljivare u prekrasnoj svojoj narodnoj nošnji. »Ajde, sinci, odbacite, što je tuđe, ugledajte se u svoje pređe, prilago-dite njihovo odijelo današnjoj potrebi i današnjem duhu Iliraca!«

Riječ po riječ, prijedlog po prijedlog, te bi primljena ideja narodne ilirske nošnje: Odijelo od tamne čohe s gajtanima, do srca neka dosegne crna svilena kravata sa zlatnim resama, mlade muške glave neka se okite crvenkapom, a na njoj ilirska zvijezda Danica. To se društvo prozvalo »Surka-šima«, živo propagiralo ilirsko ruho, muško i žensko, a s uspjehom svoju ideju provelo po svim krajevima, u kojima su živjeli ilirski entuzijasti.

Nema kamena, nema kutića u staroj Novoj vesi, koji nam ne bi pričao o historičkom kojem času, o uzvišenom kojem momentu, i o čestitosti svojih građana. Mislim, da se svaki stari Novovešanin sa ponosom može nazivati domaćim »Purgarom«.

NIKOLA POLIĆ

PJESME

MEĐIMURSKA.

Da je z čistog vina morje
Pak da je kak Međimurje
Lefko bi ga spil.
Al bi za njom jošče plakal,
Suzami bi brk namakal,
Žalosten bi bil.

Da z orsagih celog sveta
Zbereju se dekle sveta
Najlepše na kup,
Itak bu mi ona lepša
Nek med njimi i najlepša,
Nek vse lepe skup.

Gda bi imel črne konje
Vozil bi se ovčas do nje
Pred hižom joj stal,
Hintov bi zastavil z mukom,
Brk potegnul gori z rukom,
Jabuku joj dal;

Je, al toga sega nema,
Gleč, birtaš mi stola sprema,
Vu noč moram it;
Zlemal bum joj gavalera
Spolek kog me otec tera —
Pak pem drugam pit.

V POLDAN

Na nebu je gori zastal
Ognjeni obruč,
Nema vetra da ga tirja;
Luft, kaj krop je vruč.

Ludi su se v sencu skrili
Tam bu prispal vsak,
Na oči si deli jesu
Rubec il škriljak.

Al gleč nekaj, tu v živici,
Kaj je to pak s tim?
Vsi bi spali al tu vnutri
Ne dremle se njim.

Kak da su se nekšni ftiči
Navlaš skrili baš
Pazi, roža, pazi samo
Kaj češ da mu daš . . .

Čez živicu i gustinu
Puno videt ni,
Al zakaj se tvoje lice
Kak mak črleni?

VU KLETI

Slekel sem halju gospocku,
Raskopčil sem rubaču ves,
Ludi gorice su brali;
Ja srečen tak dugo bil nes.

Ruke sem zgolil do lakta,
Za prešu bil ni denes post,
Puce su nosile grozdja
Da bilo ga prek i prek dost.

Prijel sem jenu spod pasa,
Čez dlen mi se smejala znam;
Kušlec nam tak bil je sladek
Kak mošt da je curel po nam.

SPOMINEK

Bum ti došel draga moja
Gda bu mesec zašel,
Naj se bojat, vre bum pute
V kmici k tebi našel.

Stiha bum na oblok trknul
Kakti žuna s klunom,
Donesel ti budem cvetja
Draga, z rukom punom.

I z spiglecom velko srce
Kaj je tak kak z meda,
Naj se vu njem tvoje lice
Draga, navek gleda.

Čakaju me, ti mi veliš
Z vašeg sela dečki,
Naj čakaju, nikaj, nikaj,
Znam ja put poprečki.

TRI ŽENE

Kak dete si na rukam
Ti nosila me sama
I ja sam bil ti v srcu
Ti, draga moja mama,
A potla gda mi v srce
Je puca došla mlada,
Je zibala me v krilu
I imela me rada;

A vender gda vas nema,
Ni drage niti mame
Ja čakam samo ruke
Još jene bele dame.

NA SISVETE

Na grobje se ludi žuriju
Kaj cirkvinog drži se zdanja,
Gde jedan se drugom il cirkvi
Il pokojnim křižek naklanja.

Vu sakoj su ruki im sveče
Kak zvinjene kače na kuki,
Na šinjaku vence držiju,
Papirnate rože vu ruki.

Su fletni kaj cinklec ih zove
Brez daha, i turen kak z snega;
Dok deca su zdavna na grobju
Još muži vu poli su brega.

Za vsimi se gibleju starci,
Polefko, ne ide se njima,
Kaj znaju, da saki prerano
Med křižima mesto bu imal.

I vsi se tak penjeju k grobju
Kaj cirkvinog drži se zdanja,
Gde jedan se drugom, il cirkvi,
Il pokojnim křižek naklanja.

VANDRAVEC

Vandravec prosi,
Torbak si nosi,
Ž njega praznina luče mu van;

On rad bi dela
Za nekaj jela
Komad slamnate strehe za stan.

Obija prage.
Veli mu sake:
Tam je za bregom dela posud,
I kaj bu, mora,
Čez mora pola
V drugo se selo hitit na put.

Se klima, ide,
I zna gde zide
Za njega ne bu belil se dan;
Dok mrak na oka,
Jama gliboka,
Ne daju njemu vekvečni stan.

GJURO SZABO

LICE GRADA ZAGREBA U DEVETNAESTOM VIJEKU

NEMA sumnje, da se karakter svakoga naroda, sve njegove osebine, njegovo poimanje prostora, smisao za boje i ornamenat, odnos čovjeka prema čovjeku, ukratko sva duša njegova odrazuje u najkrućoj formi u arhitekturi. I mada je ona u neku ruku najpraktičnija umjetnost, opet je to prava umjetnost: baš zato se u njoj i po njoj najjače i odrazuje fizionomija naroda, pa značaj pojedinih epoha, čak i pojedinih decenija u životu naroda. Zato i jest arhitektura tijesno povezana s poviješću narodâ i gradova: tako će Maribor biti primjerice bliži Zagrebu, dok će Beograd nužno biti od njega bitno različan, da ni ne spominjem golemu razliku, recimo, Splita i Sarajeva. No tu kamenu historiju nije lako razumjeti, i tu se traži mnogo volje i rada, pogotovo kod nas, gdje gotovo i nema u tom pogledu nikakove tradicije. Dok su drugi napredni narodi sačuvali do danas mnoštvo građevina, u kojima već kroz vjekove ljudi stanuju, i još će kroz vjekove stanovati, mi smo u Zagrebu jedva nešto sačuvali iz vremenâ od 17. vijeka amo, izuzevši nekoliko crkvenih građevina. Da, mi smo imali kraljeve: a jedva znamo, gdje su im dvori stajali; mi u Zagrebu tek naslućujemo, gdje je stajao razmjerno kasno sagrađeni kraljevski dvor: mi, koji smo u duši svojoj usprkos povremene buke o republikanskom raspoloženju pravi pravcati monarhisti!

Naš odnos prema arhitekturi bio je uvijek nekako osebujan. U pojedinim krajevima pokazuje se upravo neočeki-

vano velik smisao za arhitekturu, naročito onu od drva, dok to u drugim stranama uzalud tražimo, sve da su i pretpostavke jednake. Mi smo dali svakojakih umjetnika, arhitektâ nikako, sve do najnovijega doba. Primali smo veoma rado i veoma rano: ta kod nas se u istočnoj Evropi ponaj-

ZAGREB OKO GODINE 1830.
»Meisterbrief« iz toga vremena sa naivnom, ali vjernom slikom grada. Originalna bakr. ploča u arheol. muzeju u Zagrebu.

prije pojavila gotika, a ipak smo sve do nedavna dozivali redovno strance, da nam oni grade. Ne može se reći, da nije u nas bilo mnogo, dâ veoma mnogo razumijevanja za arhitekturu; ne samo kuće po našim gradovima, napose u Zagrebu, dvorovi plemstva, pa i nerijetko građevine daleko od prometnih putova svjedoče, da su naši stari »Bauherri« vrlo dobro znali, što je lijepo, što je graditeljska vještina i

umjetnost, i što mogu od svojih graditeljâ tražiti. To se svojstvo međutim prema sredini 19. vijeka stalo naglo gubiti, dok se nije posve gotovo izgubilo, ali to nije bivalo samo kod nas, već gotovo u svoj Evropi, napose u Njemačkoj i Italiji, od kojih smo ponajviše u tim stvarima zavisili. Taj se gubitak zbio nekako baš u isto doba, kad se i inače ukočila umjetnost i kiparska i slikarska i obrt posve opustio, zakiselio i spao na najniže grane. Zbilo se to u doba, kad je tradicija prestala izumrćem cehova, pa je gotovo nenadano porasla industrija. Trebalo je od sedamdesetih godina 19. vijeka više no cijeli ljudski vijek, da se opet potraži i donekle nađe pravi put. I danas smo još zapravo tek u traženju, jer su nenadano nastale znatne gigantske promjene, kojima nismo bili dorasli.

Kad ogledamo posljednje veliko stvaralačko doba, doba baroka, udara u oči golem njegov rad: i kvantitativno i kvalitativno. No baš ona nekako prirođena saglasnost gospodara 18. vijeka i njegova izvađača tumači nam to nevjerovatno obilje golemih i vječno lijepih radova: »Bauherr« 18. vijeka znao je dobro, što je lijepo, što će ostaviti trajan spomen i sačuvati trajnu vrednotu. To je bilo doista *stvaralačko doba*, koje je kao takovo također sve drugo preživjelo i zastarjelost otklanjalo i uklanjalo, i baš zato ostavilo nešto novo, svoje i vrijedno. Tom je vremenu bilo svako kopiranje i imitiranje i suvišno i nerazumljivo. S tim više, što je tradicija živjela u svima, pa i u onome posljednjem radeniku. I ne opaža se to samo u velikim djelima, domovima prvaka i odličnika, već i u skromnim malogradskim kućama. Kao primjer iznosim ovdje jedan dio Opatovine u Zagrebu, gdje se ta dva svijeta sastaju: osamnaesti vijek, vijek gospode, kavalirâ, i zalutali 19. vijek, tamo iz sredine njegove. Kuće su 18. vijeka građene svaka zasebno, kadgod i gdjegod je to iole moguće. Vanjština veoma jednostavna, nigdje ma ni najmanjeg ornamenta, a opet sve vanredno skladno. Ta velika jednostavnost vanjštine nije samo značajka privatnih građevina; često je nalazimo i u crkvenim građevinama: sv. Katarina u Zagrebu, pa župna crkva u

Kutini izvana su posve jednostavne građevine, no zato im je tim bujnija unutrašnjost. A tako je i s privatnim kućama onoga vremena: udobne i svijetle sobe, koje su i sa dvorišta dobivale i jedno i drugo. Pa nije čudo, da je danas, poslije gotovo 150 godina, pošla arhitektura istim putovima: najnoviji radovi bečkog majstora J. Hoffmana, koji je čitave

ZAGREB 18. i 19. STOLJEĆA. OPATOVINA.
Uz lijepe kuće 18. stoljeća (1782.) stoji bijedna kuća iz polovine 19. stoljeća. Treba na čas prekriti kuću na desno, da se vidi jasno golema diferenca između rada dvaju stoljeća!

ulice tako posagradio, da ćemo uzalud i najmanji ornamenat u vanjštini tražiti: sve je tu samo ljepota razmjera. Tako se provele u život ideje toliko napadanog arhitekta Adolfa Loosa, čiji je članak »Ornamenat i zločin« izišao pred par godina u našem »Savremeniku«. Na desno uz te kuće prislanja se kuća iz polovine 19. vijeka, prava dešperacija sa svojim neskladom ovelikih, tijesno postavljenih prozora, s prevelikim vratima, te nezgrapnim i mračnim sobama . . . .

Možemo gotovo kao neosporivo pravilo postaviti: što je građevina izvana više nakinđurena, s tim manje vrijedi iznutra; graditelj je svoju slabost morao vanjskim nakitom da prikriva! Pa što je čovjek manje obrazovan, s tim će mu se više sviđati isprazna i neograničena ornamentika. Nekako uporedo ide i nošnja. U doba, kad su se stvarale najneukusnije građevine, bila je i nošnja, naročito ženska, najluđa i najnepodesnija. Sjetimo se samo onog užasa s nošnjama tamo u osamdesetim godinama prošloga vijeka!

Od sredine 13. vijeka, pa sve do u 18. vijek Gornji je grad Zagreb opasan zidinama, kojima se nešto od njihovih vrata sačuvalo. I Kaptol je stajao kroz vjekove opasan dva vijeka kasnije izvedenim zidom, koji i sada još postoji na zapadnoj strani, samo je sakriven. Oni su stajali ne samo jedan uz drugoga, već više jedan protiv drugoga, dok je današnji Donji grad bio sporedan, ako i jest morao biti povremeno i dosta znatan, jer je veoma rano dobio svoju župnu crkvu sv. Margarete. Unutar ovoga oklopa nije se nikada mogao pravo razvijati, sve dok je taj oklop bio potreban. Tek kad je u 18. vijeku nestalo te potrebe, odmah je plemstvo upotrebilo zgodu, te je današnji Gornji grad opasalo cijelim nizom svojih lijepih kuća i palača, koje velikim dijelom i danas postoje.

Iz starijega vremena nije Zagreb sačuvao baš nikakovu privatnu građevinu. Vrlo je malo ostalo iz 17., nešto više iz 18. vijeka, a i to sve skupa nije mnogo. Već sam jednom iznio baštinu, preostalu iz 17. vijeka, danas su još jedino t. zv. kuća Zrinskih i nekadašnji konvikt ostali spomenom na ono doba. Na prijelazu u 18. vijek sagrađena je po svoj prilici nekadanja Balbičina kuća, koja je svoj lijepi portal dobila u 18. vijeku. Od sviju zgrada, koje su do naših dana još postojale, najveća je šteta za nekadašnju staru kaptolsku vijećnicu, koja je pred 250 godina ne samo vrlo lijepo sagrađena, već i izvrsno bila postavljena, tako da ni danas ne bi prometu nikako smetala. Ali Zagrepčani su pred ono pedesetak godina uporno tražili, da »te ništetne sgrade nestane«, da se »ona stara vijećnica poruši«. I to im je uspjelo,

a što su poslije tamo sagradili, ne služi nikako i nikome na diku.

Znatnija je dakako baština 18. vijeka. Biskup Branjug, koji je i inače mnogo gradio i davao poticaja za gradnje, stvorio je tada biskupske dvore, dozidavši ih od neznatne građevine, za koju znamo po starim slikama. A na Kaptolu je kurija Tome Kovačevića ostala do danas najljepša građevina (sagr. 1710.). Od svjetovne su gospode ostavili Oršići svoju palaču u nekadanjoj Gospodskoj ulici, koju je god. 1810. prekupio grad Zagreb, a 1834. dao povisiti za jedan kat, da mu bude vijećnicom. Oršići su sagradili i najveću palaču u Gornjem Gradu u Kapucinskoj ulici, današnju Rauchovu, nekada Kulmerovu, sa dva krila u prostranom dvorištu, kako je već bio ondašnji tip plemenitaških dvorova. Tu je zgradu sagradio u drugoj polovini 18. vijeka svakako dobar majstor: i po vanjštini i po skladnom razmještaju prostorija jedva da zaostaje za palačom baruna Magdalenića(?) u Demetrovoj ulici, koja je kasnije prešla u svojinu grofa Ivana Draškovića, te je dobila u početku 19. vijeka prekrasan portikus postavši svojinom Kiepachâ: od ovih je opet prešla u ruke Gjure Jelačića, brata bana Jelačića, te je i danas u posjedu njegove kćeri. I palača udove Danijela Raucha na Markovom trgu do banskih dvora djelo je 18. vijeka, pa cio niz kuća u Visokoj ulici, od kojih je br. 10. pripadao Ivanu Kukuljeviću, gdje je i umro; na početku Demetrove ulice nastao je dvor Amadé de Varkonyi, nekadašnjeg zastupnika Hrvatske na saboru u Požunu, koji je za odlučnu obranu hrvatskih prava primio zahvalu zagrebačke županije. U toj je kući sve do 1834. bilo i kazalište, pa se Demetrova ulica i zvala Alte Theatergasse. Svakako je ta palača građena tek potkraj 18. vijeka, na što upućuju oznake sloga. U Pivarskoj ulici stoji cio niz kuća iz toga vremena, a u Opatičkoj opet niz velikaških dvorova: Oršića, Sermaža, Paravića (kasnije bogoštovlje), Raffajevih (stan zapovjed. generala), Jelačića, pa na kraju Vidaleova, kasnije dom grofa Nugenta. Od drugih zgrada u Gornjem Gradu spomena je vrijedna kuća Rikarda Jelačića na

Markovom trgu, kasnije svojina dra. Rakovca, pa njoj susjedna, danas Maksimovićeva kuća. U Kapucinskoj ulici Walterova, nekad Valićeva sa zanimljivim gvozdenim vratima iz god. 1786., gdje je u svoje vrijeme stanovao Perkovac, kasnije dugo godina Ivan Torbar. U Vlaškoj ulici ima dosta manjih kuća iz toga doba: lijepa je ona na početku br. 5. iz god. 1794. s lijepim ulaznim vratima; sada je spojena sa susjednom iz god. 1795. u jednu zgradu. Onaj odsječak Vlaške ulice iza nadbiskupskog dvora sačuvao je nekako do danas najbolje fizionomije Zagreba iz kraja 18. i početka 19. vijeka. U Novoj je Vesi sagrađen 1781. današnji posadni zatvor; dakako da je sprva bio određen za sasvim drugu svrhu, a kasnije je do potresa 1880. služio kao kadetska škola, koja se tada preselila u Karlovac.

To su *uglavnom* ostaci rada 18. vijeka.

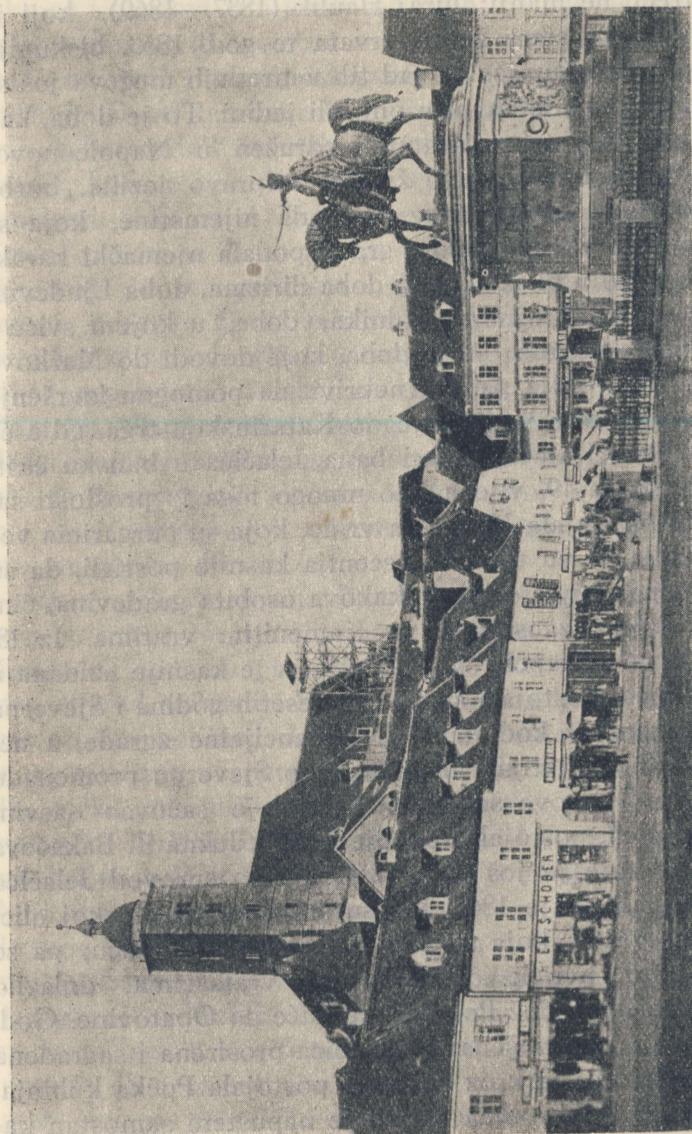
Kao nikada prije nije nijedan vijek tako izmijenio cijeli svijet kao devetnaesti, vijek ubrzanog tempa života. Ta stotina godina i ne znači mnogo u životu svijeta, a ipak se u tom vijeku izmijenilo sasvim lice svijeta, dà, i duša se ljudi izmijenila. U golemoj se krvi rodio: velika revolucija znači kraj gospodstvu 18. vijeka; — u strašnoj se krvi svjetskoga rata dovršio — tek je god. 1914. bila likvidacija 19. vijeka! Na ishodu vijeka stoji fantastički gigantska pojava Napoleonova, koja biva sve grandioznija i fantastičnija, što se od nje više odmičemo, a na kraju se pojavlja možda još čudesnija pojava Lenjinova na drugom kraju Evrope. U sredini tog razdoblja zažari se godina 1848., da ostvari davne želje narodâ. I tako ide sve dalje: čas se radi u miru, čas opet u krvi: bit će istina, da ratovi vode napretku. U početku još sve nekako patrijarhalno: još su diližansi jedina prometala, još plove lađe, koje se slabo razlikuju od onih iz 16. vijeka; tek 1831. kreće prva željeznica na kontinentu iz Nürnberga u Fürth. U osvitku tog vremena još je elektricitet predmet studija u rijetkim laboratorijima, a na kraju sila, koja je osvojila svijet. Pa da sve drugo ni ne spominjem, na koncu se toga vijeka ispunio predavni san čovječanstva: ostavio je mater zemlju i poletio zrakom, kako je

Ikar nekada uzalud pokušavao! Svijet je sasvim drugi postao, svega je patrijarhalnog nestalo: to je staro doba. Pa tako se i gradovi izmijenili: od tihih, patrijarhalnih gradića, gdje je život utihnuo, čim bi se danje svijetlo izgubilo, nastaju nemirni i burni velegradovi, u kojima ni za čas ne prestaje život; u njima sve više nestaje noći u žaru električnih bezbrojnih svjetala. Pa ako i sporo, kao provincijski gradić, koji se grčevito drži po zakonu ustrajnosti omiljele prošlosti, tako se i Zagreb evolucionirao do modernoga grada, pa će se ta evolucija prirodno nastaviti, jer nema sile, koja bi je zaustavila. Staroga je Zagreba nestalo, i tamo, gdje to život zahtijeva, nestat će i posljednjeg ostatka, da novi svijet uzmogne u novim prilikama svoj život proživjeti. I tako je 19. vijek izmijenio posve lice Zagrebu: drugi pogledi, drugi zahtjevi i zadaci podali su drugi smjer razvitku, *pa je suvišan svaki jauk za prošlim, ako ga je zamijenilo i novo i bolje!* I ovoj je raspravici svrha pokazati, kako se ta izmjena lica našega Zagreba kroz to stotinu godina zbivala.

Kroz vjekove se nije Zagreb tako brzo izmijenio kao u ovo vrijeme. Najstariji nacrt Zagreba od god. 1766., načinjen na jednom prospektu za dovod vode iz zagrebačke gore u grad, pokazuje Zagreb baš onako, kakov je bio i prije par stotina godina: Gornji Grad i Kaptol jedno uz drugo, a uz njih tek neznatno podgrađe. Ta Zagreb je na koncu 18. vijeka imao nešto oko 7.000 duša, dok je danas god. 1927. prevalio 130.000! Iz toga vremena, tik pred početkom 19. vijeka, postoji poznati akvarel Ljudevita Bužana, iz g. 1792., koji se danas nalazi u Gradskom Muzeju u Zagrebu, a više je puta objelodanjen, baš kao i plan poštara Haillera, koji je nastao tamo oko god. 1830. Slika Szemanova na mapi, koja je poticajem Maksimilijana Vrhovca izdana god. 1822., ima narisan Zagreb, a iz toga su vremena i oni brojni djetinjasto doduše, ali opet dosta točno risani nacrti sa Meisterbriefa zagrebačkih majstora. To nam je dosta, da stvorimo sebi neku sliku Zagreba u tom razdoblju od kojih tridesetak godina. To je bilo za Zagreb veliko doba. Dva velika biskupa stoluju

na Kaptolu: Maksimilijan Vrhovec (1787.—1827.), pa Aleksandar Alagović (1829.—1837.), kojima će se pridružiti kasnije treći, ne manji: Juraj Haulik (1837.—1869), koji je ispunio vjekove staru želju Hrvata te god. 1853. biskupiju doveo do nadbiskupije. Za rad tih vanrednih muževa još se i danas dobro znade! A nisu oni bili jedini. To je doba, kad je velik dio Hrvatske otrgnut i združen u Napoleonovoj Iliriji, to je borba za pravo života, za pravo jezika, borba protiv prevlasti mađarštine, pa onda nijemštine, koja se tako uvriježila, da je cijelom gradu podala njemački karakter. To je uvod u blisko lijepo doba ilirizma, doba Ljudevita Gaja i njegovih brojnih saradnika, doba, u kojem sviću i prve hrvatske novine. To je doba, koje dovodi do Markova trga god. 1845., gdje padaju nekrivi, da pomognu izvršenje pravde, doba, koje vodi dalje do Katarinskog trga, gdje će 1848. patrijarh Rajačić uvesti bana Jelačića u bansku čast!

U početku je 19. vijeka bilo mnogo toga iz prošlosti sačuvano: tu su stajala Mesnička vrata, koja su purgarima već 1815. smetala, te su tek par decenija kasnije postigli, da su ona porušena. Nije to bila nikakova osobita građevina, čini se, da je daleko zaostajala za Kamenitim vratima. Iz 18. vijeka bila je tu kapela sv. Ivana, koja je kasnije uzidana u Zachovu kuću. Postojala su do četrdesetih godina i Sjeverna vrata »Frauentor« kod današnje financijalne zgrade, a nestala su, kad je Matija Pallain načinio Sjevernu promenadu — današnje Vrazovo šetalište. Kaptol je sačuvao sasvim starinski izgled, postojala su i Sjeverna i Južna ili Bakačeva vrata, kroz koje je još god. 1859. kretao sprovod Jelačića bana, a nestalo ih je 1865. Još su stajale u Skalinskoj ulici »Štengice«, vrata, koja su zatvarala posve tu ulicu, pa se prošavši tim uvijek osvijetljenim vratašcima, dolazilo tijesnim prolazom duž Popovićeve kuće do Opatovine. God. 1862. su ta vrata porušena, pa je ulica proširena i sagrađena ona kuća, u kojoj je kroz decenije postojala Pučka kuhinja. Sve do dvadesetih godina stajao je napušteni samostan kapucina na Griču sa svojom crkvom, a do god. 1837. i crkva ukinutog samostana klarisa, dok je samostanska zgrada i

1880. ZAGREB. SJEVERNA STRANA JELAČIĆEVA TRGA. U pozadini stara katedrala u opravku. U glavnom prikazuje fizijonomiju Zagreba od početka 19. stoljeća.

jednog i drugog samostana ostala do danas. Dverce je do 1813. stajalo nepromijenjeno od vjekova, na zapadnoj strani Štrosmajerova šetališta kula, između Buratičine kuće i gimnazije oveća okrugla kula. Tamo, gdje je kasnije sagrađen teatar, bila je do 1810. gradska vijećnica, onda je porušiše, da ostave prazno gradilište. Nije bilo tada banskog dvora, već se uz Ruchovu palaču, koja je 1837. kupljena i spojena s banskim dvorom, nalazila kapela sv. Uršule i neki magazin; nije bilo ni sabornice, a uz trošni župni dvor na Markovom trgu stajale su oniske kuće. Od Donjeg grada nije postojalo mnogo: sjeverna strana bila izgrađena onako, kako smo to još vidjeli 1880., dok je na južnoj strani bila primitivna klaonica i bara, kamo se polazilo u lov na divlje patke! I najveći je dio Duge ulice nastao tek tijekom prvih godina 19. vijeka. Nekoliko kuća na južnoj strani Ilice značilo je tu kraj grada: nekadašnja župna crkva sv. Margarete mogla se kao suvišna prodati 1796. pravoslavnima, koji su je zadržali sve do 1866. kao parohijalnu! Puževa, kasnija Jurišićeva ulica bila je tek u zametku, Petrinjska se brzo izgradila. Obronak do gradskih zidina na današnjoj Štrosmajerovoj promenadi neuređen sa samovoljno izgaženim puteljcima. Prava mala »varošica« sa nekoliko velikih kuća i vijencem netom sagrađenih palača 18. vijeka! Možda je najznačajnija slika izgleda toga Zagreba slika porušene strane Kamenite ulice, gdje je kasnije sazidana vladina palača, pa onaj dio Vlaške ulice, koji se stere nasuprot orfanotrofija.

Prva tri decenija učinila su mnogo, vrlo mnogo za razvitak grada, djela, koja dijelom i danas žive i nose pečat visoke kulturnosti. Tada je imala Hrvatska sjajnog bana: Ignjata Guylaja, vanredno inteligentnog gospodina, koji je ne samo kao vojskovođa stekao slavno ime na raznim bojištima Evrope, već je sarađivao i u djelima mira. On je prekupio još nedogotovljenu palaču baruna I. Kulmera na Markovom trgu, odredio, da sve zgrade tamo imadu ostati jednokatne, dogradio tu palaču tako, da je služila i za stanovanje banova i za urede. Tako su oko 1800. postali *banski dvori*, jer u prijašnja vremena nije ni bilo tih dvora, budući da su

banovi stanovali u svojim palačama. Ti dvori stoje uglavnom i danas nepromijenjeni sa svojom jednostavnom fasadom prema Markovom trgu, tek su tamo, gdje su danas dva zazidana prozora u prizemlju, bila prije velika ulazna vrata, koja se još vide na slici iz god. 1842. Dvor se prislonio na nekadašnju palaču Dan. Raucha, pa pokazuje već vanj=štinom razliku od susjede: još veću jednostavnost i smire=nost. A tako je i u nutrašnjosti, gdje se poskrbilo i za repre=zentaciju i za udobno stanovanje.

Na početku vijeka gradi se naša prva zagrebačka *bolnica*. Bilo je doduše odvajkada bolnicâ u Zagrebu, ali u sasvim drugom smislu: više ubožnice no bolnice, od kojih je naj=znatnija stajala tamo u Dugoj ulici, gdje je kasnije sagradila svoju prvu palaču Prva hrv. štedionica. Na ponuku velikog župana Nikole Škrlca uz suradnju biskupa M. Vrhovca složiše se sve tadašnje tri jurisdikcije, da zajedno sagrade jednu veliku bolnicu na Harmici, gdje su bili vrtovi Isusovaca. Počelo se god. 1792., a kad je zbog nestašice novca zapelo, dade je Vrhovec na svoj trošak god. 1804. sagraditi i ubrzo urediti. Tamo je bila prenesena i kapela Trpećega Isusa sa Harmice. Ta je zgrada nekoliko puta povećavana, a kako je njeno vrijeme prošlo, pa se ona našla usred grada, bilo bi vrijeme, da se zamijeni drugom, koja će odgovarati drugim potrebama sasvim drugoga doba. No ne možemo nikako previdjeti, da je ona za svoje doba bila lijepo i skladno građena zgrada: mir i dobro razmjerje vanjštine, pa možda i kontrast sa nakinđurenom okolinom Eskomptne banke i nove zgrade Prve hrv. štedionice ponukalo je arhi=tekta A. Loosa, da je baš tu toliko grđenu zgradu nazvao najboljom građevinom Zagreba! Ako se tom mišljenju i ne možemo priključiti, opet se mora priznati, da je za ono doba to bilo sretno riješenje; ona je u svojoj mirnoj jednostav=nosti dočekala, da se poskida lažni prenatrpani nakit sa barbarski prenatrpane susjede! Napose je lijepa jednostavna fasada kapelice: ovakovu klasicističku fasadu imala je i crkva grkokatolika u Gornjem gradu sve do god. 1883., kad je na=stala sadašnja tobože bizantinska crkvica.

U drugom je deceniju nastala Južna promenada, današnje *Štrosmajerovo šetalište*. Ban je Gyulaj dao 1812.—3. urediti istočnu stranu: porušena su stara vrata Dverce, uz koja je stajala tada kuća Fr. Petrovića, prodirektora akademije. (Laszowski: Nar. Starina sv. 8. str. 206.) To je kuća, za koju se obično drži, da stoji na mjestu nekadašnjega kraljevskog dvora, a pripadala je kasnije grofu Rogendorfu, poslije barunu Amborzu Vraniczaniju, koji je ostavi svojoj kćeri Klotildi Buratti; danas je svojina grada, dograđena i pre=građena u 80=tim god. 19. vijeka. Tada bude proširen prostor od gradskog zida, na kojem je stajao samostan kapucina, a kod porušenih Dveraca postavi se na podziđu tabla s na=pisom: Largitate surrexi. 1813. Istočni se dio promenade na=stavio tek g. 1832.—1834. Drvored je tamo posađen g. 1859., a god. 1861. sagrađen drveni paviljon, koji je pred dvije godine odstranjen. Kod tih se radova sastajemo prvi put s imenom graditelja starog Zagreba s *Bartolom Felbingerom*. To je bio čovjek neobična znanja i vještine; ne samo da je on tvorac gotovo svih lijepih brojnih građevina te epohe, već je njegov rad segnuo daleko u slijedeću epohu, — bio je čovjek dugog vijeka. Bio je neobično glazben: izabran u odbor glazbenoga društva 1829. gdje je predlagao reorgani=zaciju i intenzivniji rad. Bio je i gojitelj cvijeća: njegov krasno uređeni vrt iz vremena, kad se u Zagrebu toliko njegovali vrtovi, tamo kraj njegove kuće do Sto stuba opisan je u »Allg. deutsche Gartenzeitung«, Passau 1829. Ako je itko, to je on zaslužio, da mu spomenploča otme ime za=boravu, on koji je vanredno ukrasio stari Zagreb pred god. 1848. Patnje tog čovjeka, koji je ovamo došao iz Cheba u Češkoj, a nakon tolikog rada svršio tragično u zagrebačkoj ubožnici, objasnit će monografija, što je pripravlja o njemu dr. Schneider potanje. Ako i nije bio tada jedini svoje struke, bio je najglavniji i inicijator i izvađač.

No prije nego spomenem najvažnija njegova djela, spo=menuti mi je par drugih radova. Kao primjer malogradske kuće tih dana stoji u Pivarskoj ulici br. 14 kuća, koju je 1804. sagradio neki Kraft: ukusna, jednostavna, ponešto

stisnuta, ali sve dobro porazdijeljeno i osvijetljeno. U Dugoj ulici, gdje je još 1730. bila samo jedna kuća, a kod Kameni=tih vrata i Stankovićeve kuće još stajala po jedna okrugla kula (»Vijenac« 1879. str. 691.), nastala je 1808. znatnija i bogatija građanska kuća, danas pod br. 24.: prostrane, lijepo dimenzionirane prostorije s mnogo svijetla, s jednostavnom,

ZAGREB 1820.
Kuća nekad Šuflajeva, prvi dom Glazbenog zavoda, kasnije Fr. Markovića na Griču.

kasnije opravljenom fasadom. 19. je vijek naučio graditi slobodnije svodove. Nestalo je t. zv. Zwickelgewölbe, koji su značajni za 18. vijek. Osobito su karakteristična teška i lijepa kućna vrata, koja su se takova izrađivala sve do 70=tih godina 19. vijeka, a kasnije ih netragom ponestalo. Na terenu nekadašnjega kapucinskog samostana na Griču dade kr. školski nadzornik Šufflaj sagraditi god. 1820. osobito

lijepu kuću do Kapucinskih stuba (tamo je na kući četve=rasta udubina s napisom Kapucinske štenge — Kapuziner Stiege, kako je to prije bilo običajno u Zagrebu). Kuća je na kat s ovisokim krovištem, pet prozora u fronti prema Kapu=cinskom trgu, diskretni ornamenti pod prozorima prvoga kata, ulaz postrance, gdje je kasnije sagrađen posve ne=ukusni doksat. U toj je kući najprije našlo zaklonište glaz=beno društvo, a posljednji je vlasnik bio hrvatski pjesnik Franjo Marković.

Treći je decenij bio osobito plodan gradnjama. God. 1828. sagradio je *profesor Ljudevit Jelačić* na tlu nekadašnjeg samostana kapucina veliku dvokatnicu, po svoj prilici rad Bartola Felbingera. Značajno je, da je pročelje, okrenuto prema Kapucinskom trgu, ukrašeno stupovima i medaljo=nima, dok je dio prema Štrosmajerovoj promenadi bio jednokatan sve do god. 1862. Ti Jelačići potječu iz Turo=polja, a imali su nekoliko kuća u Zagrebu; njima je pri=padala i kuća uz Dverce, koja je nekada pripadala remetskim pavlinima (od g. 1625.), koji su tu kuću sagradili polovicom 18. vijeka, a sada je dobila još jedan kat sa zabatom. Onu Jelačićevu kuću kupio je kasnije grad, smjestio u nju realku, pa je realac Jos. Svoboda naslikao zgradu prije proširenja 1862.; akvarel sa značajnim tipovima ondašnjih realaca nalazi se danas u Gradskom Muzeju. Kasnije je tu bio ženski licej, a sada je to zgrada Banskoga stola.

Da završim pregled ovoga kraja. Susjedna je kuća u Sje=menišnoj ulici sagrađena 1822., samostan je preudešen za privatne stanove, Dverce su opravili 1857., toranj je služio kroz decenije kao vatrojavna postaja, a »lotršćak« zvono zvoni i danas dvaput po četvrt sata. Od davne davnine! Zgrada akademijska produžena je znatno 1857., a 1872. do=bila je nadogradnju, kad je imala da primi hrvatsko sve=učilište (do 1882.). Na zapadu promenade porušena je kula u srpnju 1852. (rušili je talijanski vojnici zagrebačke po=sade); konačno bude vrt Kapucina pretvoren u perivoj, pa tamo postavljen Rendićev zdenac. Okrugle je kule do aka=demije već prije nestalo.

No i Donji je grad dobio u to vrijeme novih znatnih građevina. Lijepa zgrada »Narodnih Novina«, kroz dugo vrijeme mađaronski kasino, sa finim ornamentima fasade nastala je u to doba. Tada je riješeno i pitanje konačišta: sagrađen je za onda raskošni Hotel Pruckner, sadašnji Royal. Djela arhitektâ imaju redovno tragičnu sudbinu. Mada su prave umjetnine, opet ih dnevna upotreba toliko profanira,

ZAGREB OKO 1830.
Današnji »Hotel Royal«, jedna od najboljih građevina klasicističkog doba. Vjerojatno rad B. Felbingera.

da generacije prolaze kraj njih ravnodušno, ne mareći, ni ne zapažajući njihovu smirenu skladnost. A baš ova zgrada zaslužuje najveću pažnju, ne samo svojim nutarnjim razmještajem, već svojom vrlo lijepom vanjštinom. Sredinu fasade označuje zabat, pod kojim se ulazi na balkon; dolje su lokali sa polukružno završenim vratima i izlozima, a oba kata raščlanjena su pilastrima, među kojima se kao utisnuti nalaze prozori i obilni, a tako diskretni ornamenti! Onaj dio

sa pet prozora prema donjoj Ilici kasnije je proširenje. Još je jednostavnija fasada *kuće br. 10 u Ilici*, nekada svojina vojnog liferanta sukna Dömöterffyja (zapravo Demetrovića), gdje je osim velikih dvorišnih zgrada postojao uz obronak Griča veliki vrt, za koji je graditelj Felbinger sagradio još nekoliko zgradica. (Allg. d. Gartenz. 1830. str. 91.) Značajne su u tim kućama u polukrug svedene veže, često ukrašene stupovima, dok je sam svod ukrašen kasetama. Nasuprot ove zgrade sazdao je Felbinger *zgradu pravoslavne općine*, koja je kasnije povišena i preudešena; lijepa su vrata nedavno izgorjela, pa zamijenjena sadašnjima, koja su upravo žalosna.

Sjeverna je strana sadašnjega Jelačićevog trga bila izgrađena, južna posvema pusta. 1828. sagradi Felbinger za *željezara Pavla Hatza* krasnu kuću, na mjestu, gdje je prije stajala primitivna klaonica. Dvokatnica sa lijepo raščlanjenom fasadom, na krovu sa željeznim Merkurom, lijevanim u Maria Zellu, teškim 10 centi. Tu je od davnine kavana (Velika kavana), dok je u susjednoj, *danas Pristerovoj* kući bila kavana Lafferl. Tu je kuću gradio Felbinger za sebe, a spada svakako među najljepše kuće staroga Zagreba. Malo su pretijesni hodnici — značajno za sve te građevine —, ali su sobe neobično lijepo dimenzionirane i raspoređene. Fasada je osobita: u mnogom nalika onoj hotela Pruckner; raščlanjuju je pilastri; i tu su vanredno fini ornamenti tako smješteni pod prozorima, da se nikako ne zapaža ikakova rastrganost. Nažalost nestat će naskoro i Hatzove kuće, da načini mjesto modernijoj zgradi »Warenhausa«, ali je ona kroz stotinu godina ravno služila na ukras Zagreba.

I na Kaptolu je gradio Felbinger. Njegovo je djelo bila lijepa, tipna bidermajerska *kuća Roberičina*, koju je dao sagraditi »von Kovachich, Houshofmeister Sr. bischöfl. Exzellenz des Herrn Alagovich« sa lijepom fasadom i zgodno smještenim ulaznim stepenicama. Tu je zgradu odnijela regulacija Kaptola. Felbingerov je rad i krasna zidana *ograda pred vrtom prepoziture*, gdje se nalazi onaj orijaški kesten.

ZAGREB 1828.
Kuća u Dugoj ulici 32, koju je gradio Bartol Felbinger za Dömöterffyja. Do nje stara zgrada Prve Hrvatske štedionice.

A takovu je, tek čedniju ogradu sagradio *i u Novoj Vesi*, gdje je za biskupa Alagovića pregradio staru kuću i uredio sjajan vrt, kasniji Franz Josefs Garten sa svakojakim napravama. Danas je to posjed Hagenauerovih, a doživio je mnogo toga, o čem znade i naše literatura pričati. Danas je nestalo vrta, tu sad teče novo korito reguliranog Medveščaka; od vrta ostade tek nekoliko ekzotičnih drveta i komad lijepe balustrade! Opis toga vrta sa staklenikom, jezercem, oranžerijom, terasom podao je na svoj ekzaltiran način Mich. Kunitsch u »Allg. d. Gartenzeitung« 1828. str. 350. i d. U to je doba bilo sijaset vrtova u Zagrebu: Nikolićev u Nikolićevoj ulici, Kriegerov na Mlinarskoj cesti, Czappanov na Cmroku, a u to je doba dao biskup Alagović pred biskupskom palačom postaviti staklenike, koje smo mi stariji još vidjeli. Ulaz u biskupski dvor sagradio je jamačno Felbinger, a sigurno potječe od njega i onaj lijepi paviljon na izlazu iz dvora u Vlašku ulicu. Biskup je, Alagović dao 1830. isušiti Ribnjake i stvorio je lijepi biskupski park. 1837.—8. nastalo je Vrazovo šetalište — onda Sjeverna promenada —, nastojanjem »k. u. k. Kontroll Postoffiziera« Matije Palaina, koji je dao Sjeverna vrata porušiti, a na sjevernoj strani sagraditi onu kućicu, u kojoj je za doba cvata Kipnoga trga bila smještena slastičarna. Trošak je za te adaptacije — tada se uredila i gornjogradska pučka škola — iznosio 5615 for. 12 n.

No glavna se djelatnost Felbingerova tiče ipak još Gornjega grada. Možda je najbolja njegova kuća *ona u Dugoj ulici br. 32.*, koja je nekada također pripadala liferantu Dömöterffyju. Tu je trebalo podići cijeli visoki trakt od današnje Tkalčićeve ulice, gdje su smješteni bili magazini za robu, a sve to spojiti sa prednjim dijelom prema Dugoj ulici. Zadatak je savršeno lijepo riješen, kuća je i u sva kasnija vremena bila za svakojake svrhe upotrebiva: u prostranim se sobama smjestila kasnije djevojačka škola kroz godine, a i pjevačko društvo »Kolo« našlo je tu svoj prvi stan. Fasada je osobito bogato i otmjeno izvedena: između 11 kaneliranih pilastra sa kapitelima ovdje su smješteni pro-

zori; oni prvoga kata stoje na balustradama, a u polukrugu nad njima nalaze se fini ornamenti, dok se pod prozorima

ZAGREB PRIJE 1830.
Felbingerova prigradnja uz sadašnju Jelačićevu palaču. Najljepše djelo klasicističkog doba u Zagrebu.

drugog kata nalazi uobičajeni meandar. Ista faktura, nigdje repeticije! Od zasnovanih dvaju portala jedan je zazidan,

ali je ostao vidljiv radi zamišljene simetrije. Sagrađena je ta kuća g. 1830., dakle uskoro pred sto godina, pa je sačuvala svu svoju ljepotu do današnjega dana. Nekako u isto doba sagradio je Felbinger (prema planu, koji se dijelom sačuvao) *najljepše djelo zagrebačkoga klasicizma: dogradnju uz palaču Ivana grofa Draškovića u današnjoj Demetrovoj ulici br. 5.* u staroj Kazališnoj ulici. Usto je izveo krasne dveri i stupovlje za drvenu ogradu.

Te su ulazne dveri sa dva ¾ kanelirana stupa s jednostavnim kapitelom tako vanredno skladna građevina, kako ih malo u nas nalazimo, a prošavši kroz nje dolazimo do prigradnje. Stari je dvor sagradio navodno polovicom 18. vijeka barun Magdalenić, a po tradiciji podao je osnovu Fischer von Erlach (?). Felbinger je stvorio tu prigradnju tako, da je postavio pet golemih, vanredno proporcioniranih stupova (šesti do stare gradske kule, koja je ostala uz stari dvor izostavio je) bez kanelire, sa jakim podnožjem i sa jakim kapitelima, koji vrlo sjećaju na jonske kapitele. U donjem dijelu, završenom polukružno, ostavio je prolaz, odakle se pruža prekrasan pogled na Tuškanac; gore je smjestio odaje. Sve je završeno ravnim zabatom s jakim profilima. Nad polukružnim otvorima, tri su okrenuta na jug prema parku, jaki, profilom uokviren meandar pod prozorima. Allg. d. Gartenzeitung bilježi g. 1831. str. 228: (J. Drašković). Das Herrschaftshaus des ersteren in der Theatergasse mit seinem *majestätischen* Säulen-Portikus und grossem, mit englischen Anlagen gezierten Vorhofe. U isto je vrijeme sagradio Felbinger *i kuću Tadije Ferića,* na uglu Mletačke ulice, onu zlokobnu kuću, iz koje je g. 1845. pao prvi hitac na Markovom trgu, koji je skrivio pokolj i smrt srpanjskih žrtava omraženoga bana Hallera. To je bila jednokatnica sa zabatom na krovu, ukrašena po njegovu, a kasnije je prešla u posjed zemlje, pa je g. 1867. nadograđena, te je služila kao zgrada za urede, dok je sada tu istarski konvikt. Još je na Markovom trgu pregrađivao *staru varmeđiju, županijsku zgradu* tamo do 1844., a čini se, da nije sam radio, tek je jamačno osnova njegova. Tu

je ujedno bila stara sabornica sve do g. 1919., a god. 1907. porušena je susjedna kuća, u kojoj je nekada bila kavana »Fortuna«, pa kasnije »Stadtapotheke«, zatim kuća na uglu, i cijeli sklop kuća u Kamenitoj i Opatičkoj ulici, te je nastala ona neukusna uredska kasarna, koja danas nagrđuje Markov trg. Da zastanemo još časom na Markovom trgu: tu je uz Ferićevu kuću stajala oniža jednokatnica iz 18. vijeka, vlasnost Kušlanova, koja je u god. 1869. povišena i izgrađena u slogu onih dana. God. 1834. sagradio je Krištofor Stanković, dobivši na lutriji zgoditak, *novi teater* na Markovom trgu, gdje je do 1810. stajala gradska vijećnica, u veoma jednostavnim, ali skladnim oblicima. Taj je teater doživio sav jad i sav razvoj hrvatske kazališne umjetnosti, čuo prve hrvatske predstave, prvu hrvatsku operu, pa je g. 1895. predan gradu, da se u njem smjeste uredi. U redutnoj dvorani održali su se najsudbonosniji hrvatski sabori u god. 1848. Šteta, da to intimno kazalište nije sačuvano za dramu: svakako bi to bilo podesnije riješenje od onog, što kroz godine u ruševinama čeka u dvorištu kuće u Frankopanskoj ulici eventualni završetak!

Tako je Markov trg dobio svoj konačni oblik, imao je svoju dušu! Usred trga postavljen je bio vrlo lijep *Marijin stup*, što ga je dao u 18. vijeku postaviti senator Ivan Hiacinthi: visoko podnožje na kamenoj postavi, kipovi četiriju Ivana oko ukrašenog stupa, na kojem je bio Marijin kip. Sa drevnom crkvom i sa trgom činio je krasnu cjelinu, ali ga naši purgeri sretno utamaniše kad je g. 1869. dolazio kralj, da postave tamo povremeni vodoskok u bojama. Uništen je posvema, a treba ga porediti s onim Marijinim stupom na Kaptolu, gdje je sve tako neskladno postavljeno, da nitko ni ne vidi Fernkornove Marije, dapače, možeš trgom i proći, da stupa ni ne zapaziš. Djelo Bolléovo. Od starog su stupa ostali nekoliki kamenovi iz podstavka; danas ih časte i kite kao ostake Gubčevog prijestolja...!

Felbingerov rad nije spomenutim radovima dokrajčen. On je sazidao na uglu Demetrove i Opatičke ulice lijepu kuću *načelnika Marcela Frigana*, dozidao ulični trakt palače grofa

Franje Draškovića, koja je kasnije prešla u svojinu financijalnog erara, zajedno sa suprotnim bivšim samostanom klarisa, gdje je do te g. 1851. bila pošta. Danas su to *zgrade financijalnog ravnateljstva*. Na mjestu, gdje je nekada stajala crkva klarisa, sagradi Felbinger palaču *grofa Karla Draškovića*, kasnije Dvoranu, danas sijelo stola sedmorice, To je gospodska palača sa frontom prema Dugoj ulici sa klasicističkom loggiom, te sa dva krila prema Opatičkoj ulici (1840.). Tu je ne samo cio niz krasnih prostorija već i široko, baš gospodsko stubište. Godine 1846. prodao je Drašković tu zgradu za 25.000 for., pa je ona postala sijelom ilirizma: tu je nastao i narodni muzej, tu se rodilo Gospodarsko društvo, tu je nikla Matica Ilirska, kasnije Hrvatska, tu je, kako ploča kaže, umro Stanko Vraz! Tu su se održali u tadašnjoj »Dvorani« sjajni ilirski plesovi, dok je na drugom kraju u Amadéovoj palači bilo leglo madžarona! Prestankom »Dvorane« preuze zemlja te zgrade: muzeji se g. 1882. odseliše: arheološki u novu palaču akademije, a prirodopisni u onaj stari madžaronski kasino! Do te palače Draškovićeve sagradi Felbinger veliku kuću *Jakčinovu* za Ivana Draškovića, prizemnicu na Kipnom trgu br. 6. gdje je kasnije bio neko vrijeme Glazbeni zavod, a kako se pravi umjetnik očituje i u najsitnijem radu, dokaz je ulazni *trijem u Jurjevsko groblje*. U tom je jednostavnom trijemu istaknuo Felbinger svu melankoliju groba, pa djeluje tako i danas nakon stotinu godina, kad je lijepo, klasicističkim spomenicima ukrašeno groblje do par fragmenata nestalo (1907.); u njemu je ono doba u manjim dimenzijama smoglo daleko više umjetnosti i kulture za svoje mrtve od sve one goleme pustoši današnjega centralnog groblja!

Ako je itko za Zagreb zaslužio spomenploču, zaslužio ju je svakako Bartol Felbinger! Zato je i nema!

Dakako, da se u ono doba još i drugo gradilo, ali to su djela manje umjetničke vrijednosti. Još treba spomenuti lijepu kuću u Županijskoj ulici br. 5, građenu sasvim u duhu Felbingerovu, pa grkokatoličku crkvu u nekadašnjoj Gospodskoj ulici (1831.) sa klasicističkom fasadom. Biskup

Vrhovec gradi orfanotrofij u Vlaškoj ulici, a uz njega crkvu sv. Martina, valjda na mjestu starog dominikanskog samostana sa finim ulaznim vratima, i dograđuje veliko sjemenište na Kaptolu (1827.). G. 1841. dovršava Felbinger zgradu Streljačkog društva u Tuškancu, a biskup Haulik gradi (g. 1845.) samostan za red milosrdnica, koje je on doveo u Zagreb. Već god. 1861. morala se i crkva i samostan povećati. Haulik dovršava krasne zgrade u Maksimiru, a jamačno je i tu mnogo rada Felbingerova. Biskup je Ala≠gović dovršio konačno izgradnju biskupskoga grada izve≠davši onaj dio od istočne četverostrane do sjeverne okrugle kule. Njegov je rad i dio bolnice u Vlaškoj ulici a gra≠đanstvo je podiglo veliku Petrinjsku vojarnu, koja postoji dijelom i danas u drugoj formi.

Klasicistički je Zagreb posagradio vrlo mnogo građevina trajne vrijednosti i ljepote. Da se te mogu skupiti danas u jedno, dobili bismo veoma lijep gradić! U takom su gradu proživjeli svoj vijek naši Ilirci, naši veliki ljudi onih dana, dočekali g. 1848. s Jelačićem banom, koji je u nekadašnjem madžaronskom kasinu dao kovati svoje novce u slavu svanuća jugoslavenske slobode ...! Sve su te zgrade sa svojim fino ornamentiranim fasadama proživjele i stotinu godina, go≠tovo nepromijenjene, dok je lažni štuk sa kasnijih građe≠vina popadao u teškim vremenima i podao tim radovima izgled potpunih ruševina.

Razdoblje od 1848. do 1866. nekako je prelazno doba: prestao je klasicizam, a došlo neko lutanje, dà, nazado≠vanje. To je doba, kad se hoće da obnovi drugi put nekaki barok. Nestalo je surki, nestalo je bidermajerskih kostima, a naše se babe oblačile u grdne krinoline, kako je to već svjetska moda tražila. Po našim je stanovima nestalo lijepog, danas toliko traženog bidermajerskog pokućtva, a došlo ono sa svinutim formama, koje bi tobože trebalo biti barokno. Ali i ono još ima svoj čar: još se ne javlja uvelike tvornička masa. U Zagrebu, gradu željnom života, nije ni tada stao rad, ali taj je rad nekako slabiji, daleko slabiji od prijašnjega. Gradi se mnogo, grade se velike kuće, ali

nema tu više onog intimiteta u stanovima, tlocrt pokazuje tek onako poredane sobe bez lijepih dimenzija. Vanjština odaje osiromašenje još jače. Silesija preblizu postavljenih prozora, nad ulazom često po dva prozora zajedno, fasade ukrašene mršavim, neproporcioniranim stupićima, čudnim ornamentima, skalupljenim od svačesa. A gradilo se mnogo, po Ilici, Nikolićevoj ulici, Bregovitoj, Dugoj itd. To je doba, kad obrt posvema gubi svoju važnost, a dolazi ne≠očekivano nagli porast industrije: sad se izgubilo ono nešto bitno, onaj osjećaj za ukusno, za harmoniju, da se početkom sedamdesetih godina sasvim izgubi.

A i politički je život bio kod nas jadan. Poslije burne 1848. i poslije onog oduševljenja dođe za nagradu apsolu≠tizam, koji je kroz deset godina dušio svaki pokret. Onda dolazi g. 1866. rat s Italijom i Prusijom, u kojem pobije≠diše — Madžari! A nama dadoše onu famoznu nagodbu, tako, da nismo bili ni riba ni vuk. Sreća je bila, da smo u to doba imali mnogo vanrednih ljudi: tu se najjače ispo≠ljuje rad biskupa Štrosmajera. Tako nije razvoj Zagreba posvema ni u to sterilno doba zapeo.

God. 1850. udruži Jelačić sve jurisdikcije u jedan grad Zagreb, pa sad prestaje ona vječna razmirica među Gornjim Gradom i Kaptolom, koja se još g. 1847. zapažala. Zagreb postaje g. 1853. sijelom nadbiskupije: nakon stotina godina ispunja se želja za odcjepljenjem od madžarske hijerarhije. To je bio svečan dan, kad je Haulik ušao kao nadbiskup u staru katedralu. U to je doba osnovana Jugoslavenska akademija; kako je to bilo nekima zazorno, pokazuje njen teški porođaj. Ravno trideset godina poslije prve konti≠nentalne željeznice dobiva i Zagreb god. 1861. svoju prvu željeznicu, godinu dana kasnije dobiva plinsku rasvjetu, a 1864. otvori se za Šokčevića prva, još danas nezaboravljena izložba. Sada možemo i lakše pratiti razvoj Zagreba: dobi≠vamo u pomoć fotografiju i litografiju. God. 1853. načinjena je prva karta Zagreba i okolice, danas već veoma rijetka izvrsna radnja. G. 1853. dolazi Julije Hühn iz Gere u Saskoj u Zagreb: njegove izvrsne fotografije iz god. 1861. dijelom

su još sačuvane. G. 1864. dobivamo i prvi fotografski album Zagreba od Lj. Švoisera, a njegov rad nastavlja dalje kroz decenije izvrsni fotograf Standl. Slikar Zasche iz Češke ostavio nam je ne samo veliku sliku Zagreba već i mnogo detalja.

Ovaj prošireni Zagreb odbacio je zapreke svome širenju: nestalo je Mesničkih vrata, nestalo »Štengica« u Skalinskoj ulici: nestalo g. 1865./6. i Bakačevih vrata.

Kao svako nestvaralačko doba tako je i ovo počelo da traži uzore u prošlosti, u historijskim stilovima. Kad već samo ne umije da stvara, ono traži, što će kopirati. Tu nastaje ono krivo shvaćanje stila, kao da stil nije sa svojim vremenom tako povezan, da ga nikoje drugo vrijeme ne može kopirati, jer u njemu je sadržana sva bit samo onoga vremena. Ta će kriva zamisao sada zavladati srednjom Evropom i počiniti silu zla i kod nas. Tada se »otkrio« romanski stil, ili bolje nešto, što su držali tim stilom. Uzor je: bečka Altlerchenfelderkirche od Müllera. Kasnije će za čas zavladati manija za gotskim. Votivna crkva u Beču. Pa to utječe i na nas. I kad je došla renesansa kao uzor, postaje ričet gotov. Za decenije.

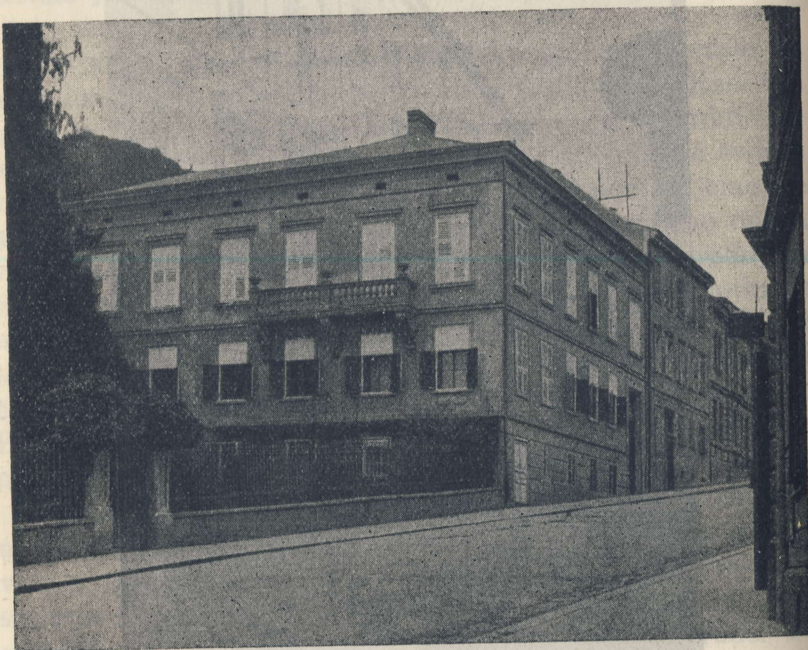
Već se onda opažalo, da je bolnica na Jelačićevom trgu nezgodna. G. 1855.—1859. sagrade novu bolnicu, daleko vani... Ali se pokazalo, da ta zgrada nije za bolnicu, pa smjeste u nju tvornicu duhana. A od g. 1882. tamo *je sveučilište*... Malo neobičan historijat sveučilišne zgrade. To je takav primjer onog neoromanskog stila, u kom nema baš ništa romanskog! Ali ipak ima ta zgrada svoju dušu: prostrane plohe prekidaju neznatni ornamenti, u kojima dominira polukrug. Tako je i Petrova crkva iz 18. vijeka dobila svoju romansku formu g. 1857. Za primjer privatnih kuća toga vremena navest ću tri građevine. U Ilici, br. 42. stoji do starog hotela Royala kuća, koju je pekar Andrija Majcen sagradio 1860. Bogata kuća s obiljem velikih prostorija, danas ponešto pregrađena. Vanjština još veoma pomno izrađena sa pilastrima i veoma bogatim vijencima; tu nema još one sušičavosti, što je vidimo u susjednoj, Aleksandrovoj, nešto kasnije izgrađenoj kući, pa u osobito značajnoj Nikolićevoj u Nikolićevoj ulici br. 10, koja je sagrađena 1860. Ta trokatnica, određena za carinaru i skladište duhana, — vlasnik je tek naknadno dobio građevnu dozvolu od »graditeljskog i vatrogasiteljnog odbora« —

ZAGREB 1860.
U sredini karakteristična kuća N. Nikolića, građena 1860. za carinaru i spremište duhana.

pokazuje fasadu s uzanim pilastrima, vijencima i do prozora svakojakim ornamentima: u donjem se dijelu pokazuje već pritajena rustika. U ovo doba pada izgradnja stare realke na Griču 1862./3., a još će se pokazivati taj način u gradnjama kasnijih godina. Potkraj tog razdoblja moramo istaći još jednu građevinu. Tamo, gdje je kod Streljačke ulice

nekada prestajala Lovačka, a počimala Mesnička, stajale su dvije kućice, zalazeći daleko u cestu: možda ostaci starih vrata. Te je kupio Guido Pongratz, te je 1865./6. dao izvesti — dijelom na starim gradskim zidovima — novu kuću br. 23, a izveo je zagrebački graditelj J. Jambrišak. Dva kata i dijelom prizemlje. Stanovi sa prostranim sobama, dobrih

1865. ZAGREB, MESNIČKA ULICA.
Kuća Pongratz; sagradio zagrebački graditelj Jambrišak.

razmjera, vanjština naskroz jednostavna bez ikakvih ornamenata; na južnoj strani balkon. Kasnije je k zapadu produžena, a s tim skladnost ponešto smanjena.

U to doba dobivamo i prvu katastralnu mapu grada Zagreba. Fotografija snimljena tada sa Prilaza pokazuje grad, koji svršava s Ilicom: u tadašnjoj Savskoj cesti, današnjoj Frankopanskoj nema s desna gotovo ništa. Izvrsno nam prikazuje Gornji Grad risarija Franje Maticke,

posvećena Šokčeviću, koja prikazuje grad iz zračne perspektive. A još je bolji vanredno fini akvarel tadašnjega realca Gjure Fridricha, kasnijega profesora risanja, koji pokazuje pogled na grad sa prozora realke. Vidimo krovove starih iličkih kuća; Gundulićeve ulice još nema, nešto se kućica niže u Samostanskoj, pa Nikolićevoj, a daleko vani

ZAGREB 1864.
Pogled na Donji Grad sa stare realke. Daleko u pozadini stara plinara, na desno današnje sveučilište. Gundulićeve ulice još nema. Marovska ulica u zametku. Akvarel † Gj. Fridrika, tada realca, kasnijega profesora.

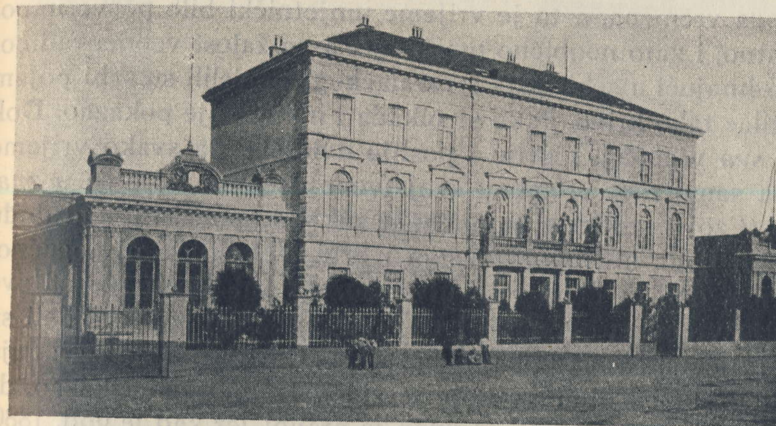
stoje zgrade prve plinare, što je sagradila augsburška firma. To je bio Zagreb g. 1864.!

Nekako oko g. 1866. prestaje onaj stari Zagreb, Zagreb Maksimilijana Vrhovca, Ljudevita Gaja i Bana Jelačića, mada i do danas ostade nešto od njihova duha u drevnom Gornjem Gradu! Došlo je sasma drugo doba, sasma drugih pogleda i druge duše. Nekakov je čudni osjećaj nastao u

tadašnjih Zagrepčana: oni se osjetili kao stanovnici velikoga grada, pa se baš te godine osjetilo, da je dosadašnji grad za njih premalen, da ga treba proširiti. I tu postaje za pravo onaj *drugi Zagreb*, koji se razvija do god. 1900. ili zapravo do poslije rata, kad uz ovaj nastade i *treći* Zagreb! Politički će odnošaj biti skorom nagodbom za sve to vrijeme ustaljen, ta to sve ni ne znači dalje drugo, no borba protiv nagodbe i njenoga kršenja. Imena Ivan Mažuranić, Levin Rauch, Lad. Pejacsevich, pa Dragutin Khuen-Héderváry imena su vlastodržaca, imena su, koja znače, kao nikada, povijest Zagreba i cijele Hrvatske!

Želja za višim, za većim sjajem pokazala se već g. 1864., kad su Zagrepčani kanili na Štrosmajerovoj promenadi uz Dverce načiniti nove banske dvore, ali do toga nikad nije došlo, premda su nacrti bili priređeni. Na staroj Harmici, odslije Jelačićevom trgu, podiže se 17. prosinca god. 1866. spomenik banu, remek djelo Fernkornovo. Kao da tako uvodi novi naraštaj svečano u novo doba! Iste se godine otvara i nova ulica k jugu, ulica Marije Valerije, danas Štrosmajerova do stare Sirkovice, kasnijeg Novog Trga, a od 26. studenoga 1866. Zrinjskog trga. Kroz decenije su na djelu novi ljudi, većinom stranci, od kojih je graditelj Franjo Klein svakako najznatniji. Iste se godine poče sa gradnjom *židovskoga hrama* u novoj ulici, za 120.000 for. u maurskom slogu; iste se godine ruši stara crkva sv. Margarete, da se tamo sagradi današnja *parohijalna crkva pravoslavnih*. Na trgu su k jugu tu još većim dijelom stajale kuće sve do 1897., kad je tamo nastao Preradovićev trg. God. 1867. gradi F. Klein onu polukružnu kuću na uglu *Mesničke*, u kojoj se prvi put vidi očita imitacija renesanse, sa bezbrojnim pilastrima i zabatićima: ta pseudorenesansa postaje sa suhom šablonom despot u profanoj arhitekturi. Na mjestu starije kuće gradi se hotel *k »Caru Austrijanskom«* (uz hotel »k ugar. kruni«, danas pregrađeni »Grand Hotel«). Pred kratko je vrijeme nestalo te zanimljive fasade, gdje su se pomiješali ostaci onog pseudoromanskog sa t. zv. maurskim i sa renesansom. Ubrzo se izgradila današnja

Štrosmajerova ulica, tu je zanimljiva *kuća dra. Jos. Franka* uz židovski hram sa fasadom, pretrpanom sićušnim ornamentima. Današnja *Singerova palača* na uglu Jelačićeva trga djelo je iz god. 1871.; kod nedavne je restauracije odstranjeno na vagone figura i vaza, taj »renesanski« nakit! God. 1871. nastala je na Preradovićevom trgu, tada daleko vani, kuća *Siebenscheinova*, djelo F. Kleina, sa nešto venecijanske primjese. Sad nastaje i Gundulićeva ulica, u kojoj se 1875.

1878. ZAGREB, PALAČA »GOSPODARSKOG DRUŠTVA«.
Sagradio F. Klein. Danas nagrđena povišenjem za 1 sprat.

gradi *Glazbeni zavod*, koji je dvadeset godina kasnije proširen sa onom nemilo pretrpanom zgradom. Te godine gradi grad svoju *prvu školu na Kaptolu*, nešto neprijatnu jednokatnicu, nakon što je nestalo Sjevernih vrata kaptolskih. God. 1871./2. sagrađena je ogromna *Kukovićeva kuća*, koja je riješila u ono doba stanarinsko pitanje, budući da je uređenjem nove vlade nastala velika oskudica u stanovima. Franjo je Klein sagradio 1878. svoju, valjda najbolju gradnju: zgradu *Gospodarskog Društva* na tadašnjem Sajmištu, gdje je do god. 1890. prodavana stoka i sijeno! To je bio jednostavan, otmjen dom, na dva kata: samo su nad ulaznim balkonom postavljene četiri figure; dva su pokrajna pavi-

ljona, određena za prodavaone i izložbe malo više ornamen=
tirana.
U to doba dolaze u Zagreb dva čovjeka, koji su, pred=
stavnici svoga doba, djelovali u Zagrebu i Hrvatskoj kroz
decenije. Danas, kad je to vrijeme prošlo, možemo mirnije
o njima suditi: pa kao što je djelovanje Bartola Felbingera
u prvoj polovici 19. vijeka bilo blagotvorno, tako je djelo=
vanje baruna *Fridrika Schmidta* i njegovoga emisara *Her=
mana Bolléa* bilo katastrofalno. Oni su, rekoh, čisto djeca
svoga vremena, a to je vrijeme umjetnički bilo posve impo=
tentno, i zato neobično umišljeno, a na žalost veoma radino!
Ne imajući u sebi ništa stvaralačkog, zamislili su sebi pojam
»stila« tako krivo, kako se nikada i nigdje nije pokazao. Dok
su *sva* vremena i prije i poslije uvidjela, da svako vrijeme
ima samo tom vremenu svojstvene osebine, koje se u *zna=
nosti* zovu stilom, i ne mogu se nikako oponašati, kad dođu
drugi ljudi, s drugom dušom i drugim tehničkim mogućno=
stima, ovo je doba sebi utvaralo, da oni mogu sve stilove
sviju vremena oponašati! Upravo zanosnim poletom dali su
se Nijemci onoga doba na posao, da dovrše zapelu izgradnju
katedrale u Kölnu, za koju je židov Heine rugom kazao, da
je nikad ne će izvesti, pa imao je pravo! Jer kad je god. 1880.
bio taj dom izgrađen, a to je bio kolosalan rad, uvidjeli su
sami Nijemci, da su vrijednu stvar obezvrijedili! I ne samo
što taj spomenik propade, već se mnogo drugih tako iz=
restauriralo, da je njihova vrijednost nemilice smanjena. No
bogatoj je Njemačkoj još dosta toga ostalo. Sve je to novo
tek puka skupocjena imitacija i kopija: nestalo je odavna
stvaralačke gotike. Ali tada je to bila moda: Schmidt je na=
čirio bezbrojne planove, a što je god restaurirao, izgubilo je
svoju vrijednost: i drevni dom u Pečuhu i Karlov Tyn u
Češkoj. Kod nas je bilo još tragičnije: mi smo imali tek ne=
koliko spomenika, pa su i ti postali bezvrijedni. Bezvrijedni
uz golemi napor i trošak! Ali što je vrijeme skrivilo, to se
ne može njima u grijeh upisati, nu *njihova lična krivnja leži
u tom, što su oni u svom »Grössenwahnu« radili i dalje
jednako, kao da se nije ništa dogodilo, radili su i dalje, kad*

ZAGREB 1862.
Markov trg sa stupom i još ne »restauriranom« Markovom crkvom.

je već cijeli svijet vidio, da se pošlo krivim putem. Dizali se i protesti protiv takova barbarluka, ali oni su, vjerujući u nepogrešivu supremaciju svoje germanske kulture, prelazili prezirom preko svih tih izjava bistrookih naših ljudi. A pogotovo je nesreća bila, da je u njih osjećaj za pravu umjetnost bio neznatan, dȁ u Bolléa gotovo nikakov, pa su nemilosrdno utamanili sijaset vrijednih djela naših predaka, da ih zamijene svojim posve neumjetničkim tvorevinama.

Ovaj je sud možda oštar, ali preblag kad se progleda rezultat njihova rada. Najprije dođe na red *drevna Markova crkva.* Ta je tijekom vremena mnogo pretrpjela: sam biskup Paxy htjede je porušiti, nju, u kojoj su se toliki važni događaji naše historije završavali! Car Josip II. sam je zapriječio po drugi put njeno rušenje, a Maksimilijan Vrhovec po treći put god. 1806., kad je zatražio, da se prije sagradi nova na Harmici. Dȁ i god. 1875. digli se glasovi, da je šteta svakog krajcara za njen opravak! Schmidt dođe sam u Zagreb i preuze stvaranje nacrta za restauraciju; tu je održao dapače i nekoliko predavanja, u kojima je Zagrepčanima obećavao, kako će on restaurirati crkvu u *negermanskom, skroz nacionalnom smislu!!* Koliko arogancije u tom obećanju! »Vijenac« je god. 1875. donio sliku te restauracije, pa tko prispodobi staro stanje s ovom lakrdijom, mora doći do spoznaje, da je ta restauracija i zamišljena i provedena skroz neumjetnički i loše. Naročito je loše zamišljena obnova tornja, do koje na sreću nije ni došlo. Zato je sve drugo po receptu onog vremena provedeno: svuda neistinska gotizacija, a najjadniji je onaj surovo šareni krov, kakvog doista nigdje na svijetu nema. Tako je crkva dobila sasma drugi, lažni karakter, te je nakon potresa 29. X. 1882. opet predana bogoslužju. (V. »Vijenac« g. 1875. br. 52, — 1876. br. 21., 36. — 1878. br. 24. — Vijestnik Društva inž. i arhitekta, 1886. br. 44.)

U to je doba priredio Schmidt i nacrt za palaču *Jugoslavenske akademije,* koja je imala biti smještena na Griču, do tadanje realke. To je bila nevjerovatno loša, naskroz šablonska građevina, a smještaj joj je bio još gori. (»Vije-

1869. ZAGREB, MARKOV TRG.
U sredini krasan Marijin stup uništen 1869., u pozadini desno stari teatar od god. 1834.

nac« 1876. br. 1.) Nu gradski se oci taj put nisu dali obrlatiti ni od Schmidta, ni od Kršnjavoga, koji je tu osnovu zagovarao, bojeći se, da do gradnje uopće ne će doći. Osjećali su, da ta zgrada ne spada više u stari Zagreb, već u novi, pa su tražili novi plan za zgradu na tada pustom Zrinjskom trgu. I tako učini Schmidt daleko bolju osnovu, pa se Akademija gradila 1878./9. s troškom od 240.000 for., a za popravak se poslije potresa potrošilo još daljnjih 14.000 for.

Još se godine 1875. zasnovala *restauracija naše katedrale*, spomenika, koji je spadao među najinteresantnije gotske spomenike uopće, te se spominjao kao osobitost u svim važnijim djelima. Kardinal Mihalovich, slabašni nasljednik velikog Haulika, ipak je još 1873. zatražio u prelata Sebastijana Brunnera mišljenje o provedbi restauracije, ali se na žalost nije tako uradilo, već je golemi autoritet Schmidtov prevladao. I tako dade Schmidt u svojoj fabrici planova u Beču izraditi osnove za restauraciju sasvim šablonski po receptu Kölnskom. Nema sumnje da je stara katedrala trebala popravka, da je u njoj mnogo toga bilo trulo, skrpareno, ali je ona bila u svemu časna i krasna građevina, puna pravih umjetnina baroknoga doba, koje je dakako također nemilosrdno izbacivalo prijašnje umjetnine, da tamo postavi *svoje*, bolje! A sada je nesposobno doba umišljalo sebi, da će ono moći obnoviti minulu, davno minulu gotiku! To je doba, kad se barok prezirao, glavni govornik onoga doba Iso Kršnjavi nije ga uopće smatrao umjetnošću, dok je o onim lakrdijama Bollé-ovim pisao u »Vijencu« 1881. članak: O kućama gotskoga sloga u Zagrebu, preporučujući te igrarije, koje s gotikom nemaju baš ništa zajedničko! Ta mi smo u doba, kad su izmislili one Steinbaukastene kao igračke za djecu, u doba, kad je staro pokućtvo išlo na tavane ili u vatru, a sobe se krcale onim »altdeutsch« ropotarijom, bijednim fabričkim kopijama starih renesanskih komada! Mi smo u doba, kad je ženska nošnja bila od iskona svijeta najstrašnija, naše su dame hodale tada kao osedlane dvogrbe deve. Ali taj je novi Zagreb tražio tada samo goleme, nakinđurene palače, nakita na sve strane, sve

neke lažne kulise. Tako se to i sada zbiva slično tamo, gdje se pomanjkanje svakog umjetničkog osjećanja hoće prikriti gomilanjem suludih dekoracija.

Tako je bilo vrijeme, koje se arogantno drznulo »popraviti« staru, istinsku katedralu, govoreći, da novi Zagreb treba i novu crkvu. To je bilo istinito, tek je trebalo doista novu sagraditi, a staru tek popraviti. Još se na fotografiji od g. 1880. vidi dominantan položaj stare katedrale — posljednji put!

I restauracija započe g. 1878. s velikom pompom: na dan pedesetgodišnjice kralja Franje Josipa I. Nije se još mnogo uradilo, kad 9. studenoga 1880. u 7 i pol sati u jutro *strese veliki potres* gradom i okolicom. Zagreb je tada bio grad od 28.268 stanovnika.

Zagreb je protrnuo. Činilo se to groznim zlom, a danas se taj potres ne smatra nikako katastrofalnim, otkako smo preživjeli Messinu i St. Pierre. Postradao i nije gotovo nitko, a osim par trulih zidova i trošnih kuća nije se srušilo ništa. U katedrali se srušio nevaljali svod u svetištu, koji bi se i onako odstranio — Schmidt ga nije ni snimio u svojim snimkama, — nešto svoda u lađi — i to je bilo sve! Potres je bio izvrstan impulz za obnovu grada, memento, da treba sve solidnije izvoditi. To se odslije i činilo. Ali na nesreću baš su oni ljudi bili sada na djelu, koji su najmanje imali prava, da dadu direktivu za obnovu, jer niti su imali osjećaja za umjetnost, niti pijeteta prema vrijednoj starini, a kao tuđinci nikakova osjećaja za našu prošlost. Zato su i mogli onako bez srca gospodariti, kako se u svojoj domovini nikada ne bi usudili. Schmidt je nasadio nove tornjeve, nasadio fijale, promijenio sakristiju, ali je ostavio stari portal, ostavio biskupsku bogomolju i mali kor, zadržao ne samo onaj spojni hodnik do crkve, što ga je biskup Šimun Bratulić dao učiniti, već i onaj značajni otpornjak od dvora do crkve. Bollé je sve to odbacio, pa dodao one zabate i postavio novi bezvrijedni portal. A kako je to izvedeno, o tom se može svatko uvjeriti, tko danas pogleda izjedene kamenove fijala i tornjeva, koji se ljetos opraviše golemim

troškom, a šaljivi apologeta ustvrdi u jednom listu, da to čine posjetnici, odbijajući ključevima kamenje!

Još je gora barbarizacija nutarnjosti. Sve spomenploče naših velikih biskupa i drugih vrijednih ljudi budu bačene na smetište, oltari, za koje je prelat Brunner napisao, da im nigdje nije para našao, odstranjeni: dijelom uništeni (18 komada, od ovih 12 komada prvoklasnih djela), pa zamijenjeni prostom sajamskom robom. A posvemašnji dokumenat o nepoznavanju principa gotike dade god. 1906., kad se porušila jedinstvena ograda pred crkvom. I to u doba, kad su drugdje već tako daleko spoznali istinu, da su počeli gotske crkve opet okružavati kućama, jer gotski hram niče iz sredine kuća, tako, da korakom dođeš od ljudskog doma do božje kuće, a nikad je ni s jedne strane ne vidiš posvema. To nije skrivio Kršnjavi, već je to krivnja Hermana Bolléa, kako svjedoči njegov nacrt, koji su radi strahote ipak obustavili, pa stoji kao potvrda ovim novodima već dvadeset godina onako nedokrajčen.

Jednako je izvedena i restauracija *fratarske crkve na Kaptolu*. Upravo je ironija, kad je prigodom posvete te crkve izdana knjižica, u kojoj se uporedo prikazalo staro i novo stanje. To bi imala biti uzor knjiga za uputu, kako se nikada ne smije raditi. Posve je nestalo stare *grkokatoličke crkve* u Gospodskoj ulici: mjesto klasicističke zgrade iz god. 1831. sagradi Bollé neku tobože bizantsku građevinu, koja onamo spada kao šaka na oko. I protestanti dobiše tada Bolléovsku crkvu: onu bijednu, ledenu bogomolju, u kojoj se skoncentrirala sva studen graditelja. (1882./3.) No na žalost nije se to zbivalo samo u Zagrebu: stare su crkve u Križevcima, Iloku (nesmiljeno!), Pakracu, pa Mariji Bistrici posve iznakažene; osobito je ova potonja, nekada prava zagorska »biškupija«, postala posve tuđinska mješavina. Kako su se tada pravile nove crkve, vidimo onu nelijepu i nepraktičnu u Dugom selu, načinjenu po uzorku u Klasen: Kirchenbau, str. 1334. Kirche zu Bernsfelden od arh. Cadena! Na sreću nije izvedena restauracija crkve na Trsatu, jer bi po Bolléovom planu postala magazin.

U privatnoj je arhitekturi posve prevladala t. zv. renesansa: kad se izgrađivao Prilaz, Ilica, Frankopanska ulica, i t. d., pa Zrinjski trg, Sveučilišni, danas Wilsonov trg i Jelačićev trg, posagrađeno je na stotine kuća drugoga Zagreba. Ima tu i boljih i vrlo dobrih i loših radova, a istaći ću najmarkantnije. Zrinjski je trg dobio 1878./9. renesansnu palaču Dragana bar. Vranicanija, danas svojina Franco-Serb banke sa stupovima, karijatidama, rustikom, sve u veliko zamišljeno, a sve tek kulisa. U najteže ratno vrijeme dao ju je urediti vojni liferant Hafner s troškom teških milijuna nevjerovatno raskošno mramorom itd. Novogradnja je stajala

1890. ZAGREB S ISTOKA.
Na desno katedrala u opravku, pod njom ugao Jurišićeve i Draškovićeve ulice.

156.000 forinta, a planovi su priopćeni u »Vijestima društva inžinira i arhitekta« od g. 1880. U isto doba nastaje i druga takova palača, danas vlasništvo »Save« osiguravajućeg društva, pa zgrada sudbenoga stola, koja je stojala 167.000 for., a za onu nelijepu fasadu pošlo se u Graz k arh. Leuffu! Poslije je 1892. sagrađen novi kolodvor i do 1897. bio je Zrinjski, Akademički i trg Franje Josipa izgrađen gotovo posve: Matica je Hrvatska sagradila svoju palaču g. 1886. i 1891., Starčevićev dom nastade 1895. Bukovčeva 1897./8., a posljednja je bila palača Hipotekarne banke na Zrinjskom trgu, na mjestu jednog dijela stare Petrinjske vojarne. Današnji je Seljački dom — ironija sudbine! — dao graditi

Ljudevit Vranicani po osnovama bečkoga arhitekta Otta Hoffera za 140.000 forinta: jcš vidim na balkonu biskupa Štrosmajera, kad je zahvaljivao za bakljadu, što mu je pri= rediše, kad je došao k otvorenju svoje galerije! U Gornjem se gradu malo gradilo: tu se najjače izmijenila Jurjevska ulica. God. 1882. sagradi tvrtka Grahor i Klein palaču Prve Hrv. Štedionice tamo uz Felbingerovu kuću br. 32., u kojoj je bila neko vrijeme i Štedionica. Na tom je mjestu stajala nekada bolnica, koju još bilježi Szeman na svojoj slici 1822. Kasnije je tu bio hotel Gradu Beču. To je velika gradnja, sa stražnjim dijelom do Kožarske ulice, svakako jedna od boljih građevina onoga doba. Tada poče obnova Jelačićeva trga, gdje je južna i istočna strana bila već izgrađena, dok je na sjevernoj stajao valjda od vjekova nepromijenjen niz starinskih kućica. Prva je nastala kuća Wasserthalova god. 1882., a god. 1884. Pongratzova (Assigurazioni Gene= rali), koju je izveo posve neskladno Bollé. Izgradnja je trajala dugo: blažena je secesija podala kuću Radovu i posljednu Popovićevu. God. 1888. kod dolaska nesretnoga kraljevića Rudolfa bile su one kućice do Wasserthala poru= šene, pa su daskama ogradili užasan pogled na zaleđe, kuda je tada tekao potok Medvešćak. Na mjestu starog hotela »K trim gavranima« podigla je secesija svoju najznačajniju kuću, Elsafluid dom, koji sada nakon nešto više od 20 godina nestaje. U to je vrijeme do 1902. izgrađena gotovo sasma bliza Jurišićeva ulica, koja se kasnije morala za gotovo dva metra sniziti: onda je tekao uz tramvajsku prugu otvoren Medvešćak, a dno je njegova korita bilo mjestimice više od razine današnje ulice! Još će se mnogi sjećati, kako se tu stubama i usponom uzlazilo i silazilo do pločnika. Posljednje su tu velike građevine pošta, u nekakvom madžarskom Attila stilu i zgrada Austrougarske banke. Produženjem Palmotićeve ulice taj se kraj najjače izmi= jenio.

Potkraj se stoljeća Zagreb na sve strane proširio: uz samostan Magdalenka na Josipovcu, koji je 1880. sagrađen u nevjerojatnoj mršavosti, nanizale se već pomalo vile,

koje se počelo ubrzo umnažati. Lijep primjer nagrđi= vanja kuće dogradnjom daje Stankovićeva kuća na Jela= čićevom trgu, koja je bila skladna dvokatnica, pa je izgrad= njom trećeg kata, nešto prije potresa, postala odurna kalupa. Tako je bivalo na sve strane. Nešto osobito značajno n ie tu izvedeno, pa i u kasnija vremena, kad je sve provrvilo, našlo se tek par lijepo i praktično izgrađenih vila.

ZAGREB, JELAČIĆEV TRG PREMA SJEVERU.
Kuća nekad Popovićeva, posljednja veća secesijska zgrada, do nje Radova, pa neorenesanska iz godine 1889.

Pred nama su vanredne fotografije Zagreba, snimljene s tornja sv. Stjepana ravno pred 30 godina, 1897./8., dakle potkraj 19. vijeka. Prema jugu gledajući vidimo već gotovo izgrađen Zrinjski trg i susjedne trgove: baš se podiže tamo umjetnički paviljon, nekad zgrada Hrvatske i Slavonije na milenijskoj izložbi 1896. u Budimpešti. Još nema Mihano= vićeve ulice, nema donjeg dijela Gajeve, nema Starče= vićevog trga, nema Mažuranićevog trga, gdje se tek dižu

tri kuće! Nova gimnazija izgrađena po planovima arhitekta — iz Berlina! Iza tvornice duhana, sagrađene g. 1881. u stilu renesanskog palazza, sve je prazno, nema ni »Samoborca«! Još stoji dakako stara plinara, a sav je prostor između bolnice i kuće pravosl. općine ispražnjen, da se

1897. ZAGREB. DANAŠNJI PRERADOVIĆEV TRG
na kojem stoje još kuće južno od pravoslavne crkve.

otpočne s gradnjom nove palače Prve Hrv. Štedionice i kuća u novoj ulici baruna Eduarda Jelačića, štedljivca, koji je to zemljište ostavio Hrvatima, a hotel »k ugar. kruni« braći Madžarima. Nema još ni kazališne kavane ni južne strane Marovske ulice, gdje danas stoje gradnje Kovačićeve i kuća Kaline. Gornji je grad ostao prilično nepromijenjen, a Ribnjak je još posve neizgrađen; nema još ni regulacije Medvešćaka, ni nove ulice paralelne s Novom Vesi, što je onda izvedeno za načelnika Adolfa Mošinskoga do 1902.

Te su praznine ostale narednoj epohi do 1914., da ih izvede. A to razdoblje počinje *sa secesijom.* To je mlad i buran pokret, koji je bio potreban, da se slomi beskrajna repeticija šablonske pseudorenesanse i pseudogotike, da se svijet opet sjeti, da nije dosta po kojekakovim knjigama raditi po uzorcima, već da treba iz svoje nutrine *stvarati.* Kao svaki mladi revolucionarni pokret bila je i secesija suviše preuzetna, odbacila je sve, što je našla, a tražila apsolutno novo, što je samo tom vremenu sopstveno. Svuda je trebalo izbrisati svaku tradiciju, i u literaturi i u umjetnosti, i postaviti svoje. Geslo je bilo: »Der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit!« U Zagrebu je ta mlada »Moderna« imala već god. 1898. svoju prvu secesionističku izložbu. Osobito se usprotivila dotadašnjim ornamentima, pa je potražila uzore za sebe ne više u grčko-rimskoj antiki, već u orijentalnih naroda, naročito u Egiptu. Tako se stvorio onaj kaos čudnih ornamenata, koji je potekao od kovina: svuda nekakove bizarne forme, poput »crknutih zmija«. I u nošnji su zatražene goleme reforme, pa donekle i provedene: svakako napredak. U kuće i Evrope i Amerike (izložba u St. Louisu!) uvuklo se novo secesionističko pokućtvo, koje je već odavno postalo smiješno i posve — nepraktično! U arhitekturi donijela je ta secesionistička sloboda svakojakih čudesa, zatražila veću intimnost prostorija za stanovanje, otklonila one dosadne, šablonske tlocrte, pa tražila svuda svijetla, zraka i vode! Usprotivila se onoj ukočenoj uniformiranosti fasadâ, ali se nije ustručavala natrpati svoje zmijolike oblike kao ornamente. Zatražila kategorički istinitost, otklanjala one lažne rustika-fasade od morta.

To je doba potrajalo u svome mlađahnom bjesnilu jedva deset godina; to je doba izgradilo one praznine našega drugog Zagreba. Ono je svoju zadaću ispunilo davno prije rata i pomoglo novom vremenu, da dođe do stvaralačke jednostavnosti na svakom polju. Mnoga je zasada ostala za sva vremena utvrđena, umjetnik arhitekt dobio je pravo svoje natrag, što su mu ga kojekakovi baucajhneri bili preoteli. U Zagrebu nije pokojna secesija počinila mnogo kvara.

ZAGREB, JELAČIĆEV TRG PREMA ZAPADU.

Otvara se pogled na Ilicu, s desna povišenjem unakažena nekad Stankovićeva kuća, na lijevo stara bolnica, u pozadini Prva Hrvatska Štedionica. Na lijevo od bolnice kuća Hatzova (»Velika kavana«), te Pristerova, obje iz god. 1828./9. pa današnja Singerova iz god. 1871. (prije restauracije). Na desno kuća Pongratzova (Bollé 1884.), pa secesijonistička Popovićeva i Radova.

Ona je ispunila one praznine, što su prije spomenute, pa je tu stvoreno dosta lijepih građevina, gdje su oni bizarni ornamenti bili sasvim sporedni i neznatni. Od važnijih zgrada nastaje tada spomenuta već palača Prve Hrv. Štedionice (1899.), sa onim morem ornamenata, koje su nedavno na vagone poskidali i tim dali zgradi sasvim pristojan izgled. Šteta, da se ne mogu odstraniti one naskroz suvišne nelijepe kupule, koje vidimo jedino iz Gornjega Grada! God. 1905./6. nastaje na mjestu stare Hönigsbergove kuće, koju je u pedesetim godinama sagradio tesar Sparhakel, zgrada Centralne banke s kavanom »Korzo«, od 1903. gradi se onaj dio, gdje je sagrađena komora i današnji etnografski muzej, pa jogunasto šarena kuća pećara Kalline, te kazališna kavana. Eto, baš u sadašnje dane nestaje najmarkantnije fasade Elsa fluid doma, stružu se ornamenti s bivše Pečićeve apoteke, a posljednja je velika secesionistička gradnja kuće Popovićeve, koja s nakitom tamnih brončanih vijenaca na mramornoj ploči i onako podsjeća na Partezettel! Ali mladi se uskoro evolucionirali posvuda, pa i kod nas, jer su postali — stariji. U to doba pada djelovanje najdarovitijega, na žalost prerano preminuloga *Viktora Kovačića.* Nije bio nikakav stvaralački titan, ali čovjek veoma finog osjećaja za harmoniju i ljepotu, čovjek, koji je prvi osjetio, da je prava ljepota samo u praktičnosti i jednostavnosti. I on je počeo kao đak Otta Wagnera sa secesijom, tražio cijeli život svoje puteve, koji su ga konačno doveli do monumentalnosti Schinkelove! Kao malo koji umio je *stvoriti* prostor, zgodno ga urediti, podati mu pripadajući karakter, radilo se tu o sobi, o javnom trgu ili o crkvenom prostoru. Već je za rana pošao putem te jednostavnosti, izbjegavajući svaki suvišni ornamenat. To je uradio kod svojih kuća u Marovskoj ulici, to kod monumentalnog riješenja reguliranja Kaptola, gdje je pokazao da osjeća ispravno zahtjeve gotike, ispravno značenje trga! Nažalost: taj je projekt za uvijek propao! Stvarajući crkvu sv. Blaža pošao je putem dalekim od svake pseudogotike. Pa je stvorio, naslonivši se na uzore ravennatske *svoju* građevinu, koja je žalibože ostala nedovršena! Osnivajući

potkraj života burzu zagledao se u rad Schinkelov: iznutra i izvana golema jednostavnost, a svuda najveći sklad! Ravno stotinu godina nakon Felbingerove prigradnje današnjoj Jelačićevoj palači diže se opet velebna palača sa monumentalnim stupovima na pročelju: od jednostavnosti preko dugog vrludanja opet do jednostavnosti! Uz to nalazimo sijaset većih i manjih kuća s udobnim prostorijama, gdje je svaka i najmanja stvar od kvake do stepenicâ promišljena i određena.

ZAGREB U TRIDESETIM GODINAMA 19. STOLJEĆA.
Kuća dr. E. Franka. Sagradio V. Kovačić 1914. Početak novog doba.

Pa da završim. S današnjim Wilsonovim trgom. Tu se gradilo preko pola stoljeća. Sveučilište iz g. 1859. renesansističke »Narodne Novine« od Kuna Weidmana, 1893., Bolleova Obrtna škola u njemačkoj renesansi 1889., Kolo i Sokol 1883., Učiteljski dom 1890., Gospodarsko Društvo 1878., pa secesionistička kazališna kavana, koju su pred par godina posve izmijenili, pa šablonski teatar Fellnera i Hellmera iz god. 1895. Tik pred rat stupi u to kolo naša najljepša privatna građevina: *nekadašnja Frankova kuća.* To je kulturna

kuća na osvitu novog doba: u nutrini svuda vedrina, svijetlo, udobno bez lažnog komfora, vanjština uza svu ozbiljnost i mirnoću neobično harmonična: nema ni jednog dijela, koji bi tu harmoniju mutio! Krov se nadvio daleko van kuće, kao da je štiti, stupići su odijelili treći kat — zastarjeli građevni propisi priječe danas silno rad umjetnika — na uglovima po jedan balkon; svuda se jako ističe ploha, a nigdje monotonije.

A tada dođe rat i stubokom sve izmijeni. Sve je došlo drukčije nego se očekivalo. I drugi Zagreb postade daleko pretijesan, u moru se krvi rodio novi svijet, svijet, za koji je trebalo stvoriti treći Zagreb. I taj se stvorio, i stvara se. Dakako mnogo toga tek na brzu ruku: nije bilo vremena za duga razmišljanja, kad je trebalo za tisuće stvoriti novi krov. A u onom, što je našao otprije, našao je uzor za svoj rad, za nove, ogromne probleme, koje novo doba donosi. Opravdana je nada, da će se ti sretno riješiti, ako budu gigantska sredstva nove tehnike u rukama rođenih umjetnika.

M. NEHAJEV

JUBILEJ

I.

JEDAN od posljednjih dana mjeseca kolovoza g. 192* bio je u Zagrebu veoma vruć i zagušljiv. Zapara ulice pod večer je nesnosna; opeke kuća kao da su istom izvađene iz vatre; oblačno nebo sluti na kišu. Ali nje još nema — težak se zrak vuče nad ugrijanim asfaltom, i sama stabla kao da umiru od žeđe u svojim nepomičnim, ispaljenim krošnjama. Čist je lahor nekud pobjegao u visine — grad je sav zavit u maglicu svih mogućih životinjskih zadaha i isparivanja. Najgore je na kolodvoru, gdje se u hodnike, restauracije i perone, rekao bih, slegao znoj cijeloga dana.

Slavonski vlak imao znatno zakašnjenje. Nosači, čekaoci i vozari vrzu se nezadovoljno u vrevi, koja odiše smradom i dosadom. Na peronu poput pospanih muha zastaju muškarci i žene, slabi od umora i nervoznosti. Napokon, poslije čitavog sata iščekivanja, lokomotiva prohuji prugom, i sama sva prašna i znojna od mučnog popodneva ljeta. Iz zasopljenog vlaka ispadoše putnici, još zamazaniji od čekalaca. Svatko se gura prema izlazu, da što prije pobjegne iz uzanog kupea i potraži odaha u predvečerju, koje je pored sve svoje mlake topline snošljivije od guste i muzgave atmosfere u vagonima.

Na stepenicama trećega razreda, gotovo posljednji od svih, pojavi se čovjek, gledajući kano u čudu na prazan prostor između tračnica, gdje ga nije dočekao nitko. Na njem su bijele hlače, zgužvane od duga puta, i tanki listerasti modri kaputić, koji je davno negda bio nov. I cipele su od bijeloga platna, ali kao za inat lakoj ljetnoj toaleti na glavi je širok crn pusten šešir ogromna oboda. Taj je šešir obilježio cijelog čovjeka; bit će, misliš, neki putujući umjetnik, glumac ili najmanje slikar. U ruci nosi pled sa svežnjićem robe i prvi mu je posao, da sišavši spusti na zemlju svoj teret i skine šešir, da otare znoj.

Ispod šešira pokaže se lice izvanredne muškaračke ljepote. Crna kravata, vezana po staroj modi unakrst sa dugo spuštenim tracima, davala je tome licu još vidnije izraz nekog starinskog portreta. Oštro rezani nos i dva tamna, a živa oka, sa kratkim crnim brčićima, tek nešto prosijedima, slažu se u fizionomiji, koja se ne zaboravlja. Čovjek dahne i požuri se do izlaza. Kad nosači navale na njegov zavežljaj, stane čas promišljajući, no odmah naznači ime prvog hotela i uputi se ulicom. Hotel je pred nosom — ogromna ga zgrada očito zapanjuje. Kad mu dadu sobu, uzlazi stubama, na čudo dječaka, koji mu otvara lift. Sve su mu kretnje nagle i nemirne; u sobi pere se i presvlači u žurbi. »Rude Lemajić, knjižar« tako se zapisao u popis putnika, dok su portiri sa prikrivenim sumnjama promatrali njegovo odijelo i pled.

Sad već izgleda sasvim drugačije. Obukao je crno odijelo, salonski kaput od onih drugih, koji su se nosili pred dvadesetak godina. Na nogama su crne cipele, a šešir, sada iskefan i prokušan pred zrcalom, daje još veću ozbiljnost toaleti.

Rude Lemajić stigao je večeras na veliku slavu; sa svojim školskim drugovima od prije dvadeset i pet godina proslavit će jubilej mature. Na izlazu iz hotela još se jedamput ogleda u zrcalu halla i zapita pritom, da li je banket u istom lokalu. Dobivši potvrdu, uputi se u grad, nešto smeten u svom kopelanskom odijelu, koje mu je još nesnosnijom činilo vrućinu.

Ali brzo je prestao misliti na sebe. Već kod prvih koraka obuzme ga svega onaj radosni ponos provincijalca Hrvata, koji poslije duga vremena opet vidi, kako napreduje Zagreb. Široki prospekti ulica, parkirani Zrinjevac, nizovi novih

palača i nada sve bilo grada, koji je prešao svoju prvu stotinu tisuća stanovnika, razbujiše — i u ovom tromom predvečerju — njegovo srce. Sav je nekud drugačije, punije disao — i ne brinući se za poglede prolaznika, koji su malo s čudom gledali sasvim u crno odjevena čovjeka, proletio je kroz nekoliko ulica, ustavljajući se pred svakom novom i nepoznatom zgradom. Na prijelazima ulica bio je nesiguran, ali za malo je potpuno upao u gomilu svijeta i istom ga je glad sjetio, da poslije jednog sata brzanja sjedne pred kavanu na Zrinjevcu. Večera je urečena u devet sati i još ima kad. Popivši kavu jedva i zagleda u novine — kakvo li je blaženstvo sjediti tu i gledati ljude, koji se vrzu bez prekida, pratiti auto u brzom njegovu zaokretu, diviti se modrom tramvaju i svrh svega, uživati u tom, da je taj bučni i nepoznati Zagreb poodrastao ovako, a ipak je to onaj isti moj Zagreb, gdje sam ja, Rude Lemajić, probavio najljepše dane mladenačke! Ej, živote, kako li brujiš!

U zanos miješaju se i uspomene. Sjećanjem zabljesnu sasvim nepovezani trenuci — kako je bilo onda, kad je, kao dječak, prvi puta, u kišnoj noći, stigao u Zagreb i poskliznuo se pred samim kolodvorom, vukući svoj kovče, a zureći u zgrade, koje su se činile preogromne njemu, sinu gradića u pokrajini. Pa onda, ona zgrada gimnazije sa gimnastičkom dvoranom, nedoglednom i blještavom, — pa kazalište, katedrala, stari i novi grad! I Fijan, gdje je sad Fijan, sa onim svojim gospodskim glasom! A tek ona stara gazdarica u gornjem gradu i kukavne sobice i jelo u pučkoj kuhinji! Pa demonstracije, Sjeničak, politika i političari! Lijepa je bila mladost — no ovo sad je golemo. Prolazi svijet i nikoga, ama baš nikoga ne poznam! A ženske toalete i muškarci »sigurno kao u Nizzi« — pak ta vreva od kola i pištanje signala — Zagrebe moj, kud si pohrlio tako žurno? Lemajiću se gotovo oči suze od vreve — sve se to križa, splиće — ali je sve voljko, tako voljko!

— Rude, jesi li ti to?

Prvi znanac. Drug iz gimnazije prilazi k njemu i sve veselje, koje Rude osjeća, istresa se u čvrstom rukovanju, u

pitanjima i poklicima — baš je krasno, što smo se našli. Fran je Brodarić, prišavši drug, odvjetnik, visok, u licu podbuhao, elegantan, siguran, no, velegrađanin. Njega se danas Zagreb doimlje samo po teškom i zgusnutom zraku, no Rudina dobra volja prima se i njega, i oni čavrljaju pred kavanom kao da su od posljednjeg susreta prošli dani, a ne godine.

II.

— Meni je danas, kao da sam se probudio. Divno je kod vas u Zagrebu. Ovaj jubilej bio je izvrsna ideja. Dođeš ovako iz svoga gnijezda u Zagreb i grudi ti se šire. Tuj bi se dalo živjeti! — zanosi se usred bujice svojih zapitkivanja Rude.

— Hm, živjet bi se dalo, veliš ti. No već i ja sâm malo poznam ovaj novi Zagreb, a ti ga ne bi poznao nikako. — Brodarić skine svoj cviker i izvadivši rubac stane polagano, žmireći očima, otirati stakla. — A ja ne nalazim, da živimo osobito sjajno.

— Što, ti? Izgledaš mlađi za deset godina od mene, nemaš nijedne sijede kose. Vidi ti se, da ne živiš loše.

— A što li ti, Rude misliš! Slabo ti je para u mene. Zaslužim toliko, da skrpam kraj s krajem; nova su vremena i sa advokacijom valja spajati kojekakve posle i posliće. Idem svake godine par tjedana na put van — lani sam bio u Parizu — to mi je sve.

— Nisi oženjen?

— Gle, ti i ne znaš. Bio sam — rastali smo se. Sad sam sâm, nemam djece — kavana i godišnje putovanje, to mi je sve. A već idu i godine, govorio ti makar šta. Eto ih je već dvadeset i pet prošlo od mature. A ti — imaš djece?

— Četvero!

— Uh, provincija je provincija. Pa kako živiš?

— E, tako. Kod nas je jeftino, dâ se. Da je samo malo više duševnog života —

— Ništa se nisi promijenio, stari moj. Uvijek si još pjesnik. A da li i pjevaš kada?

Lemajić se zacrveni.

— Tako, znaš, gdjekad. Imamo mi u V. i naš listić, pa tu gdjekad malo zapojem satiru o svojim malomještanima. Ali nisu zli naši ljudi, ja nisam dolje nezadovoljan. Znaš, obitelj, žena i djeca, to je mnogo.

Pikolo priđe k stolu i reče »gospodinu doktoru«, da ga gospoda čekaju kao trećega kod preferansa. Brodarić odgovara, da danas ne može, no sutra će kao obično.

— A koliko će nas biti večeras, što misliš?

— Ne znam pravo — objašnjava Brodarić. Nisam bio gotovo ni s kim. Imade nas tu u Zagrebu dosta konškolaraca, no sve se to otuđilo, rasteplo. U moju kavanu ne zalazi nitko, i tako se ni ne nađemo. Ima svaki svoj kut i svoju brigu. Da, nasmijat ćeš se, kad vidiš Petrića — znaš onoga maloga s očalima, koji je sjedio uvijek u prvoj klupi do vrata i držao se silno važno. Prije je bio odvjetnik u D., a sad se preselio u Zagreb. Nabio si takav trbušak, da je širi nego viši; zađe katkad amo u kavanu. A za Brakovića znaš, — oženio se, pala mu sjekira u med. Bio je uvijek gigerl i napokon uspio — uhvatio se udovice iza pokojnoga X. i s njom dobio debelih para. Ne znam, hoće li danas i biti s nama, velik je to gospodin.

— A od profesora, tko je još tu?

— Stari katehet je umro, to valjda znaš. Ja se više i ne sjećam pravo, tko je sve bio upravo na maturi. Pozvali su ih valjda. Nego sad ti je žalosno s penzionircima; bijeda ti je to, da se zastidiš.

Lemajić je slušao spokojan, zaista već nekako starački govor prijateljev i nije se mogao oteti, da iznenada ne počme opet misao, koja ga je zanimala.

— I ti se više ne misliš ženiti?

Brodarić se malo smrkne, ne odgovorivši; no za čas se nasmije.

— Ti si, Rude, zbilja postao purgar. Ta mani! Nemamo li mi u Zagrebu dosta lijepoga svijeta? Pogledaj samo ove, što šeću, a sad nije sezona. Ona tamo u zelenom — šta?

I odvjetnik svrne razgovor na žene i zabave, govoreći sa

tromom ironijom i sad nekako s visoka sa svojim drugom iz mladosti. Lemajić bi radije volio kakvu iskreniju ispovijest; sluti, da Brodarić ima neki teži doživljaj sa ženom i zato mu se ne mili ovaj laki i površni razgovor. No danas je u takovom svečanom raspoloženju, da ga zabavlja i zanima sve. I glazba se eto namjestila u paviljonu — svijetla se nižu — ulica oživljuje po gotovo. Časovi do urečenog doba prolaze neopaženo i poslije kratke šetnje prijatelji su u garderobi hotela i ostavljaju šešire ispred dvorane, iz koje zamnijeva brujanje društva.

— A gle, ti se nisi ni presvukao? Zar ne ćemo svi u crnini? čudi se Rude na ulazu.

— Čemu? Nije toliko važno. Ti si i onako svečan za nas dva.

III.

— O Rude, živio, — dakle si ipak došao! — Zdravo, Rudica! — Servus, Lemajiću! — Bravo, to je lijepo, da si došao!

Za tren sakupio se oko Lemajića i Brodarića čitav krug. Navališe sa pozdravima i pitanjima, — davni se znanci rukuju, neki ga pače i grle. Gotovo svi su tu — Lemajić jedva dospijeva, da se okrene na sve strane i da odgovara u žamoru glasova. Neki sudruzi prilaze kasnije i polaganije (»to ti je aristokracija« — prišapnuo je Rudi Brodaric već pri ulazu) — no opće raspoloženje je živahno još prije večere. Dok kelneri nude pivo, dolaze na red silna sjećanja, slučajne uspomene, ponavljaju se nadimci drugova i profesora od negda, spominje se matura i maturalna večera prije dvadeset i pet godina. Nema Lajića — siromah umro je još u drugoj godini univerze od uboda muhe, nesreća što ćeš. A Spinetić otišao u popove i sad je negdje u Dalmaciji jezuit; bio je uvijek čudak. Krišković je brzojavio, da će doći — možda su ga zadržali njegovi drvarski posli, — u ostalom može još stići večeras, vlakovi uvijek imadu zakašnjenja. A šaljivdžija Lacković, sjećaš se, onaj, koji je zabavljao čitav razred svojim kreveljenjem — otišao u

Ameriku, bogzna gdje je. Čurgović? Za nj ne zna nitko, što je od njega. Bio je uvijek stariji i ozbiljniji, pisao sasvim smione hrvatske zadaće i pušio viržinke u osmom razredu. Velik talenat i jak značaj — hranio se sam i živio po strani od svih nas — pa iznikao, izgubio se. Bio je kod nekog šumskog poduzeća u Slavoniji, univerze nije svršio. Mislili smo, da će u životu dospjeli daleko, pa — ništa.

— A profesori?

— Pozvali smo ih, dvojica su pomrli, stari Bosak i Šamaj, da, i katehet je mrtav. Ravnatelj živi u provinciji, kod rođaka — on u ostalom nije bio naš profesor na maturi. Svi su u penziji — u Zagrebu su trojica, Miletić, Pavel latinac i Šimunić — ali to ti je penzionirska bokčija. Pavel i Šimunić ispričali se bolešću, od Miletića ni odgovora. Starac je sasvim osiromašio, a matematika ga potpuno odbila od svijeta.

Razgovor bruji — tridesetak ljudi, od kojih se mnogi nisu vidjeli godinama, ima štošta da kažu jedan drugomu. No dok još nijesu sjeli za stol, skupljaju se — sami od sebe — bliže oni, koji su i u školskim klupama sjedjeli na-usko. Rude dospije med svoje najmilije znance iz mladosti — i ni ne opazi, da u tom, kako je sam osjećao, općem veselju, imade i osamljenih i da ostaje prazan prostor između skupina. Po gotovo nije zamijetio ni posmijeha, kojim su dvojica od negdašnje školske »aristokracije« po-pratila njegov dugi salonski kaput. Ta gdje bi! Večera je izvrsna, pompa velikog hotela donekle i plaši Lemajića, — ali poslužuje se odlično, svijetla ima da te zablliješti — ama krasno, kao da se doista vraća sva radost mladosti!

Kod stola nema reda; posjeli su, kud tko hoće. Na skrajnjem kraju, koji bi se mogao smatrati i čelom stola, sakupili se baš oni, koji su došli u točnoj večernjoj toaleti. »Honoracijori!« reče Brodarić i upozori na to Rudu, koji se mučio, da se snađe u ogromnom pladnju nepoznatih zaku-saka.

— Pazi, Petrinec, Đurašić, Vik, Trepun — oni, koji su se u školi turali pred nos profesorima, i ovdje se guraju naprijed. Štreberi se ne gube nikad. A po talentu bili su nitko i ništa — dakako, Petrinec je sad neki silni načelnik, Vik je po ženi postao podravnatelj banke, — Štrol se valjda stidio doći, jer su ga penzionirali, a dotjerao je za rata do generalštabskog pukovnika. Ne bi imao uniforme, a bez uniforme...

— Živio Krišković! — zaori najednom sa sredine stola, koja je okrenuta k vratima. Sav zapuhan, odgovarajući na pozdrave, s kožnatom torbom u ruci, neopran od puta, zaleti se s vrata, vižlav i brz, crvenokos čovječac, odbivši se poput lopte od ulaza. Dolazak novog druga podigne pravu buku. Krišković je Primorac, živahan, brzorek — još nije izgubio svoje popularnosti među drugovima, koju je imao pred dvadeset i pet godina. Saletješe ga pozdravima, nude mu mjesto, — on trči diljem cijelog stola i napokon se zaustavlja kod Lemajića.

— O ti moj! — i ljubljenju i grljenju nema kraja. — Tu ću ja, kraj tebe — samo čekaj. Kelner, dajte nekamo moju torbu — čekaj, moram ipak da se operem — ja sam ravno s vlaka — o Rude, Rude kako si ti još mlad!

Vrativši se iz garderobe, Krišković odahne i sjedne između Lemajića i Brodarića i dade se vučjim tekom na jelo. Nu jedva je strpao u sebe par zalogaja, zavrti se na stolcu (»Ti si se vrtio od poroda do mature, i vrtiš se od mature do danas« smije mu se Brodarić) i zaviče, nad-glasujući svu buku stola!

— A što, komu da se prijavim? Tko je stoloravnatelj? Kako, još niste ni izabrali stoloravnatelja? Sram vas budi — to su mi Hrvati! Valjda ne će nitko — šta? — onda ja predlažem sebe.

— Živio! — upadne većina i razliježe se pljesak. Bu-jicom riječi i isprva još gutajući svoj nedovršeni zalogaj, Krišković se zahvali i primi, šumno i ceremoniozno ime-nujući svoje pomoćnike. Istom je njegov dolazak unio pravu bučnost u društvo. Nazdravlja se i pije po starim običajima; kad kelneri poslužuju »prvom« kavom, mnoga su lica sasvim zažarena, dosjetke se bacaju — i Krišković

se samo ljuti, što se ne smije pjevati. Vidjelo se, da mu je do toga, kako bi najbolje izrabio večeru i večer — a zbilja je umio zabavljati i sebe i druge. Čim se malo odmorio od jela, brinuo se pažljivo, da ne zapne niz nazdravica, kucao se desno i lijevo, trčkarao posvuda i udešavao opći razgovor. Sjeća se svih mogućih vragolija iz đačkih vremena, spominje se i sitnica iz nezgrapnih odgovora, ujeda katkad koga i porugljivom opaskom, ali ju odmah zatomi u širokom i zdravom svom smijehu. Nitko ne vidi danas u njem Mira Kriškovića, bogatog trgovca drvima i šumskog spekulanta iz Primorja — tako je još uvijek jednak onomu vječnom šaljivcu iz gimnazije. Samo se Brodarić zna namrštiti na njegovu dosjetku i reći: »Eh, dobre si volje, lako tebi, kad su kase pune!«

Rude Lemajić malo je umoran od preobilne večere. I vino mu je stalo udarati u glavu — i nešto je nervozan od prebučne zabave, kojoj nije navikao. Uspomena je odviše najednom — iza mature jedva se je kad našao s kojim od drugova i sad su mu nekako svi novi u svojim različnim pozituramа. Prebraja ih češće očima i povezuje svoje današnje dojmove sa onim, čega se sjeća iz prošlosti. A negdje u dnu duše javlja se njemu, koji i sad još zna spjevati pjesmicu, nešto tužno — ljeta su prošla, gdje smo mi svi sada? Svi ti ljudi imaju žene, obitelji, položaje...

— Petrinec se zbilja drži naduto — no tko da pogodi, što im zapravo ruje u srcu, što ih veseli i što ih vodi? Kud je koga odveo život? Turgenjev negdje opisuje, kako su oduševljeni mladići na univerzi pili čaj, jeli stare kifle i pri tom zažarenih lica govorili o idealima, a mnogi od njih nije ni slutio, da će svoj život provesti zapušten, u dosadnom i mehaničkom zvanju i u igranju preferansa. I Brodarić ima svaki dan svoju stalnu partiju, sjeti se Rude kelnerova poziva u kavani. Ima nas svakakvih — neki su već i sijedi, i te kako! Advokati, činovnici, — sad su svi dobre volje, ali to je uz večeru i vino; a doma, a svaki dan? Đurašić se dao na politiku — gle, zbilja, kako je malo od nas svih zaigralo ulogu! Sad se svi zovemo imenima i prezimenima, a u školi, dok smo bili mladi, vrijedili su samo nadimci. Gle, — život! I nadimci — Japa ni nije tu, a Štucavica sjedi tamo dolje, ne govori i već je tronut od pića...

Rude se sjeti i svoga pridjevka. Đačka mu dosjetka nije nadjela porugljivog imena — od časa, kad je stari profesor grčkoga jezika, tumačeći uz Homera »realia« i gotovo se rasplakavši od milja, uzeo njegovu glavu kao primjer Apolonove, ostao je Rude Lemajić »Foibos« od Foibosa Apolona, boštva sunca, ljepote i umjetnosti.

... Foibos... Foibos... Ah, kako je onda lijepo bilo! Foibos Apolon — i sad onaj mali dućančić u V., sa požutjelim kuvertama i bezbroj škatulja, sa kredom i bojama...

— Silentium, gospodo! — prodere mu se Krišković kraj samog uha i probudi ga iz misli. — Pozdravili smo i domovinu i prijateljstvo i krasni spol, nazdravili jedan drugomu, ali nismo čuli onoga, koji je u našim školskim danima bio pravi naš Demosten. Dižem ovu čašu u zdravlje vječnog odlikaša Rude, prvaka naše mature, najljepšeg i najumnijeg druga naše mladosti.

— Živio! Bravo! Rude ima riječ — odazove se stol.

— A o čem?

— O čem god hoćeš. Kao stoloravnatelj nalažem Ti, da ispiješ punu čašu i da se probudiš. Ustani i govori!

Rudi je zasjalo lice. Laska mu, što je spomenuto, kako je on, baš on, bio prvak razreda. I poziv, da nešto reče, dobro se slaže s njegovim mislima u ovaj čas. Ustaje da govori i čim počme, riječi ga samog zanesu.

... Braćo, kad vas ovako sretan i zadovoljan gledam oko sebe, pri ovom svečanom stolu, ja ne mogu da ostanem u sadašnjosti. Jer eto, danas smo svi mi muževi odrasli, oci obitelji, članovi društva. Danas uživamo koji glas, koji bogatstvo, koji čast, no sve to zajedno nije vrijedno ama niti jedne jote od onog divnog zanosa mladih dana, kad smo svijet gledali na sjajne oči, nepomućene ni od jedne suze. Naše su neprilike bile onda možda jedna prespavana večera, jedna nenaučena zadaća — brige male i neznatne

prema onom osjećaju pobjedničke snage, što ga mladost ima. Što je i moglo odgovoriti našim ondašnjim nadama? Što je moglo ispuniti onu maštu, koju smo prosanjavali u svojim đačkim godinama? Kakav je osjećaj mogao kasnije biti ravan prvoj ljubavi, prvom plamsaju rodoljublja u srcu, prvom oduševljenju za umjetnost i ljepotu? Sjećam se sâm svoje uzane sobice u gornjem gradu, sa drvenim podom bez parketa, sa lavoarom od prostog lima, sa sli- kama sajamskima — ona nije imala ni izgleda na kakav vrtić, gledala je u prostu i golu uličicu i sunce je tek kroz jedan sat jutra moglo da ju uljepša svojim škrtim tracima. Ali kao Hamlet i ja bih onda bio mogao reći, da se osjećam kraljem u toj ljuski orahovoj... Tu sam noći i noći pro- sjedio u žarkom, nestrpljivom čitanju... sat kuca, sat jedini živi sa mnom. Tišina noći ne da ni meni, da dahnem glasnije... a nemam ni čaše, da natočim vode i ugasim žeđu. Ali što za to! Sva se moja duša širi, nabujala je i obuhvata sav svijet, ide do onih zvijezda, što ih samo naslutiti mogu, jer ih ni ne vidim iz svoje luknjice male. Mlad sam i živim punim i moćnim životom svake svoje mišice i svakog živca svoga, živim kako nikad kasnije živio nisam i kako nitko od nas kasnije živjeti ne će...

Lemajić pjeva svoju nazdravicu i svi ga slušaju u pot- punom muku. Tek katkad makne se tko, da krišom pripali cigaretu — čas je sabranja i ganuća. Lemajićeve oči cakle se od unutrašnjeg ognja — on kao da govori sam sebi, kao da poslije dvadeset i pet godina sam sebe naplaćuje slavljem prošlosti za sve ono, što se izmaklo nadama i izgu- bilo u kasnijoj ništavosti dneva. Plije sav u kraju blaženih, u koji je nekoć pristupio kao izabranik. I kad je završio spomenima na maturalnu večeru, i na prve pustopašnosti slobodnijega života poslije dijeljenja svjedočaba, kad je spomenuo mrtve i napio živima, koji sačuvaše, kako se danas vidi, sretna sjećanja mladosti — tišina se razbije i rastreska u gromovit pljesak i kriku. Digoše ga na ramena, ljubljahu i zapjevaše pored svih prosvjeda. Kucanje traje dugo, a svemu je središte on, Rude Lemajić, koji više nije

tako neznatan, kako se je netom sebi pričinio u svojim mislima o domu i žiću.

— Jesi mi ti dečko! — cjeliva ga burno Krišković — i svi za slavlje ulijevaju u se pune čaše. Jubilej je dostigao vrhunac; Rude Lemajić, prvi odlikaš zagrebačke gimnazije II. sačuvao je svoje mjesto. Zdravica je dokazala, da nije važan njegov nesavremeni kaput; a što je ono malo prije nevoljko zurio u neke od drugova, koji su poskočili na- prijed u karijeri? Ne, nitko mu nije tuđ ovdje — svi smo mi razred, kao nekad. I Rude osjeća, da je i opet onaj Foibos Apolon iz grčkoga sata staroga Murna, vođa razreda i prvak njegov.

No njegova je zdravica učinila suvišnima i sve ostale. Pilo se sve više i neki pokušaše, da nazdravljaju, ali Krišković ne uzmože a i ne htjede zadržati reda. Stvaraju se manji kružoki, društvo se u »republici« prorjeđuje i dijeli. Oko dva sata po ponoći, oni sa čela stola iznikoše potiho, dijelovi stola opustješe. No s tim je življi razgovor onih, što ostaju — oko Brodarića, Kriškovića i Lemajića okupio se najveseliji krug, pa kad u tri sata treba isprazniti lokal, prosvjed je jednodušan. Svi su zato, da se veselje produži u noćnoj kavani. Ipak vani, gdje je već noć popustila prvoj maglici jutra, mnogi se sjećaju posla i žene i praštaju se na uglovima. I još se jednom srdačno rukuju s Lemajićem.

IV.

U luksusnom i skupom lokalu noći sve je puno i živo. Cigani sviraju kao pomamni, novci se bacaju, pleše se bez odaha — sa ženama sumnjivih kretnja miješa se i na oko bolje društvo. Jedva su i našli stol, no razgovor je u krici glazbe i ljudi gotovo nemoguć. Lemajić se nemilo lecnuo, bacivši oko na cijene na vinskoj karti.

— Ajde, da vidiš i poratno društvo, ti, koji si se tako oduševljavao za novi Zagreb, ruga se Brodarić, koji je pio više od svih ostalih.

Između njih sedam, koji su još ostali zajedno, nije društvo ostavio Zorić. Bogat je, vrlo bogat — roditelji iz stare trgovačke familije već su u gimnaziji svoga sinčića opremali tako, da je u čitavom razredu bio iznimka po svojoj eleganciji, svojem Francuzu učitelju i kočiji, kojom se je znao dovesti i pred školu. Zorić je istom u kavani našao zgode, da se bliže prikuči Rudi. Još je uvijek jednako tih, rekao bih plašljiv kao negda, a i nekako nezdrav — blijed i to mu još jače ističe tanku nježnost kosti na licu. Ruka, koju pruža Rudi, sasvim je prozirna.

— Lijepo si govorio — i baš ti hvala! U ovom našem životu ugodno je, kad sastanemo nekoga, tko još ima ideala mladosti. Blažen ti!

Zorić se nuđa, da tu svoju ugodnost proslavi i šampanjcem. Kolikogod u školskim danima nisu bili bliski, Rudi se na kraju ove noći prividio Zorić topao i mio. Kriškoviću nije po ćudi, ta »nova sentimentalnost« — čini se, da ga srdi i to, što Zorić traktira. Dobra volja Kriškovićeva očito se kvari pri ovom preuskom stolu i u lokalu, gdje se nepoznati ljudi zabavljaju tako bučno.

— Za ove je svaki dan jubilej! Vrag neka ih nosi, ne možeš ni da vlastitu riječ čuješ od njih. A kud su se razišli naši? Sastali smo se poslije bog te pitaj koliko godina, i svi bježe kući!

Kao što se za večere njegov živ temperamenat sav istresao u šalama i zabavljanju, tako je sad oštar i porugljiv. Srdi se na druga, koji je zaspao, kritizira pojedince, koje je prepoznao kod ostalih stolova. (»Vidim ja svakomu u džep«.). Veseljak se pretvorio u solidnog trgovca i psuje na sve, na politiku, na društvo, na grad, koji bi htio biti velegrad, a nije, — samo za žene ima oproštenja.

— Ajde, Rude, što bi, da te pošaljemo malo plesati s onom crnkom. Udri ti jedan foxtrott!

Dosjetka ne upaljuje i to Kriškovića pogotovo ljuti. Spasava se time, da s Brodarićem, koji još jedini može piti, iskapljuje čašu za čašom. No tada se dogodi nešto što ga razbijesni do kraja.

Zeleni zastori posebnog salona rasklopiše se i, spremajući se kući, ispane društvo, pred kojim se sam gazda duboko naklanjao, a kelneri uzmicali na stranu. Buka u lokalu čas stane — oni, koji su izašli iz salona, pobudili su očito opću pažnju. Velike zvijeri prolaze između stolova do ulaza, i nastaje stanka poštovanja mase. Rude ne pozna, tko su. Ali Krišković, kad je društvo iz salona išlo mimo njihova stola, raskolačio je oči, ustao i gleda upravo izazovno za njima.

— No, samo mi je još to trebalo u tom prokletom lokalu. Ministar i direktori! Ministar! A znaš, tko je to? Onaj naš Tone Kranjac, koji je došao u šesti razred iz Ljubljane, polagao privatistički ispit, htio se prošvindlati, a onda otišao nekamo u pisare, što li — Tona Kranjac!

— Što ti govoriš! Bio je jedan ministar istoga imena, ali nije Tona!

— Kako nije, poznam ga ja dobro. Ovdje me nije htio prepoznati, ali je to on — samo je bradu pustio. Tona Kranjac — baš nam se sjajno narugao svojim ministarstvom! Ajdemo, ne ću da tu više budem, promijenimo lokal, — Bog zna, tko će me tu još razljutiti! Tona Kranjac!

V.

Sad su još samo njih trojica zajedno. Brodarić nije izgubio svoje flegme, ali govori sve manje. I Lemajić osjeća umor, no živci su mu napeti tako, da mu se ne da doma; ne bi ni mogao spavati. U sobici male kavanice sjede njih trojica kraj otvorenog prozora i Krišković vodi razgovor, jedući po drugi put od večere. Još je uvijek uzrujan od susreta sa ministrom. Sad mu se i cijela jučerašnja slava pričinja drugačijom, kao da i nije on sam upravljao društvom i zabavljao ga.

— Ipak ti to sve nije ono pravo. Bilo je veselo, no to je od vina. A kad su se napili, razbježali se, da se ispavaju. Vidi se, već smo jako tuđi jedan drugomu. Kad sam ja i pomislio na koga? Gnjavim se sa svojim šumskim

radnicima, više sam na autu i parobrodu nego doma. A vrag znao, i nekako ste mi bili službeni svi poprijeko. Da nisam gonio, zijevali bi. Eto taj Zorić nalickan je kao frajla. pio je samu vodu i ne izdrži ni jednu noć. Što on sad radi?

— Htio je u diplomaciju, tumači Brodarić sad već sasvim bezvučnim glasom. — A nikad ništa od toga. Putuje. Malo se vidi u Zagrebu.

I tako prijeđe razgovor na pojedince. Brodarić se srdi na Kriškovićeve zlobne opaske.

— A što bi ti htio? Nismo mi svi tako dobro situirani, kao Ti.

— Nema tu posla situacija. Ne ćeš poreći, da su svi poprijeko bili službeni. I ovaj i taj. Obukli frakove! A što se molim te, imao i prčiti onaj glupi firić, koga smo tako zvali, jer nam je fićfirić bilo dugo reći. Firić, banski savjetnik! Gle mi čuda, što je postigao tu čast — oženio se sa kćerkom svoga šefa i naslijedio ga u službi! Takova je i većina. Što, zar nije istina? Oni, koji su mi u školi bili najsimpatičniji, svi su se negdje izgubili — nema ih!

Krišković bi za svoju živahnost trebao otpora, svađe. Ne voli, što Rude šuti, a Brodarić tek katkad odgovori svojim dosadnim mirom. Za to izazivlje sve žešće.

— Pomisli samo, tko je što i govorio na tom slavnom jubileju. Ja sam brbljao po stoloravnateljski, a da nije bilo Rude, ne bismo se micali od najpraznijih nazdravica. Govore se fraze, kao da se itko boji reći što iskreno. Kao uvijek kod nas!

— Ti bi valjda htio, da smo danas začeli neki pokret, držali govorancije, stvorili rezoluciju, što li?

— Ne! žesti se Krišković. Ja bih htio da vidim ljude — ljude! — a ovo ti je sve neki bedasti prosjak. Tko je što stvorio u ovo dvadeset i pet godina? Ovo ti je datum, a ne slava. Slavi se uspjeh, a gdje je tu uspjeh? Matura, zrelost, ulaziš u život — a danas smo svi tu nekako tromi, i da nismo popili more vina, bili bismo zjali jedan na drugoga kao znalične i zlobne babe. Mani ti to! Poslije dvadeset i pet godina, daj ti meni neki rezultat — ako

je razred bio odličan, a bio je zbilja dobar, što je sad od tog razreda?

Primorac se našao u svom elementu. Živahan i oštro opažajući njegov duh voli brzu i blistavu opasku, a pogotovo navalu. Jutro kao da ga je razigralo sasvim, i on sa slapom riječi oblijeva čitav jučerašnji stol, nabrajajući imena. Misli mu teku tako brzo i ne pazi mnogo na njihovu svezu.

— Mi smo doživjeli svjetski rat, doživjeli preokret, kakvog ne pamti historija. I to baš mi, — jer se sve to događalo upravo u zadnju polovicu od ovih naših dvadeset pet godina poslije mature. Pred četvrt vijeka postali smo »zreli«, dobili smo svjedodžbu, — a molim Te, Rude, molim Te, Frane, daj mi navedi, čim smo pokazali tu svoju zrelost! Prebroji jednoga za drugim — sve se to nekud samo vuče i vucari.

— Dakako, ti si dolje iz Primorja, tamo ste svi življi, a mi u većini nit smo Primorci nit Englezi sa engleskom brutalnošću. Pa što i kritiziraš pojedinca? Nismo mi svjetski narod.

— Nema tu govora o svjetskom narodu ili nesvjetskom, ni o velikom ili malom. Pokaži mi snagu pojedinca, koja se razvila na toj našoj hvaljenoj i danas proslavljenoj zrelosti. Daj mi čovjeka!

— Pa eto, ti si! — dobacuje Brodarić sa spokojnim smiješkom.

— Ja? Odmah ću ti reći. Kad sam svršio maturu, došao sam doma i tu me je dočekao stari Vičenco, moj otac. I onda smo slavili — priredili u čast meni i mojem maturalnom uspjehu objed — bilo nas je, sjećam se, dosta. A moj starac digao čašu i rekao: »Dragi moj sinko, ja te pozdravljam i žalim. Jer, mili moj, ti si došao sa lijepom svjedodžbom, ali si izgubio kuću«. Kako — izgubio kuću? — začudili se gosti. »E da, veli moj otac, ima nas tu nekoliko, koji posjedujemo kuću, a ja ih poznam još mnogo. No, vjere mi, pokažite mi jednoga od nas vlasnika, koji ima maturu. Dakle — ako napraviš maturu, izgubio si barem

šansu, da stečeš kuću«. Svi smo se smijali, ali je stari imao pravo. Mene je bar spasilo, što nisam dalje učio — što bih ja sad bio? Nekakav intelektualac, kako vi kažete, poput onih, što smo ih danas vidjeli na slavi. Baš smo se sastali! Bokčija! A mene je otac prisilio, da siječem drva — i hvala mu!

— Daleko lutaš. To bi onda bilo pitanje o školi — prekine se Rude iz svoga razmišljanja, u kom je pažljivo pratio Kriškovićevu filipiku.

— Jest, — i sve iskustvo govori za mene. Škola! Škola! Latini su bili pametni ljudi i rekli, da su bozi od mržnje naturili školniku dužnost. Mislio sam ja dosta o tom. Danas mi je, poslije naše večere, sve još jasnije. Škola! Učimo svašta i ništa — a glavno je, učimo sve obratno nego je u životu. U školi se vojuje za istinu, koje život ne trpi. Ako je netko prefrigan i zna se izvlačiti, u školi ga ocijene slabo — on je loš đak i kazne ga — a u životu prefriganci uspijevaju najbolje. Govore nam o Ahilu i Periklu i kažu, da to nije za školu nego za život! A gdje ti je Ahil u životu?

— Nemoj tako, ipak! Ja nisam nikakav idealist, no škola svakako odgaja ljude u nekom višem smjeru.

— Brodariću! Brodariću! I to govoriš ti! A što je tebi ostalo od toga smjera? Advokacija i mešetarenje — zar ne?

Rudi se sve manje sviđa razgovor. Zašto baš danas govoriti o tom? Nisu ni jednostavni ti problemi. Ali Krišković ga apostrofira izravno:

— Evo, oprosti da kažem ovo: tu je među nama živi primjer. Ti si, Rude, u školi bio prvi odlikaš, sve si znao i bio dakako najzreliji. Pa što? Sad se negdje gnjaviš u provinciji, živariš i skucavaš jedva krajcaru. Divno su te naučili, što život treba.

Lemajić se uzbuni.

— Tvoja su mišljenja, Kriškoviću, površna. Ti uzimlješ samo vanjsku stranu. Ne sastoji se sva vrijednost i sreća čovjeka u tom, da stiče mnogo novaca.

— Ma ja to znam — no čemu nas onda hrane obećanjima, da ćemo po školi u životu postići išta? Ta danas nismo ni vidjeli na večer naših profesora, koji su još živi. Oni, koji nas uče vještini života, morali bi sami imati najviše koristi od svoje nauke. Oni bi morali znati, znati, što je život — a kad tamo, čim su završili? Bijeda i penzija i zaborav, — profesor ostao profesor, a život je prošao kraj njega i preko njega, neznan i neupotrebljen. Što pričaš, Rude — evo ti večeras dokaza. Eno ti Tone Kranjca! Provlačio se, švindlao, svi smo ga držali nekom budalom. A on je, od svih nas, prvi napravio karijeru. Mature nije položio, ali je za to postao ministar! Tone Kranjac je ministar, a Rude Lemajić izdaje malogradske novine i prodaje olovke dječurliji. To ti je rezultat!

Sam Krišković opaža preveliku oštrinu svoje poredbe. Nastaje mučna šutnja. Brodarić shvati, da treba razgovor navrnuti na teoriju.

— Iz svega vidim — stane razlagati, ispijajući polako svoju čašicu likera — da ti, Kriškoviću, sebi život predstavljaš nečim drugim, nego što on jest. Nemaš tu da grabiš po volji. Naša sudbina — i kod pojedinca — bila je upoprijeko određena već prije nego nas je i dirnula škola. Ja sam činovnički sin, pa čim sam i imao postati? Familije imadu tradicije — pa i tvoja, osobito tvoja, trgovačka. A moja je tradicija bila, da studiram jus i da budem jurist. Ja živim mirno. Ti hoćeš nekakvu borbu, što li. A mi lijepo ustajemo, brijemo se, idemo u kancelariju, pa onda kavana, kartanje i tako dalje. Nisu svi ljudi za Napoleone!

— Ali su barem za njegove maršale! Nema tu preodređenja. Škola ne da do maršalata! To ti je ono. Kad neki naši kolege nisu mogli progutati grčke gramatike i uopće nisu htjeli učiti, davali su ih u apotekare. A danas su sve to imućni ljudi! To i jest đavo, da nas upućuju krivo, — odgajaju za sanjare. Kao da i nismo dosta Slaveni.

— Ti si dakle za nekakvu amerikanizaciju. Ne voliš klasika. Pa dobro, imamo i realke — čemu navaljuješ na školu uopće, ako ti se neklasičnost sviđa?

— Ništa mi se ne sviđa. Meni je svejedno, kakvo znanje trpaju u nas — ako stvoriš neki svemir za se od grčke gramatike ili od deskriptive stvar ostaje ista. Shvati me pravo! Ja ne govorim o onoj sumi znanja, koju dobivamo školom — nego se radi o jezgri. A jezgra je u tom, da je moralni utjecaj škole u potpunoj opreci s onim, čemu nas uči život.

— Dakle što — anarhizam, je li, to bi ti htio, da slobodno rastemo kao divlje biljke ili konji na prerijama?

— To ne, ali svakako nam ne bi škodila dobra doza od te smjelosti. Škola je dresura, počevši od pučke škole, gdje se svi pogledi, članci o povijesti i pjesmice ravnaju prema promjenama režima. U prvim čitankama su stajale bajke, koje su uvijek počimale s tim, da je netko bio »siromašan, ali pošten«. »Ali« pošten! Za utjehu ti pričaju, kako se u kočiji vozi bogataš, no što mu hasni, kad je bolestan, a siromah, koji ide pješke, ima zdravlje. Međutim sam ja u životu vidio mnogo i zdravih i bogatih, i dok se oni vozikaju, mi, koji smo se učili idealima, uspinjemo se po magarećim ljestvicama. U školi samo stvaraju nekakav izmišljeni svijet — puni smo etike, znanosti, literature, čega li sve ne — eh, meni se čini, da tu mefistofelsku igru izvode s nama vlastodršci od pravijeka. Futraju čovjeka snovima, da ne osjeti pravog glada i prave muke. Odgajaju se nespretnjakovići, a u životu spretnost vrijedi sve. Daj mi spretnih ljudi, to je zrelost; šta će mi pismenost, od koje imam samo glavobolju u životu!

— Stani! Stani! I ja bih htio nešto reći. Lemajić nije krikom prekinuo šum Kriškovićeva jezika — stao je govoriti tiho, kao da svoje riječi saoblikuje sa najnutrašnjijim mislima, koje su u njem dozrijevale. — Veliš, da smo sanjari i ne ćeš pismenih! Da, možda i jesmo malo odviše u visokoj sferi, dok smo mladi i učimo u školi. Ali nije ti pitanje samo o tom, koliko ćemo uspjeha požeti kasnije u životu. Ne velim ja onako, kao prijatelj Fran, da smo po sudbini određeni za pasivnost. Ni govora! Pa i što je to — pasivnost? Ne sastoji se život samo u onoj borbi, oko

koje se ti, Kriškoviću, vrtiš u svojim navalama na školu. Sanjarija ti je mnogo vrednija u životu, nego ti misliš. Neka bude, ja ću priznati, da se nisam uspeo visoko — ali ja sam, a u tom mi je škola pomagala — ja sam imao u cijelom svom životu nešto, što mi ga je učinilo snošljivijim i ljepšim, nego li bi bili kadri učiniti svi uspjesi. Ja mogu, ja znam uživati — moji su osjećaji finiji i tanji, moja je duša pristupačna ljepoti i blagosti svijeta. Pa šta misliš, i ti sâm, i ti sâm, da si počeo sjeći drva od svoje desete godine, zar bi se i mogao žestiti ovako živo i zanositi za svoju tezu, kao što se zanosiš sad? Ruži ti školu, koliko hoćeš, no ona, nama, i baš meni, nije dala zaboraviti, da čovjek imade užitaka, koji su i iznad zbilje. Citiraš Napoleonove maršale, — no što misliš? — da li su te veličine imale i kada, da prožive svoj život, svoj! —, da se užiju ljepote prirode, da se sprijatelje sa knjigom drugaricom, da i vide čovjeka u višoj ljudskoj slici. U historiji su uspjesi obilježeni ratovima, krvlju i trovanjem. Za te ljude tvoga ukusa, borbene i heroje života, kako bi ti htio, sve ono najdublje duševno i ljudsko ostane i sakrito, nekušano, neosjećano. Mi imamo, hvala školi, svoj moral i svoj užitak u pjesmi i svoju samilost — za me je život i svijet duboka knjiga, kojoj ne trgam listova poput pustopašnog djeteta. Moj kaput nije od prvog krojača, ali mjesto te estetike imam ja jednu, koja vrijedi više — meni i sunce življe svijetli i tišina mi blaže romoni, jer mi je duša kadra da osjeti tanje. Ako ima danas još blaženstva naivnih, vjeruj mi, nije tako loše, što škola i njezina apstrakcija čuvaju tu naivnost. Ej, koliko meni kaže jedan stih — i ja žalim one, kojima ne kaže ništa!

— Foibos si, šta ćemo. Nema s tobom razgovora. Živio, brate!

Krišković naruči novu rakiju.

— Vrag neka zna! Možda ti imaš i pravo za sebe, no pogledaj kolektivnost, društvo, narod! Stranci nas zatiru, osiromašujemo, inteligencija propada — i nije to samo krivnja rata, — velim ti ja. krivnja je u tom, što mi svoju

slavensku naturu školom još i gladimo i milujemo. Škola od nas čini fratre, koji se zavuku u sebe — fratri mole i gledaju u nebo, i ti činiš tako — a dotle nas zalijeva val Amerike, tehnike, istoka, zapada, česa li. Napravili smo maturu i izgubili kuću!

VI.

Bordariću se »puši glava od tih prepametnih razgovora«. Predlaže šetnju u Tuškanac. Jutro je krasno, a on i onako ne će spavati; ima jutros ročište kod suda, a ne drži koncipijenta. I ostali osjećaju, da je dosta prepirke, pa rado prihvate.

Priroda je pred žarki dan ljeta još svježa, makar je već sunce visoko odskočilo na nebu. Prijatelji se upute pod hladnije sjene, oporavljajući se mirisima jutra od neprospavane noći. Rude je zašutio sasvim. Skinuo je šešir i već sasvim tromo koraca uz drugove. U duši mu ječe izreke iz noćašnjih prepiraka, u mislima nema vedrine. Sjetio se i svojih doma, žene i djece. Da, Krišković nema sasvim krivo — ima, ima nešto nepravedno, da sam ja tako zaostao u životu. Jest, ne može se reći, da nema sretnih časova, djeca su zlatna, pa i naš mir, daleko od ovog burnog i borbenog života, vrijedi mnogo. S tim dođu Lemajiću na um i sve druge nevolje vlastitog života — u činovničkoj službi ne bi se bio mogao smiriti, za javne posle nije dosta jurist, lutao je i potucao se, dok se nije našao u svom sadašnjem zakloništu. I skrbi se svojih sjeti i čestih dana, kad je znalo nedostajati i najnužnijega — i sitničavih neprilika, koje mu je dnevice nagomilavala mala varoš. Ah, šta, napokon, kad svršimo život, čiji će račun biti čišći, moj ili Tone Kranjca? Rude obara u sebi Kriškovićevu grubu poredbu, koja mu se namiće i vraća. Istina, mnogo smo se više nadali, kad smo bili mladi. I drugi su se nadali mnogo od mene — ali ja nikad nisam umio skočiti naprijed, jurnuti, zgrabiti se čvrsto nečesa, i nametnuti se. Nismo se baš užili sjaja — ja najmanje. I za ovaj put u Zagreb jedva sam smogao pare. I moj je kaput zbilja sasvim izvan mode. Tko će da prosudi? Noćas sam gledao

drugove, ali sam vidio samo vanjštinu. Tko će zagledati ispod ukrućene košulje? Brodarić je sređen i miran — ali on puno pije, i lice mu je nabuhlo od toga. A bogzna, što je doživio sa ženom? A oni drugi, koliko su se negdje nagutali gorčine i postali grubi u srcu za karijeru, i onako neveliku! Ne, ne — neka Krišković govori što hoće, ja ipak ne bih dao svoga života ni za koji tuđi!

I sama priroda, koju osjeća u svoj punoći boje i svjetlila u jutro, tješi Lemajića.

Zašli su već duboko u Sofijin put. Tu, na samotnoj klupi, sjedi čovjek. Očito je u tom tako mlađahnom i od cvrkuta ptica sasvim živom jutru sasvim sam, kano u pustinji. Na njem je pohabano odijelo, pozelenjelo od stareži, izgažene cipele i stari polucilindar, koji je posivio i raširio se, natučen na sama uha. Čovjek sjedi nepomično i gleda preda se. Sav se zgurio pod svoje nelake misli. Starac je — neuredna bradica sasvim je sjeda, a ruke nagrešpane od nabreklih žila. I kako je usko prekrstio ruke, i kako je natukao nad oči svoj negda crni šešir i kako sumorno bulji preda se, sve na čovjeku odaje osamu, zapuštenost i siromaštvo.

Približili su mu se na par koraka, kad ih Brodarić ustavi šaptom:

— Ne idimo dalje! Vratimo se! Prepoznaješ li ga? To je stari naš Miletić, matematičar!

Jest, zbilja, bio je njihov profesor, onaj strogi i uredni čovjek, koji je sav živio u matematičkim problemima i predavajući citirao Newtonove misli o zakonitosti prirode. Susret je nemio — strah ih je, da mu priđu, da ga pozdrave. Osiromašjeli starac, koji očevidno nema od čega da živi, — to je njihov poštovani učitelj od negda! Istina, uvijek je bio čudak i volio samoću — no ovo je nešto drugo, — taj Diogen negda je pazio na svoje odijelo, bio korektan do kraja. A sad, kako mu je naplaćeno zvanje, kako naplaćen trud! I čemu da ga pozdrave, zar da mu dovedu u pamet sjećanja, koja bi ga mogla samo rastužiti? Što da mu kažu? Kako da im se obraduje ovaj bijedni starac, kojim pozdravom da mu se približe?

Taj čas starac se makne i stane iz džepa, iz papirnoga zamotka, polako vaditi i žvakati žemlju. Nije u tom bilo ništa strašna; — napokon, da je i ne znam kako dobro odjeven i punih džepova, čovjek je mogao da grize svoju žemlju. No u tom od sjena sasvim hladnom kutu, poslije svih događaja noći, poslije svih razgovora i prepiraka, tri po-sljednja drugara maturantske proslave stadoše, prestrašeni ovom slikom.

— Bože moj! Bože moj! — uzdahne Rude i gotovo sa suzama u očima povuče prijatelje, da se vrate.

Dugo su šutjeli. Teško im je legao na dušu prizor starca, kojemu se nisu ufali pristupiti.

— To ti je konac jubileja! — rekne napokon Krišković. I na prvom uglu rastanu se šutke i nevoljko.

VII.

Rude Lemajić spavao je do tri sata poslije podne i pro-budio se teške glave. Bljutavo mu je u ustima i u mislima. I ljudi na ulici nekako su mu straniji danas — gdje li je ona dobra volja od jučer? Slika staroga Miletića ne ide mu iz glave. Trebao bi nekoga, da se porazgovori, da se razbadri, da ne kutri ovako sam u kavani, mučen mamurlukom i ne-lagodnim mislima. Ali koga će da i traži — nije se dogovorio ni s kim; danas i onako svaki od jučerašnjih drugova ide svojim putem. A da pođe nekud sâm, — pa da doživi opet onakav susret kao u Tuškancu? Ne! Ne!

I premda je bio naumio ostati u Zagrebu još koji dan iza proslave, u šest sati, kad je nesnosljivom postala zapara zadnjih ura ljetnoga dana, Lemajić nije mogao da izdrži. Danas je osjećao t u zaparu kao moru svih žalosti od dojmova noći. U sedam sati zatraži račun i otputi se na kolodvor. Ogromni hotelski portir gledao je sa vrata, dugo i čudeći se, čovjeka u listerastom kaputiću i sa zavežljajem u pledu, koji mu je bio dao neobičnu napojnicu.

RIKARD KATALINIĆ JERETOV

PJESME

NOĆ

Srebrni mjesečev trak
Sa stotinu priča protkiva mrak,
A more ih sluša:
Sa stotinu duša
Mrtvih u dubini
Velje i silno na mjesečini.
A s kraja pjesma tužna se glasi
Kô da se vjera i nada već gasi ....
.... Mjesec i more, i svuda čari — —
Uskoci stari
Dižu se moćni
I kroz mir noćni
Čuješ im glas,
U njem je živa vjera u spas.
Pamte ga ljudi
Na rođenoj grudi
Bez doma, bez crkve, bez hljeba:
Vjerovat treba!

Medveja, u Liburniji, ljeti 1924.

IKONA

Kapelica mala
Povrh morskih skala.
U tuđinskom slovu u njoj mise nema
Priroda oko nje i tišina nijema.

Ikona je u njoj
I trošna i stara,
Al za mali svijet puna tajnog čara.
Pred njom vječno svijetlo
U dan, u noć tinja,
I pred njime kleca tužna sirotinja.
Gori vječno svijetlo
I vjere i nade
Za svakoga onog ko srca imade.
Mali svijet predan u ikonu gleda
Čvrsta krila vjeri salomiti ne da,
Ojačan u duši još se jače nada
I zahvalna srca pred ikonom pada
— — — — — — — — —
Kapelica mala
Povrh morskih skala
Iz božje je ruke na te hridi pala,
U njoj vječna žiža
Blaži svijetu boli i skida ga s križa.

Kraj, u Liburniji 1924.

KADULJA I SMILJE.

Kadulja i smilje
Po osoju vrelom nad morem se plete,
A more pod njime
Jeca kô od boli il od teške sjete.
Modri njegov talas ne može do smilja,
Do kadulje sive,
A možda ga jače još sa kraja mame
Dvije oči crne, dvije oči žive . . . .
. . . Sunce kao zlato . . .
I more se miri, mekša umiljato.
Na hridi je stala
Ribarica mala.
Njezin dragi pogled u san je unjiho
Tu pučinu širnu, i šapće joj tiho:
— *Na tebi je moja sva sreća i nada,*
Čuvaj mi je more, vrati mi je kući — —
I otrgne mlada
Kaduljice stručak mirisne i sive
I po njemu padne njezin cjelov vrući:
Nosi mu ga more, pa ga u val hita
I pobježe stidna, bijela, laka svita
I dvije oči crne i dvije oči žive.

Mošćenička Draga 1926.

SLAVUJ I ŽENA.

LUTALA je lugom i tražila ono mjesto, onu malu čistinu, gdje je lanjskoga proljeća slušala uz svog vjerenika slavujevu pjesmu. Mjesečina je sjala kao i lani, al njezin je vjerenik drugoj vjeru dao, i ona sad sama traži ono začarano mjesto, onu malu čistinu i ono osamljeno stablo . . .

. . . Eto čistine! Eto stabla! Po stablu je mjesec pao, baš kao i lani i mali je slavuj na grani. Žena izreče kô da sa sobom govori:

— Zapjevaj, slavujiću, da mi srcu odlane — — —

— — I slavuj zabigliše svoju staru ljubavnu melodiju, a žena zaplače:

— Nije to ista pjesma, nije ista kao lani . . .

. . . A slavuj je pjevao uvijek istu pjesmu, koju pjevaju slavuji od vjekova.

Dr. RUDOLF HORVAT

POPIS ŽITELJSTVA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI G. 1921.

PRIJAŠNJA četiri popisa žiteljstva obavljahu se u Hrvatskoj i Slavoniji na koncu svakog decenija, dakle na dan 31. prosinca g. 1880., g. 1890., g. 1900. i g. 1910. Tako je ravnateljstvo kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu namjeravalo učiniti i 31. prosinca g. 1920. Žalibože zakasnilo je s pripravnim radovima ministarstvo socijalne politike, pod koje su u Beogradu stavili statističke urede, pa je popis žiteljstva obavljen tekar 31. siječnja 1921., dakle čitav mjesec dana iza običajnoga roka. Pa ni tada nije taj popis mogao biti obavljen u cijeloj Hrvatskoj, jer su Talijani još od g. 1918. držali pod svojom okupacijom grad Sušak, te upravne općine: Grobnik, Jelenje, Cernik-Čavle i dio općine Krasica u kotaru sušačkom. Zato se i ja kod sračunavanja u ovoj svojoj raspravi moram za grad Sušak i za spomenute četiri općine služiti s podacima popisa žiteljstva od g. 1910.

Kod prijašnjih popisa žiteljstva opažala se radosna činjenica, da broj stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji postojano raste. Tako se broj stanovnika od g. 1880. do g. 1890. povećao za *295.655*, u narednom desetljeću od g. 1890. do g. 1900. za daljnjih *214.377*, a u desetljeću od g. 1900. do g. 1910. opet za *205.650* ljudi. Ova se povišica ima s jedne strane pripisati plodnosti žena u Hrvatskoj, a s druge strane doseljivanju Čeha, Madžara i Nijemaca u Slavoniju. Naravan porast žiteljstva u Hrvatskoj bijaše tolik, da ga nije zaustaviti moglo niti brojno iseljivanje domaćih ljudi iz ličko-krbavske, modruško-riječke i zagrebačke županije u strane zemlje, naročito u sjevero-američke udružene države. Velik prirodni porast žiteljstva u Hrvatskoj opažao se također u godinama 1911., 1912., 1913. i 1914. Porast je zaustavio tekar svjetski rat, koji je započeo 28. srpnja 1914. Tečajem toga rata izginulo je oko 100.000 vojnika iz Hrvatske i Slavonije djelomice na bojnome polju, djelomice od rana i bolesti u bolnicama, a mnogi od pošasti i od prepaćene bijede u zarobljeništvu. Kad je rat prestao na jesen g. 1918., pojavila se u Hrvatskoj i Slavoniji strahovita pošast (gripa ili španjolska groznica), koja je pomorila opet drugih 100.000 ljudi, većinom u dobi od 20 do 40 godina. Tako je Hrvatska i Slavonija u 4 nesretne godine izgubila do 200.000 ljudi u naponu snage njihove. To se dakako moralo opaziti i u rezultatima popisa žiteljstva, koji je obavljen 31. siječnja 1921. Mjesto običajnog *porasta* ustanovilo se, da Hrvatska i Slavonija imaju g. 1921. za *8.016* ljudi *manje*, nego li su imale g. 1910. Ovo umanjenje žiteljstva bilo bi kud i kamo brojnije i osjetljivije, da se nije g. 1919. g. 1920. (dakle neposredno iza rata) u Hrvatskoj i Slavoniji rodilo znatno više djece, nego li ih se poprečno rađa u normalnim godinama.

U zagrebačkoj županiji umanjilo se žiteljstvo za 11.043, u modruško-riječkoj za 10.786, u srijemskoj za 8.602, u ličko-krbavskoj za 5.085, u požeškoj za 4.945, u varaždinskoj za 2.082, a u bjelovarsko-križevačkoj županiji za 1.565 osoba. Povećao se broj žitelja samo u virovitičkoj županiji, i to jedva za 1.607 osoba. Samostalni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji imali su g. 1921. više žitelja, nego li kod popisa g. 1910. Tako je glavni grad Zagreb u tome desetljeću porasao za 29.300 žitelja, Osijek za 3.024, Zemun za 1.393, Karlovac za 715, a grad Varaždin samo za 53 stanovnika.

U desetljeću od g. 1880. do g. 1890. iznosio je porast žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji *15.7* postotaka; u desetljeću od g. 1890. do g. 1900. povećalo se stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji za *9.8* postotaka, a u desetljeću od g. 1900. do g. 1910. za *8.5 postotaka.* Naprotiv se žiteljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od g. 1910. do g. 1921. umanjilo za *0.30* postotaka. Najviše se *umanjilo* u županiji modruško-riječkoj (4.65 po-

stotaka), ličko-krbavskoj (2.48 postotaka), zagrebačkoj (2.21 postotak) i srijemskoj (2.17 postotaka), dok se najviše *po-većalo* u glavnom gradu Zagrebu (37.07 postotaka), te u gradovima Osijeku (9.63 postotka), Zemunu (8.13 postotaka) i u Karlovcu (4.44 postotka).

Nekada je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo nešto više muškaraca nego li žena. Tako se kod popisa žiteljstva g. 1880. nabrojilo 958.462 muškarca i 948.833 žene, što znači 50.20 postotaka muških, a 49.80 postotaka ženskih žitelja. Isti razmjer u postocima ostade kod popisa žiteljstva g. 1890., kada se u Hrvatskoj i Slavoniji nabrojilo 1,105.272 muškarca i 1,096.655 žena. Radi pojačanog iseljivanja većinom muških žitelja u Ameriku poremetio se ovaj razmjer tečajem narednog decenija, te se kod popisa žiteljstva g. 1900. nabrojilo 1,209.333 muškarca i 1,206.971 žena, što znači 50.05 postotaka muških, a 49.95 postotaka ženskih stanovnika. Pošto se isti proces iseljivanja nastavio u desetljeću od g. 1900. do g. 1910. još u većoj mjeri, ustanovilo se kod popisa žiteljstva g. 1910., da u Hrvatskoj i Slavoniji živi 1,282.398 muških i 1,339.556 ženskih stanovnika. Tada su dakle muškarci činili samo 48.91 postotak, a žene 51.09 postotaka svega žiteljstva. Kako je u svjetskom ratu poginulo mnogo muškaraca, nazadovao je i nadalje postotak muškoga žiteljstva. Ovo nazadovanje nije mogla spriječiti niti činjenica, da se g. 1919. i 1920. rodilo znatno više dječaka nego li djevojčica. Prigodom popisa g. 1921. nabrojilo se u Hrvatskoj i Slavoniji 1,262.609 muškaraca, a 1,329.251 žena. Muškarci su dakle g. 1921. činili samo 48.71 postotak, a žene 51.29 postotaka svega žiteljstva. Sada već treba računati sa činjenicom, da Hrvatska i Slavonija imaju 66.642 žene više nego li muškaraca. U ostalom istu pojavu nalazimo kod svih kulturnih naroda u Evropi. Samo u kulturno zaostalim krajevima živi više muških nego li ženskih žitelja.

Što se tiče *gustoće* žiteljstva, stoji na prvom mjestu varaždinska županija, u kojoj na jednom četvornom kilometru živi *120* stanovnika. Daleko iza varaždinske dolazi zagrebačka županija, koja iskazuje 72 žitelia na četvornom kilometru. Iza toga redaju se županije: bjelovarsko-križevačka (sa 66 stanovnika na jednom četvornom kilometru), srijemska (58), požeška (54), virovitička (50) i modruško-riječka (47). Posljednje mjesto zaprema ličko-krbavska županija s jedva *33* žitelja na četvornom kilometru. Od samostalnih gradova ima glavni grad Zagreb 1.641, Osijek 604, Zemun 331, Varaždin 204, a Karlovac 200 žitelja na četvornom kilometru. Poprijeko pak živu u Hrvatskoj i Slavoniji *62* stanovnika na jednom četvornom kilometru.

Općenito se opaža, da je prenapučeno hrvatsko Zagorje. Tamo na jednom četvornom kilometru živi *168* stanovnika u pregradskom kotaru, *141* u krapinskom, *140* u klanječkom, *132* u ivanečkom, *122* u zlatarskom i *114* u stubičkom kotaru. Gusto su napučeni i kotari oko samoga Zagorja. Tako n. pr. u zagrebačkom kotaru živi na jednom četvornom kilometru 115 ljudi, u kotaru varaždinskom 113, svetoivanskom 104, novomarofskom 97, ludbreškom 90 i u samoborskom kotaru 88 žitelja. U hrvatskom su Primorju veoma napučeni kotari: Crikvenica sa 116 i Sušak sa 90 žitelja na jednom četvornom kilometru površine. No zato je veoma slabo naseljen južni (posve krševiti) dio hrvatskog Primorja, gdje u kotaru Novi živi samo *29*, a u kotaru Senj tek *21* žitelj na četvornom kilometru. Vrlo je slabo naseljen također veći dio Like i Krbave, jer u kotaru Donji Lapac nalazimo jedva 33 žitelja na četvornom kilometru, u kotarima Gospić i Korenica samo 32, u kotaru Udbina 28, a u kotaru Gračac 26 žitelja. Radi golemih planina slabo je naseljen »Gorski kotar«, gdje otpadaju samo 34 žitelja na jedan četvorni kilometar u kotaru Delnice i 27 u kotaru Čabar. Sve tri slavonske županije stoje brojem žitelja ispod prosječnosti, te bi — uz intenzivno gospodarenje — mogle radi svoje plodovitosti prehraniti dvaput više stanovnika, nego li ih sada imaju. Statistika pokazuje, da bi suvišak žitelja iz Zagorja trebalo preseliti u slabo napučenu Slavoniju.

Od 2,613.938 žitelja, koji su g. 1921. stanovali u Hrvatskoj i Slavoniji, pripadahu *1,867.982* rimokatoličkoj vjeroispovijesti, *659.083* pravoslavnoj, 46.199 protestantskoj (augs-

burške i helvetske konfesije), 19.602 izraelskoj, 16.504 grkokatoličkoj, 2.439 muslimanskoj i 1.836 drugim vjerama (većinom nazarenskoj), dok je 287 žitelja izjavilo, da su bezvjerci. Prema tomu su rimokatolici 31. siječnja 1921. u Hrvatskoj i Slavoniji činili *71.46* postotaka svega žiteljstva, pravoslavni *25.21* postotak, protestanti (Luterani i Kalvini zajedno) *1.77* postotaka, izraelićani *0.75 postotaka,* a grkokatolici *0.63* postotaka, dok su pripadnici drugih vjera zajedno s bezvjercima činili samo *0.18* postotaka.

Da se vidi, koliko je koja vjeroispovijest dobila ili izgubila, spominjem, da su g. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji stanovala 2,621.954 žitelja, od kojih bijahu 1,877.833 rimokatolika, 549.371 pravoslavni, 51.707 protestanata (od toga 33.759 augsburške i 17.948 helvetske konfesije), zatim 21.231 izraelićan, 17.592 grkokatolika i 407 ostalih žitelja. Rimokatolici su g. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji činili *71.62* postotka svega žiteljstva, pravoslavni *24.95* postotka, protestanti *1.94* postotka (i to luterani 1.29, a kalvini 0.65 postotaka), izraelićani *0.81* postotak, grkokatolici *0.67* postotaka, a svi drugi samo 0.01 postotak svega žiteljstva.

Brojke pokazuju, da su od g. 1910. do g. 1920. u Hrvatskoj i Slavoniji brojčano pali katolici i svi drugi osim pravoslavnih, koji su u postocima porasli od 24.95 na 25.21 postotak. Ipak ni to nije bio naravan (prirodan) porast. Treba naime istaknuti, da su kod popisa žiteljstva g. 1921. u račun uz domaće žitelje uzeti i brojni Rusi, koji se kao bjegunci g. 1920. zakloniše u Hrvatskoj i Slavoniji, a poznato je, da su gotovo svi Rusi pravoslavne vjeroispovijesti. Drži se, da je ovih Rusa (t. zv. Vrangelovaca) tada u Hrvatskoj i Slavoniji bilo oko 20.000. Drugi razlog porastu pravoslavnoga žiteljstva treba pripisati vojsci. Tada je naime vojna uprava hrvatske vojnike pošiljala u sjevernu i južnu Srbiju, dok su vojne posade u Hrvatskoj i Slavoniji činili vojnici pravoslavne i muslimanske vjeroispovijesti, većinom iz Srbije. Treći razlog porasta pravoslavnoga žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji moramo tražiti u provedbi agrarne reforme. Veleposjednicima je g. 1919. i 1920. oduzeta velika količina njihove zemlje,

koju podijeliše nešto domaćim seljacima, a nešto pravoslavnim dobrovoljcima i kolonistima iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore. U virovitičku i srijemsku županiju preseljeno je mnogo pravoslavnih seljaka također iz Like, Krbave, Korduna i Banovine. Pošto se ova selidba događala i neposredno prije popisa žiteljstva od 31. siječnja 1921., popisani su neki koloniste u novom zavičaju kao faktični, a u starom kao privremeno odsutni stanovnici. Prigodom prevrata g. 1918. ostaviše Hrvatsku i Slavoniju mnogi madžarski činovnici, koji bijahu po vjeri rimokatolici, protestanti ili izraelićani, što se odrazilo i u popisu od g. 1921.

U *zagrebačkoj* se županiji g. 1910. nabrojilo 373.604 rimokatolika, 117.815 pravoslavnih, 7.097 grkokatolika, 1.136 izraelićana, 337 protestanata i 33 inovjeraca. Kod popisa pak g. 1921. bilo je 365.228 rimokatolika, 114.586 pravoslavnih, 6.719 grkokatolika, 817 izraelićana, 307 muslimana (većinom vojnika), 177 protestanata, 18 pristaša drugih vjera i 7 bezvjeraca. Rimokatolici su g. 1910. u zagrebačkoj županiji činili 75.23 postotka svega žiteljstva, pravoslavni 23.03 postotka, a grkokatolici 1.38 postotka. Naprotiv su rimokatolici kod popisa od g. 1921. činili samo 74.87 postotaka, pravoslavni 23.49, a grkokatolici 1.38 postotaka svega žiteljstva.

Srijemska je županija g. 1910. imala 183.156 pravoslavnih, 172.506 rimokatolika, 32.544 protestanta (od toga 25.570 augsburške, a 6.974 helvetske konfesije), 5.667 grkokatolika, 3.098 izraelićana i 132 druga žitelja. Prigodom popisa g. 1921. nabrojilo se 183.010 pravoslavnih, 164.424 rimokatolika, 31.305 protestanata, 5.786 grkokatolika, 2.491 izraelićana, 268 muslimana (vojnika), 1.125 pristaša drugih vjera (nazarenaca) i 92 bezvjerca. Pravoslavni su g. 1910. u srijemskoj županiji činili 46.29 postotaka svega žiteljstva, rimokatolici 43.24 postotka, protestanti 8.23 postotka, grkokatolici 1.43 postotka, izraelićani 0.78 postotaka, a ostali 0.03 postotka. Kod popisa pako g. 1921. čine pravoslavni 47.11 postotaka, rimokatolici 42.32 postotka, protestanti 8.06 postotka, grkokatolici 1.48 postotka, a izraelićani 0.64 postotka svega žiteljstva.

Bjelovarsko-križevačka županija g. 1910. imala je 282.450 rimokatolika, 44.658 pravoslavnih, 2.406 izraelićana, 2.434 protestanta (od toga 1.224 luterana i 1.210 kalvina), 635 grkokatolika i 9 ostalih žitelja. Kod popisa g. 1921. nabrojilo se u toj županiji 282.326 rimokatolika, 44.414 pravoslavnih, 2.067 protestanata, 1.651 izraelićan, 410 grkokatolika, 98 muslimana, 55 pristaša drugih vjera i 6 bezvjeraca. Rimokatolici su g. 1910. u bjelovarsko-križevačkoj županiji činili 84.92 postotka, pravoslavni 13.44, protestanti 0.73, izraelićani 0.72, a grkokatolici 0.19 postotaka svega žiteljstva. Ovaj se razmjer nije mnogo promijenio g. 1921., kada su rimokatolici imali 85.29, a pravoslavni 13.42 postotka svega žiteljstva.

U *varaždinskoj* županiji stanovalo je g. 1910. rimokatolika 290.628, pravoslavnih 2.168, izraelićana 722, protestanata 63, grkokatolika 28 i inovjeraca 3; a g. 1921. živi ondje 288.525 rimokatolika, 2.310 pravoslavnih, 402 izraelićana, 61 protestant, 16 grkokatolika, 13 muslimana, 8 inovjeraca i 1 bezvjerac. Broj pravoslavnih žitelja povećao se jedino u Lepoglavi, kamo su u kaznionicu počeli odašiljati i kažnjenike iz Srbije. Rimokatolici su g. 1910. činili 98.98 postotaka svega žteljstva, pravoslavni 0.73, izraelićani 0.25, a svi drugi zajedno 0.04 postotka, dok su g. 1910. rimokatolici činili 98.97, pravoslavni 0.79, izraelićani 0.13, a svi ostali zajedno 0.11 postotaka svih stanovnika.

Požeška je županija g. 1910. brojila 185.896 rimokatolika, 67.273 pravoslavna, 6.637 protestanata (od toga 3.410 luterana i 3.227 kalvina), 2.986 grkokatolika, 2.432 izraelićana i 48 pripadnika drugih vjera. Ove se brojke izmijeniše za toliko, da se g. 1921. nabrojilo 182.595 rimokatolika, 67.762 pravoslavna, 5.026 protestanatаž 2.463 grkokatolika, 1.977 izraelićana, 418 muslimana (vojnika), 70 drugih i 16 bezvjeraca. Rimokatolici su g. 1910. u požeškoj županiji činili 70.24 postotka svega žiteljstva, pravoslavni 25.44 postotka, protestanti 2.30 postotka, grkokatolici 1.09 postotka, izraelićani 0.91, a drugi 0.02 postotka. U godini pak 1921. čine rimokatolici 70.15 postotaka, pravoslavni 26.03 postotka, protestanti 1.93, grkokatolici 0.94, izraelićani 0.76, a svi ostali 0.19 postotaka svega žiteljstva.

Virovitička je županija g. 1910. imala 186.230 rimokatolika, 45.051 pravoslavnoga, 6.309 protestanata (od toga 4.518 kalvina i 1.791 luterana), 2.859 izraelićana, 555 grkokatolika i 38 pripadnika drugih vjera. Kod popisa od g. 1921. našlo se tamo 189.025 rimokatolika, 45.649 pravoslavnih, 5.054 protestanata, 1.913 izraelićana, 534 grkokatolika, 124 muslimana, 330 pripadnika ostalih vjera (većino mnazarenaca) i 20 bezvjeraca. Rimokatolici su g. 1910. u virovitičkoj županiji činili 77.26 postotaka svega žiteljstva, pravoslavni 18.68, protestanti 2.62, izraelićani 1.19, grkokatolici 0.23, a ostali 0.02 postotka. Prigodom popisa od g. 1921. čine rimokatolici 77.92 postotka, pravoslavni 18.82, protestanti 2.08, izraelićani 0.79, grkokatolici 0.22, a svi drugi 0.17 postotka svega žiteljstva.

U *modruško-riječkoj* županiji ustanovilo se kod popisa od g. 1910., da imade 156.060 rimokatolika, 74.941 pravoslavni, 382 izraelićana, 218 protestanata, 39 grkokatolika i 14 pripadnika ostalih vjera. Prigodom popisa od g. 1921. našlo se tamo 147.743 rimokatolika, 72.592 pravoslavna, 282 izraelićana, 167 protestanata, 34 muslimana, 33 grkokatolika, 11 drugih i 6 bezvjeraca. Rimokatolici su g. 1910. činili 67.36 postotaka, a g. 1921. čine 66.91 postotak svega žiteljstva. Naprotiv su pravoslavni od 32.35 postotaka u g. 1910. narasli na 32.88 postotaka u g. 1921.

Županija *ličko-krbavska* imala je kod popisa g. 1910. po vjeri 104.041 pravoslavnoga i 100.620 rimokatolika uz jedva 35 žitelja drugih vjera. Prigodom popisa od g. 1921. nabrojilo se tamo 104.959 pravoslavnih, 94.424 rimokatolika, 185 muslimana (vojnika), 32 grkokatolika, 11 protestanata, 9 izraelićana, 1 inovjerac i 4 bezvjerca. Pravoslavni su g. 1910. u ličko-krbavskoj županiji činili 50.87 postotaka, a g. 1921. čine 52.53 postotka svega žiteljstva. Naprotiv su rimokatolici sa 49.10 postotaka u g. 1910. spali na 47.31 postotak u g. 1921.

Prigodom popisa od g. 1910. brojio je glavni grad *Zagreb* 69.209 rimokatolika, 4.233 izraelićana, 4.074 pravoslavna,

1.129 protestanata (od toga 592 luterana i 537 kalvina), 325 grkokatolika i 68 pripadnika drugih vjera. Tada su dakle rimokatolici činili 87.56 postotaka svega žiteljstva, izraelićani 5.36 postotaka, pravoslavni 5.15 postotaka, protestanti 1.43 postotka, grkokatolici 0.41 postotak, a žitelji drugih vjera 0.09 postotaka. Popis od g. 1921. ustanovio je, da u Zagrebu živi 91.339 rimokatolika, 9.183 pravoslavna, 5.890 izraelićana, 882 protestanata, 478 muslimana (većinom vojnika iz južne Srbije), 294 grkokatolika, 156 pripadnika drugih vjera, te 116 bezvjeraca. U postocima dakle čine rimokatolici 84.31, pravoslavni 8.48, izraelićani 5.44, protestanti 0.81, muslimani 0.45, grkokatolici 0.27, a svi ostali samo 0.24 postotaka svega žiteljstva. Velik porast pravoslavnoga žiteljstva u Zagrebu treba pripisati dolasku brojnih Rusa, a podjedno i činjenici, da se god. 1921. u zagrebačkoj posadi nalazilo 5.416 vojnika, od kojih je 90 postotaka bilo iz Srbije. S potonjega razloga pao je u Zagrebu razmjerno i broj rimokatolika, jer je kod popisa žiteljstva g. 1910. ogromna većina vojnika u zagrebačkim vojarnama pripadala rimokatoličkoj vjeroispovijesti.

Osijek je g. 1910. brojio 24.976 rimokatolika, 2.943 pravoslavna, 2.340 izraelićana, 979 protestanata (od toga 594 kalvina i 385 luterana), 122 grkokatolika i 28 pripadnika drugih vjera; a g. 1921. imao je 26.084 rimokatolika, 4.581 pravoslavnoga (uračunav ovamo Ruse i vojnike), 2.683 izraelićana, 675 protestanata, 227 muslimana (većinom vojnika), 113 grkokatolika, 40 pripadnika drugih vjera i 9 bezvjeraca. Rimokatolici su g. 1910. u Osijeku činili 80.39 postotaka svega žiteljstva, a g. 1921. samo 75.79 postotaka. Pravoslavni se u Osijeku od 7.92 postotka g. 1910. vinuše na 13.02 postotka u g. 1921. Izraelićani su g. 1910. činili 8.07, a god. 1921. čine samo 7.79 postotaka svega žiteljstva.

U gradu *Zemunu* je g. 1910. živjelo 9.634 rimokatolika, 5.851 pravoslavni, 681 izraelićanin, 895 protestanata (od toga 538 kalvina i 357 luterana), 55 grkokatolika i 15 pripadnika drugih vjera; a g. 1921. našlo se tamo 9.638 rimokatolika, 7.499 pravoslavnih, 669 protestanata, 623 izraelićana, 48 muslimana, 32 grkokatolika, 10 pripadnika drugih vjera i 5 bezvjeraca. Rimokatolici su g. 1910. u Zemunu činili 54.82 postotka svega žiteljstva, a g. 1921. čine samo 52.19 postotka. Pravoslavnih je g. 1910. bilo 36.91 postotak, a god. 1921. uspinju se na 40.54 postotka. Protestanti su g. 1910. činili 3.71 postotak, a g. 1921. čine 3.58 postotaka. Izraelićani su g. 1910. činili 4.15 postotaka, a g. 1921. čine 3.36 postotaka.

Karlovac je g. 1910. imao 13.610 rimokatolika, 972 pravoslavna, 311 izraelićana, 61 protestant, 36 grkokatolika i 2 pripadnika druge vjere; a g. 1921. ima 14.631 rimokatolika, 1.716 pravoslavnih, 300 izraelićana, 71 muslimana, 56 grkokatolika, 47 protestanata, 2 inovjerca i 4 bezvjerca. Rimokatolici su g. 1910. u Karlovcu činili 90.78 postotaka svega žiteljstva, a g. 1921. čine 87.09 postotaka. Pravoslavnih je g. 1910. bilo samo 6.48 postotaka, a g. 1921. porastoše na 10.21 postotak. Izraelićana je g. 1910. bilo 2.07, a g. 1921. opadoše na 1.79 postotka. Broj i postotak pravoslavnih narastao je radi toga, što su kod popisa g. 1921. karlovačku posadu činili gotovo sami vojnici iz Srbije, a u gradu se nalazio i veći broj Rusa.

U *Varaždinu* je g. 1910. živjelo 12.410 rimokatolika, 619 izraelićana, 241 pravoslavni, 93 protestanta, 33 grkokatolika i 2 inovjerca; a g. 1921. bilo je u Varaždinu 12.016 rimokatolika, 822 pravoslavna, 564 izraelićana, 168 muslimana, 58 protestanata, 16 grkokatolika i 1 bezvjerac. Rimokatolici su g. 1910. činili 93.37 postotaka svega žiteljstva u Varaždinu, pravoslavni 0.90, a izraelićani 4.98 postotaka; dok g. 1921. čine rimokatolici 88.36 postotaka, pravoslavni 6.05, a izraelićani 4.13 postotaka. Rimokatolici su brojčano pali, a pravoslavni porasli radi toga, što je gotovo cijela vojna posada bila g. 1910. rimokatoličke, a g. 1921. ogormnom većinom pravoslavne vjere. Sličnu pojavu viđamo i u drugim gradovima, gdje se nalaze veće vojne posade.

U gradu *Bjelovaru* nabrojilo se g. 1921. kod popisa žiteljstva 5.627 rimokatolika, 1.624 pravoslavna i 501 izraelićanin. Tamo su dakle rimokatolici činili 72.14, pravoslavni 20.82, a izraelićani 6.42 postotka svega žiteljstva.

Grad *Koprivnica* imao je g. 1921. rimokatolika 7.431, pravoslavnih 270, a izraelićana 359, što znači, da rimokatolici čine 91.74, izraelićani 4.43, a pravoslavni 3.33 postotka žiteljstva.

U *Križevcima* se g. 1921. nalazilo 4.328 rimokatolika, 156 izraelićana, 116 pravoslavnih i 73 grkokatolika. Tamo su dakle rimokatolici činili 92.08, izraelićani 3.32, pravoslavni 2.47, a grkokatolici 1.57 postotka svega žiteljstva.

Petrinja je g. 1921. imala 4.535 rimokatolika i 917 pravoslavnih, što znači, da rimokatolici čine 82.45, a pravoslavni 16.67 postotaka svega žiteljstva.

U gradu *Sisku* stanovala su 7.053 rimokatolika, 1.229 pravoslavnih (velikom većinom vojnika), 329 izraelićana i 157 muslimana (vojnika). Tamo dakle rimokatolici čine 80.15, pravoslavni 13.96, a izraelićani 3.76 postotaka svega žiteljstva.

Bakar je g. 1921. imao 2.252 rimokatolika i 145 pravoslavnih, što znači 93.63 postotka rimokatolika, a 6.03 postotka pravoslavnih.

U gradu *Sušaku* živjelo je g. 1910. rimokatolika 12.634, pravoslavnih 278, izraelićana 176, a protestanata 116. Tamo su dakle rimokatolici činili 95.71, a pravoslavni 2.11 postotka svega žiteljstva. (Popis žiteljstva g. 1921. nije mogao biti obavljen.)

Senj je gotovo posve katolički grad, jer su u njemu g. 1921. uz 2.963 rimokatolika (97.56 postotaka svega žiteljstva) živjela 73 pravoslavna (2.33 postotka).

Požega je g. 1921. imala 5.606 rimokatolika, 857 pravoslavnih, 335 izraelićana i 109 muslimana (vojnika). Tamo su dakle rimokatolici činili 80.08 postotaka, pravoslavni 12.24, a izraelićani 4.78 postotaka svega žiteljstva. Vojnici bijahu ogromnom većinom pravoslavne i muslimanske vjeroispovijesti.

U *Brodu* se g. 1921. nalazilo 8.100 rimokatolika, 1.264 pravoslavnih (polovicom vojnici), 655 izraelićana, 350 protestanata, 163 muslimana (većinom vojnika) i 79 grkokatolika. Tamo su dakle rimokatolici činili 76.41, pravoslavni 11.96, izraelićani 6.18, a protestanti 3.30 postotaka svega žiteljstva.

U *Vinkovcima* su g. 1921. živjela 7.642 rimokatolika, 1.114 pravoslavnih, 742 izraelićana, 594 protestanta i 42 grkokatolika. Tu su dakle rimokatolici činili 74.92 postotka, pravoslavni 10.92, izraelićani 7.27, a protestanti 5.82 postotka svega žiteljstva.

Vukovar je g. 1921. brojio 7.794 rimokatolika, 1.738 pravoslavnih, 453 izraelićana, 175 protestanata i 73 grkokatolika, U Vukovaru dakle rimokatolici čine 76.41 postotak, pravoslavni 17.04, a izraelićani 4.44 postotka svega žiteljstva.

Mitrovica je g. 1921. imala 5.660 rimokatolika, 5.130 pravoslavnih, 644 grkokatolika, 177 protestanata, a 143 izraelićana. Tamo dakle rimokatolici čine 47.99 postotaka, pravoslavni 43.47, a grkokatolici 5.46 postotaka svega žiteljstva.

U *Petrovaradinu* se g. 1921. nalazilo 3.726 rimokatolika, 1.032 pravoslavna (ogromnom većinom vojnika), 154 muslimana (sami vojnici i 153 protestanta. Rimokatolici su dakle u Petrovaradinu činili 73.06, a pravoslavni 20.23 postotaka svega žiteljstva.

U *Srijemskim Karlovcima* stanovalo je g. 1921. pravoslavnih 3.169, a rimokatoličkih 2.482 žitelja. Tamo dakle pravoslavni čine 55.59, a rimokatolici 43.55 postotaka svega žiteljstva.

Rimokatolici su u pojedinim kotarima *zagrebačke* županije činili, kako slijedi: Dugoselo 99.33 postotka, Dvor 12.42, Glina 34.60, Jastrebarsko 81.79, Karlovac 98.82, Kostajnica 35.69, Petrinja 50.74, Pisarovina 78.63, Samobor 99.66, Sisak 97.94, Stubica 99.80, Sveti Ivan-Zelina 99.83, Vrginmost 14.41, a Zagreb 99.39 postotaka svega žiteljstva.

U *srijemskoj* županiji činili su rimokatolici u kotarima: Ilok 41.35, Irig 24.40, Mitrovica 12.04, Ruma 48.72, Stara Pazova 16.23, Šid 43.80, Vinkovci 79.81, Vukovar 53.23, Zemun 4.98 i Županja 91.70 postotaka svih žitelja.

U *varaždinskoj* županiji činili su rimokatolici u kotarima: Ivanec 99.08, Klanjec 99.88, Krapina 99.62, Ludbreg 94.44, Novi Marof 99.56, Pregrada 99.82, Varaždin 99.70 i Zlatar 99.78 postotaka svega žiteljstva.

Bjelovarsko=križevačka županija iskazuje za rimokatolike u kotarima: Bjelovar 75.25, Čazma 93.99, Garešnica 74.53, Đurđevac 98.18, Grubišno polje 51.72, Koprivnica 84.35, Križevci 94.10 i Kutina 88.94 postotka svega žiteljstva.

U *požeškoj* županiji činili su rimokatolici u kotarima: Brod 86.50, Daruvar 59.74, Nova Gradiška 75.32, Novska 69.40, Pakrac 44.14 i Požega 73.83 postotka svih stanovnika.

Virovitička županija imala je rimokatolika u kotarima: Đakovo 87.50, Donji Miholjac 88.86, Našice 76.58, Osijek 56.69, Slatina 55.51, Valpovo 95.65 i Virovitica 86.12 postotaka svega žiteljstva.

Modruško=riječka županija iskazala je rimokatolika u kotarima: Crikvenica 99.25, Čabar 99.78, Delnice 98.30, Novi 99.71, Ogulin 52.23, Slunj 46.72, Sušak 97.99, Vojnić 27.76 i Vrbovsko 85.91 postotak svih stanovnika.

Ličko=krbavska županija imala je rimokatolika u kotarima: Brinje 70.99, Donji Lapac 8.21, Gospić 52.43, Gračac 27.67, Korenica 26.49, Otočac 51.34, Perušić 82.73, Senj 99.86 i Udbina 26.85 postotaka svega žiteljstva.

Pravoslavnoj vjeroispovijesti pripadaju u kotarima: Dvor 88.13 postotaka svega žiteljstva, Glina 66.19, Karlovac 1.03, Kostajnica 65.16, Petrinja 48.60, Pisarovina 21.26, Sisak 1.80, Vrginmost 86.13; Ilok 42.83, Irig 75.00, Mitrovica 87.15, Ruma 51.40, Stara Pazova 52.40, Šid 45.21, Vinkovci 13.51, Vukovar 42.31, Zemun 82.96, Županja 6.14; Bjelovar 22.50, Čazma 4.63, Garešnica 21.40, Đurđevac 1.57, Grubišnopolje 47.36, Ko=privnica 14.80, Križevci 4.86, Kutina 6.77; Ludbreg 4.40, Ivanec 1.01; Brod 9.50, Daruvar 32.98, Nova Gradiška 24.5, Novska 26.8, Pakrac 51.6, Požega 23.9; Đakovo 7.90, Donji Miholjac 8.39, Našice 17.00, Osijek 36.33, Slatina 41.35, Val=povo 2.96, Virovitica 11.73; Delnice 4.12, Ogulin 48.35, Slunj 53.15, Sušak 2.70, Vojnić 74.71, Vrbovsko 15.09; Brinje 30.28, Donji Lapac 90.80, Gospić 49.18, Gračac 73.12, Korenica 75.19, Perušić 17.60 i Udbina 75.08 postotaka svega žiteljstva.

Grkokatolici čine u kotarima: Jastrebarsko 17.92, Kutina 1.09, Brod 3.94, Novska 1.58, Vukovar 3.88 i Šid 7.30 po=stotaka svih stanovnika.

Protestanti čine u kotarima: Garešnica 3.68 postotaka, Kutina 1.94, Daruvar 6.62, Pakrac 3.80, Požega 1.63, Donji Miholjac 2.54, Našice 4.31, Osijek 6.49, Slatina 2.31, Viro=vitica 1.39, Ilok 13.70, Irig 2.21, Mitrovica 1.92, Ruma 2.13, Stara Pazova 29.60, Šid 4.80, Vinkovci 5.77, Vukovar 5.35, Zemun 13.77 i Županja 1.31 postotak svega žiteljstva.

Prigodom popisa žiteljstva 31. siječnja 1921. ustanovio se također *materinski jezik* svih stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji. Pri tom se Hrvati i Srbi uzimali zajedno, a Slo=venci napose. Isto tako uvršteni su pod istu rubriku svi drugi Slaveni, dakle Česi, Slovaci, Rusi, Ukrajinci, Bugari i Poljaci. Uslijed toga ne možemo napose ustanoviti, koliko je g. 1921. u Hrvatskoj živjelo Rusa, koliko Čeha, Slovaka i t. d.

Od 2,613.938 stanovnika Hrvatske i Slavonije izjavila su *2,323.952*, da im je materinski jezik hrvatski ili srpski. Slo=venaca bijaše 21.134, drugih Slavena 66.868, Nijemaca 122.514, Madžara 68.753, Talijana 4.013, Rumunja i Cincara 1939, a drugim narodima (većinom ciganima i Arnautima) pripadalo je 4.765 žitelja. Izrazimo li to u postocima, onda vidimo, da su Hrvati i Srbi činili *88.90* postotaka svega žiteljstva, Slo=venci *0.81* postotak, drugi Slaveni *2.55* postotaka, Nijemci *4.69* postotaka, Madžari *2.63* postotka, a svi ostali narodi za=jedno *0.42* postotka.

Da se uzmogne razabrati porast ili pad pojedinih naroda u Hrvatskoj i Slavoniji, prispodobit ćemo ove rezultate s po=pisom žiteljstva od 31. prosinca 1910. Tada su u Hrvatskoj i Slavoniji živjela 2,621.954 čovjeka, od toga 2,283.309 Hrvata i Srba, 15.776 Slovenaca, 32.376 Čeha, 21.613 Slovaka, 8.317 Ukrajinaca (Rusina), 134.078 Nijemaca, 105.948 Madžara, 4.137 Talijana, 846 Rumunja i 15.554 ostalih žitelja, t. j. Rusa, Poljaka, Bugara, cigana i t. d. Prema tomu su g. 1910. Hrvati i Srbi činili 87.22 postotka svega žiteljstva, Slovenici 0.60, Česi 1.20, Slovaci 0.83, Ukrajinci 0.32, Nijemci 5.08, Madžari 3.97, Talijani 0.16, a svi ostali narodi zajedno 0.62.

Broj Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji povećao se od g. 1910. do g. 1921. za *40.643*, te se od 87.22 popeo na 88.90, dakle za 1.58 postotaka svega žiteljstva. Broj Slovenaca po=

većao se za 5.358, dok se broj Nijemaca smanjio za 11.564, broj Madžara za 37.195, a broj Talijana za 124. Mnogo je tomu doprinjelo, što se velik broj madžarskih činovnika (osobito sa željeznica) odselilo u Ugarsku, te što su u Slavo-niji agrarnom reformom uništeni veleposjedi, na kojima su mnogi Madžari služili kao namještenici i nadničari. Ipak nema sumnje o tomu, da je od g. 1910. do 1921. mnogo učinila također asimilacija, te se mnogi Nijemci i Madžari po-hrvatiše.

Popis žiteljstva ne iskazuje, koliko je u Hrvatskoj i Slavo-niji stanovalo Hrvata, koliko li Srba, jer ih vazda uzimlje zajedno. Ipak mi to možemo ustanoviti barem *približno*, ako od broja svih u popisu iskazanih Hrvata i Srba odbijemo sve žitelje pravoslavne vjeroispovijesti. Tu dakako ne može biti ni govora o statističkoj točnosti, jer među pravoslavnim žiteljstvom ima također Rusa, Bugara, Rumunja, Cincara, Grka i vrlo mnogo cigana. Uzmemo li ipak sve pravoslavne žitelje za Srbe, te njihov broj (dakle 659.083) odbijemo od broja svih u popisu iskazanih Hrvata i Srba, t. j. od 2,323.952, onda izilazi, da je u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1921. živjelo *1,664.869* Hrvata i 659.083 Srba. Faktično je broj Hrvata veći za toliko, koliko je g. 1921. u Hrvatskoj i Slavoniji živjelo Rusa, Bugara, Rumunja, Cincara, Grka i pravoslavnih cigana, a to bi moglo biti od prilike za 20 do 30 hiljada.

Uzmemo li, da je g. 1921. u Hrvatskoj i Slavoniji živjelo samo 1,664.869 Hrvata, onda su oni sami za sebe činili *63.39* postotaka svega žiteljstva. Premda je to manji broj i po-stotak, nego li je g. 1921. u Hrvatskoj i Slavoniji zaista živjelo Hrvata, ipak možemo i s njime biti zadovoljni, ako ga prispodobimo s rezultatima popisa od g. 1910. Tada je naime u Hrvatskoj i Slavoniji živjelo 2,283.309 Hrvata i Srba, a po vjeri bijahu 653.184 žitelja pravoslavne vjeroispovijesti. Odbijemo li broj 653.184 od broja 2,283.309, onda nam izilazi, da je u Hrvatskoj i Slavoniji g. 1910. živjelo *1,630.125* Hrvata, koji su tada činili 63.27 postotaka svega žiteljstva. Prema tomu je broj Hrvata od g. 1910. do g. 1921. porasao za *34.144*, a postotak Hrvata se od 63.27 povisio na 63.39 postotaka.

S ovim porastom možemo mi Hrvati biti prilično zado-voljni, jer je u istinu još veći, nego li ga ove brojke iskazuju. Ako ovih 34.144 Hrvata odbijemo od gore iskazanog viška (40.643), za koji se od g. 1910. do g. 1921. povećao broj Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, onda na Srbe otpada višak od *6.499*. Držim, da je to samo *prividan* višak, jer se u istinu broj domaćih (stalno naseljenih) Srba u Hrvatskoj i Slavo-niji *umanjio*. Posve je naime sigurno, da je u onom broju svih pravoslavnih žitelja u Hrvatskoj i Slavoniji sadržano barem 6.499 pravoslavnih Rusa, Rumunja i Cincara, koji se iza svjetskoga rata nastaniše kod nas. A ne smije se ovdje zaboraviti i na činjenicu, da je prigodom popisa g. 1921. u Hrvatskoj i Slavoniji služilo oko 20.000 vojnika iz sjeverne i južne Srbije, koji tako umjetnim načinom povisiše broj ovdješnjih Srba. Istodobno je pak oko 20.000 Hrvata služilo izvan Hrvatske i Slavonije, uslijed čega se prividno umanjio broj domaćih (stalno naseljenih) Hrvata.

Hrvati i Srbi zajedno brojili su g. 1921. u *zagrebačkoj* županiji 482.407 stanovnika, što čini 98.89 postotaka svega žiteljstva, dok je na sve druge narode otpalo samo 1.11 po-stotaka. Ako od gornjih 482.407 stanovnika odbijemo sve pravoslavne žitelje kao Srbe, tada u zagrebačkoj županiji stanuje *367.821* Hrvat, što znači 75.86 postotaka, dakle tri četvrtine svega žiteljstva.

U *varaždinskoj* županiji brojili su Hrvati i Srbi zajedno 289.587 žitelja, što znači 99.41 postotak svega stanovništva. Samih Hrvata ima u toj županiji *287.277*, dakle 98.62 po-stotaka.

Bjelovarsko-križevačka županija ima 302.470 Hrvata i Srba, što znači 91.38 postotka svega žiteljstva. Odbijemo li od toga sve pravoslavne žitelje kao same Srbe, onda u bjelovarsko-križevačkoj županiji stanuje *258.056* Hrvata, koji čine 77.96 postotaka svih stanovnika. Povrh toga živu u bjelovarsko-križevačkoj županiji 1.953 Slovenca (0.58 po-stotaka), 11.262 druga Slavena (3.43 postotaka), 10.178 Ma-džara (3.07 postotaka), 3.819 Nijemaca (1.15 postotaka) i 0.39 postotaka ostalih žitelja.

U *požeškoj* županiji stanuje 214.471 stanovnik s hrvatskim materinskim jezikom, što znači 82.39 postotaka svega žitelj⸗stva. Odbivši od toga 67.762 Srba, ostaje *146.709* Hrvata, koji čine 56.36 postotaka žiteljstva. Osim toga stanuje u po⸗žeškoj županiji 1.295 Slovenaca, koji čine 0.49 postotaka; zatim 22.604 drugih Slavena (većinom Čeha), što opet iznosi 8.68 postotaka; onda 10.644 Nijemca (4.01 postotak), 9.200 Madžara (3.92 postotka) i 419 ostalih žitelja (0.51 postotak).

Modruško⸗riječka županija broji 216.556 Hrvata i Srba, koji čine 98.03 postotka svega žiteljstva. Samih Hrvata ima *143.964*, što znači 65.15 postotaka svih stanovnika.

U *virovitičkoj* županiji stanuje 180.885 Hrvata i Srba, a to je 74.56 postotaka svih žitelja. Nijemaca ima 28.093 ili 11.56 postotaka, Madžara 25.041 ili 10.32 postotka, raznih Slavena 6.817 ili 2.81 postotak, a ostalih žitelja 0.75 postotaka svega žiteljstva. Ako od gornjih 180.885 Hrvata i Srba odbijemo svih 45.649 pravoslavnih žitelja, onda ostaje samih Hrvata *135.236*, što znači 55.74 postotka svih stanovnika.

Srijemska je županija g. 1921. brojila 287.688 Hrvata i Srba, t. j. 74.05 postotka svega žiteljstva, zatim 1.724 Slove⸗naca (0.46 postotaka), 19.646 drugih Slavena (5.05 postotaka), 57.726 Nijemaca (14.88 postotaka) i 19.399 Madžara (4.98 po⸗stotaka). Odbijemo li od gornjih 287.688 svih 183.010 pravo⸗slavnih žitelja kao Srbe, tada u srijemskoj županiji ostaje *104.678* Hrvata, koji čine 26.94 postotka svih stanovnika.

U *ličko⸗krbavskoj* županiji govorila su hrvatskim jezikom 199.363 žitelja, što znači 99.82 postotka svega žiteljstva. Od⸗bijemo li od toga broja sve pravoslavne žitelje, onda u toj županiji živu *94.404* Hrvata, koji čine 47.29 svih stanovnika.

U glavnom gradu *Zagrebu* postojano raste broj žitelja, koji označuju hrvatski kao svoj materinski jezik. Takvih je žitelja g. 1880. bilo samo 20.139 ili 70.94 postotaka svega sta⸗novništva zagrebačkoga. Njihov je broj g. 1890. narasao na 25.981 ili 69.23 postotaka, g. 1900. na 46.195 ili 75.73 postotka, g. 1910. na 63.245 ili 80.02 postotka, a g. 1921. na 91.927 ili 84.85 postotaka svega žiteljstva. Odbijemo li od broja 91.927 svih 9.183 pravoslavnih (među kojima su polovicu činili vojnici iz Srbije), tada vidimo, da su g. 1921. u Zagrebu stanovala *82.744* Hrvata, koji su činili 76.37 postotaka svega žiteljstva. Uz Hrvate i Srbe živjela su g. 1921. u Zagrebu 8.364 Slovenca (7.72 postotka), 3.378 Nijemaca (3.12 po⸗stotaka), 2.514 drugih Slavena (2.32 postotka), 1.156 Madžara (1.07 postotaka) i 999 pripadnika ostalih naroda (0.92 po⸗stotka), među ovima 305 Talijana, 170 Arnauta i 50 Ru⸗munja.

U gradu *Osijeku* je g. 1921. stanovalo 20.650 Hrvata i Srba, što je činilo 60.03 postotaka svega žiteljstva; zatim 9.870 Nijemaca (28.69 postotaka), 2.101 Madžar (6.11 po⸗stotaka), 654 Slovenca (1.91 postotak), 962 druga Slavena (2.79 postotaka) i 0.47 ostalih žitelja. Odbijemo li sve pravo⸗slavne od broja 20.650, tad je g. 1921. u Osijeku bilo *16.069* Hrvata, što čini 47.01 postotak svega žiteljstva.

U gradu *Zemunu* su g. 1921. živjela 10.174 žitelja, koji iz⸗javiše, da im je materinski jezik hrvatski ili srpski. To znači 54.98 postotaka svih stanovnika. Odbijemo li od toga broja sve pravoslavne (7.499 žitelje kao Srbe, onda je u Zemunu bilo *2.675* Hrvata, što čini jedva 14.44 postotka svih stanov⸗nika. Nijemaca se nabrojilo 6.654 ili 35.96 postotaka, Ma⸗džara 416 ili 2.23 postotka, a svih Slavena zajedno 1.100 ili 4.93 postotka.

Hrvati i Srbi činili su g. 1921. u gradu *Karlovcu* 92.57 po⸗stotaka, jer ih se nabrojilo 15.531. Odbivši od toga svih 1.716 pravoslavnih (većinom vojnika), ostaje samih Hrvata *13.815*, što znači 82.36 postotka svih stanovnika. U Karlovcu su osim toga g. 1921. živjela 834 Slavena (4.91 postotak) i 672 žitelja (2.52 postotka) drugih naroda.

Varaždin je g. 1921. brojio 12.243 Hrvata i Srba, što čini 90.02 postotka svega žiteljstva. Odbivši sve pravoslavne, ostaje u Varaždinu *11.421* Hrvat, a to znači 83.97 postotaka svih stanovnika. Povrh toga živjelo je tamo 668 Slovenaca (4.91 postotak), zatim 197 drugih Slavena (1.44 postotka), 279 Nijemaca (2.05 postotka) i 258 ostalih žitelja (1.52 postotka).

U gradu *Bjelovaru* živjelo je 6.835 Hrvata i Srba, koji su činili 86.91 postotak svega žiteljstva; u *Koprivnici* 7.651 ili

94.45 postotaka; u *Križevcima* 4.390 ili 93.50 postotaka; u *Petrinji* 5.271 ili 95.07 postotaka; u *Sisku* 7.852 ili 89.23 po=stotka; u *Senju* 3.002 ili 99.06 postotaka; u *Bakru* 2.164 ili 89.95 postotaka; u *Požegi* 5.785 ili 82.47 postotaka; u *Brodu* 8.195 ili 77.17 postotaka; u *Vinkovcima* 6.425 ili 63.17 po=stotaka; u *Vukovaru* 6.825 ili 66.65 postotaka; u *Mitrovici* 8.946 ili 75.56 postotaka; u *Petrovaradinu* 4.099 ili 80.39 po=stotaka, a u *Srijemskim Karlovcima* 5.246 ili 91.87 postotaka.

Ako od ovih brojaka odbijemo sve pravoslavne žitelje kao Srbe, onda ima *samih Hrvata* u Bjelovaru 5.211, u Ko=privnici 7.381, u Križevcima 4.274, u Petrinji 4.354, u Sisku 6.623, u Senju 2.929, u Bakru 2.019, u Požegi 4.928, u Brodu 6.931, u Vinkovcima 5.311, u Vukovaru 5.087, u Mitrovici 3.816, u Petrovaradinu 3.067 i u Karlovcima 2.077.

Nijemaca ima u Vukovaru 2.642, u Vinkovcima 2.635, u Mitrovici 1.633, u Brodu 1.128, u Petrovaradinu 467, u Požegi 306, u Bjelovaru 259, u Srijemskim Karlovcima 190, u Sisku 192, u Koprivnici 111, u Križevcima 51 i u Petrinji 45.

Madžara je g. 1921. bilo u Vinkovcima 641, u Vukovaru 563, u Mitrovici 549, u Brodu 541, u Požegi 422, u Petro=varadinu 257, u Karlovcima 201, u Bjelovaru 157, u Sisku 84 i u Koprivnici 77.

Slovenaca je g. 1921. stanovalo 429 u Sisku, 300 u Brodu, 224 u Vinkovcima, 162 u Koprivnici, 148 u Bjelovaru, 102 u Križevcima, 102 u Petrinji, 82 u Petrovaradinu, 79 u Mitro=vici, 68 u Požegi i 66 u Bakru. Većinom bijahu radnici i željeznički namještenici.

Drugih *Slavena* (Čeha, Slovaka, Ukrajinaca, Rusa, Bugara i Poljaka) bijaše 581 u Mitrovici (gotovo sami Ukrajinci), 419 u Bjelovaru (većinom Česi), 360 u Brodu, 316 u Požegi, 195 u Vinkovcima, 188 u Sisku, 125 u Petrovaradinu, 125 u Vukovaru. 114 u Križevcima, 88 u Petrinji, 72 u Koprivnici, 62 u Bakru i 53 u Srijemskim Karlovcima.

Hrvati i Srbi živu kompaktno u županijama: zagrebačkoj, varaždinskoj, modruško=riječkoj i ličko=krbavskoj. U svim kotarima ove zapadne Hrvatske čine Hrvati i Srbi preko 99 postotaka svega žiteljstva. Iznimku čine samo kotari: Del=

nice (s 98.9 postotaka), Dugoselo (98.7 postotaka), Zagreb (97.9 postotaka), Čabar (97.7 postotaka, Sisak (97.5 posto=taaka) i Crikvenica (96.1 postotak svega žiteljstva).

Drukčije se ima u istočnoj Hrvatskoj i Slavoniji. U ta=mošnje 4 županije doselilo se tečajem 18. i 19. vijeka mnogo stranaca, uslijed čega je u nekim kotarevima znatno pao postotak domaćega žiteljstva. Tako u *bjelovarsko=križe=vačkoj* županiji čine Hrvati i Srbi 88.5 postotaka svih stanov=nika u kotaru bjelovarskom, 95.2 postotka u kotaru čazman=skom, 79.6 postotaka u kotaru garešničkom, 97.3 postotka u kotaru đurđevačkom, 78.0 postotaka u kotaru grubišno=poljskom, 98.1 postotak u kotaru koprivničkom, 98.2 po=stotka u kotaru križevačkom, a 82.9 postotaka u kotaru kutinskom.

U *virovitičkoj* županiji čine Hrvati i Srbi 85.8 postotaka u kotaru slatinskom, 82.3 postotka u kotaru donjomiholjačkom, 81.8 postotaka u kotaru valpovačkom, 77.9 postotaka u ko=taru našičkom, 72.5 postotaka u kotaru virovitičkom, 66.7 postotaka u kotaru đakovačkom i 58.2 postotka u kotaru osječkom.

U *požeškoj* županiji čine Hrvati i Srbi 94.8 postotaka u kotaru novogradiškom, 92.1 postotak u kotaru brodskom, 86.1 postotka u kotaru novskanskom, 84.5 postotaka u ko=taru požeškom, 77.8 postotaka u kotaru pakračkom i 50.3 po=stotka u kotaru daruvarskom.

U *srijemskoj* županiji čine Hrvati i Srbi zajedno 90.7 po=stotaka u kotaru mitrovačkom, 90.1 postotka u kotaru žu=panjskom, 83.7 postotaka u kotaru zemunskom, 83.0 po=stotka u kotaru iriškom, 79.4 postotka u kotaru šidskom, 78.1 postotka u kotaru vinkovačkom, 64.5 postotaka u kotaru iločkom, 64.1 postotka u kotaru staropazovačkom, 63.2 po=stotka u kotaru vukovarskom i 59.4 postotka u kotaru rum=skom.

Nijemci čine 31.5 postotaka u kotaru rumskom, 22.2 po=stotka u kotaru osječkom, 21.4 postotka u kotaru đako=vačkom, 20.6 postotaka u kotaru staropazovačkom, 16.2 po=stotka u kotaru vukovarskom, 15.1 postotka u kotaru vinko=

vačkom, 11.9 postotaka u kotaru iločkom, 11.1 postotka u kotaru daruvarskom, 10.5 postotaka u kotaru valpovačkom, 9.3 postotka u kotaru zemunskom, 8.5 postotaka u kotaru šidskom, 7.7 postotaka u kotaru virovitičkom, 7.4 postotka u kotaru našičkom, 6.3 postotka u kotaru mitrovačkom, 5.5 postotaka u kotaru županjskom, 5.2 postotka u kotaru donjo=miholjačkom, 5.2 postotka u kotaru požeškom, 5.1 postotka u kotaru garešničkom, 4.6 postotka u kotaru pakračkom, 4.0 postotaka u kotaru slatinskom, 3.8 postotaka u kotaru iriškom, 2.4 postotka u kotaru kutinskom i 1.7 postotaka u kotaru brodskom.

Madžari čine 17.5 postotka u kotaru osječkom, 17.3 po=stotka u kotaru virovitičkom, 15.1 postotka u kotaru vuko=varskom, 12.1 postotka u kotaru daruvarskom, 10.7 posto=taka u kotaru iriškom, 10.7 postotaka u kotaru donjo=miholjačkom, 9.3 postotka u kotaru grubišnopoljskom, 8.5 postotaka u kotaru slatinskom, 8.3 postotka u kotaru rum=skom, 8.1 postotka u kotaru našičkom, 7.8 postotaka u ko=taru iločkom, 6.2 postotka u kotaru garešničkom, 5.8 po=stotaka u bjelovarskom kotaru, 5.9 postotaka u kotaru đako=vačkom, 5.5 postotaka u kotaru pakračkom, 4.8 postotaka u kotaru valpovačkom, 4.6 postotaka u kotaru kutinskom, 3.4 postotaka u kotaru vinkovačkom, 2.1 postotka u kotaru po=žeškom, 1.9 postotaka u kotaru mitrovačkom, 1.3 postotka u kotaru županjskom, 1.1 postotka u kotaru šidskom, 1.1 po=stotka u kotaru zemunskom i 0.8 postotaka u kotaru brod=skom.

Svi *Slaveni* zajedno (osim Slovenaca) čine 25.2 postotka u kotaru daruvarskom (Česi), 13.2 postotka u kotaru staro=pazovačkom (Slovaci), 13.9 postotaka u kotaru iločkom (Slo=vaci), 10.4 postotka u kotaru šidskom (Ukrajinci ili Rusini), 10.1 postotka u kotaru grubišnopoljskom (Česi), 9.8 posto=taka u kotaru novskanskom (Slovaci i Česi), 8.5 postotaka u kotaru pakračkom (Česi), 7.8 postotaka u kotaru kutinskom (Česi), 7.4 postotka u kotaru požeškom (Česi i Slovaca), 7.1 postotka u kotaru garešničkom (Česi), 5.4 postotka u kotaru vukovarskom (Ukrajinci), 5.4 postotka u kotaru našičkom

(Slovaci), 4.9 postotaka u kotaru zemunskom (Slovaci), 4.9 postotaka u kotaru brodskom (Ukrajinci), 4.3 postotka u kotaru đakovačkom (Slovaci i Ukrajinci), 3.8 postotaka u kotaru čazmanskom (Česi) i 3.7 postotaka u kotaru bjelo=varskom (Česi). *Talijani*, koji su naseljeni u Khuenovo doba, čine 2.9 postotaka u kotaru pakračkom.

Ako sve žitelje pravoslavne vjeroispovijesti uzmemo kao Srbe, te ih u svakom kotaru odbijemo od ukupnog postotka svih Hrvata i Srba, onda dobivamo postotak *samih Hrvata.* (U istinu bit će taj postotak Hrvata nešto veći u onim kotarima, gdje su osim Srba živjeli također Bugari, Rusi, Cincari, Rumunji i pravoslavni Cigani.) U *varaždinskoj* županiji čine onda sami Hrvati 99.4 postotka u kotaru zla=tarskom, 99.3 u klanječkom, 99.2 u krapinskom, 99.2 u pre=gradskom, 99.1 u novomarofskom, 98.9 u varaždinskom, 98.0 u ivanečkom, a 93.8 postotaka u kotaru ludbreškom.

U *zagrebačkoj* županiji čine sami Hrvati 99.1 postotka u kotaru stubičkom, 98.6 u jastrebarskom, 98.2 u dugoselskom, 97.6 u samoborskom, 97.7 u velikogoričkom, 97.2 u karlo=vačkom, 97.1 u zagrebačkom, 95.7 u sisačkom, 77.4 u pisaro=vinskom, 50.5 u petrinjskom, 34.2 u kostajničkom, 33.4 u glinskom, 13.4 u vrginmostskom, a 11.5 postotaka u kotaru dvorskom.

U županiji *modruško=riječkoj* čine sami Hrvati 99.5 po=stotaka u kotaru novljanskom, 96.6 u crikveničkom, 96.6 u čabarskom, 95.5 u sušačkom, 94.8 u delničkom, 81.7 u vrbov=skom, 51.1 u ogulinskom, 46.8 u slunjskom, a 25.0 postotaka u kotaru vojnićkom.

U *ličko=krbavskoj* županiji čine sami Hrvati za sebe 99.8 postotaka svega žiteljstva u kotaru senjskom, 82.3 u perušić=kom, 69.6 u brinjskom, 50.6 u gospićkom, 50.1 u otočkom, 26.8 u gračačkom, 24.7 u koreničkom, 24.6 u udbinskom, a 9.1 postotka u kotaru donjolapačkom.

U *bjelovarsko=križevačkoj* županiji čine sami Hrvati 95.8 postotaka u kotaru đurđevačkom, 93.4 u križevačkom, 90.6 u čazmanskom, 83.3 u koprivničkom, 78.2 u garešničkom,

76.2 u kutinskom, 66.0 u bjelovarskom, a 30.7 postotaka svih žitelja u kotaru grubišnopoljskom.

U *virovitičkoj* županiji čine sami Hrvati za sebe 78.9 postotaka svega žiteljstva u kotaru valpovačkom, 73.9 u donjomiholjačkom, 60.9 u našičkom, 60.8 u virovitičkom, 58.8 u đakovačkom, 44.5 u slatinskom, a 21.9 postotaka u kotaru osječkom.

U *požeškoj* županiji čine sami Hrvati 82.6 postotaka u kotaru brodskom, 70.3 u novogradiškom, 60.6 u požeškom, 59.3 u novskanskom, 26.2 u pakračkom, a 17.4 postotaka svega žiteljstva u kotaru daruvarskom.

U *srijemskoj* županiji čine Hrvati sami za sebe 84.0 postotaka svih stanovnika u kotaru županjskom, 64.6 u kotaru vinkovačkom, 34.2 u kotaru šidskom, 21.7 u kotaru iločkom, 20.9 u kotaru vukovarskom, 11.9 u kotaru staropazovačkom, 8.0 u kotaru iriškom, 8.0 u rumskom kotaru, 3.6 u kotaru mitrovačkom, a 1.9 postotaka u kotaru zemunskom.

Rezultati popisa žiteljstva od 31. siječnja 1921.

Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Površina km²	Broj domaćinstva	Broj svih stanovnika	Od toga bilo je muških	Od toga bilo je ženskih	Na 1 km² živjelo je
Cijela Hrvatska i Slavonija	**42.534**	**531.124**	**2,613.938**	**1,274.053**	**1,340.895**	**62**
županija zagrebačka	7.061	92 175	487.859	233.492	254.367	72
ž. srijemska	6 810	87.822	388 501	191.778	196.723	58
ž. bjel.-križevačka	5.050	69.979	331.027	161.697	169 330	66
ž. varaždinska	2.454	53.951	291.336	142.296	149 040	120
ž. požeška	4.931	51.939	260.327	127.464	132 863	54
ž. virovitička	4.807	49.612	242.649	119.990	122.659	50
ž. modruško-riječka	4.880	45.137	220.868	103.261	117.607	47
ž. ličko-krbavska	6.211	35.876	199.625	95.821	103.804	33
glavni grad Zagreb	66	26.225	108.338	54.699	53.639	1.641
grad Osijek	57	7.704	34.412	17.538	16.874	604
g. Zemun	56	4.355	18.524	9.429	9 095	331
g. Karlovac	84	3.356	16.827	8.635	8.192	200
g. Varaždin	67	2.983	13.645	6.953	6.692	204
g. Bjelovar	8	1.713	7.859	4.267	3 592	982
g. Koprivnica	61	1.893	8.096	4.047	4.049	133
g. Križevci	38	1.134	4.695	2.320	2.375	124
g. Petrinja	40	1.111	5.544	2.899	2.635	138
g. Sisak	23	1.945	8.802	4.818	3.984	367
g. Senj	3	745	3.037	1 358	1 679	1.012
g. Bakar	3	648	2.405	1.173	1.232	802
g. Sušak	20	3.562	13.214	6.086	7.128	661
g. Požega	24	1.572	7.023	3.739	3 284	292
g. Brod	21	2.597	10.621	5.652	4.969	506
g. Vinkovci	54	2 894	10.173	5.048	5.125	188
g. Vukovar	52	3.203	10.244	4.786	5.458	197
g. Mitrovica	48	2.727	11.848	6.204	5.644	247
g. Petrovaradin	43	1.193	5.101	2.970	2.131	119
g. Srijemski Karlovci	48	1.465	5.709	2.867	2.842	119
Županija zagrebačka kotari: Velika Gorica	552	6.199	32.461	15.429	17.032	65
Vrginmost	416	4.397	26.276	12.352	13.024	64
Glina	589	7.124	42.098	19.619	22 479	76
Dvor	505	3.690	25.176	12.031	13.145	54
Dugoselo	326	4.686	20.892	10.283	10.609	67
Zagreb	351	10.108	52 207	25.795	26.502	115
Jastrebarsko	605	7.771	37.734	17.746	19.988	65
Karlovac	581	7.032	37.533	17.419	20.114	66
Kostajnica	506	5.262	28 172	13.398	14.774	58
Petrinja	485	6 066	30.814	14.797	16.017	66
Pisarovina	461	3 944	21.265	9.641	11.624	49
Samobor	313	4.238	92.354	11.376	11.978	88
Sv. Ivan-Zelina	313	5.977	31.799	15 383	16.416	104
Sisak	668	5.840	26 752	12 955	13.797	41
Stubica	327	6.785	36.980	17.641	19.339	114

	Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Površina km²	Broj domaćinstva	Broj svih stanovnika	Od toga bilo je muških	Od toga bilo je ženskih	Na 1 km² živjelo je
Županija srijemska kotari:	Vinkovci	744	7.734	31.991	15.695	16.296	53
	Vukovar	645	7.410	31.945	15.816	16.129	62
	Županja	806	7 731	32.697	16.098	16.599	43
	Zemun	824	6 860	33.368	16.458	16.910	46
	Ilok	451	6.797	28.333	13.868	14.465	63
	Irig	373	5.105	23.876	11.965	11.911	68
	Mitrovica	610	6.256	31.078	15.495	15.583	53
	Ruma	800	11 255	51.646	25.399	26.399	61
	Stara Pazova	625	10.215	48.030	23.485	24.545	74
	Šid	687	6.977	32.462	15.776	16.686	48
Županija bjel.-križ. kotari:	Bjelovar	977	13.339	61.934	30.233	31.701	63
	Garešnica	538	5.712	28.389	13.612	14.777	53
	Grubišno polje	422	4.552	22.857	11.044	11.813	55
	Gjurgjevac	609	11 056	52.506	25.741	26.765	88
	Koprivnica	471	7.062	32.574	15.999	16.575	69
	Križevci	780	10.924	53.870	26.112	27.758	71
	Kutina	503	5.090	24.120	11.786	12.334	45
	Čazma	643	7.504	34.127	16.536	17.591	53
Žup. varaždinska kotari:	Varaždin	355	7.537	41.318	20.253	21.065	113
	Zlatar	393	8.437	48.075	23.453	24.622	122
	Ivanec	312	7.535	42.674	21.233	21.441	132
	Klanjec	208	5.360	27.559	13.486	14.073	140
	Krapina	230	5.847	31.526	15.239	16.287	141
	Ludbreg	413	6.718	35.470	17.189	18.281	90
	Novi Marof	343	6.230	33.120	15.947	17.173	97
	Pregrada	200	6.287	31.594	15.496	16.098	168
Žup. požeška kotari:	Brod	946	9.700	46.116	22.523	23.593	50
	Daruvar	594	6.276	33.748	16.283	17.465	62
	Nova Gradiška	935	10.002	50.684	24.435	26.249	56
	Novska	618	6.088	27.397	13.198	14.199	46
	Pakrac	724	6.757	36.606	17.744	18.862	50
	Požega	1.069	8.947	48.132	23.890	24.242	45
Žup. virovitička kotari:	Valpovo	366	4.859	22.352	10.910	11.442	51
	Virovitica	666	7.913	40.323	19.957	20.366	59
	Donji Miholjac	515	4.682	23.910	11.764	12.146	43
	Đakovo	898	10.051	47.615	23.314	24.301	52
	Našice	993	8.042	41.247	20.628	20.619	43
	Osijek	468	6.921	29.583	14.520	15.063	63
	Slatina	901	7.144	37.619	18.897	18.722	42
Žup. modr.-riječka kotari:	Vojnić	696	5.677	34.857	16.299	18.558	51
	Vrbovsko	414	3.363	16.145	7.531	8.614	41
	Delnice	634	4.779	20.325	9.457	10.868	34
	Novi	336	2.509	9.962	4.420	5.542	29
	Ogulin	1.195	8.216	42.560	20.300	22.260	38
	Slunj	847	6.956	41.945	20.090	21.855	55
	Sušak	335	4.917	19.389	9.208	10.181	90
	Crikvenica	115	2.895	13.311	6.006	7.305	116
	Čabar	285	1.625	6.755	2.691	4.064	27

	Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Površina km²	Broj domaćinstva	Broj svih stanovnika	Od toga bilo je muških	Od toga bilo je ženskih	Na 1 km² živjelo je
Žup. ličko-krbavska kotari:	Brinje	328	2.903	17.025	8.127	8.898	56
	Gospić	1.105	6.589	34.888	16.281	18.607	32
	Gračac	1.016	4.510	27.353	13.499	13.854	26
	Donji Lapac	535	2.847	16.685	8.312	8.373	33
	Korenica	696	4.158	22.188	10.698	11.490	32
	Otočac	890	6.058	35.075	17.167	17.908	40
	Perušić	569	3 540	19.701	9.376	10.325	37
	Senj	596	2.233	10.856	4.980	5.876	21
	Udbina	473	2.293	12.817	6.023	6.794	28

Broj stanovništva po županijama i samostalnim gradovima god. 1880.—1921.

Ime županije ili samostalnoga grada	Građansko i vojničko žiteljstvo g. 1880.	g. 1890.	g. 1900.	g. 1910.	g. 1921.	G. 1921. prema g. 1910. više (+) ili manje (−) apsolutno	u postocima
županija zagrebačka	379.791	434.482	465.299	498.902	487.859	−11.043	− 2·21
ž. srijemska	287.981	337.564	366.660	397.103	388.501	− 8.602	− 2·17
ž. bjelovar.-križevačka	222.030	269.092	303.620	332.592	331.027	− 1.565	− 0·47
ž. varaždinska	217.346	245.571	266.307	293.418	291.336	− 2.082	− 0·71
ž. požeška	166.946	203.510	229.361	265.272	260.327	− 4.945	− 1·86
ž. virovitička	165.349	197.133	218.171	241.042	242.649	+ 1.607	+ 0·67
ž. modruško-riječka	203.432	220.859	228.452	231.654	220.868	−10.786	− 4·65
ž. ličko-krbavska	175.140	191.875	209.341	204.710	199.625	− 5.085	− 2·48
glavni grad Zagreb	30.830	41.481	61.002	79.038	108.338	+29.300	+37·07
grad Osijek	20.099	21.484	24.930	31.388	34.412	+ 3.024	+ 9·63
grad Zemun	12.216	13.136	15.079	17.131	18.524	+ 1.393	+ 8·13
grad Karlovac	12.686	13.567	14.941	16.112	16.827	+ 715	+ 4·44
grad Varaždin	11.449	12.173	13.141	13.592	13.645	+ 53	+ 0·39
Hrvatska i Slavonija	**1,905.272**	**2,201.947**	**2,416.304**	**2,621.954**	**2,613.939**	**− 8.016**	**− 0·30**

Broj žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji po vjeroispovjestima.

Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Broj svih žitelja	Rimo-katolici	Pravo-slavni	Grko-katolici	Prote-stanti	Musli-mani	Izrae-lićani	Inovjerci	Bez-vjerci
Cijela Hrvatska i Slavonija	**2,613.938**	**1,867.982**	**659.083**	**16.504**	**46.199**	**2.436**	**19.602**	**1.836**	**287**
županija zagrebačka	487.859	365.228	114.586	6.719	177	307	817	18	7
ž. srijemska	388.501	164.424	183.010	5.786	31.305	268	2.491	1.125	92
ž. bjelovar.-križevačka	331.027	282.326	44.414	410	2.067	98	1.651	55	6
ž. varaždinska	291.336	288.525	2.310	16	61	13	402	8	1
ž. požeška	260.327	182.595	67.762	2.463	5.026	418	1.977	70	16
ž. virovitička	242 649	189.025	45.649	534	5.054	124	1.913	330	20
ž. modruško-riječka	220.868	147.743	72.592	33	167	34	282	11	6
ž. ličko-krbavska	199.625	94.424	104.959	32	11	185	9	1	4
glavni grad Zagreb	108.338	91.339	9.183	294	882	478	5,890	156	116
grad Osijek	34.412	26.084	4.581	113	675	227	2.683	40	9
grad Zemun	18.524	9.638	7.499	32	669	48	623	10	5
grad Karlovac	16.827	14.631	1.716	56	47	71	300	2	4
grad Varaždin	13.645	12.016	822	16	58	168	564	—	1
grad Bjelovar	7.859	5.627	1.624	6	36	64	501	—	1
grad Koprivnica	8.096	7.431	270	6	9	21	359	—	—
grad Križevci	4.695	4.328	116	73	18	3	156	—	1
grad Petrinja	5.544	4.535	917	2	10	58	19	1	2
grad Sisak	8.802	7.053	1.229	9	23	157	329	—	2
grad Senj	3.037	2.963	73	—	1	—	—	—	—
grad Bakar	2.405	2.252	145	2	3	2	—	–	1
grad Sušak	13.214	12.634	278	6	116	—	176	4	—
grad Požega	7.023	5.606	857	12	109	97	335	7	—
grad Brod	10.621	8.100	1.264	79	350	163	655	8	2
grad Vinkovci	10.173	7.642	1.114	42	594	25	742	9	5
grad Vukovar	10.244	7.794	1.738	73	175	6	453	5	—
grad Mitrovica	11.848	5.660	5.130	644	177	16	143	62	16
grad Petrovaradin	5.101	3.726	1.032	4	153	154	6	26	—
grad Srijemski Karlovci	5.709	2.482	3.169	2	30	1	—	25	—

Županija zagrebačka kotari:	Velika Gorica	32.461	32.309	86	3	4	1	57	1	—
	Vrginmost	26.276	3.634	22.632	—	5	1	4	—	—
	Glina	42.098	14.113	27.917	2	10	13	41	2	—
	Dvor	25.176	2.960	22.206	—	5	1	4	—	—
	Dugoselo	20.892	20.702	122	—	8	16	43	1	—
	Zagreb	52.207	51.676	394	4	33	16	77	5	2
	Jastrebarsko	37.734	31.025	85	6.593	6	1	24	—	—
	Karlovac	37.533	37.117	387	7	2	1	19	—	—
	Kostajnica	28.172	9.705	18.355	64	3	19	26	—	—
	Petrinja	30.814	15.772	14 970	15	9	16	31	1	—
	Pisarovina	21.265	16.679	4.547	—	17	—	21	—	1
	Samobor	23.354	23.185	104	8	25	5	24	3	—
	Sv. Ivan Zelina	31.799	31.758	26	—	—	—	15	—	—
	Sisak	26.752	26.194	500	6	9	2	38	3	—
	Stubica	36.980	36.811	109	6	8	—	45	1	—
Županija srijemska kotari:	Vinkovci	31.991	25.437	4.366	122	1.880	4	78	97	7
	Vukovar	31.945	14.890	13.508	2.653	1.792	15	28	56	3
	Županja	32.697	29.882	2.009	255	369	10	142	20	10
	Zemun	33.368	1.252	27.332	35	4.606	6	6	116	15
	Ilok	28.333	11.424	12.237	159	3.973	5	304	231	—
	Irig	23.876	5.426	17.908	20	467	8	14	30	3
	Mitrovica	31 078	3.401	27.086	154	391	2	27	13	4
	Ruma	51.646	24.044	26.558	68	522	5	348	87	14
	Stara Pazova	48.030	7.714	25.173	15	14.735	4	122	260	7
	Šid	32.462	13.650	14.650	2.540	1.441	7	78	88	8
Žup. bjel.-kriz. kotari:	Bjelovar	61.934	47.333	13.982	42	441	2	134	—	—
	Garešnica	28.389	21.134	6.077	83	1.010	1	51	32	1
	Grubišno polje	22.857	11.818	10.837	12	115	2	70	1	2
	Đurđevac	52.506	51.523	827	1	45	3	91	16	—
	Koprivnica	32.574	27.610	4.843	2	12	1	106	—	—
	Križevci	53.870	51.170	2.623	16	10	—	51	—	—
	Kutina	24.120	21.892	1.635	162	356	—	69	6	—
	Čazma	34.127	32.460	1.580	7	15	1	63	—	1

	Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Broj svih žitelja	Rimo-katolici	Pravo-slavni	Grko-katolici	Prote-stanti	Musli-mani	Izrae-lićani	Inovjerci	Bez-vjerci
Žup. varaždinska kotari:	Varaždin	41.318	41.216	38	1	3	3	56	—	1
	Zlatar	48.075	47.988	49	—	4	1	30	3	—
	Ivanec	42.674	42.171	432	—	7	8	52	4	—
	Klanjec	27.559	27.525	29	—	—	—	5	—	—
	Krapina	31.526	31.410	17	10	4	—	84	1	—
	Ludbreg	35.470	33.799	1.566	2	7	1	105	—	—
	Novi Marof	33.120	32.877	165	3	24	—	51	—	—
	Pregrada	31.594	31.539	24	—	12	—	19	—	—
Žup. požeška kotari:	Brod	46.116	39.800	4.383	1.614	258	15	46	—	—
	Daruvar	33.748	20.230	11.131	26	2.047	1	276	28	9
	Nova Gradiška	50.684	37.742	12.410	173	62	29	266	1	1
	Novska	27.397	19.296	7.334	482	221	3	50	10	1
	Pakrac	36.606	16.177	18.887	56	1.168	22	282	13	1
	Požega	48.132	35.644	11.496	21	811	88	67	3	2
Žup. virovitička kotari:	Valpovo	22.352	21.331	660	17	118	4	206	15	1
	Virovitica	40.323	34.713	4.730	33	385	10	400	49	3
	Donji Miholjac	23.910	21.320	2.007	27	314	2	156	83	1
	Našice	41.247	32.081	7.214	30	1.453	7	401	59	2
	Osijek	29.583	16.780	10.747	29	1.902	20	68	37	—
	Slatina	37.619	20.976	15.558	41	717	5	275	41	6
	Đakovo	47.615	41.824	4.733	357	165	76	407	46	7
Žup. modr.-riječka kotari:	Vojnić	34.857	9.795	25.045	2	—	5	10	—	—
	Vrbovsko	16.145	13.687	2.437	—	1	1	19	—	—
	Delnice	20.325	19.407	880	9	12	12	1	4	—
	Novi	9.962	9.910	41	3	8	—	—	—	—
	Ogulin	42.560	21.941	20.551	6	2	—	59	—	1
	Slunj	41.945	19.646	22.288	1	—	4	6	—	—
	Sušak	19.389	18.848	522	3	4	10	1	—	1
	Crikvenica	13.311	12.948	328	—	19	—	10	3	3
	Čabar	36.755	36.675	77	1	2	—	—	—	—

	Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Broj svih žitelja	Rimo-katolici	Pravo-slavni	Grko-katolici	Prote-stanti	Musli-mani	Izrae-lićani	Inovjerci	Bez-vjerci
Žup. ličko-krbavska kotari:	Brinje	17.025	11.879	5.145	—	—	—	1	—	—
	Gospić	34.888	17.738	17.127	4	1	12	3	1	2
	Gračac	27.353	7.350	19.954	7	1	39	2	—	—
	Donji Lapac	16.685	1.331	15.354	—	—	—	—	—	—
	Korenica	22.188	5.490	16.695	1	2	—	—	—	—
	Otočac	35.075	17.410	17.515	8	4	133	3	—	2
	Perušić	19.701	16.420	3.469	12	—	—	—	—	—
	Senj	10.856	10.847	7	—	2	—	—	—	—
	Udbina	12.817	3.196	9.620	—	—	1	—	—	—

Broj žitelja u Hrvatskoj i Slavoniji po materinskom jeziku.

Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Broj svih žitelja	Hrvati i Srbi	Slovenci	Drugi Slaveni	Rumunji i Cincari	Talijani	Nijemci	Madžari	Drugi narodi
Cijela Hrvatska i Slavonija	**2,613.938**	**2,323.952**	**21.134**	**66.868**	**1.939**	**4.013**	**122.514**	**68.753**	**4.765**
županija zagrebačka	487.859	482.407	2.070	1.629	3	131	858	451	310
ž. srijemska	388.501	287.688	1.724	19.646	163	200	57.726	19.399	1.955
ž. bjelovar.križevačka	331.027	302.470	1.953	11.262	575	506	3.819	10.178	264
ž. varaždinska	291.336	289.587	764	383	49	45	332	132	44
ž. požeška	260.327	214.471	1.295	22.604	167	1.694	10.644	9.200	252
ž. virovitička	242.649	180.885	1.144	5.673	849	219	28.093	25.041	745

Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Broj svih žitelja	Hrvati i Srbi	Slovenci	Drugi Slaveni	Rumunji i Cincari	Talijani	Nijemci	Madžari	Drugi narodi
ž. modruško-riječka	220.868	216.556	1.551	874	10	777	502	454	144
ž. ličko-krbavska	199.625	199.363	63	74	3	9	74	22	17
glavni grad Zagreb	108.338	91.927	8.364	2.514	50	305	3.378	1.156	644
grad Osijek	34.412	20.650	654	962	26	24	9.870	2.101	125
grad Zemun	18.524	10.174	258	842	41	35	6.654	426	104
grad Karlovac	16.827	15.531	626	208	—	47	285	81	49
grad Varaždin	13.645	12.243	668	197	3	21	279	122	112
grad Bjelovar	7.859	6.835	148	419	5	17	259	167	9
grad Koprivnica	8.096	7.651	162	72	3	6	111	77	14
grad Križevci	4.695	4.390	102	114	1	8	51	24	5
grad Petrinja	5.544	5.271	102	84	—	2	45	9	31
grad Sisak	8.802	7.852	429	188	—	27	192	84	30
grad Senj	3.037	3.002	11	18	—	1	3	2	—
grad Bakar	2.405	2.164	66	62	—	65	11	4	33
grad Sušak	13.214	10.915	791	114	3	658	323	363	47
grad Požega	7.023	5.785	68	316	4	56	306	422	66
grad Brod	10.621	8.195	300	360	14	19	1.128	541	64
grad Vinkovci	10.173	6.425	224	195	—	43	2.635	641	10
grad Vukovar	10.244	6.825	49	125	15	6	2.642	563	19
grad Mitrovica	11.848	8.946	79	581	3	7	1.633	549	50
grad Petrovaradin	5.101	4.099	82	125	2	5	467	257	64
grad Srijemski Karlovci	5.709	5.246	15	53	2	—	190	201	2
Žup. zagreb. kotari: Velika Gorica	32.461	32.174	155	85	2	4	24	15	2
Vrginmost	26.276	26.130	19	108	—	3	16	—	—
Glina	42.098	41.972	36	26	—	10	15	25	14
Dvor	25.176	25.169	2	1	—	—	1	3	—
Dugoselo	20.892	20.627	61	59	—	7	37	42	59
Zagreb	52.207	51.098	542	215	1	32	207	60	52
Jastrebarsko	37.734	37.492	100	57	—	6	20	17	42

Žup. zagrebačka kotari: Karlovac	37.533	37.153	207	92	—	4	54	10	15
Kostajnica	28.172	28.058	30	43	—	2	30	7	—
Petrinja	30.814	30.682	29	71	—	3	15	12	2
Pisarovina	21.265	21.206	6	31	—	16	5	1	—
Samobor	23.354	22.980	167	102	—	6	81	17	1
Sv. Ivan-Zelina	31.799	31.743	22	24	—	—	8	—	2
Sisak	26.752	26.047	135	339	—	8	89	134	—
Stubica	36.980	36.753	28	104	—	1	19	15	60
Županija srijemska kotari: Vinkovci	31.991	24.975	92	266	22	13	5.203	1.088	332
Vukovar	31.945	20.245	58	1.746	—	8	4.810	4.835	243
Županja	32.697	29.453	103	674	9	12	1.805	427	213
Zemun	33.368	27.969	70	1.664	61	2	1.805	351	139
Ilok	28.333	18.266	252	3.939	16	1	3.391	2.226	242
Irig	23.876	19.759	358	222	8	26	914	2.553	36
Mitrovica	31.078	28.205	86	208	5	2	1.937	592	7
Ruma	51.646	30.661	112	154	6	13	16.290	4.294	116
Stara Pazova	48.030	30.888	99	6.337	8	—	9.895	453	350
Šid	32.462	25.726	44	3.357	6	62	2.766	369	132
Ž. bjel.-križevačka kotari: Bjelovar	61.934	54.799	201	2.280	118	61	809	3.595	71
Garešnica	28.389	22.594	393	2.018	113	20	1.469	1.776	6
Grubišno polje	22.857	17.789	190	2.316	49	48	341	2.112	12
Đurđevac	52.506	51.111	175	133	74	7	85	825	96
Koprivnica	32.574	31.901	138	43	208	6	31	237	10
Križevci	53.870	52.852	107	670	1	30	58	126	26
Kutina	24.120	19.984	265	1.881	3	282	580	1.122	3
Čazma	34.127	32.564	72	1.316	—	21	25	117	12
Žup. varaždinska kotari: Varaždin	41.318	40.943	176	67	45	1	62	17	7
Zlatar	48.075	47.893	71	58	—	7	32	11	3
Ivanec	42.674	42.442	108	34	—	10	53	21	6
Klanjec	27.559	27.450	76	23	—	—	10	—	—
Krapina	31.526	31.371	62	12	2	2	40	22	15
Ludbreg	35.470	35.317	59	20	2	—	34	37	1
Novi Marof	33.120	32.794	93	150	—	22	38	22	1
Pregrada	31.594	31.377	119	19	—	3	63	2	11

	Ime zemlje, županije, grada ili kotara	Broj svih žitelja	Hrvati i Srbi	Slovenci	Drugi Slaveni	Rumunji i Cincari	Talijani	Nijemci	Madžari	Drugi narodi
Žup. požeška kotari:	Brod	46.116	42.485	128	2.282	22	24	774	389	12
	Daruvar	33.748	17.017	182	8.500	1	150	3.766	4.073	59
	Nova Gradiška	50.684	48.049	153	1.792	81	114	238	215	42
	Novska	27.397	23.781	99	2.678	34	124	160	520	1
	Pakrac	36.606	28.483	210	3.121	7	1.090	1.680	2.012	3
	Požega	48.132	40.676	155	3.555	4	117	2.592	1.028	5
Ž. virovitička kotari:	Valpovo	22.352	18.243	91	225	208	16	2.360	1.084	125
	Virovitica	40.323	29.286	177	391	214	62	3.128	6.989	76
	Donji Miholjac	23.910	19.669	36	210	71	22	1.249	2.556	97
	Đakovo	47.615	32.136	210	2.060	13	34	10.194	2.833	135
	Našice	41.247	32.096	317	2.223	115	26	3.064	3.354	52
	Osijek	29.583	17.218	61	324	30	18	6.582	5.175	175
	Slatina	37.619	32.237	252	240	198	41	1.516	3.050	85
Ž. modruško-riječka kotari:	Vojnić	34.857	34.806	45	1	—	1	2	1	1
	Vrbovsko	16.145	15.983	83	10	1	2	21	27	18
	Delnice	20.325	20.076	142	30	3	11	34	9	20
	Novi	9.962	9.902	12	35	—	1	12	—	—
	Ogulin	42.560	42.344	92	71	—	5	30	17	1
	Slunj	41.945	41.923	12	3	2	—	1	4	—
	Sušak	19.389	19.061	61	198	1	21	16	20	11
	Crikvenica	13.311	12.782	106	347	—	11	43	9	13
	Čabar	6.755	6.600	141	3	—	2	9	—	—
Ž. ličko-krbavska kotari:	Brinje	17.025	17.007	11	—	—	—	4	3	—
	Gospić	34.888	34.869	16	32	—	1	21	8	1
	Gračac	27.353	27.324	3	15	—	1	2	3	5
	Donji Lapac	16.685	16.685	—	—	—	—	—	—	—
	Korenica	22.188	22.181	2	2	—	—	3	—	—
	Otočac	35.075	34.991	12	7	3	6	39	6	—
	Perušić	19.701	19.695	6	—	—	—	—	—	—
	Senj	10.856	10.855	—	—	—	—	1	—	—
	Udbina	12.817	12.814	2	—	—	—	1	—	—

Dr. NIKOLA ANDRIĆ

KOJE NAM BEOGRADSKE RIJEČI NE TREBAJU.

... Kako je kvarenje jezika prešlo u Srbiju — ako mu se kakvijem mudrijem književnijem uredbama ne stane na put — otići će kao kuga po svemu narodu, na sve strane ...

Karadžić: »Pisma Savi Tekeliji«, str. 85.

I.

BILO je nekada vrijeme — prije četrdeset-pedeset godina — kad su beograđani prstom ukazivali na zagrebačke novinare i podsmijevali se nekim njihovim sintaktičnim osebinama i leksičkim novinama. Imali su i pravo. Gdje god čovjek osjeti, da mu se uvlači trn pod nokat, treba da ga za vremena iščupa, jer će mu se inače prst zagnojiti i nokat otpasti. Iza apsolutističkog Bachovog perioda, koji nam je sneo kojekakav činovnički nanos s bližih i daljih bregova, zavukla nam se i u novinarski jezik građa, koja je, doduše, mogla biti pravilna prama duhu stranih slavenskih jezika, ali nije bila prijatna našemu uhu. Imali smo tek da stvorimo novinarski jezik, a nismo imali dovoljno snage, a — recimo otvoreno — ni znanja, kako da se s uspjehom odbranimo od bujice strane frazeologije, koja je navaljivala na nas sa svih strana. Novinar, koji je, po svojoj dužnosti, imao da čita njemačke, talijanske i francuske žurnale, uobličio je svoju frazu prama tuđinskom načinu mišljenja. I tako

je dolazilo do značajne činjenice, da se je obrazovaniji novinar više spoticao o duh hrvatskoga jezika, nego onaj, koji se nije obrazovao po stranim jezicima. U prvom početku — za Šulekovih vremena — još je i latinska sintaksa odavala svoje papke u glagolskim završetcima rečenice, ili su se latinska gramatička pravila svijesno prenosila u hrvatski jezik, da se jezik, tobože, ukloni kakofoniji i hijatu (»ob ovom«).

Međutim se vremena promijeniše, pa i — zagrepčani i beograđani u njima. Zagrepčani su rano osjetili, da se stranom frazeologijom i nakaznim kovanicama i pozajmicama čini sila narodnom jeziku i počeli su paočiti novinarsku jezičnu slobodu. Došao je Kurelac, pa Maretić, pa Broz, koji su s velikom naučnom spremom počeli trgati korov. No i prije njih su se javljali pojedinci, koji su snažnom rukom podrezivali trulo granje. Vinko Pacel je još godine 1857. u »Nevenu« napisao »Riječi za svakojako rodbinstvo u našem jeziku«, jer je opazio, da su se u štampanim člancima i knjigama počeli brkati razni rodbinski nazivi. To je ujedno prva naša rasprava, koja se opširnije zabavlja ovim pitanjem. Ali se i Pacelova kritika — u istom »Nevenu« — na Šporerov »Lijek za obijesnu ženu« uglavnom zadržavala samo oko nepravilna Šporerova jezika.

Beograđani su, u tom pogledu, bili u sretnijem položaju od nas, jer su im se književnici i novinari sabirali iz krajeva, nenatrunjenih zapadnjačkim mišljenjem. Njihovi filolozi imali su, u prvom redu, da se bore proti turcizmima i ostatcima crkvenoga jezika, u kojima su se davili i kojih se do danas nisu mogli sasvim otresti. A došlo je još i gore. Od nekoliko decenija šalju Srbijanci vrlo velik broj svoje djece na nauke u Francusku, Njemačku i Rusiju. Ti su mladići na raznim visokim školama upili i način mišljenja onih naroda, među kojima su proveli doba svoga đakovanja. I kad su zauzeli položaje kod kuće, često se, u izražavanju svojih misli, nisu mogli oteti tuđinskom utjecaju. Dakako, na stranim univerzitetima nisu učili svoj materinski jezik, pa su im tanke nijanse, koje odvajaju

jedan jezik od drugoga, oslabile i oni su, punom pregršti, bez ikakve skrupuloznosti prenosili ne samo tuđe riječi nego i čitavu frazeologiju u svoj jezik. Onaj, koji je dolazio s njemačkog univerziteta, nije mogao kontrolirati i opomenuti onoga, koji je dolazio s nauka iz Pariza ili Petrograda, jer nije znao francuski i ruski. I obrnuto. Tako se izgradio čitav babilonski toranj — bez kritičnosti i bez znalačkog obuzdavanja. Na taj način dotjerao je Beograd već dotle, da je gotovo došao u položaj, u kojemu je Zagreb bio prije pedeset godina. Čak i više! Neke kovanice i pozajmice, koje smo mi prije pedeset godina uzeli u jezik i sretno ih iz njega izgurali (jer su im se i beograđani podrugivali) — danas oni, bez ikakvog sustezanja, uvode u svoj novinarski i književni jezik. Samo da spomenemo riječ »okolnost«, koju smo mi, preko Čeha, primili sa zapada. Beograđani su joj se isprva rukama i nogama opirali, a kad su osjetili, da se u njoj krije francuska riječ »circonstance« i njemačka »Um=stand«, onda su je prigrlili, premda smo se mi već odavno odlučili za čistu narodnu riječ, kojom se vrlo često može izvrsno naknaditi »okolnost« (on živi u dobrim *prilikama*). Međutim se i francuskoj »circonstance«, i njemačkoj »Umstand«, i češkoj »okolnosti« ima stražiti praotac u latinskoj riječi »circumstantia«.

Zagrebačke nove riječi, koje su naši pisci primali naročito iz češkog i ruskog jezika, bile su beograđanima neobične, pa su se o njih spoticali. Takve su *(češke)* riječi bile: časopis, veleizdaja, vlak, opetovati, upliv, veleban, dostatan, tlak, objam, stroj, sustav, prvotan, pojam, prednost, glazba, stanovište, dotičan, geslo, ludžba (kemija) i t. d. Pa *ruske*: uštrb, pobornik, kist, neophodan, ustanoviti, svemir, gromada, točan, točka, umjestan, uslov, nebosklon, obnarodovati, odnosan, opredijeliti, otmjen, pobjedonosan, ratoboran, pobočni, poprište, prisutan, privržen, prvobitni i t. d. Tomo Maretić je pobrojao na stotine takvih riječi u Radu 108. Neke su od njih danas općenito primljene i u Zagrebu i u Beogradu, a neke su odbijene ili iz Zagreba ili iz Beograda. U Beogradu se danas uvelike pri=

maju ruske riječi, dok neke češke, koje su u Zagrebu već odavno primile pravo građanstva, odbijaju od sebe kao da će se njima zaraziti. Radije će primiti čistu njemačku ili francusku riječ nego češku, koju smo mi uzeli pod svoje, pa držim, da bi Beograđanin prije pregrizao jezik, nego uzeo u usta ili pod pero, naprimjer, riječ »glazba«. Za njih će to ostati »muzika«, makar se zbog nje i književno naše ujedinjenje moralo razbiti. U tom pogledu ostaju oni tvrdoglavi i nepopustljivi.

Međutim, od novijega vremena navaljuju na Beograd zapadne jezične konstrukcije, kao što su prije pola stoljeća navaljivale na Zagreb. Pitanje je sada, hoće li se oni tome oduprijeti i hoće li doći vrijeme, da mi iz Zagreba sa smiješkom na ustima pratimo njihovo praćakanje, kao što su oni nekada pratili naše. Ja držim, ne samo da će doći, nego da je već i došlo. Mislim, da sam to i dokazao u svojim »Filološkim zabavicama«, koje su štampane u feljtonima »Obzora« od 11. ožujka do 25. travnja 1923. Znam, da su te članke i u Beogradu čitali sa zanimanjem, ali me nisu ni u čemu poslušali. Oni se drže u jezičnim stvarima jačima i »uzvišenijima« od nas, pa ćemo vidjeti, dokle će dotjerati. Bože ne daj, da se izvrše proročanske riječi Karadžićeve, koje sam stavio na čelo ovoga članka!

Od onoga vremena skupio sam ja još nekoliko novih »beogradskih« riječi, pa ću ih ovdje izložiti, da ih, za vremena, otklonim od zagrebačke literature i žurnalistike. Mislim, da ne će škoditi, ako neke svoje stvari i ponovim, jer se članci po novinskim stranicama gube, pa izlazi, kao da i nisu napisani.

II.

Kako se u Beogradu ni najveći narodni umnici ne mogu odbraniti od tuđinske frazeologije, mislim, da će ostati klasičnim primjerima Stojan Novaković i Jovan Skerlić. U njihovim knjigama gotovo nema strane, na kojima ne bismo mogli podcrtati barem nekoliko kardinalnih stilističkih pogrešaka. O dvjema frazama Skerlićevim napisao sam ja

u »Braniču hrvatskoga jezika« šest strana kritike. O jeziku Novakovićevu moglo bi se pisati i više, jer njega gdjekada gotovo ne možeš ni razumjeti, ako ga ne prevedeš na francuski, ruski ili njemački jezik. I bilo bi osobito zanimljivo, kad bi tko od nas sjeo, pa sve Novakovićeve strane rečenice preveo na originalni jezik, u kojemu su smišljene. Vidjeli bi, kako su srpske rijetko posijane.

Od novih beogradskih riječi, koje (osim čistih »slavenosrpskih«) nikako ne smijemo primiti, bile bi: provjeriti, sprovesti (zakon), smjena, riješen (biti za što), posmatrati, proizvoljan, poručiti (mjesto: naručiti), upražnjavati, ispoljavati, podstrekavati, podvući, uvjerenje, sredina (milieu), osustvo, bjegstvo, nakazna upotreba predloga »po«, sljedovati, isleđenje, prinadležnost, jednovremeno, raniji (u značenju *pređašnji*), odstojanje i podbaciti (kukuruz je jesenas »podbacio«).

O dvjema posljednjim riječima nije još nitko pisao, pa sam ih i ja tek prije nekoliko dana zabilježio. I objema nalazim objašnjenje u njemačkim riječima: Abstand i abwerfen. Za »Abstand« imamo sasvim dobru riječ *razmak*, pa ne razumijem, zašto bi se uzimalo »odstojanje« i »rastojanje«, koje je i u ruskom jeziku germanizam. Isto je tako i s »ophođenjem« (»obhoždenije«, Umgang, općenje, druženje s kim). Nikako ne mogu razumjeti, da kukuruz, žito i uopće plod može »podbaciti«. Znam, da je Musa Kesedžija *podbacio* svoj buzdovan, kad je Kraljević Marko zamahnuo sabljom na njega, ali da bi kukuruz ili žito moglo komu što podbaciti, ne ide mi u glavu. Za ovaj pojam imamo izvrsnu narodnu riječ *omáhnuti*, koju i Karadžić zapisuje: Žito je ljetos dobro ponijelo, samo ako (godina) ne *omahne*; t. j. ako ne prevari. Ali današnjem beogradskom mentalitetu, često ne prija tanko diferenciranje najnarodnijih riječi, pa ako je jedna riječ u jednom smislu općenitija, onda se drugi, makar bio plastičniji u figurativnom pogledu, nemilosrdno odbacuje. Pošto je u građanskom rječniku »omahivanje« dobilo već utvrđeno značenje za »schwenken« — znamo, da je Kraljević Marko pograbio

ono gubavo muško ždrijebe za rep i *omahnuo* njime oko sebe — onda se za figurativno značenje iste riječi mora skovati makar kakav drugi izraz, koji može vrijeđati i svaki jezični osjećaj, a oni će ipak ostati pri svom. U tome ih mi ne smijemo slijediti — ili, kako bi oni, prama ruskom glagolu, rekli: »sljedovati«.

Kako su beograđani došli do toga, da *omahivanje* nazovu »podbacivanjem«, to neka sâm sveti Bog zna. Ja sam u razgovoru sa zagrebačkim jednim germanistom, čini mi se, ipak uhvatio neki trag. U Beogradu se već odavno uvriježila kovanica »odbaciti« u značenju njemačkoga »abwerfen«, pa se za frazu: »dieses Gut wirft so und so viel ab« govori i piše: ta zemlja na godinu *odbacuje* toliko i toliko. Glagol »odbaciti« sâm po sebi ne bi bio germanizam u značenju »wegwerfen« (odbaciti svoje ime; bacajući se kamena s kamena, daleko mu odbacio), ali kad se *ab*werfen prevodi sa »odbaciti«, onda je to grijeh, koji vapije u nebo. i kao što grijeh rađa grijehom, tako je i ovaj rodio jezičnu nakazu. Pošto se dakle u Beogradu već udomilo shvaćanje, da jedna zemlja ili oranica može »odbaciti« toliko i toliko mjerova žita na godinu, zašto ne bi mogla i »*pod*baciti«, kad donese toliko i toliko *manje*? To se kovanje novih riječi u njemačkom filološkom jeziku zove Weiterbildung i može se dopustiti samo onda, kad se kuje prama duhu i pravilima jezika. Ali kad njemačko »odbacivanje« rodi još i našim »podbacivanjem«, onda je jedna — bastardna kuja oštenila još gorega bastarda, kojim se nitko ne može pohvaliti, a najmanje ga ponuditi svome bratu ili susjedu.

Ovo kažnjivo osiromašivanje narodnoga rječnika istakao sam ja, kad sam lomio koplje za sveslavenski *ples*. Beograđani je nikako ne će da prime, jer valjda misle, da je specijalna hrvatska, a u tom pogledu ostaju oni »uzvišeni« iznad nas. I ja ne mogu razumjeti, zašto beogradski filolozi ne otvore u kakvom svom žurnalu osobitu rubriku, u kojoj bi svom općinstvu otvarali oči i dovodili ga na pravi put. Neka im objasne, da su već stari Slaveni plesali (upravo *plensali*) i da je *ples* samo ples, a »igra« ne samo »Tanz«,

nego i »Spiel«, pa da i svi sjeverni Slaveni danas *plešu*, kao što su plesali i stari Dubrovčani.

Neshvatljivo mi je, kako se beograđani mogu tako tvrdokorno opirati jednoj sveopćoj slavenskoj — dakle i ruskoj — riječi, kad su na drugoj strani otvorili širom vrata ruskim riječima, koje primaju bez ikakve kritičnosti. Tako čine neoprostiv grijeh upotrebljavajući predlog »po« u čistoj ruskoj upotrebi. Sada su poveli akciju »*po* pitanju zaštitnog zakonodavstva«. Po kakvom, do đavola, pitanju? Koju god srpsku i hrvatsku gramatiku ili rječnik otvorio, nigdje ne ćeš naći predlog »po« u ovakovoj službi s lokativom. Kod nas možeš udariti Ajku *po* svilenu pasu; možeš *po* materi poznati kćer; možeš *po* zvijezdi poslati dragoj poruku; možeš govoriti *po* bábu i po stričevima; možeš nekomu biti *po* Bogu brat, a *po* smrti možeš se nadati vječnoj slavi — ali započeti neku akciju »po pitanju« ne možeš. To je jezična nakaza, pa bi učinio dobro djelo onaj, koji bi mogao uglaviti zločinca, koji nam je prvi htio tu strahotu natovariti na leđa.

Nešto slično događa se i s novim uljezom »*provjeriti*«, koji je čistog ruskog porekla i koji je za naše shvaćanje strašan. Rusi upotrebljavaju tu riječ, kad »provjeravaju« (pretresaju, ispituju i pregledavaju) račune, vijesti, sisteme pušaka i koješta drugo. Ali mi ne možemo ništa pro-vjeriti, jer glagola »vjeriti« uopće nemamo u sličnom značenju. Kod nas može momak vjeriti djevojku, može se štošta *po*-vjeriti kome, možeš i *pre*-vjeriti, *za*-vjeriti se i *u*-vjeriti koga, ali *pro*-vjeriti ne možeš ništa.

»Smjena« i *»smjenjivati«* također nisu naše riječi, nego ruske. Donijeli su je valjda srpski kadeti iz Rusije, gdje glagol »smjena« u prvom redu znači: Ablösung der Wache. Ali se kod Rusa »smjenjuju« i ljudi, kad dolazi jedan na mjesto drugoga. Mi, doduše, osjećamo u toj riječi istu osnovu, koju imamo u glagolu »mijenjati«, ali nas smućuje onaj *s* ispred osnove. Kod nas predlog *s* može izvršavati trojaku službu: — ili od trajnih glagola čini svršene (s-lomiti, sa-sjeći), ili označuje neko udruživanje (s-miješati, sa-brati,

z-družiti), ili kazuje, da se nešto od nečega dijeli (s-jahati, s-tresti, s-pâsti). Što bi dakle moglo značiti »s-mijeniti«? Ništa. Za ono, što bi beograđani htjeli reći tim glagolom, imamo mi divnu složenicu *izmijeniti* i supstantiv *izmjenu*. Knez Aksentije (u Milićevićevu »Milošu«) sjedio je u Beču, kao srpski agent, *do izmjene*, a sâm car Dušan *izmijenio* je god. 1350. štošta na staro (Daničić-Muravijev). Karadžić je god. 1827. napisao u »Žitiju« Arsenijevićevu, da je »vojsku oko Glogave *izmijenio* pruski landver«, da i ne govorimo o bezbrojnim našim narodnim junacima, koji su pod sobom izmjenjivali i po deset konja u boju s Turcima. *Izmjena* je dakle prava naša riječ za rusku »smjenu«, kao što su nam prave riječi i: pro-mjena, za-mjena, raz-mjena i pri-mjena.

Osustvo (ili odsustvo) za naš *dopust* neznalački je preneseno rusko »otsustvije«, koje u ruskom nikada ne znači »Urlaub«, nego na prvom mjestu: Abwesenheit, a na drugom: Mangel an etwas. Dakako, da onaj čovjek, koji je na dopustu, nije nazočan, ali je teško zamisliti, da bi svaki onaj, koji nije nazočan — doista uvijek bio i na dopustu. »Odsustvo« je, doduše, vrlo stara južna slavenska (crkvena) kovanica, još iz vremenâ, kad su narodni svećenici od sloga do sloga prevodili grčke i latinske riječi, jer za apstraktne pojmove nisu mogli naći u prostom narodu zgodne zamjene. Tako su prama »ab-senciji« slijepili »od-sustvo«. U moderni jezik, čini se, da ju je, u značenju dopusta, prvi prenio Milićević u svojim »Pomenima o Daničiću« i u »Zimnjim večerima«.

Upražnjavanje je najstrašnija riječ beogradskog pravničkog jezika, koju ni jedan naš mozak ne može razumijeti. Novi tamošnji nacrt Kaznenog Zbornika zabranjuje robijašima u tamnici »upražnjavanje« njihovog obrta. Samo s pomoću ruskog rječnika možeš razumjeti, da bi ta riječ imala značiti: Beschäftigung, exercitium. Robijašima se, dakle, zabranjuje *izvršavanje* njihova zanata. Inače ruski glagol »upražnjatsja« znači vježbati se, zabavljati se nečim.

Preko noći izmislio je neki mudrac, da će ruska riječ »pol« bolje pristajati našem jeziku od *spola*, bez obzira na

to, da mi riječju *pol* (pola, polovina) označujemo već jedan pojam i da onaj *l* na koncu riječi i sloga ne može ostati. Slično je i s ruskim *»časom«* u značenju sata. Kod nas danas *čas* znači samo trenutak, pa se ta imenica slijepila već u kojekakve priloge (ovčas, ončas, maločas), gdje nikada ne naznačuje neko duže trajanje. Doduše ni »sat« nije naša riječ, nego turska (sahat), ali što ćemo, kad je prodrla u sve naše pokrajine, do kojih nikad nije ni stiglo tursko kopito? U nekim se krajevima, doduše, *sat* hvata u koštac s latinskim »hora« (ura) i za značenje »Stunde« i »Uhr«, ali se čini, da će ovdje nadvladati muslimanski Istok latinski Zapad, ali pravoslavni Sjever s ruskim »časom« nikada.

Beograđani *»surevnjivo sprovode«* kojekakove ideje, koje ne će kod nas naći nikakova odziva. Riječ »surevnjivost« upotrebljavaju oni u dvojakom značenju: u značenju natjecanja i ljubomornosti. Za prvo nalaze pokriće u ruskom »sorevnovaniju«, a za drugo u »revnivosti«, ali ni za jedno ni za drugo nema opravdanja u modernom jeziku. U današnjem govoru javlja se, doduše, pridjev *revnostan* (voll Eifer, zelosus), dok je imenica »revnitelj« jedna od onih 49 riječi, koje je Karadžić u svom prevodu Novoga Zavjeta zadržao od starih slavenskih — ali se zato i naročito ispričao. Isto tako i glagol »revnovati« (eifern), ali pridjeva »surevnjiv« nemaju ni Rusi.

Gotovo za sve primjere, u kojima nam beograđani guraju pod nos glagol »sprovoditi«, bit će dobro, ako mi ostanemo kod gologa »provođenja«. Glagol *provesti* je sâm po sebi perfektivan, pa nije potrebno još pojačavati tu perfektivnost sa *s*, da dobiješ isto značenje, koje imaš od iste primarne osnove s jednim predlogom (*pro*). Kod nas se u prvom redu, *sprovodi* (prati) samo mrtvac na groblje, pa odatle i imenica *sprovod*. Uostalom, predlog *s* u beogradskom glagolu »sprovoditi« bit će istog (ruskog) porekla kao i u »smjenjivanju«. Rusi naime imaju glagol »sprovadit« i »sprovaživat« u značenju: etwas heimlich auf die Seite bringen. Beograđani su se privoljeli nepravilnom »sprovođenju« po svoj prilici zbog

toga, što su prostom *provođenju* dali smisao »veseljačkog života«. Oni *se* provode!

Iz kojega su prsta beograđani isisali riječ *»uvjerenje«* u značenju potvrde i svjedodžbe, ne mogu dokučiti, kad i kod Rusa i u cijelom našem narodu znači samo Überzeugung.

Za glagol *»posmatrati«* i imenice »posmatranje« i »posmatrač« utvrđeno je, da su ruskog porekla i da ih ne trebamo kod naših živih riječi: motriti, promatrati, razmatrati, promatrač i motrilac. Ne trebamo ni ruskog *»podstreka«*, ni podstrekavanja, kad imamo dobre svoje riječi: poticati, poticaj, podjariti, podbosti, nagovarati, nagoniti. Za juridički »podstrek« hrvatski su pravnici već odavno stvorili riječ *pobudu* prama glagolu *pobuditi*. Tu riječ spominje već dubrovački leksikograf Stulli, a i Karadžić ju je prihvatio (»da bi ljude pjesmama pobudili«, anregen, incitare) — ili u obliku *podbuniti*. Pavle Solarić je Karadžića podbunio (aufmuntern) i natjerao, da izda uz rječnik i gramatiku.

III.

U subotu, dne 5. studenoga 1927. javile su beogradske novine, da toga dana održavaju tamošnji ruski emigranti — prigodom desetogodišnjice boljševičkog režima — parastos za sve nesretnike, koje su boljševici poubijali ... Sutradan je ruski metropolit Antonije odslužio poslije liturgije molepstvije za oslobođenje Rusije od boljševika. Ovom demonstracijom — tvrdile su u jedan glas sve beogradske novine — imali su emigranti, da *»podvuku* tu godišnjicu«. Ovo »podvlačenje« čitave beogradske žurnalistike neprijatno se nas Hrvatâ doimalo od prvoga dana narodnog ujedinjenja, kad su se i kod nas počele više čitati tamošnje novine. Riječ je, doduše, čista narodna, ali uz nju prianjaju u narodnoj frazeologiji mnoge nečiste rečenice, koje se svršavaju sa rêpom ... I to nam je smetalo. Beogradski žurnalisti očevidno žele tom riječju da izraze njemačko »unterstreichen«, za koje koje smo mi već utvrdili glagol *podcrtati*, kad se radi o pojedinim riječima u pismu, koje valja naročito istaći. Glagol podvući (podvlačiti)

u našem zajedničkom jeziku nikad ne znači unterstreichen, nego *unterziehen*. Kod nas se, naprimjer, kolci podvlače pod navijak ili se bojažljivi ljudi u nevolji podvlače pod krevet, da se sakriju. Ni u pravom, ni u prenesenom smislu ne može se dakle kod nas ništa »podvlačiti« što treba da se naročito *istakne*. Pogotovo, ne može se »podvući« nikakova boljševička godišnjica.

Ovakovih nezgrapnosti pun je novi beogradski jezik. Netko nešto preokrene, izvrne i dade riječi sasvim novi, redovno pogrešni smisao, koji se onda objeručke prima kao nešto osobito i duhovito. Spominjemo samo glagol *poručiti*, koji je ondje preko noći primio smisao glagola *naručiti*. Zaboga, ljudi božji, ne griješite duše! *Poručiti* znači: sagen lassen, kad tko kome što po kom poruči. (Dragi dragoj po zvijezdi poruči: Umri, draga, dockan u subotu, ja ću junak rano u nedjelju«). A *naručiti* znači bestellen, onako, kako je Karadžić »kod Kopitarova šnajdera *naručio* i uzeo čakšire za 50 forinti na veresiju«.

Od novijega vremena vrlo često zamjenjuju značenje *naredbe* sa značenjem *uredbe*. U narodnoj se pjesmi vojska diže »po naredbi cara čestitoga«, a i nekadašnja skupština Crnoga Gjorgja »činila je i kvarila svoje naredbe«. To su bile i ostale »Anordnungen«, a uredbe su »Einrichtungen«, ustanove. Ovamo spada i ona Karadžićeva rečenica, koju sam stavio na čelo ovoga članka, a u kojoj stari Vuk očekuje kakvu mudru *uredbu*, kojom bi se jezičnoj beogradskoj »kugi« stalo na put.

Proti beogradskoj *»sredini«*, *»tačnosti«* i *»tački«* ja sam se već toliko puta borio, da se sve bojim, da će mi poslije smrti kakav nesretnik prilijepiti na križ frazu s jednom od tih riječi (na pr. »Ovdje mu je napokon udarena *točka*!«).

Ne mogu pouzdano reći, tko je u beogradsku književnost prvi uveo riječ »sredinu« u značenju francuskoga »milieu«. Ali bih rekao, da ju je donio prije tridesetak godina pokojni Skerlić iz Lausanne. Prama francuskom shvaćanju, »milieu« ne znači samo sredinu (medium, Mitte) nego — u ovom naročitom slučaju — ono, što se kupi *oko* te sredine, a to se

našom riječju »sredina« nikad ne označuje. Kod nas se na-primjer, kod pečenja kruha često gornja kora odvoji (»odlupi se«) od sredine. Sredina je ono, što ostane meko (Schmolle, Krume) u srijedi. Sad ako hoćemo da prema ovom primjeru objasnimo literarno značenje francuske riječi »milieu«, onda ne smijemo zamjenjivati ono mekano u kruhu s gornjom korom. Francuz svojom riječju hoće, u prenesenom smislu, da izrazi ono, što se *oko* neke sredine skuplja, dakle okolinu ili krug. I svaki put, kad nam zatreba hrvatska zamjenica za francuski »milieu«, možemo to izvrsno izraziti ili *okolinom* ili *krugom*.

Za »točku« i »točno« rekao sam, da su čiste ruske riječi, pa kad smo ih već preuzeli gotove iz jednog slavenskog jezika, ne bi bilo ni lijepo ni pošteno, da ih maskiramo nekim svo-jim *a*, kao da smo ih, tobože, mi sami stvorili prama starom slavenskom »t'knonti« (taknuti). Od glagola »taknuti« stvo-rili smo mi *tačku* samo u značenju pritke, trklje ili taklje, koja se *zatiče* u zemlju, da se po njoj penje grah ili loza. Za moju *točku* i *točno* danas su svi zagrebački pisci, čak i gosp. Tomo Maretić, koji se još prije tri godine u svom »Jezičnom Savjetniku« nekako nije mogao privoljeti ni jednom ni dru-gom carstvu, držeći, da je i »tačka« i »točka« opravdana. Ali se u jednom feljtonu prije nekoliko mjeseci odlučio i za *točku* i za *točnost*. Držim, da sam ga definitivno uvjerio svojim »Jezičnim zabavicama«, u kojima sam citirao riječi Vuka Karadžića, koji je — kao najveći kapacitet u tim poslo-vima — ustao proti nazivu »ministarski (upravo »Pravitel-stvujuščij) *savjet*«. Kad već uzimamo rusku riječ sa čisto ruskim značenjem: »sovjet«, onda joj ne smijemo zatirati poreklo i pisati je »savjet«, kad kod nas *savjet* znači sasvim nešto drugo. Dakako, da se Karadžiću ni »savjet« ni »sovjet« nije svidjala u značenju (ministarskog) *vijeća*, ali se beogra-đani nisu držali njegova savjeta i ostali su kod »savjeta«. Nezgodno je samo, što se i zagrepčani u toj riječi povode za njima.

Što beograđani dobru narodnu riječ *bijeg* (Flucht, fuga) zamjenjuju ruskim »bjegstvom«, mogu ja sebi objasniti samo time, što oni, pišući ekavskim narječjem, ne mogu pismom — nego samo akcentom — razlikovati *bȇg* od *bȅga*.

U glagolu *ispoljiti* osjećam ja i odviše njemački »äussern«, a da bih ga mogao opravdati. Za Milićevićevo »ispoljavanje« možemo uvijek naći dobru zamjenu u narodnom našem *po-kazivanju* i *očitovanju*.

Proizvoljnost je čista ruska riječ kao i: *snishodljiv*, *islje-dovati* (istražiti), *dejstvo* i dejstvovati (djelovati), *bespri-strastan*, *izviniti* (oprostiti), *predohraniti* (doskočiti), *pred-skazivati* (proricati), *posvednevni* (svakidašnji), *ponjati* (shvatiti), *neprikosnoveno*, *sladostrastan* (razbludan) i mnoge druge, koje ćeš naći zabilježene u spomenutim Mare-tićevim raspravama i knjigama.

Jednim od najvećih dobitaka, koje smo dobili Maretiće-vim »Jezičnim savjetnikom«, po mom shvaćanju, može se smatrati odlomak, u kojem se određuje, kada se ima uzi-mati *su*, a kada *sa* u riječima, koje su složene s tim pred-logom. Njegov jasni pogled u toj stvari možda će obuzdati raspojasanost beogradskih književnika u tom pogledu, koji ne samo da su predlog *su* u složenicama gotovo sasvim zaba-talili, nego su i prosti predlog *s* posve izbacili iz jezika, na-knađujući ga punim *sa*. — Kad smo prije dvadesetak godina pokretali »Savremenik«, sjećam se, da smo neki bili proti tome, da se pravilni oblik »*su*vremenik« mijenja u sumnjivog »*sa*vremenika«. Ali su nadvladali oni, koji su već tim obli-kom htjeli pokazati, kako im je mnogo stalo do jezičnog jedinstva s beograđanima. I blamirali su se. Mjesto da beo-građani prime od nas pravilan oblik, mi smo od njih pre-uzeli pogrešan. Kao da se književno i narodno jedinstvo stvara na zajedničkim grijesima! I sada je g. Maretić riješio stvar, složivši pravilo, u kojemu je rekao, da se predlog *su* u složenicama stavlja uvijek *pred gotove imenice i pridjeve*, a *sa* i *s* pred one, koji su načinjeni neposredno od korena (a sami po sebi ne znače ništa). Zato se sa *su* govore u narodu riječi, su-mrak, su-snježica, su-krvica, su-zetica, su-međa, su-vjerica, su-lud, su-mahnit, su-ždreban i t. d., a sa *sa* ili sa *s*: smrt ili samrt, zbor ili sabor, svjet ili savjet, svitak ili sa-

vitak, zboj ili saboj i t. d. Prema tome ne valjaju beogradizmi: sagrađanin, sakrivac, saglasan, saradnik, saobražavati, saurednik, saborac — ni savremenik, nego: sugrađanin, suglasan, sukrivac i t. d.

O mnogim drugim beogradizmima pisao sam već (»čudi me«, »prinadležnost«, »bezbjednost«, »šljam«, »uopštavanje«, »vaspitanje«, »vinovnik«, »svirep« itd.), pa ne želim to ponavljati. Jedino hoću da još »podvučem« nepravilno beogradsko upotrebljavanje pasivnog participija *»rešen«* (riješen). Kako čitamo, ministarsko vijeće (ili po Karadžiću »sovjet«) ponovo je *rešeno,* da ne izjednačuje poreze u čitavoj državi. Iz kojega je kulturnoga jezika ova sintaktična nakaza preuzeta, teško je reći. Svagdje je naime glagol *riješiti se,* u ovoj upotrebi, povratan, kao i kod nas: ili s'est décidé, résolu, er hat sich entschlossen, on rêšilsa itd. Možda se u beogradskoj upotrebi oblika »rešen« krije njemačko »er ist entschlossen«, ali ni onda nije pravilno. U dobrom našem govoru glagol *riješiti* (bez *se*) znači isto, što i *odriješiti.* Kad je dakle ministarsko vijeće *rešeno,* da nešto učini u stvari izjednačivanja poreza, onda se valjda kazuje baš ono, što se misli kazati, to jest, da je *rešeno od toga, da poreze izjednači* — i ne će ih izjednačiti!

AUGUST CESAREC

PRAVEDNIKOVA DVOJAKA MJERA.

KAO vojnik Ilija Koren pošao je u okupiranu Srbiju najviše po svojoj vlastitoj želji, da tu zemlju, u kojoj je tada još gledao naš Pijemont, proosjeti, s njome se saživi, i, usprkos odore, koju je morao da nosi, bude prijateljskim svjedokom njenih iskušenja, njene Golgote.

Pa u sredini, koja se tada, većim dijelom dakako iza četiri zida, za patnje svoje odužívala mržnjom i srbovanjem, u kojem se srpstvo ispelo gotovo do neke progonjene, ali nepobjedne religije; ili pak, također u priličnom broju, pritajila spretno svoje ime, pa se u sjenci neprijatelja dala još spretnije na sticanje njegovog i svoga blaga zemaljskog; — u toj tad sredini bio je Iliji to čudniji, pa i zanimljiviji susret i poznanstvo s popom Čedom Krušićem, koji u sebi nije imao ništa ni od jednog ni drugog dijela te sredine, nego stajao čudnovato, a možda i dostojanstveno sam.

Njega je on, odmah prvih mjeseci, a jednog sunčanog svibanjskog jutra vidio prviput kraj stare crkve, koja je još iz Lazarevih vremena, a nedaleko njegove kancelarije, stajala na prijatnoj prisojnoj uzvisici, a do koje je on, jer su u nju bile s triju strana ugrađene klupe, običavao doći, da tamo prije polaska u kancelariju, u miru čita svoje knjige.

No toga jutra nije možda pravo ni otvorio knjigu, a iza crkve se pojavio i s tihim pozdravom, sjeo nedaleko njega takav popo, da ga je Ilija, već i odzdravivši mu, morao da posmatra s pažnjom.

Bio je to čovjek ovisok, vrlo mršav i krhak, inače, kako se to često može opaziti kod sličnih ljudi, malo poguren, po odijelu pak ohaban, neuredan, gotovo zapušten. Nekad

crna mantija bila mu je tako stara i izlizana, da se na suncu prelijevala u zeleno; nogavice od hlača bile su mu zgužvane, otrcane i jedna primjetljivo kraća ili previše zategnuta od druge; ispod njih pak, a iznad teških, kvrgavih cokula gotovo su se neukusno šarenile debele vunene i crvene čarape; neukusno je to bilo još više po tome, što mu je jedna spala, pa su mu se na nozi vidjeli suhi, rutavi listovi.

No dok je on tako sa svojom vanjštinom podsjećao na zemlju, njena nesavršenstva i njenu bijedu, što je on i gdje je on — sudeći po držanju, licu i pogledu, s kojim se, gotovo neprisutan ovdje, zagledao nekud preda se kao u neku viziju — bio sa svojom nutrinjom?

Nije imao pred sobom nikakve knjige, no skrstio je na prsima ruke i možda se molio? — pomislio je Ilija, i dugo je oklijevao, no konačno se ipak, previše željan da od neznanca učini znanca, usudio, da ga prekine, možda i smete.

Ispričavajući se pitao ga, da li je on možda paroh ove crkve? — pitanje je bilo to opravdanije, što on tu dotle, premda je odmah do crkve bila kuća, koju je smatrao parohijskom, nije vidio paroha nikad, — osim, dakako, možda sada!

No ne, nije ga vidio ni sada. Lagano se okrenuvši i, bez izraza koji bi možda pokazivao, da mu je razgovor nedrag, pop mu je odgovorio, da ovdašnji paroh stanuje na drugoj strani, kraj nove crkve, a sam se on tu, s njegovim dopuštenjem, pred nekoliko dana sklonuo kao izbjeglica u crkvenjakovu kuću; pokrajnja kuća, koju je Ilija smatrao parohovom, bila je naime stan crkvenjakov. A u izbjeglištvo je pošao — reče još naposljetku, — jer su ga iz njegove parohije, namjestivši tamo za paroha svoga čovjeka, otjerali Bugari.

I rekao je to tako mirno, da ga je Ilija, znajući, kakovu su mržnju, još veću nego Austrijanci, kod Srba navukli Bugari sa svojim prepadom i svojim postupcima u okupiranom području, pogledao s nekom sumnjom, sjeo mu bliže i primijetio:

— No vi im to sigurno zamjerate?

Pop Čedo Krušić — tako mu se nedugo potom predstavio — pogledao ga čudnim, možda i pronicavim pogledom, poćutao malo, zagledao se opet nekud neopredijeljeno, pa otegnuo tiho, nekako snatrivo, kao da to ne govori pri punoj svijesti:

— Božja volja! Na njemu je, da sudi, na nama, da budemo strpljivi kao Job! A onaj će možda narodu dati božju riječ, kao i ja!

Ilija ga je pogledao možda tek sada pravo s pažnjom.

Pop je na glavi, niz koju su mu odostrag i sa strane padali dugi, crni i ponekud prosijedi, a inače nekako zamršeni, kao rijetko češljani uvojci, imao crnu izlizanu krznenu šubaru. Možda radi topline zabacio ju je malo unatrag, tako mu se još uvijek isticalo lijepo, visoko, samo možda malo preusko čelo. No središte Ilijine pažnje nije bila ni ta šubara ni to čelo; privukle su mu je zapravo samo popove oči.

One su bile natkrivene naočarima, i mutna su bila stakla i jedno od njih napuknuto; no kako se pop Čedo zagledao nekud spram Ilijine strane i, pognuvši glavu, gledao iznad stakala, vidjele su mu se oči jasno. Jasno, no zar su same bile jasne? Nešto je mutno bilo u njima; zjenice su mu se, i to jedna žućkasta, a druga plavušava, razlile u rožnicu, preko koje kao da se navukla mrena kao u slijepca. Tako se gotovo stalno činilo, da su bez života; bez života! — takav izgled davalo im je još više upalo, ispaćeno, dosta izbrazdano i blijedo lice. No naprotiv, nije li moglo biti, da se tu život povukao kao iza kakve zavjese, sakrio kao u kakvo samo svoje skrovište, pa još i onda, kad je gledao u spoljašnji svijet, bio pun svog unutarnjeg svijeta, a inače, bez većeg zanimanja za onaj vanjski, bio sanjarski zadubljen baš u taj svoj svijet unutarnji?

No usprkos toga, zar mu je doista ravnodušno moglo da bude, šta su Bugari, pa i Austrijanci radili s njegovim narodom; zar mu ni na pamet nije palo, što bi inače odmah sigurno svakom drugom Srbinu, da je onaj bugarski pop

mogao narodu riječ Božju predavati na bugarskom jeziku, a ne srpskom?

S malo nevjerovanja, pa i pomišlju, da se pop iz opreza pred njim pretvara; — a i sam se odupirući toj njegovoj čudnoj ravnodušnosti, Ilija je nastavio:

— No zar vi doista tako mirno, da ne kažem fatalistički, uzimate to babilonsko ropstvo, u koje je pao srpski narod? Pa dopustite, što vi onda uopće držite o sadašnjem ratu?

Pop Čedo se više nije trebao okrenuti; samo je lagano pustio i opet na njega pogled, i to sad nekako zgušćeniji, a možda i pronicaviji no prije:

— Babilonsko sužanjstvo, kazali ste? — rekao je ipak glasom kao samome sebi — No zašto je izraelski narod pao u to sužanjstvo? ... Što smo i mi Srbi sagriješili, to znamo najbolje mi sami ... razumije se, ako o tom mislimo ... A rat: ... to je istina, narod kod nas nije htio ovoga rata ...

Još s većom sumnjom, da to pop tako govori iz opreza pred njegovom austrijskom odorom, Ilija mu se, da ga osokoli, predstavi otkriveno kao Hrvat ili Srbin, svejedno! — isprijeka, i s većom sad vjerom, da će od njega doznati pravu misao, pridoda još samo, da ga na to potakne:

— Sagriješili! Vi ste s time mislili sigurno reći, sagriješili zato, jer ste uopće ušli u taj rat? No zar je grijeh onaj cilj, za kojim se s tim ratom teži: da se oslobode tamo prijeko braća?

Pop Čedo je prešao rukom malenu, prosijedu bradu, malo pokopkao vrškom cipele o kamenu ispisanu ploču, koja mu je bila pod nogama, a pod kojom je bila raka mrtvog nekog popa (a bilo je tu takovih raka više, i nisu bili u njima samo popovi), — pa je, zagledavši se u tu ploču, promrmljao:

— Braća! Najprije bismo mi tu u kraljevini trebali biti jedan drugome bratom ... osloboditi se od pakosti i mržnje ... pa da iskreno smijemo misliti na oslobođenje ostale braće ... Da! — utonuo mu je glas kao i pogled, no kad je podignuo oči, nije li mu tu sijevkalo nešto življe; pod

ćuhom unutarnjeg uzbuđenja, možda i fanatizma. kao da se iz pepela njihovog raskrio dosad zapretan žar?

Kakogod bilo, Ilija je sad vjerovao, da mu se taj pop predavao iskreno, i šta više, posljednje, što je on rekao o braći, darnulo je i kod njega u neku srodnu, samo još tada nerazvijenu duševnu srž tako, da se, kao pred nekom dubinom, koju nije bilo tako lako poreći, smutio.

No ipak je nastavio da s popom raspravlja, — i naskoro, da mu se protivi uspješnije. Govor se naime proširio na rat uopće, i tu je tad pop Čedo razvijao takove nazore, da se po njima činilo, kao da na svijetu poslije srednjega vijeka nikad nije došao vijek novi i najnoviji, i još uvijek je jedino vrelo mudrosti bilo evanđelje.

Ukratko, pop Čedo je tvrdio, da je rat bio predobjavljen već u apokalipsi Ivanovoj, i pri tome je Iliju naročito podsjećao na onu Ivanovu viziju o strahovitoj bludnici, koje je tajna bila u velikom Babilonu, a radi koje se pobiše carevi. Mračno i jezovito je tu bilo njegovo predavanje, i još jedino svijetlo je bilo u njegovoj vjeri, da će se ljudi spasiti s povratkom k Bogu i njegovom janjetu; sami kad postanu kao janjad, past će u vječnu provaliju veliki Babilon i zavladat će na zemlji novi Jeruzalem. Novi Jeruzalem — i tu će se sve zemaljske religije spojiti u jednu cjelovitu sintezu, sveopći putokaz sviju, pa je tu kao predvijesnika spojenja istočne i zapadne crkve spomenuo i Strossmayera.

Tako je, eto, govorio i vjerovao, takav je bio pop Čedo za prvog susreta s Ilijom. A za susreta, koji su — uvijek na istom mjestu ili barem u blizini crkve — slijedili, to i slično njegovo vjerovanje, a s njime i njegova nutrinja, onako tajanstveno naviještena već po njegovom cijelom držanju i očima, razotkrivala se pred Ilijom još većma.

U suštini — ne treba možda ni reći — nije to bio nikakav običan pop, kakovih ima, a koji tako umješno znadu da spoje posvećen hljeb s masnim mezetom i središte života im se pomaklo iz glave u trbuh. Više, mnogo više i gotovo jedino pop Čedo je podsjećao na one najpredanije kaluđere, kakove je naročito davala istočna crkva, a koji su se, s mi-

sticizmom još većim ili barem osebujnijim, bližim Orijentu, nego u njihovih drugova na Zapadu, odavali svome i božijem pozivu bez ostatka; bez smisla za zemlju, a sa smislom samo za svoje meditacije i vizije povlačili se u ćelije kao u kakvo predvorje neba, pa iz njih na zemlju silazili samo zato, da tu među ljudima, nerijetko za njih kao sveci i čudotvorci, budu i opet samo sluge i poslanici božji.

Misticizam, i to možda najsrodniji onom, kakav se u svom posljednjem blijesku javio u manastiru ruskom, a možda i malo natrunjen nekom sektaškom, — uostalom vrlo teško opredjeljivom herezom, — to je bilo ono osnovno, što je opredjeljivalo duševni život popa Čede. Pa šta više — da bude potpunija sličnost s nekadanjim kaluđerima — on je uz svoje meditacije imao i svoje vizije; i ne samo to, kod njega se pokazivalo nešto, što bi se nekad nazivalo čudotvorstvom i po čemu bi nekad možda i on postao svecem.

Sam je on Iliji, svakako i sa silnom naivnošću, jer je pri tom zaboravio, da je imao groznicu, pripovijedao, kako mu se nekad u sobi ukazao Bog kao silna bijela svijetlost, i kako su njih dvojica tad razgovarali o njegovoj bolesti. Pa onda, on je u svojoj bivšoj parohiji, a jedamput već i u ovom gradu, činio djela, koja bi mu neupućen svijet uostalom i danas mogao uzeti za čudo: liječio je bolesne s molitvom i rukopolaganjem. I pripovijedajući o tom, on je i opet sasvim zaboravio, da bi se svaki uspjeh, koji je imao kod tih liječenja, dao svesti na prirodnu sugestiju; namjesto toga on je, i opet s nepokolebivom vjerom, svodio te uspjehe samo na sudjelovanje i pomoć Božju.

Što mu se na to sve moglo reći? Izdjelan iz sasvim druge građe, sa cijelom svojom ideologijom njegova sušta protivština, Ilija mu se opirao, pozivajući se na spoznanja i tekovine naučne. No konačno je to napustio — i zar samo zato, što su mu se sve rasprave, koje je vodio, ukazale uzaludnima?

I to, no ne samo to. U popovom misticizmu bilo je nečeg, što inače možda i nije bilo tako mistično, no bilo duboko i zaražljivo tako, da je Ilija došao do spoznaje, te je najbolje, da popa Čedu bez sporenja primi, kakav je bio, — ili još više, došao do toga, da se, htio ne htio, morao za njega zanijeti.

Mutnook, kratkovidan za tolike stvari na svijetu, koje su drugima, i s manjim umom, bile očevidne od prvoga maha, on se, kao sova vidovit u mraku umio da unese u ljudsku, pa i u Ilijinu dušu, otkrivao tu tajne, kao da je tuđa glava bila njegova glava i tuđa duša duša njegova.

Po prviput je to on s Ilijom — i to još nije bio tako velik, zanošljiv događaj! — učinio pomoću evanđelja. Evanđelje je iznio iz kuće — staro, izlinjalo, požutjelo —; naredio Iliji, da se sabere i zamisli sebi tri misli, a potom, gdjegod hoće, no bez izabiranja, otvori evanđelje, koje je inače on sam držao u rukama.

I, s malim nevjerovanjem, jer mu je pop rekao, da će po onoj stranici, koju će otvoriti, pogoditi njegove tri misli, Ilija je učinio, kako mu je pop Čedo naredio; — sabrao se, zamislio sebi tri misli, otvorio nasumce stranicu evanđelja — i šta?

Nije se moglo osporavati; pomno pročitavši otvorenu stranicu, i skupljen u se kao da rješava sudbinu svijeta, pop Čedo, i ako ne baš sasvim, a ono ipak vrlo približno pogodio je njegove misli!

Toliko je životno iskustvo sabrano u evanđelju — reče pop na koncu, možda i s malim ponosom — da su u njemu sve ljudske tajne; a Bog je ravnao njegovom — Ilijinom rukom, da je ta otvorila baš onu stranicu, u kojoj su simbolički bile izražene trenutačne tri tajne njegove!

Drugi, veći, mnogo veći doživljaj, jer se u njemu nije radilo samo o trenutačnim slučajnostima, nego o duši njegovoj u cjelini, bio je onaj, kad mu je pop Čedo dušu pogađao iz dlana.

Sjedjeli su u otvorenom, a natkrovljenom trijemu crkvenjakove kuće. Bio je lipanj, prošlo je tek podne, i tiho i

modro bilo je oko njih sve, kao u lijepom nekom snu. Nedaleka stara crkva, nešto veća od kakve kapele, a ružičasta po svom osnovnom tonu, činila se kao kakva igračka, izrezuckana od šećera. Zrakom je strujao jedva primjetljiv lahor, — primjetljiv još najviše u nedalekim bagremima; od njihovih grančica s dva reda listića kao da je učinio svoje frulice s dva niza dirki, pa lagano, nečujno, samo za se, prebirao na njima svoj sanjarski napjev.

Pjesma — je li pjesma bilo tada i to, što je s Ilijinim dlanom učinio pop Čedo?

Sam navevši razgovor na hijeromantiju, on je, i sam kao uspavan, no s otvorenim očima, svojim mutnim, i uvijek kanda turobnim očima. zurio u njegov dlan, prebirao kažiprstom po njegovim crtama, i tiho, mrmljajući, kao doista u snu, prebirao riječima po smislu tih crta; kroz njih kao kroz kakve pukotine zalazio u njegovu dušu, te se ta pred njim otvorila cijela! Cijela, sa svim svojim porijetlom, glavnim (na godinu točno izrečenim) događajima, kaotičnim još svojim sadržajem, stremljenjem, bolno žudnim postignuća nekog višeg cilja, — pa što više, pop Čedo se nije zadržavao samo na tadanjem njenom stanju, nego se vidovito pustio i u njenu budućnost! (I, slava da mu bude, on se, kako se to pokazalo davno poslije, u glavnom svom proročanstvu sasvim baš i nije prevario!)

Nikad, međutim, dotle, Ilija mu se nije povjeravao o svom životu, najmanje pak o onom, što je tad pop Čedo prozreo sam. S tim više ga je dakle zadivilo, pa i zanijelo njegovo umijeće. Nije to doduše bilo baš pjesma, no po vremenu i okolišu, pa po tome, kako i od koga je došlo, nosilo je u sebi poezije mnogo. I tako, ipak je sve bilo, kao neka balada; balada takva, da se Ilija, trnući u sebi od poštivanja, udivljenja i zanosa, jedva jedvice svladao, da pred tim starcem, inače prilično i izmučenim od uloženog napora. — pred njim da ne klekne ili ga barem poljubi u ruku.

To je bio datum u njegovom poznanstvu s popom Čedom (a možda i datum u njegovom životu uopće). Ne primivši,

dakako, zato ipak popov, naročito religiozan misticizam, on je poslije toga prestao da se s njime prepire i ograničio se samo nato, da s njime bude, sluša ga, doživljuje, te možda i on, bez evanđelja i hijeromantije, pronikne u popovu dušu, kako je taj s ovima proniknuo u njegovu.

To je za nj, neiskusnijeg i mnogo mlađeg, bilo dakako nesravnjivo teže, a do one dubine, do koje se pop Čedo spustio u njega, sigurno i nemoguće.

No ipak, Ilija se trudio, pazio, razmišljao, i naravno, ne gubio pri tome iz vida, odnosno, već radi olakšanja posla, upravo baš i upotrijebio za svoje polazište ono, što mu se bilo s koje druge strane, bilo od samoga popa Čede nametalo iz vanjskog života tog čovjeka.

Tako je, možda u prvom redu, bilo zanimivo to, da je pop Čedo, koji je s isključivošću svog unutarnjeg i većinom samo religioznoj meditaciji predanog života toliko podsjećao na kaluđere, što su se odvrnuli od svijeta i njegovih radosti, i koji je, sasvim u stilu, na ženu, tu toliko slavljenu radost zemaljsku, gledao poput nekadanjih crkvenih otaca s tolikim prezirom, da je o tome pisao čak i pjesničke lamentacije, — on da je bio ipak oženjen, i šta više, sa ženom izrodio ne manje od dvanaestero djece!

No možda je baš vlastita žena, i iskustvo, koje je imao s njome i uopće sa cijelom svojom porodicom, rodilo ili bar podžarilo taj njegov prezir, pa i nezadovoljstvo?

Premda pop Čedo nije o tome govorio, a izgleda ni htio govoriti, bilo je ipak vjerojatno baš tako.

Njegova žena, koliko ju je Ilija mogao da upozna iz rijetkog viđenja, bila je doduše ženica tiha, skromna, povučena i, usprkos očevidnog straha pred mužem, njemu bez sumnje odana; odana toliko, da mu je, nepraktičnjaku, sa svojim sigurno većim smislom za zemlju i njene svakidanje potrebe bila isto bez sumnje samo na korist. No zlo je sigurno bilo, da je bila za njega umom preprosta, nije ga mogla da razumije, nije se s njime mogla duhovno da sa

živi, te mu je tako, usprkos ostale koristi, bila gledom na njegov unutarnji život i težnje najviše na smetnju i teret.

Što se pak ostale porodice, njegove djece tiče, od tih je, od svih dvanaestero, ostalo kod njega samo najmlađe, šest-godišnji sinčić, zvan od njega Vladimirov. Možda i zato, jer je u njemu gledao svoga budućeg duhovnog nasljednika, pop Čedo je tog sinčića silno volio, redovito ga vodio sa sobom u šetnju, — ostala pak djeca kao da nisu za nj ni postojala. Kako je Ilija od drugih ljudi čuo, sva su se, nešto trbuhom za kruhom, a nešto radi očine strogosti, pa i ne-podnosljivosti, razišla kud koje; za jednu su čak njegovu kćerku govorili, da je svoj kruh sticala kao bludnica.

No sve to, pa da su mu žena i djeca bila najgora, zar je njemu, čovjeku produhovljenom u vjeri, koja je propovije-dala tuđu slobodu i ljubav; čovjeku, koji se sam pred Ilijom pozivao na strpljivost Jobovu, davalo opravdanje, da spram žene i djece bude nepodnosljiv, i jednom se u kivnji i naglosti zaboravi čak toliko, da je svoju ženu — kako je to Ilija čuo od crkvenjaka — radi neke sitnice ubo kod ručka u vrat viljuškom tako, te je, jadnica još nekoliko dana nosila povez!?

I, razumije se, kad ništa drugo, već bi sam taj slučaj svjedočio jasno, da su i u popa Čede kao u ostalih ljudi bile zemaljske slabosti i nesavršenstva. Drugi pak dokaz, koji bi išao na to, da su se ta nesavršenstva mogla razviti i u neku taštinu, mogao bi biti taj — u čemu je sigurno bio i opet jedan razlog njegove nesklonosti spram porodice — da je on nekad, kako je to jednom sam priznao Iliji, mogao po-stati mitropolitom, no pomela mu to baš njegova nekadanja ženidba.

No sad svejedno, savršen ili nesavršen; jer prvo, tko je savršen uopće?, i zatim, nije li se iza svega tog njegovog nesavršenstva — po onoj evanđeoskoj, da je Gospodin došao da rastavi čovjeka od oca njegova — mogla sakrivati baš težnja za savršenstvom i pribranijom službom Gospo-dinu? I naposljetku, zar poradi nedaća, koje su ga napale, nije, čak i na samoga Boga, roptao i sam strpljivi Job?

Nego drugo je nešto bilo, što je Ilija popu Čedi na dugo zamjerao više, a to je bila kanda baš ravnodušnost spram sužanjstva i sudbine njegova vlastita naroda.

Uistinu, premda je Iliju već dovoljno poznao i nije ga se trebao bojati, — on iz vlastite pobude nije o tom sužanjstvu i sudbini naroda govorio nikad. A kad je Ilija o tom počeo, on je preko toga prešao brzo, kao da mu je to bilo potpuno sporedno i nevažno. Tako se dogodilo, da on, koji je odmah za prvog susreta imao za svoje zemljake samo prijekornu riječ, nije o njima, pa ni o onima, koji bi to zavrijedili, imao nikad ma i najmanju riječ obrambenu i milosrdnu. On to nije imao, a zar čak i onakvi karatelji, kakav je za svoje griješne zemljake bio nekad prorok Jeremija, nisu imali suze i plač nad nesrećom svojih zemljaka, palih u ropstvo babilonsko?

Namjesto toga, namjesto sućuti, koja bi, tičući se njegova naroda, bila očevidna barem među blizima, kad već nije mogla biti djelotvorna javno, Ilija je jednoga dana doživio s popom Čedom nešto, što je, barem po zvuku, bilo sasvim obratno.

Toga dana, prije podne, Austrijanci su u istome mjestu, iza vojarne, objesili osmoricu srpskih seljaka i građana; objesili ih, kako se govorilo, jer su ti kod sebe sakrivali oružje, a neki i nekakve stvari kralja Petra. I kako je Ilija čuo, mnogi su tad urođenici iza spuštenih zavjesa plakali od bijesa i nemoćne mržnje. I sam je on, vjeran svojoj odluci, da nijedan događaj ne propusti mimo sebe, pa zato pošavši na stratište, bio do očaja tužan. I s to većom je zato po-trebom pošao uvečer do popa Čede da čuje njegovo mišlje-nje, a možda i utjehu.

No što je čuo?

Zapitan, šta misli o činu Austrijanaca, pop Čedo je po-šutao, zapiljio pogled u kamenu ploču jedne rake — bilo je to opet kraj crkve — i rekao prigušeno, ali jasno:

— Ja im opraštam i mogu ih samo žaliti!

Sigurno nije bio neiskren. I očito je to bilo u skladu s njegovim kršćanstvom. Pa šta više, moglo je biti, da se iza

tog žaljenja sakrivala tajna nada, da sva ta nasilja, s kojima su se samo još više ogriješili spram Boga, Austrijancima ne će koristiti, da njegov narod zadrže u sužanjstvu.

No to, da je on ipak Austrijance žalio, dok su ih svi ostali, pa i sam Ilija, mrzili, moglo je da bude samo novom potvrdom za Ilijinu sumnju, da se u tom čovjeku poradi viših nebeskih briga nešto zabrtvilo gledom na brige za zemaljsku sudbinu njegova vlastita naroda, i uzbunjeno je zato kliknuo:

— Vi ih žalite? Kako to? Protumačite . . .

Pop Čedo je međutim šutio, i ostavio mu je, da on to sam sebi tumači, kako hoće.

Pa ni za kasnijih susreta nije se dao navratiti na to, da govori o tome i da mu to protumači.

Potom pak, naskoro, nestala je Iliji uopće svaka mogućnost, da to jedamput možda ipak dočeka od popa Čede.

Nestala je ta mogućnost, jer nestalo je i popa. Bez rastanka, bez ijedne riječi da će otići, on je sa ženom i malim Vladimirom — kako je to Ilija opet čuo od crkvenjaka — otišao u drugi okružni grad, gdje je dobio parohiju.

Možda mu je i samom neočekivano došlo, da je morao otići? A uistinu, kroz dva tri posljednja dana nisu se uopće vidjeli, jer je Ilija bio drugim zanimanjima spriječen, da dođe do njega!

No ipak, da je popu Čedi bilo stalo, on je uvijek mogao naći priliku za oproštaj; ta taj su oproštaj zavrijedili časovi, koje su proveli zajedno!

Tako je u Iliji ostao ipak neki neprijatan osjećaj i prijekor, da je pop Čedo bio spram njega nepažljiv. To tada tako, no šta se moglo reći za ono, što je s njim doživio samo nekoliko mjeseci kasnije?

Pop Čedo se opet navratio u isti grad, i Ilija ga je našao baš u knjižarnici, kada je sam, k jednom svom znancu, običavao zalaziti, da tamo pročita novine.

I veseo prišao je k popu, no brzo se samo žacnuo: pop Čedo ga je pogledao kao slijepac i nije ga više poznavao!

— A ja, ja! Sjećam se! — promrsio je konačno na neka Ilijina podsjećivanja. I to je bilo sve; opet se obratio knjižaru i trgovao s njime za neki papir.

Ilija je odstupio zbunjen, pa i povrijeđen. Nije li ono imao pravo, kad ga je u sebi prekoravao radi nepažnje? A sad se pokazalo, da svi oni, za nj tako duboki i lijepi časovi nisu u popu ostavili nikakav dublji trag; u svakom slučaju barem nikako takav, da bi se on sad, kad su se ponovno našli, poveselio i pokazao interes za kakav i najmanji razgovor!

Pa što je onda to značilo? Dok nije imao osjećaja za ljude, u kojima je mogao i morao vidjeti svoje prijatelje, zar je mogao imati osjećaja za ljude uopće? Porodica, narod, ljudi, sve mu je to moglo biti ravnodušno. A ako i nije, ako mu je ipak i to postojalo u duši, u koju se kao u kakovu čahuru zavukao sa svojim tajnovitim i višim zanimanjima, kakova je i od toga bila korist? Kakova — jer šta je i najveća ljubav, koja se iz duše ne prelijeva u život, pa što su i najviša zanimanja, ako ovako ili onako nisu i opet posvećena ljudima?

Jedino tašta neka samoživost, i šta mu je onda njegov Novi Jeruzalem? — izreknuo je Ilija u sebi taj najkrupniji prijekor. I ogorčen je tad bio i malone gotov, da popa Čedu, nekad tako dragog, u sebi sasvim porekne.

No prošla je možda godina, a on se po službenom poslu našao u gradu, u kojem je kao paroh živio baš pop Čedo. Još istog je dana morao natrag, no uhvatio je ipak vremena, da razgleda grad, pa je tako došao i do crkve.

Zapravo ga je, razumije se, ovamo vukla tajna misao, da bi se tu još najprije mogao naći s popom Čedom.

Donekle se i nije prevario, jer je još poizdalje opazio, kako u crkvu ulaze ili bar pred njom stoje neki ljudi, a kad je i sam ušao, vidio je tu doista baš popa Čedu.

Poguren kao uvijek, samo sad u bijelom, vezenom epitrahilju, koji mu je sakrivao izlizanu njegovu mantiju, on se sa svojim đakonom vrzmao pred slikovitim carskim dverima, kroz njih ulazio i izlazio, pa od trena na tren, glasom

visokim, na kakav Ilija od njega nije bio vičan, a usto malo protegnutim kroz nos, kako je to već običaj kod pravoslavnih popova, otezao je i pjevao:

— Gospode pomiluj!

Zatim se zaustavio pred drvenim naslanjačem, koji mu je, zajedno s krupnim evanđeljem namjestio crkvenjak, i polako, svečano, opet kroz nos, stao je da čita stranicu iz evanđelista Luke.

— Ali teško vama, bogati, jer ste već primili utjehu! — čuo je Ilija jasno samo još tu rečenicu. Dalje ga pravo nije slušao, jer mu se pažnja skrenula na drugu stranu, upravo spram izlaza crkve.

Nedaleko toga, još ulazeći, opazio je dvoje ostarijih ljudi u nekoj živoj raspri, i kako je još tada primijetio, ta raspra baš nije bila nimalo ugodna za jedno od njih, baš za ženu, koja je kanda bila i u suzama.

— Pa nemoj, gazda Stevo, ako Boga znaš ... Platit ću ja za koji dan ... iz Francuske mi sin već javio, da su pare poslane ... — tako nešto je Ilija tad razabrao iz njenog uzbuđenja, no neprijatno mu je bilo da prisluškuje, pa je radije krenuo dalje u crkvu.

No i ovamo se, kroz odškrinuta vrata, čula raspra; raspra već mnogo bliža, kanda baš pred samim ulazom. I, kako je sam tu stao odmah do ulaza, Ilija je jasnije razabrao, da se tamo radilo o udovici, kojoj je u ratu — osim onog sina u Francuskoj — sve pomrlo, a koja se u ovom gradu, baš u kući gazda Steve, sklonula kao izbjeglica i dugovala mu već nekoliko mjeseci kiriju. A gazda Stevo, bogat trgovac, ženio je svog sina, pa mu je za nj trebao stan, i zato s još manje srca htio da čeka udovičin dug.

Nego — čuo se njegov dubok, malo čak sladunjav glas — čemu njoj tako skupocjen zlatan lanac, koji nosi o vratu? Da ga njemu da, za njegovu snaju, pa će joj on oprostiti kiriju!

No jedini joj je to spomen i danas je baš godišnjica dana, kad joj je taj lanac poklonio pokojni muž?

— Ajde, batali, bre! Ako, ako, od pokojnika! Nego da mi ga daš, pa da te sutra za dugovanje ne tužim Austrijancima! I lanac da ti se proda ... Dabome!

Preteško i prenesnosno su na nju očito pale te riječi. Ona je čujno uzdahnula, pa i zajecala, zatim ga zaklela, da joj se smiluje, pa je barem zasad pusti u miru ući u crkvu.

I ušla je, no nije prošao ni tren, pa se za njom pojavio tu i on.

Poklonivši se i prekrstivši (a on je nekako slatko pozdravio i Iliju), stali su oboje nedaleko ulaza, prilično blizu opet do Ilije.

Po svom izgledu ona je odavala ženu, koja je nekad živjela bolje i bila možda iz viših društvenih krugova. I s tom svojom prošlošću prekidala je očito teško, pa je nastojala, da je zadrži barem po svojoj spoljašnosti. Premda joj se u, nekad sigurno gojaznijem i sačuvanijem licu čitala oskudica, pa možda i gladovanje, ona ga je ipak primjetljivo nabijelila praškom. A i ostala njena spoljašnost odavala je njeno imućnije porijeklo; na sebi je ona, iznad haljine od crnog atlasa nosila isto takvo crno i kratko libade, obrubljeno možda malo već i olinjalom žućkastom srmom. Na glavi pak, usred spletenih i još uvijek kao paklina crnih i sjajnih pletenica usadila je i ćilibarem pričvrstila crven tepeluh. Više međutim od svega isticao se na njoj zlatni lanac, za kojim je toliko čeznuo gazda Stevo; taj lanac joj je visio gotovo do pojasa, a jednim krajem držala ga u džepiću od libadeta.

No usprkos sve te vanjštine bila je, naročito poslije onog što je Ilija čuo, žena za smilovanje; za smilovanje to više, što su joj se u naprašenom licu vidjeli još jače tragovi od suza i neki težak očaj, kao da će tu svakog časa opet zajaukati i zaridati.

Obratno od nje, a stojeći inače korak iza nje, gazda Stevo, premda još uvijek sigurno bogat, bio je zapušteniji, nekako sav mastan. U čvrsto stegnutim čakširama činio se mršav, no, kao šestarom zasađenim u nos, zaoblilo mu se lice; izraz pak u njemu bio je nekako pun zadovoljstva sa

samim sobom, sladunjavo blažen, baš kao da je imao predstaviti najnedužnijeg čovjeka na svijetu. No izdavale su ga oči; te oči crne, okrugle, izbuljene nad krupnim, kukastim nosom bile su kao oči gavrana, i, omamljene sjajem, one kao da se još ni tu, u crkvi, nisu mogle otrgnuti od zlatna udovičina lanca. Inače, ne bi se on baš ni bez toga mogao da potuži. Sam je on naime, protegnuvši ga između džepova na prsluku, imao također zlatan lanac; lanac starinski debeo, i još tome s nekim čudnim zlatnim privjeskom, koji se Iliji stalno činio nalik na imitaciju volovske glave.

Što se pak ostalih prisutnika tiče — većinom skromnijih i sirotinjskijih žena i ljudi — ti su se, dok je raspra trajala još pred ulazom, većinom ogledavali, ogledali se pak naročito tada, kad su oboje, udovica i gazda Stevo, ušli u crkvu.

Šta više — pitao se Ilija — nije li se jedamput dvaput kod oltara nekako čudno nervozno, okrenuo spram ulaza i sam pop Čedo?

No kako je sad između udovice i gazda Steve bila tišina, tako se ostali svijet opet od njih obrnuo k svojim mislima, a mirno i gotovo jednolično, kao da ipak nije ništa primijetio, nastavio je i pop Čed da čita evanđelje.

— A za što vidiš trun u oku brata svojega, a brvna u svojemu oku ne osjećaš? — čuo ga je Ilija opet jasno.

No nisu se pravo još možda ni stišale te riječi, a pop Čedo se naglo okrenuo, stupio korak naprijed, preko naočari ustrmio pogled uzduž crkve, pa, prijeteći podigavši ruku, ostao tako na tren ukočen kao kip.

Šta mu je bilo? Povod toga mogli su u crkvi znati svi, no najbolje ga je mogao da zna baš Ilija. U isti čas naime, kad je pop Čedo čitao svoju posljednju rečenicu, Ilijinom pogledu nije umaklo, kako se gazda Stevo primaknuo udovici, pa joj čak malo opipao lanac, a nisu mu ni uhu umakle gazda Stevine riječi:

— Ja moram sad da idem, baba Mara! No sutra ću doći k tebi, po kiriju ili lanac ... Ti dakle —

Ne izreče, za udovicu se gorka čaša prelila. Izdržala je već dosta, nije više mogla, i s potokom suza u njenom licu razlio se cijelom crkvom vapaj:

— Tako ti krsne slave, gazda Stevo ...

Više ni ona nije dospjela izreći, jer kako se zagrcnula, tako se još nije oporavila, a s oltara se prolomio gnjev popa Čede.

On je ispružio ruku ravno spram gazda Steve, i baš kao da je pogodio sve, šta je taj tamo htio, izderao se na njega sa silnom žestinom:

— Napolje ti, koji i iz doma ovoga činiš dom trgovački!

Gazda Stevo je malo uzmaknuo od udovice. Možda se malo i zbunio, no dovoljno mu je valjda bilo da vidi na sebi poglede prisutnih, pa da se u sebi prkosno ispne i otpovrne popu uvrijeđen:

— Šta napolje! Moj djed je najviše doprinio, da se sagradila ta crkva, i ti sad da mene iz nje tjeraš, ciganine?

Pop Čedo kao da je zadrhtao sav, zatabanao je nogama, naočali su mu poskočile ispod krupnih obrva, i viknuo je iza glasa:

— Napolje, kažem! Možda ti je djed gradio, no ti samo razgrađuješ crkvu hrišćansku! Napolje!

Sila njegova gnjeva bila je očito i za gazdu Stevu prejaka. Rumen kao rak i izgubivši u licu svoju bezazlenost, on se zakašljao, kao da će nešto ispljunuti. No okrenuo se, pa samo još, s pogledom kao da joj obriče smrt, dobacio spram udovice muklo:

— To ćeš ti meni da platiš ... zajedno s njime!

I izašao je; pri tom pak Iliji opet ljubazno kimnuo glavom.

Udovica se međutim još više pritisnula k stijeni, pokrila lice maramicom, pa tako tamo, samo teško uzdišući, stajala kao kip stida.

No pogledi prisutnih, a i Ilije, odvrnuli su se već od nje i obratili se samo na popa Čedu.

Što će taj? Još uvijek je pred oltarom stajao u stavu punom prijetnje i zurio spram vrata; možda i spram udovice?

No okrenuo se ipak i on, vraćao se k evanđelju.

I činilo se, sve će se nastaviti opet u miru kao da ništa nije ni bilo. No pop Čedo još nije ni došao do evanđelja, a okrenuo se naglo opet i, šta više, sašao od oltara te teško i mračno zakoračao sredinom crkve. Kuda će? Zar do udovice, koju je možda poznavao kao i gazda Stevo? Nju da izgrdi ili, još vjerojatnije, utješi?

Ilija se malo povukao, da odmah ne bude spažen, no to mu je bilo sasvim suvišno.

Pop Čedo se zaustavio nasred crkve, kleknuo tamo, i pogled upro u svod kao u nebo.

— Gospode! — promrmljao je jedva čujno, — Gospode, čuj roba svojega! — nastavio je već glasnije, a riječi mu dobiše zvuk vapaja. No zašutio je na tren, sagnuo se, udario čelom o kamen, a zatim klisnuo silnom gipkošću u vis i, s rukama također podignutima, zagrmio kao oluja — Istrijebi sa lica zemaljskog sjeme trgovaca, koji još uvijek kao oni, koje si nekad protjerao bičem, oskvrnjuju hram Tvoj! I da budu prokleti lakomi i bezdušni, koji iz bijede i suze brata svojega mijese kruh svoj i kuće udovičke jedu i stan im je samo u prijevari! Gospode, saspi svoj oganj na njih i baci ih u provaliju nepovratnu! Gospode, Gospode!

U svijetlu koje je padalo kroz prozor, sinula su mu, baš kao oganj, stakla naočala. No sijevale su mu i oči, sijevale vatrom, kakovu u njima Ilija nikad nije mogao ni da zamisli. Kao zapaljen sumpor i smola gorio je u njima gnjev, gorila strast, i kakogod se ta obraćala onud, otkud Ilija nije vidio uslišanje i pomoć, čas je za nj bio ipak presilan, predramatičan, a da ga i samog — kao vjerojatno i većinu prisutnih — ne obuzme neka sveta jeza i priznanje.

S pomirenjem u sebi, a kao da i s većim razumijevanjem za popa Čedu, on je poslušao molitvu, koju je taj izmolio s prisutnima; zatim je ostao u crkvi do konca, te izašao tek kad su počeli izlaziti i ostali.

I stao je tu vani u namjeri, da dočeka čovjeka, radi koga je ovamo i došao.

— Ma što kažeš, slatka, za našeg popa Čedu? — čuo je, kako nedaleko njega, gegajući obje sporo, govori jedna žena drugoj — Svet ti je to čovjek, i, baš prokle ti on naše trgovce! Hi, to ti bijaše baš kao onomad, kad ga gazda Pantelija pozva, da mu za krsnu slavu posveti dom! A pop Čedo došao do kuće, no stao pred ogradom, i prokle ti on i gazdu Panteliju i dom njegov — sve zbog njegovog zelenaštva i nezasitljivosti, od koje, kažu, zakuka mnogi gedža! A naš gazda Stevo . . . pa ta udovica iz Beograda . . . ! — nastavljala je, no i izgubile su joj se već riječi; izgubile se, no šta je još Iliji bilo potrebno, zar nije bilo već dosta i ono što je čuo?

Samo još upornije stajao je i čekao. Najposlije ipak zavirio u crkvu.

Još dok je izlazio, vidio je, kako su se oko udovice htjeli da okupe ljudi. No ona im je izmakla, pa se uputila spram oltara, očito do popa Čede. Ne hoteći da ih smeta, on im je dao vremena, da se porazgovore i objasne. No sad kad je zavirio opet u crkvu i prisluhnuo, bilo je svuda, a i iza carskih dveri sve tiho.

Ušao je dakle dalje, zavirio i iza samih carskih dveri. No tu doista više nije bilo nikog — osim starog crkvenjaka, koji je još nešto redio. I s nepovjerenjem ga je gledao taj čiča, i sve što je Ilija mogao da od njega dozna, bilo je, da je pop Čedo tu na pokrajnja vrata pred čas dva otišao s udovicom, a i sa đakonom. No kuda, to nije htio da kaže, a uostalom, nije možda znao ni sam.

Žaleći, i obazirući se zato vani na sve strane, no ipak nemajući više toliko vremena da ga traži dalje, Ilija se laganim korakom otputio po poslu, koji je još prije odlaska morao da obavi.

I mislio je o popu Čedi. Svi prijekori, koje je dosad, poradi tobožnje njegove ravnodušnosti spram svog naroda i ljudi uopće, nosio u sebi o tom čovjeku, sada su otpali potpuno. Pod strogim i mračnim, i, kako se činilo, samo-

živim njegovim misticizmom, kucalo je ipak srce, treperio ipak smisao za zemlju, njene nepravde i bijedu; — jer kako bi se drukčije moglo da protumači to, da se on, uz nesumnjivu opasnost da time naškodi sebi, uzbuđivao toliko radi patnje sirotinje, te kleo bogataše i zelenaše?

No čudno — saletjela je Iliju neočekivana misao, — čudno, kako je on za tuđince Austrijance, čak i onda kad su ti ubijali njegove zemljake, imao samo žaljenje i oproštanje, a za svoje zemljake, kad su ti međusobno činili možda i manje zlo, imao već prvoga dana samo prijekore, a sad eto, vidjelo se i čulo, čak gnjev i kletvu!

Ta dvojaka mjera od čovjeka, kojega je barem po njegovoj unutarnjoj težnji mogao smatrati pravednikom, Iliju je malone porazila.

No samo za tren. To sad više nije bio onaj Ilija odnekoć. Podrug godine koje je dotad proživio u okupiranoj Srbiji, donijele su mu dovoljna iskustva ne samo o onima, koji su u sjenci Austrijanaca srpstvo podredili blagu zemaljskom, nego i o onima, koji su, tobože nad blago zemaljsko uzdizali srpstvo do religije. Tako su u njemu već i zbog toga otpali oni ostaci nacionalizma, koji su mu smetali nekoć, da jasno i bez smetnje vidi ono, što je u njemu, usprkos sviju ostalih razlika, bilo srodno sa samim popom Čedom. U njemu se već čistije razvila duševna srž, i sad je doista sa razumijevanjem i priznavanjem gledao ne samo na popovo opraštanje i kletvu, nego i na onaj prvi susret, u kome je pop Čedo radi njihova međusobna nebratstva poricao svojim zemljacima pravo na iskreno oslobođenje ostale braće.

Da, — zašto vidiš trun u oku brata svojega, a brvna u oku svojemu ne osjećaš? — ta nedugo tome od popa Čede u crkvi pročitana riječ javila mu se ponovno u uhu. I pričinila mu se ključem, koji je otkrivao tajnu s njegova nacionalna skepticizma, s njegove dvojake mjere za tuđince osvajače i za zasužnjene vlastite zemljake, a otkrivao tajnu možda sa čitave njegove zagonetne duše.

Kršćaninu i mistiku, koji je, dosljednije no hiljade drugih, prešao nacionalne predrasude i, ukotvivši se u sanji o vjerskom ujedinjenju, težio za pravdom i savršenstvom ljudskim u apokaliptičnom Novom Jeruzalemu, — njemu je očito bilo stalo — što je opet posvjedočiti moglo samo za ljubav spram vlastitog naroda — da puteve u taj Jeruzalem prokrči najprije tamo, gdje se zato našao pozvan od svoga Gospodina. I tako, zar je mogao da vidi brvno u očima tuđinca, dok ga je vidio i u očima svojih zemljaka? I zar se, zaklopivši oči, mogao složiti s ovima, kad su ti, u sebi samima još neoslobođeni, pošli da oslobađaju braću svoju?

Tako je u sebi mislio Ilija, i koliko mu još tada to i nije bilo možda sasvim svijesno i jasno, objasnile su mu to do potpune svijesti godine, koje su pobijeđene uzdignule do pobjednika, a oslobođene ponizile do sužnja.

SLAVKO BATUŠIĆ

IZ QUATIER LATINA.

NOCTAMBULES

Banjo — harmonika — lotus flajt.
—
U čašama slatke tekućine zelene zlatne
U čašama žeženi oganj
što ga je rodilo sunce o podne
sa zemljom masnom tople Šampanje.
U čašama usjane niti žarulja lampa
U zjenama plameni jezici
Sa usana cijedi se neveseli smijeh.
Bubnjevi dršću ko mjehovi teški
Bubnjeve bije čekić kovača
Čelične ritmove čekići klešu.
Ritam je britki zviždukavi bič
bezbolno slatko ženske listove šiba.
—
Banjo — harmonika — lotus flajt.
—
Pjeni se vino, žarulje cvrče
Iluzije sunca i svijetla i smijeha.
Kokote ližu usnice suhe
Gorak je crveno purpurni ruž.
Noge figure mesnate kližu
Škripe parketi ko prezreli led.
Bubnjevi gvozdene ritmove kuju.
—

A vani će ponoći ove da umre
novembar, naš tmurni tugaljivi drug
pod maskom od baršuna crnog
na mekanom tkivu očiju slijepih.
Novembar skapava ko nesretni princ
i nikad ga nitko požalit ne će
Ni zvono mu počasti odati ne će.
—
Ko parne mašine rade srčane klijetke
Kroz vene, aorte brizgaju krvi.
Topla je krv i peče u mozgu
Mutna je krv i miriše slano.
Ko zvijezde se srca u prostoru kreću
Na srcu svakom tek cipele vise dvije
Cipele glatke i fine i nježne,
meke kože mrtvih antilopa.
Gdjegdje u magli potajno klizi
sitna i slana kapljica znoja.
Puder se trusi ko pelud cvjetova noćnih
Puder se trusi ko prašak metuljevih krila.
Kokotama treba pokazati sedmobojnu dugu,
Razbiti treba zrcala, bubnjeve, čaše, klavire,
treba zapaliti alkohol gorki
i čekati
potres — poplavu — požar — smrt.
—
Propeleri meki su ženske lepeze
Dancing u dimu
Ritam u posljednjoj stanici nerva.
Noctambules.
Ponoć.
Dancing.
—
O, ljudi i žene,
uskrsnite živu radost života
jer već je poraslo davno drveće
i tešu se daske, posljednje daske

za crni i hladni wagon-lit.
O braćo i sestre,
u podrumu mračnom, četiri metra duboko
vrte se krugovi dalekog Saturna,
početka nema, svršetka nema
samo krug.
Krug.

—

A u isti ovaj čas
iznad rumenog podruma ovog
gore visoko, veliko čudo noći treperi
i velove vija nad gradom čudesa
kome je ime PARIZ.
A mjesec zelen i mlad
prstima tapka vrhove krovova, tornjeva
čipkaste meke barjake plete
i Seinu mutnu u srebro pretvara.
Mjesec zreo i mlad
ko premudri vječni Mag
i dobri divni Vrač.

MATO HANŽEKOVIĆ

KMETOVI

DRAMSKA SLIKA U JEDNOM ČINU IZ ŽIVOTA BOSANSKIH KMETOVA.

LICA:

ALIBEG ALIBEGOVIĆ, veleposjednik u pograničnom gradu Bosne.
DUŠAN KESIĆ, JOVAN JOVANOVIĆ, STANIŠA KARAČ, OSTOJA MALUŠ — kmetovi Alibega u selu Maluševcu.
MILE MIŠKOVIĆ, knez sela Maluševci.
JOVO MILJUŠ, težak i prisjednik.
MUJAGA HASANBEGOVIĆ, JUSUFBEG JUSUFBEGOVIĆ — posjednici i prisjednici.
MUSTAFA, subaša Alibega.
EGON v. REISS, politički pristav.
IVAN, pisar
MILAN, podvornik kotarskog ureda.

Radnja se zbiva u zgradi kotarskoga ureda u nekom pograničnom kotarskom mjestu u sjevernoj Bosni.

I. ČIN.

Obična uredska soba u kotarskom uredu. Nalijevo velik stol i stolci. Uza zid stolci za prisjednike. Desno u sredini između dva ormara vrata. Na zidu iza stola slika Franje Josipa I., a ispod nje slika zemaljskog poglavara za Bosnu i Hercegovinu generala Potioreka.

I. PRIZOR.

(Za pisaćim stolom sjedi pisar Ivan, a uza zid prisjednici Mile Mišković, Jovo Miljuš, Hasanbegović i Jusufbegović. Svi puše.)

PISAR IVAN: No, danas ćete izjesti vatru! Pripravi se, Jusufbeže! Ima ih tu ravno dvije stotine komada. *(Udara po hrpi spisa.)*

JUSUFBEGOVIĆ: Što ćemo, kad tako mora biti!

MIŠKOVIĆ: Pa i ne mora! Neka se hakovske parnice odrede triput u mjesecu, pa će se onda raditi od osam do dvanaest i sve će se lijepo svršiti. Ovako čovjek da izludi, sjedeći na dan po dvanaest sati. Nije to ništa!

MILJUŠ: A i narod izdangubi po čitav dan, gdje bi inače za po dana mogao svršiti.

HASANBEGOVIĆ: E, valja dati begu begovo, pa ne će biti ni hodanja ni dangube.

JUSUFBEGOVIĆ: Svemu je kriv kmetovski inat!

MIŠKOVIĆ: Siromaština, siromaština, beže, a ne inat. Gdje nema ni kruha ni ruha, tu ni za bega nema berićeta.

HASANBEGOVIĆ: U kmetova nema volje za rad.

MIŠKOVIĆ: Pa jest ono, ali i Alibeg goni uvijek mak na konac. Što će Alibegu, pitam vas ja, ljudi, ono dvadeset ili trideset kila šenice od kmeta sirotana? Što će punu čardaku šaka šenice?

JUSUFBEGOVIĆ: A da pušti sve, mogao bi i sam prositi.

MIŠKOVIĆ: Ne govorim ja za pojačega kmeta, nego za fukaru.

MILJUŠ: Ta valjda će država jednom i kmetove otkupiti.

PISAR IVAN: Eno, u Hercegovini se već mnoga sela otkupila.

MIŠKOVIĆ: Nije to ništa! To je obična deračina. Tko se danas otkupi zajmom, raditi mu je do groba za puste kamate.

HASANBEGOVIĆ: Pa i nije! Ako je kmet radin, može sve lako otplatiti.

MIŠKOVIĆ: Nemoj tako, Mujaga! Znaš i sam, kako stvari stoje!

HASANBEGOVIĆ: Jok, jok! Imam i ja kmetova, pa znadem, kako je s njima deverati.

MIŠKOVIĆ: Begovi mlate kmetove, pa nikada mira.

II. PRIZOR.

Uđe Mustafa, subaša Alibega. Pod pazuhom mu kup knjiga i papira. Sjedne do prisjednika.

MUSTAFA: Zar još nema Alibega?

SVI: Nema.

(Mustafa pogledi prisjednike Muslimane, pa će im: Merhaba! Oni mu odzdrave: Merhaba, Mustafa! Miljuša i Miškovića pozdravi sa: Zdravo! a oni mu odzdrave: Zdravo!)

MUSTAFA (vadi sat): Evo, prošlo je već osam sati! Kada ćemo svršiti? Ima toga danas puno. Narod se sakupio i zebe u hodniku. *(Ivanu:)* A gdje je gospodin pristav?

PISAR IVAN: Ne znam. Morao bi već ovdje biti.

MIŠKOVIĆ: E, mora se veliki gospodin dobro naspavati.

HASANBEGOVIĆ: Pa nije se do danas ni počinjalo prije devet sati. Čemu onda najedamput tolika žurba?

MILJUŠ: Studeno je, Mujaga, pa se ljudi pate.

HASANBEGOVIĆ: Svi se mi patimo.

(Vrata se otvore i zirne u sobu jedan seljak sav prozebao i nestrpljivo će: 'Oćemo li skorom? Eto se smrzosmo!)

PISAR IVAN (zaviče): Natrag! *(Poleti vratima i vikne u hodnik, gdje bruji razgovor i galama)*: Da nitko ne ulazi nepozvan! Nemojte biti kao marva. Sad ćemo početi.

JEDAN GLAS: Teško je zepsti, gospodine!

PISAR IVAN: Jeste li se već svi sakupili!

VIŠE GLASOVA: Jesmo! Požurite! Zima je! Eno, bega još u kahvi!

PISAR IVAN (vrati se): Mogao bi već doći. Sad će pol na devet. *(Mustafi:)* A gdje je Alibeg? Opet ćemo raditi do mraka.

MUSTAFA: Alibegu je hanuma u porodu, pa će valjda malo kasnije doći.

PISAR IVAN: Šta? U porodu?

MUSTAFA: Da! Pa onda nije baš ni sigurno, da će doći, a bez njega ne mere biti ništa.

PISAR IVAN: Ako gospodin pristav skorom dođe, poći ćeš do Alibega i upitati ga, šta misli. Hoće li doći ili ne će.

MILJUŠ (uzdahne): Mrak će nas zateći u poslu.
MIŠKOVIĆ: Zato ja ne volim biti prisjednik. Gubim čitave dane, a za tuđu bradu.
PISAR IVAN: E, moraš braniti interese kmetova.
MIŠKOVIĆ: Ih, boš-posla! Njih može obraniti samo grob.
HASANBEGOVIĆ: Pa, još se ne zna, da je koji kmet skapo od gladi!
MIŠKOVIĆ: A ne zna se, valaj, ni da je išta stekao.
MILJUŠ: Nijedan nije još skapao, ali svi skapavaju od poroda do smrti.
JUSUFBEGOVIĆ: Nije tako, Mile, ljudi su lijeni i bez-voljni kao stoka. Sretan je onaj, koji kmetova nema.
MIŠKOVIĆ: Brade ti?
JUSUFBEGOVIĆ: Tako je!
MIŠKOVIĆ: Pa toga se zla lako kurtalisati. Eto, neka Ali-beg pusti kmetovima zemlju.
JUSUFBEGOVIĆ: Hoće, a hoćeš li ga ti onda hraniti?
HASANBEGOVIĆ: Tako, tako!
MUSTAFA: A ha!
MIŠKOVIĆ: Bome ne ću! Imam previše i svoje čeljadi. *(Svi se smiju. U hodniku i pred vratima čuje se opet galama.)*
PISAR IVAN: Koga vraga opet galame?
MIŠKOVIĆ: Galamio bi i ti, da si gazio amo tri sata po blatu i snijegu, a onda došao u hodnik, gdje sa svih strana vjetar reže.
MUSTAFA: Pa ne mogu opet svi ljudi biti age, begovi i predstojnici.
MIŠKOVIĆ: Bezbeli da ne mogu, ali mogu i morali bi barem biti ljudi.
MUSTAFA: Znaš, Mile, ja se kao subaša već dvadeset godina vrzem među kmetovima, pa znam bolje već iko, gdje šta ne valja. Znam košulju svakoga kmeta.
MIŠKOVIĆ (ironički): E, pa?
MUSTAFA: Kmetovi su nepošteni!
MIŠKOVIĆ: E, e, viđaj, ti mudre glave! Nepošteni! Pa baš svi?
MUSTAFA: Ne ću reći svi, ali većina!

MIŠKOVIĆ: A znaš li ti, Mustafa, tko ih učini takove?
MUSTAFA: E?
MIŠKOVIĆ: Turski zulum, pa bijeda i nevolja!
MUSTAFA: Slušaj Mile! Od svih ovih kmetova, koji su tuženi, radi haka, nema njiha dvadeset, koji od svoje kmeto-prave ne bi mogli živjeti kao age. Eto, a svi oni piju i ne rade, a kad dođe do suda, onda je beg krvolok i aždaja.
JUSUFBEGOVIĆ: Ja imadem nekoliko siromašnih kme-tova, koji su bolji od svakog težaka, a imam jednoga bogatog kmeta, koji bez tužbe ne će ni zrna da odlaže.
MIŠKOVIĆ: Veli se: kakav aga, takav kmet!

(U hodniku opet zaori galama. Naglo otvorivši vrata upravo goropadno upane u sobu naočit seljak: Pa šta je to? Ako odmah ne počnemo, odosmo mi kući, a beg neka nam se onda skorom u kotaru nada.)

PISAR IVAN (plane): Sikter! *(U sobu provale još dva seljaka.)* Prvi: Sikter ti! *(Vani sve veća galama.)* Prvi: U po-zivkama piše, da se mora doći u osam sati pod prijetnjom globe, a sada će biti devet! Čitav sat čekamo tu vani u ovoj štenari!
PISAR IVAN (viče): Odlazi, jer ćeš u bajbok, galamdžijo jedna! Odlaži trećinu, pa ne ćeš morati odlaziti u kotar.
Seljaci odlaze ljuto zalupivši vratima.
PISAR IVAN (poleti vratima i viče u hodnik): Tko tu galami? Svi ćete u haps!
GLAS IZ MNOŽINE: Neka! Ne ćemo više čekati!
PISAR IVAN: Kuš! Tko ne će da čeka, neka ide, bit će iz ogluhe osuđen! *(Vrati se na svoje mjesto.)*
MIŠKOVIĆ: To je strašno!
PISAR IVAN: Ali već bi i mogli započeti.
JUSUFBEGOVIĆ: Sad će gospodin doći.

III. PRIZOR.

(U hodniku sve veća galama. Čuje se: Zima je! Dajte nam toplu sobu! Pisar Ivan plane, skoči sa stolca, a u to uđe u

sobu politički pristav Egon v. Reiss, čovjek oko trideset godina star. Svi ustanu.

PRISTAV (u govoru zanosi na njemački): No hoćemo?
MIŠKOVIĆ: Vakat je! |
MILJUŠ: Moremo! | *gotovo u isti čas.*
JUSUFBEGOVIĆ: Hoćemo! |
HASANBEGOVIĆ: Vakat je! |
PRISTAV: A gdje je Alibeg?
MUSTAFA: Eno ga, čeka u kahvi, gospodin pristav.
PRISTAV: Hajde po njega! Kaži mu, da ga čekamo.

(Mustafa ispade, a u sobu zaviri seljak.)

PRISTAV (seljaku): Marš! Šta slediš unutra kao lisica! Baš si lisica. *(Seljak zatvori vrata, a pristav sjedne i pregledava hrpu spisa.)*

MIŠKOVIĆ: Trebali smo već započeti. Kasno ćemo svršiti.

PRISTAV (sporo): Šuti! Što brbljaš, kada te nitko ništa ne pita? Ako ti je teško, ajde kući, nisi trebao ni doći!

MIŠKOVIĆ: Da nisam došao, globili bi me!

PRISTAV: Bezbeli! A tebe bi još i uhapsio, jer ti imaš dugi jesig!

(Ljudi se glede i smiješe.)

PRISTAV (prozivlje prisjednike): No! Mile Mišković!

MIŠKOVIĆ (ustaje): Evo me!

PRISTAV: A ja, to si ti s dugim jesigom!

(Svi se smiju. Tako pristav prozove sve redom.)

PRISTAV: No, sada ćemo na posao. Mnogo je ljudi došlo.

PISAR IVAN: Čini se, da su svi došli.

PRISTAV: No, no, neka! Zato sam ih i zvao, da dođu!

IV. PRIZOR.

(Ulazi Alibeg Alibegović. Visok je, prosijed, no snažan. U hodu se dostojanstveno njiše u bokovima. Slijedi ga Mustafa. Beg pristavu kimne glavom, a ostale ni ne pogledi, iako ga svi sa strahopoštovanjem promatraju.)

PRISTAV: Klanjam se, gospodin bek! Izvolite sjesti! To je vaše mjesto. No sad ćemo početi!

ALIBEG (sjede prekrstivši noge): Izvol'te!

PRISTAV: Ili izvolite što još prije reći?

ALIBEG: Hvala! *(i ponosno dignuvši glavu gledi nekamo preko glavâ prisjednika.)*

PRISTAV (pisaru): No, hajdemo! Sovide! *(Pisar zove u hodnik:* Jovan Jovanović!)

V. PRIZOR.

(Uđe običan seljak, visok, mrk. Alibeg frče cigaretu i nijednim pogledom ne udostoji kmeta.)

PRISTAV: No, hajdemo! Jesi ti Jovan Jovanović?

JOVANOVIĆ: Jesam!

PRISTAV: No, dužan si begu peteset kila kraha. Što ne platiš?

JOVANOVIĆ: Koliko?

PRISTAV: No, nemoj filozofirati! Dužan si beku peteset kila kraha!

JOVANOVIĆ: Nikada!

PRISTAV: No, a jesi ti kmet Alibega?

JOVANOVIĆ: Jesam! Dužan sam svega deset oka, a ne pedeset kila!

PRISTAV: No, a koliko si lane dao?

JOVANOVIĆ: Lane nisam graha ni zasijao, nego konoplju. *(Alibeg malo okrene glavu i ošine pogledom subašu Mustafu.)*

MUSTAFA (naglo): Ne petljaj, Jovane! I lane si na istoj zemlji posijao grah! Znaš, da sam došao baš kada ga je Ljuba komila s djecom. Nemoj da lažeš, znaš dobro, da je tako bilo.

JOVANOVIĆ (resko): Ja znam, da dugujem samo deset oka i više ne kabulim!

MIŠKOVIĆ: A šta veliš, Jovane, na to, što tvrdi subaša?

JOVANOVIĆ: On kako zna, onako i govori!
JUSUFBEGOVIĆ: Koliko si svega posijao graha?
JOVANOVIĆ: Ma nije svega bilo pedeset kupova.
MUSTAFA (lista po svojoj bilježnici): Lažeš, Jovane! Oranica Luka ima šest dunuma. Zasio si je kukuruzom i grahom kao i lane!
PRISTAV: No, a što onda lažeš! To nije ništa! Ti moraš dati kraha!
MUSTAFA: Kako ja velim, tako je!
JOVANOVIĆ: Onda sudite, kako znate!
PRISTAV: Platit ćeš beku dvanaest forinti za četrnaest dana, jer će te bek plijeniti. Jesi rasumio?
JOVANOVIĆ: Ništa ja ne razumijem! Možete vi sa mnom učiniti što hoćete!
PRISTAV: I možemo; onda marš van! *(Pisaru:)* Piši, dvanaest forinti i zovi dalje! *(Pisar zove u hodnik: Dušan Kesić!)*

VI. PRIZOR.

(Uđe zgodan, naočit seljak, čisto obučen i obrijan. Ušavši, nakloni se, ne bez nekoga muževnog ponosa.)

PRISTAV: No, jesi ti Dušan Kesić?
KESIĆ: Jesam, gospodine!
PRISTAV: No, dobro! Pa šta je s tobom, Dušan Kesić?
KESIĆ: Zlo je sa mnom, gospodine.
PRISTAV: Nisi beku ništa trećine dao!
KESIĆ: Tako je, gospodine.
PRISTAV: No, a zašto nisi dao? Bit ćeš osuđen da platiš.
KESIĆ (Alibegu): Nemoj tako, Alibeže! Znaš dobro, da ja nisam nikada bježao od haka. Zakon mijenja zakon i nužda mijenja zakon, a ja ga ne mogu promijeniti. Ove godine ni sam ne znam, kako ću prezimiti. Suša mi ljetinu pobi, a povodanj dotuče. Moj je čifluk niže sela, pa voda odmah udari na njega. Ono malo, što sam skupio, ne će mi, vjere mi, dostati do nove ljetine, pa kako ću ti, beže, onda

dati? Kuća mi je puna sitne djece, a marva mi je slaba, samo da se ne slomi.
PRISTAV: Je, što ću ti ja? Mora se dati!
KESIĆ (begu): Ne mogu na zor, kad Bog nije dao! Znaš, beže, kako je, kad čovjeka stisne za gušu!
PRISTAV: Morao si dati deset metara šenice, deset metara zobi, šezdeset kila graha i troje kola pundeva.
KESIĆ: Subaša je sve točno popisao. Meni nije nikada učinjeno krivo. Valja zborit istinu. Ljudi smo. Beg, ako mi ne će pomoći, znam, da mi odmoći ne će. A i mrsko mi je, što sam tužen, jer mi je to sramota. Ali izda me godina, pa nemam šta da dadem. Ako budem osuđen da platim, morat ću prodati blago, a onda sam onako raskućen. Pusti, beže, nemoj me ovu godinu patiti. Teško mi je kao nikada. Pusti, a kada ljetina opet odbaci, ne će ni tebi biti krivo.
PRISTAV: Je, kada bi beg svakom pustio, onda bi on sam ostao bez svega! I bez repa!
JUSUFBEGOVIĆ: Tako je!
KESIĆ (begu): Beže, ti tražiš samo svoje pravo, ali ako sada od mene naplatiš, povalit ćeš me, da se dugo ne ću moći dići. Pusti, beže, nemoj mi kuću ucviliti! Znaš, što su sitna djeca! Bio sam uvijek uredan, a sada me godina izda, pritisnu me neimaština, pa mi i san grk!

(Alibeg puši mirno sjedeći. Svi glede u njega i čekaju.)

PRISTAV: Je, svako traži svoje.
KESIĆ: Znam, gospodine, ali kad se ne može, ne će ni beg. Nisi mi, beže, nikada bio zao, pa nemoj ni sada, kad mi treba najviše tvoje dobrote! Eto, molim te!
(Svi glede bega i čekaju. Teda-negda on nehajno mahne rukom ni ne pogledavši kmeta.)
PRISTAV (pisaru): Piši: oprošteno!
KESIĆ: Hvala ti, Alibeže! Ti si uvijek bio čovjek i ostat ćeš! *(Pozdravi i izađe.)*
PRISTAV: Idemo dalje.
(Pisar vikne u hodnik): Ostoja Maluš!

VII. PRIZOR.

(Uđe malen, prljav seljak, lukavo zirkajući. Mnogo miče trepavkama i šmrca nosom.)

PRISTAV: No ti, Ostoja Maluš, ti nisu begu ništa dao. Što ćemo s tobom?

MALUŠ: Nemam od čega da dadem, gospodine!

MUSTAFA: Kada sam došao po trećinu, dočekao me pred avlijskim vratima s riječima: Slabo ćeš šta, Turčine, izvući iz moje kuće!

PRISTAV: Šta? On je prijetio?

MUSTAFA: Ma nije baš prijetio, ali me nije ni pustio u avliju.

PRISTAV: Štaaa? Zar tako?

MALUŠ: Ma, kako ću ja prijetiti agi, koji me hrani! Kako ću se ja sirotan dizati proti svome dobrom agi? Ta on je moj hranitelj i branitelj! On je moj otac, iako me nije krstio. On sve čini za nas. Ako mu dademo trećinu, dobro je, ako mu je ne damo, ostaje kod nas. Svoju očevinu dao je aga nama, samo da mi imamo i slavu mu širimo!

PRISTAV: Ne brbljaj!

MALUŠ: Serbez me osudite, ali moj aga ne će dati da me plijenite. Ne da on svoje kmetove ganjati kao smrdovrane. Naš aga ne će na svoje kmetove. On svoje kmetove hrani i ne da ih u tuđe ruke. Takav je, naš aga, pod kim i zemlja stenje!

PRISTAV: Pezobraznik jedan!

MALUŠ: Gospodine, mi —

PRISTAV: Šuti! Šta drobiš! Ti se i prijetiš Mustafi.

MIŠKOVIĆ: Ma, ne veli Mustafa, da se on prijetio, gospodin pristav, nego se Mustafa bojao, da će biti otpora.

PRISTAV: Ti nisi njegov advokat, pa šuti! *(Malušu:)* Moraš platiti, lisico!

MALUŠ: Kako ću platiti, kad sam sav jadan i čemeran!

MIŠKOVIĆ: Ubi ga ova godina, pa nema.

PRISTAV: A kako su mogli drugi dati?

MALUŠ: Njima je rodilo, gospodine!

PRISTAV: Ta valjda nema u jednom selu peteset neba, pa da svaku kuću drugo sunce grije.

MIŠKOVIĆ: Nije tako, gospodine, nego neke su zemlje ljute, a neke su mehke, pa u istom selu jedni imaju, a drugi nemaju.

MUSTAFA: Ja znam, kome je ponijelo, a kome nije!

MIŠKOVIĆ: Pa znam, brate, i ja!

PRISTAV: Bolje je da šutiš!

MALUŠ (Mustafi): Zar meni da je ponijelo?

MUSTAFA: Tebi, tebi!

MALUŠ (zaceren): Lažeš, Turčine!

PRISTAV: Ti lažeš, sad ćeš u haps! *(Mustafi:)* Šta si ti sve zapisao?

MUSTAFA (čita): Maluš je morao dati dva metra krumpira, tri metra šenice i osam metara kuruze.

MALUŠ: Ih, ih, i on zapisao kao kakav pisovan čovjek!

PRISTAV: Zaveži! Ti si još prezobrasan! Bit ćeš osuđen, jer nema džabe begove zemlje!

MALUŠ: Zašto osuđen, kada mi ljetina nije ponijela. Pitajte kneza, on znade!

MUSTAFA: Ja sam sve do jeseni obilazio zirate, pa dobro znadem, gdje je šta bilo. Maluš je, gospodin pristav, oduvijek bježao od haka. U njega nema poštenja. *(Prema Malušu:)* Eto, u tebe nema poštenja ni ovoliko *(pucne noktom).*

MALUŠ: U tebe, Turčine, nema poštenja. Ali doći će i tvoj dan!

PRISTAV: Šuti! Kako to govoriš! Još jedamput, pa ćeš osam dana u haps!

MALUŠ: Tešto, tešto, tako je najlakše.

PRISTAV: Ti, kneže, znadeš, pa reci po duši, koliko je ljetina Malušu odbacila.

MIŠKOVIĆ: Ako ćemo pravo, ja i ne znam. Od proljetos nisam prolazio kroz Malušev zirat.

(Prisjednici Muslimani značajno se poglede i nasmiješe.)

MUSTAFA: Laže! Laže! Ja sam s njime prolazio kroz šenicu Maluša. Ako Boga znaš, zašto lažeš? Sjećaš li se,

kada smo procjenjivali potricu kod Mirića, pa kad smo se vraćali svojoj kući, porlazili smo nogostupom kroz visoku šenicu, a ti si rekao: Bome će Maluš ove godine mrsiti bijela hljeba!

PRISTAV: I hoće, kad ništa ne da!

MUSTAFA: Sjeti se, kneže, i reci istinu. Valja mrijeti, Mile! Ma nemoj tako, ihhh!

MIŠKOVIĆ (misli): Ne sjećam se!

MUSTAFA: Vallahi, gospodine, on sve dobro znade, samo ne će da kaže. I to mi je knez i prisjednik. Sram te bilo!

MIŠKOVIĆ: Tebe sram bilo, krvoloče!

PRISTAV: Mir!

(Prisjednici se uznemire.)

PISAR IVAN: Mir, ništa se ne čuje!

PRISTAV: Sramota, da ti kao knez ne znaš tako važne stvari.

MIŠKOVIĆ: A vi me, gospodin pristav, skinite sa knežije!

PRISTAV: Ne ću te skinuti, ali ću te globiti sa dvije sto- tine kruna, jer lažeš i petljaš!

MALUŠ: Eto, knez dokazuje za mene, pa mu se ne vje- ruje, a Turčinu se sve vjeruje!

PRISTAV: A, šta ću se ja tu s tobom natezati. Mustafa, reci po duši, je li bilo toliko, koliko se u tužbi traži?

MUSTAFA: Vallahi, toliko je bilo!

MALUŠ: Krsta mi, nije!

PRISTAV: Gotovo je! Ostoja Maluš, imaš u roku od četrnaest dana platiti begu svega *(sračunava)*, svega, svega, no, sedamdesetjedan forint ili će te plijeniti.

MALUŠ: Ne kabulim! To je sila! Turska je sila to!

PRISTAV: Marš napolje, kada je baš sila! *(Pisaru:)* Zovi dalje!

MALUŠ: Ja ću utokirati na zemljanu vladu!

PRISTAV: Možeš i na cara, samo se gubi!

MALUŠ (begu): A bome ne ćeš, aga, iz mog brašna jesti pogače!

PRISTAV: Gubi se, prezobrasniče!

MALUŠ (klanja se): S Bogom, svijetla gospodo! Ostoja Maluš ide da dobrom agi skupi haka, da ne gladuje. Sramota je za narod, da mu aga gladuje. (Izilazi.)

PRISTAV: Ovaj je najprezobrazniji! Dalje! *(Pisar zove u hodnik: Staniša Karač!)*

VIII. PRIZOR.

(Uđe prljav, mršav seljačić, poguren, u pasu jako stegnut remenom. Bos je, blatnih nogu i gaća, na glavi mu stari slamnati šešir bez oboda. Sav je živa slika bijede i nevolje.)

PRISTAV: Šta ćemo s tobom sankilote?

KARAČ (slabim, pljačljivim glasom): Objesite me, bit će najbolje!

PRISTAV: Šta ćemo s njime, Alibeže?

ALIBEG (odvrati glavu od jadnog kmeta i govori lede- nim, nesmiljenim mirom): Vršite vi svoje, gospodin pristav!

PRISTAV: No, imaš li ljetine?

KARAČ: Nemam ja, gospodine, ništa! Ono malo, što sam usijao, uduši što sunce, što voda, a što sam digo tovar zobi, to sam odvezao gazdi Grinu, da mi za lanjski dug ne plijeni kravu.

PRISTAV: Pa što ćeš sad? Eto, imaš begu platiti *(sraču- nava)* ravno deset forinti.

KARAČ (zaprepašten): Gdje ću smoći deset forinti, ako Boga znate! U kući mi djeca kukaju bez hljeba, ženi mi pre- sušilo mlijeko i nema čime dojenče nahraniti. Nemoj aga, da me baš pobiješ!

MUSTAFA: A što si davo gazdi Grinu prije, nego si bega podmirio? Ti baš ne ćeš da odlažeš haka!

KARAČ: Pa što ću, Mustafa brate! Znaš i sam, kako sam tanak!

PRISTAV: Nema kruha na tuđi račun!

KARAČ: Neimaština se ne izdvaja iz naćve!

PRISTAV: Platit se mora!

MUSTAFA: Deset forinti smoći ćeš za bega!

KARAČ (usrdno): Ma, ne mogu brate! Povuci komarca za nogu, pa ode i drob! Ma, u mene je sve najslabije. Ništa ja nemam, braćo, nego pusto ognjište i punu kuću gladne djece!

ALIBEG (najednom se okrene kmetu, mjeri ga od glave do pete, pa će s visoka): A znaš li ti, kmete, da se begu mora platiti?

(Svi prisutni prate s vidnom napetošću.)

KARAČ (ponizno do gadljivosti): Znam, dobri aga, mora se, ali kad nemam, otkud?

ALIBEG (silno oporo): Mora biti za bega!

KARAČ: Znam, da mora biti, dobri aga, ali nemam ja para!

ALIBEG (sve oporije): Mora se dati!

KARAČ (sve podatnije): Mora se, mora se, dobri aga. I dat ću ti, hoću, dat ću ti, eto, eto, dat ću ti jedno svoje gladno dijete, pa me se okani, turske ti vjere!

ALIBEG: A kabuliš ti ono, što je Mustafa zapisao?

KARAČ: Kabulim, bezbeli da kabulim, dobri aga. Ne će Mustafa krivo!

ALIBEG: Pa priznaješ li onda, da si meni dužan deset forinti?

KARAČ: Jesam, dužan sam ti deset forinti, dobri aga. A nemam sada, pričekaj me do godine, a ako i ona izda, onda i nije nego da ginem.

ALIBEG (viče): Nema džabe zemlje!

KARAČ (sve plačljivije): Bezbeli da nema i treba da nema!

ALIBEG: Plati deset forinti!

KARAČ: Nemam, dobri aga!

ALIBEG: Odmah plati!

KARAČ: Otkud mi deset forinti, kad su mi crijeva prazna?

ALIBEG: A bi li platio, da ih imaš?

KARAČ: Bi, vjere mi, platio bih, dobri aga!

(Alibeg se uspravi na stolcu, široko i lagano zaokruži rukom, zarije ju u njedra, vadi nabreknuti portfelj, rastvori ga i iz debele hrpe složenih banknota izdvoji deset forinti.)

ALIBEG (pruži s visoka Karaču deseticu i ne gledajući ga reče): Na, pa plati begu! *(i vrati se u prijašnji položaj neopisiva mira.)*

KARAČ (zine kao zaprepašten, nesigurno prihvati deseticu, plaho se ozirnu na sve strane, a onda brzo baci novac na stol pred pristava): Evo, gospodine, za bega! *(Alibegu:)* Hvala ti, dobri aga, dao Bog, da ti vratim milo za drago! *(Ustrašen naglo ispane iz sobe.)*

PRISTAV: Dalje!

IX. PRIZOR.

(Uleti sav nasmijan podvornik Milan.)

PRISTAV: Nitko te nije zvao, ne smetaj!

MILAN: Alibeže, došao sam po muštuluk!

ALIBEG (sav zastrepi): A?

MILAN: Sad ti hanuma povila prvog sina!

ALIBEG (gotovo skoči sa stolca): Sin!

PRISTAV: Čestitam, bilo sretno!

ALIBEG (razvedri se i sve si gladi čelo. Onda izvadi portfelj i poda Milanu hrpu desetica.) Hvala ti za taj glas. Oh! *(sav se trese od milja i promijenio se.)*

JUSUFBEG: Šućur Allahu, bilo sretno! *(Svi čestitaju.)*

ALIBEG (samo diže ruku i odmahuje): Ah!

MIŠKOVIĆ: Nema druge, nego časti kavom!

PRISTAV: Tako je!

ALIBEG (svladava eksploziju radosti): Pozovite, gospodin pristav, u sobu sve kmetove!

(Svi začuđeno gledaju, što će biti.)

PRISTAV (pisaru): No, pozovi sve unutra.

PISAR (skoči i vikne u hodnik): Ajte, polako svi u sobu!

X. PRIZOR.

(Uđe oko četrdeset-pedeset seljaka. Među prvima je Ostoja Maluš, koji sve mrko motri. Alibeg stoji, a kada na-stupi mir, sjede u stari položaj ponosnog feudalca.)

PRISTAV: Slušajte ljudi! Alibeg je želio, da svi uđete u sobu!

JEDAN SELJAK: Pa hvala mu! Ozebosmo u hodniku!

DRUGI SELJAK: Ne mere se izdurati, puše kroz dušu!

MALUŠ (jetko): Ja, dobra li bega, Bog mu dao!

VIŠE GLASOVA: Hvala mu! Hvala mu!

ALIBEG (hladno): A što je ono, gospodin pristav do-javio podvornik?

PRISTAV (ne malo začuđen): Pa da ti se rodio sin.

(Alibeg odvrati pogled od svih, ustade, podiže glavu i široka prsa snagom neke silne unutarnje veličine i velikom i jakom gestom odmahne rukom prema spisima. Među pri-sjednicima čuđenje i šaputanje.)

PRISTAV (začuđen): A? Zbilja? To je fino! *(Ljudima:)* Ljudi! Alibeg vam svima oprašta ovogodišnji hak, jer mu se čas prije rodio prvi sin!

(Seljaci zanijemiše, dok se ne začeše gibati prijatno se smiješeći, baš kao da je među njih prozeble neko prolio toplu vodu.)

PRISTAV: Jeste li razumjeli? Beg svima oprašta hak i za ovu godinu ne treba nitko ništa dati!

MIŠKOVIĆ: E, živio, Alibeže!

(Seljaci udare u sve veću viku: Hvala, beže! Hvala aga! Živio! — i u radosnom razgovoru napuštaju sobu. Oni odu, tek ostade nasred sobe — Ostoja Maluš. Smrknut je, a po-gledom sve para kao nožem.)

XI. PRIZOR.

(Prijašnji i Ostoja Maluš. Prisjednici i pristav skupili se oko Alibega, smiju se i razgovaraju. Pristav opazi Maluša.)

PRISTAV: No, što glediš, stara lisica. Ajde kući!

(Maluš šuti i gledi.)

PRISTAV: No, što još hoćeš?

(Maluš šuti i gledi.)

MIŠKOVIĆ: Beg je svima oprostio, pa i tebi Ostoja!

(Maluš šuti i gledi.)

MIŠKOVIĆ: Ma ne boj se i tebi je beg oprostio! Je li, beže!

ALIBEG visoka držanja, prezirnim pogledom omjeri Ma-luša i mahne rukom.

MALUŠ (sav drhće): Ja, ja — *(zašuti. U njemu se kovit-laju jaki osjećaji.)*

PRISTAV (blago, samilosno): Ajde, ajde, svršeno je! Reci begu hvala, pa ajde!

MALUŠ (korači, zastane i pogledom upravo prži bega): Ja ... beže ... ne trebam tvoje milosti! Eto! *(gotovo vrisne i sav se kao uzvisi. Svi začuđeni zastanu. Alibeg stisne oči i zagledi se u Maluša. Njihovi se pogledi presićeni mržnjom snažno sudare.)*

ALIBEG (teda-negda, glasom, u kojem strepi njegov bes-krajno povrijeđeni ponos): Propanj crva!

PRISTAV: Prima se na znanje, samo ajde!

MALUŠ (jetko): Ja ne slavim porod novog haračlije kao druge kukavice!

PRISTAV: Marš!

MUSTAFA: Tebi beg i nije oprostio. Ti si osuđen!

JUSUFBEG: Tako je! Ne boj se, nije te stigla neželjena milost, a ti je nisi ni vrijedan!

MUSTAFA: Tako, tako!

MALUŠ (naglo): Čega nisam vrijedan?

JUSUFBEG: Begove milosti!

MALUŠ: Veliš, begove milosti nisam vrijedan?

JUSUFBEG: Jest!

MALUŠ (ledeno se nasmiješi, gotovo razveseli): Onda, svijetla gospodo, mogu da idem. Hvala ti, beže, da me nisi natovario tvojom milosti. Mene ne može ništa oboriti do li

begova milost. Jer tko prima begovu milost, taj više nije svoj! A tko nije svoj, nije ni Božji. A što mi veliš, da ja nisam vrijedan begove milosti, to si mi rekao, da sam *(značajno)* — čovjek. Pohvalio si me. Dao si mi čast. A jao čovjeku, koji nema časti!

PRISTAV: Ne trebamo mi ovdje tvoje mudrosti, gubi se!

MALUŠ (smiono se smiješi, a onda se uozbilji i smrkne): Ostoja Maluš ne treba begove milosti. Ne treba je i ne će je!

MUSTAFA: Pa nisi baš tako jak, da je ne bi trebao!

JUSUFBEG: Tako je!

ALIBEG (uzvisi se, pa će gledajući čas pristava, čas kmeta): A znate li, gospodin pristav, što ću danas darovati novorođenčetu?

PRISTAV: No?

ALIBEG (glasno): Sve moje kmetove u Maluševcu!

JUSUFBEG: Ih!

MALUŠ: Pa onda ćeš i mene darovati?

MUSTAFA: Bezbeli!

MALUŠ: Kao roblje!

MUSTAFA (ceri se): Bezbeli, brate Ostoja!

ALIBEG (pristavu): Čekao sam ovo dijete kao svoju zadnju sreću!

PRISTAV: Pa u slavu toga događaja, lijep ste dar dali kmetovima!

MALUŠ: Malo si dao, beže!

ALIBEG: Šta veliš, kmete?

MALUŠ: Rekoh!

MUSTAFA: Veli, da si malo dao kmetovima.

ALIBEG: Nisu više zaslužili.

MALUŠ: Zar?

ALIBEG: Nitko osim — tebe! Pa zato meračim, da maksus tebe odlikujem.

MALUŠ: Da ne bi obolio od dobrote!

ALIBEG (plane, korači bijesan kmetu, no svlada se, pa će mu ledeno): Eto, prvom tebi darujem tvoju kmetovsku zemlju u vlasnišvo, pa da mi blagosivlješ sina.

(Svi se zabezeknuše.)

MALUŠ (zaprepašten): Ha!

ALIBEG (glasno): Puštam te! Nisi više moj kmet! Darujem ti zemlju u čast svoga sina! Slobodan si!

MALUŠ (silno uznemiren): Zar meni? Sad ... ti ... ovaj ...

ALIBEG: Gospodin pristav, molim vas, da odmah uzmete u zapisnik, da ja svoje kmetovsko selište Maluš darujem njemu u vlasnišvo. Ostoja neka je vlasnik te zemlje!

MALUŠ: Zar ti meni, zar ...

ALIBEG: E, Ostoja, kabuliš li?
JUSUFBEG: Kako ne će kabuliti!
MUSTAFA: Nije, valaj, zaslužio!
MIŠKOVIĆ: Bezbeli, da kabuli!
} skorom u isti čas.

ALIBEG oporo): Njega pitam.

MALUŠ (u neprilici): Ne znam, što hoćeš, aga ... Šta si ti meni otoič rekao ... Znaš, prepun sam čemera, pa se bojim, da mi uši nisu sef!

ALIBEG (viče): Darujem ti tvoj čifluk u vlasništvo! Zemlju ti darujem, brate Ostoja! Sirotan si, pa ti treba pomoći!

MALUŠ: A ... a ... zemlju ... zemlju?

ALIBEG: Zemlju, zemlju, brate Ostoja. Kabuliš li?

MALUŠ (u silnoj navali čuvstva): Oh, oh — ka — bu — lim !

ALIBEG (široko zagrohoće pun prezira i zadovoljštine): Eto vidiš, da si primio begove milosti, a nisi crko, kmete moj!

(Svi se začude tom preokretu.)

MALUŠ (zine i bega proždire očima): A ... a ... a ... !

ALIBEG (usitnio oči i strašnim mirom): E, junački kmete, zini!

MALUŠ (kao bez svijesti zuri u bega i šapne, grca): Zinut ću!

ALIBEG (silno samosvijesno): Nuder!

MALUŠ: Hoće ... Zinut će kmet Ostoja Maluš ... zinut će on na sve ... zinut će i na sunce, ako ga poprska blatom, ... zinut će, da spasi svoje bogatstvo ... čast svoga sirotinj-

skog ognjišta ... čast svoga krsta ... hoće, zinut će *(sve više zapada u glasnu i strastvenu jarost)* ... jer Ostoja Maluš hodat će gladan i žedan, a ne će ni od koga prositi ... Ostoja Maluš velik je čovjek, velik je u svojoj malenkosti, on će se dati živ pržiti, da ne cikne i ne oda muku svoju, ako je do obraza, jer beže, slušaj beže ...

ALIBEG (zajedljivo): Nuder, izvali!

MALUŠ (silno): Maluš ne treba begove milosti! Ne kabulim, beže!

(Prisutni se okamenlili.)

JUSUFBEG: Budala!

MALUŠ: Slušaj, beže! Maluš nije vičan prosjački kazati: hvala! Pamti to, beže! *(Ironično:)* S Bogom, svijetla gospodo, na turskom divanu!

(Krene.)

ALIBEG (naglo): Ostoja!

MALUŠ (vrati se): E?

ALIBEG: Čemu sikćeš?

MALUŠ: Da obranim svoj obraz!

ALIBEG: A gdje ti je obraz, kmete?

MALUŠ: U mojoj sirotinji, beže!

ALIBEG (predomišljavajući se): A, a, čemu odbijaš moju dobrotu?

MALUŠ: Jer mi je daješ kao prosjaku.

ALIBEG: Pa što hoćeš ti od mene?

MALUŠ: A što hoćeš ti od mene?

ALIBEG: Ja ne ću ništa od tebe.

MALUŠ: Ti hoćeš, da više primiš nego što daješ.

ALIBEG: Ostoja, Alibeg nije nikada ni od koga što tražio, a ne će ni tražiti.

MALUŠ: Eto, tražiš od mene moj obraz! Tražiš od mene, da primim tvoju milostinju.

ALIBEG (snizi glas): Kada ti nešto darujem, onda odvajam od svoje dobrote. Eto, hoćeš li da budeš slobodan?

MALUŠ (drsko): A čemu da me oslobodiš?

ALIBEG: U slavu mog sina!

MALUŠ: Malog begovića?

ALIBEG: Tako je!

MALUŠ: I ja da jedini u svom selu budem svoj?

ALIBEG: Tako je!

MALUŠ (prezirno): Pozdravi svog sultana, beže! *(Krene.)*

ALIBEG (uznemiren): Ostoja!

MALUŠ: Čemu me vraćaš? Hoćeš silom, da mi varkom natovariš svoje milosti. E, baš ne ćeš! A hoćeš li ti, beže, *moje* milosti?

ALIBEG: Štaaaaa?

MALUŠ: A hoćeš li ti moje milosti?

ALIBEG (beskrajno ironično): Nuder, kmete, prospi mi je!

MALUŠ: Da ti sinu poželim nastupom u život sreće i zdravlja!

ALIBEG (presvojen stravom neke daleke crne slutnje): A!

MALUŠ: Znaš, djeca su jedino naše blago! Njima dajemo sve! Eto, i ti svom sinu daruješ ljude kao roblje! Eto, darovat ćeš mu i mene!

ALIBEG (zastrepi, u njemu se nešto slomi i svlada ga ganuće): Ostoja!

MALUŠ (pobjedonosno): Kabuliš li, beže, moje milosti?

ALIBEG: A zašto da mi se smiluješ?

MALUŠ: Silan si, gord si, kao tvoj djed rahmetli Teufikbeg i otac ti rahmetli Osmanbeg, mili vam se rajino puzanje; udaviste mnoge krštene duše, pa da roblje oprosti patnje, valja mnogo praštati. Ako ti sinu želim sreću, ja praštam suze, krv i uzdahe svojih očeva, beže moj!

ALIBEG: A je li od srca?

MALUŠ: Ako ćeš kmetovske milosti, jest!

ALIBEG (korači lijevo, korači desno, vrati se. U njemu se bore jaki osjećaji): Gospodin pristav, ja više ne podnosim, da je Ostoja Maluš moj kmet!

MALUŠ: Kabuliš li, beže!

ALIBEG: Čekaj, sad ćeš čuti. *(Pristavu:)* Je li, gospodine, zemlja Ostoje Maluša vrijedna iskrenih želja mome sinu?

PRISTAV: Kako, kako?

ALIBEG: Ostoja hoće da mi kao milost udijeli dobre želje mome sinu na ulasku u život. Ja ne ću ničije milosti. Ali za dobre želje dao bih mu zemlju. Bi li se isplatilo, da trampimo? Ja njemu zemlju, a on meni blagoslov sinu!

PRISTAV (razumije i nasmije se): Dobra zamjena! Tebi vrijedi jedno, a njemu drugo!

ALIBEG: Eto, Ostoja! Meni vrijedi tvoj blagoslov mome sinu, a tebi moja zemlja. Onda ne treba milosti, ni moje ni tvoje! Ja je ne ću od tebe, a ti je ne ćeš od mene. Pa da se zamijenimo?

MALUŠ (razmišljava): Tako možemo!

ALIBEG (pruži Ostoji ruku, raznježi se, pa će sniženim glasom): Hvala ti Ostoja!

MALUŠ (trese begovom rukom): Bio ti sin živ i zdrav, bio ti uvijek na radost, nikad te ne ucvilio, no se ti s njim ponosio!

JUSUFGEG: Eh, šućur Allahu!

(Svi zadovoljno odahnu.)

PRISTAV: Dakle u redu??

ALIBEG: U redu.

MALUŠ: U redu.

PRISTAV (Malušu): Onda ti galamo dođi u srijedu, doći će i beg, pa ćemo u krundofnici svršiti trampu.

MALUŠ (puno misli): Onda u zdravlje i s Bogom. S Bogom, Alibeže! S Bogom i vi, gospodin pristav! S Bogom i vi braćo! *(Krene, otvori vrata, no okrenu se.)* A na koliko vi ono osudiste mene, gospodin pristav, da platim begu?

ALIBEG: Svima sam oprostio, pa i tebi!

MALUŠ (ljuto): Hak nije bio u našoj trampi. Ne ću, da mi išta praštaš! *(Ode.)*

XII. PRIZOR.

PRISTAV: Zanimljiv čovjek. Velika sirotinja, a velika duša!

ALIBEG: Sada mi je žao, što izgubih takova kmeta. Ne volim kmeta puzavca!

(Ne doreče, prodre u sobu Ostoja. Gone ga olujne misli.)

XIII. PRIZOR.

OSTOJA (zaleti se do pol sobe): Ja, svijetla gospodo ... ja ...

PRISTAV: No, što hoćeš još?

OSTOJA (iz pune duše): Ne ću begovu zemlju. Ne ću slobodu na tanjuru! Hoću da je s narodom osvojim!

PRISTAV: Putalo jedna! Kako se zove taj jaki narod?

OSTOJA (svečano): Kraljević Marko!

ALIBEG (sarkastički): Žao mu je dobrih želja — Turčinu!

MALUŠ (viče): Ne ću zemlju, a tvome sinu ostavljam blagoslov, tako mi krsne slave!

(Naglo ode kao supijan.)

XIV. PRIZOR.

(Svi šute, a Alibeg duboko zamišljen podnimio glavu, pa će najednom ledeno:) Moj sin ne treba praštanja i milosti dušmanskih kmetova! Bacam o tle kmetovski blagoslov! Allah neka mi sinu sudi!

(Vani se oglasi zurna i bubanj, pa vika: Mašala! Mašala!)

JUSUFBEG (pogledi kroz prozor): Eno ti, Alibeže, gurbete pred kućom, da ti čestitaju.

ALIBEG (oštro Mustafi): Viđaj, da ne sretnem onog skota!

(Mustafa naglo izađe, a za njim dostojanstveno Alibeg, pošto je s visoka pozdravio prisutne.)

Zastor brzo pada.

JULIJE BENEŠIĆ

POGREB SŁOWACKOGA

Krakov, 30. lipnja 1927.

I.

BIVŠI poljski konzul u Zagrebu, g. dr. Aleksandar Szczepanski, sada generalni konzul u Bytomu (Beuthen) u njemačkoj Gornjoj Šleskoj, pozvao me, da s njim otputujem u Krakov, kamo će 28. lipnja naveče stići kosti velikog poljskog pjesnika Juljusza Slowackoga, a 29. će biti položene u grobnicu na Wawelu, u katedrali, u kriptu kraj Mickiewicza, u podzemlje, gdje su sahranjeni poljski kraljevi.

Krenuli smo u prepunom vlaku. Stajali smo u hodniku promatrajući industrijalni kraj Šleske, nizove dimnjaka, onda pjeskoviti, slabo obrašteni kraj, pun kržljavog nekog grmlja, gdje je bila nekoć tromeđa rusko-prusko-austrijska, koja se i danas zove Dreikaiserecke, krâj romantičnih ruševina Tenczynka. ... O, gdje su ona vremena, kad je tamo cvao jorgovan, a gajevima se šetala jata zlatnih gnjetelova! Još stoji idilična pećina viteza Kmite i visoki križevi na blagim vršcima bregova. A eno daleki Wawel, brežuljak nad nevidljiidivom Vislom, koji se uzdigao s katedralom i drevnim kraljevskim dvorom uspravno kao da je divna šarena kulisa. Eno mnogobrojnih šiljastih, načičkanih tornjeva i zelenih kupula krakovskih crkava. Sve u zelenilu.

Gospođa Kuncewiczowa, sestra konzula Szczepanskoga, mlada spisateljica, koja je nedavno došla na glas vanrednom svojom knjigom »Primirje s djetetom«, tiho i skromno priča o svom književnom radu, o svom sinčiću, o poljskoj literaturi.

Prozore je odjednom poprskala kiša, ali ubrzo se opet razvedrilo.

Krakov. Same zastave. Bijelo-crvene poljske i plavo-bijele krakovske. Kraj kolodvora goleme tribine, zelenilo po kućama, po prozorima »nalepki«, slike Slowackoga na plavom papiru. Na ulicama gusta masa svijeta. Još je rano popodne. A lijes stiže tek nekoliko minuta prije 9 sati naveče.

Sjedim s prijateljem Henrykom u kavani Esplanade i spominjemo stare uspomene i nekadašnje drugove (pred dvadeset i više godina), pokojnog Drechslera, našeg krakovskog druga; sadašnjeg direktora gimnazije Musulina, onda mladog studentića; čupavog Herbaczewskog, Litvina, kasnije lektora litavskog jezika na krakovskoj univerzi, a sada učitelja poljskog jezika i poljske književnosti na sveučilištu u Kovnu, glavnom gradu Litve; tako se sjećamo ljudi i anegdota, a kraj nas prolazi svjetina, stranci sa svih strana Poljske. U bijeloj nošnji, crveno išaranoj, prolaze seljaci iz Tatra, gorštaci s nekim sadžacima u ruci (ciupagi), zatim posve plavo, kao nebo plavo obučeni poljski časnici iz Hallerove legije, koja se borila na francuskoj fronti protiv Nijemaca; bezbrojni skauti u zelenim izblijedjelim hlačicama i smeđim šeširima, vatrogasci, rudarski radnici u uniformama, koje podsjećaju na Krležine pompes funèbres; sve to prolazi u žurbi i ide nekamo, gdje će se staviti u red i večeras poći pred kolodvor.

Oko osam sati polazim da otpratim prijatelja Henryka na kolodvor, jer večeras mora da otputuje i ne će moći da vidi svečani doček. Polazimo natrpanim ulicama, preko divnog krakovskog trga, kraj tribina, koje su i ovdje postavljene, jer će sutra tim putem proći žalobna povorka, prolazimo tako i svaki nas čas zaustavlja redar: »Molim, gospodo, ovim se putem ne može, izvolite naokolo.« Obilazimo i napokon stižemo do drevnih, stogodišnjih nasada kestenova, do hladovitih i mirisnih krakovskih planta. Odavde je blizu do teatra, a onda ćemo odmah na kolodvor. Ali i plante su zagrađene. Sve do kazališta. Na kolodvor se tuda ne može. Već je pola osam. Skrećemo

u malu ulicu, koja se svršava željezničkim nasipom. Ni tu ne puštaju. Neka pođemo Paunovom ulicom. A gdje li je ta Paunova ulica? I kako se svršilo? Da se uopće nije moglo ni Paunovom ulicom na kolodvor i moj prijatelj Henryk silom je morao vidjeti ulazak lijesa Slowackoga u Krakov.

Kordoni policije svuda. Samo se s naročitom propusnicom moglo proći. Imao sam ju. Već je noć. Prolazimo kraj kazališta, koje se već davno službeno zove: Gradsko kazalište Juljusza Slowackoga. Električne žarulje po svim rubovima zidova i stupova bliješte, a nad ulazom, u sredini, postavljen je bijeli kip: Slowacki sjedi, glavu je naslonio zamišljeno na desnu ruku, gleda u daljinu nalijevo. Pred teatrom hiljade svijeta, sve čeka da provali kordon vojnika i policije. Blizu smo kolodvoru. U daljini se vide goleme baklje kako plamsaju. Tribine pune svijeta. Prozori na kućama nakrcani. Ulica u sredini prazna, obrubljena gotovo nepomičnom, stisnutom svjetinom. Vlak je došao. Stigao je iz Varšave, dočekan na svakoj postaji. Stigao je iz Pariza preko Cherbourga i morem do ušća Visle pa Vislom do Varšave. Putovao je punih 14 dana. Došao je u kraljevski Krakov prah »Kralja Duha«, u lijesu od ebanovine, zastrtom golemom poljskom zastavom.

Salva. Dvadesetijedan hitac. Tamo su govori, koje ne čujemo. Tamo književnici poljski skidaju lijes i predaju ga poljskim časnicima.

Napokon polazi povorka. Noć, ali sa svih strana sjaju velike žarulje. Najprije vojska, onda srebrni vijenci jedan za drugim i male grupe deputacija. Stari neki divni svijećnjaci s križem, bezbrojno svećenstvo i lijes. Nose ga predstavnici različitih društvenih klasa u raznim kostimima i nošnjama. Za njima nadbiskup, biskupi i civili. Vojska. Sve u najdubljoj tišini.

Lijes nose u barbakan, okruglu utvrdu, koja je ostala od nekadašnje velike krakovske tvrđe. Barbakan (rondel su ga prije zvali) je velika i visoka građevina od crvene cigle s tornjićima. Tu je, u nutrašnjosti, položen lijes na visokom podnožju.

Oko deset sati počela je da pada kiša. To nije smetalo bezbrojnim strancima — bilo ih je, kako se govorilo, oko stotinu hiljada — da stoje pred barbakanom uzduž cijele

JULJUSZ SLOWACKI

Florijanske ulice (oko pol kilometra) i da u gustim redovima čekaju da uđu u barbakan, koji je bio rasvijetljen neobično romantično, jer je svijetlo iz unutrašnjosti dopiralo kroz mnogobrojne sredovječne puškarnice.

Sretno smo dospjeli kroz gužvu i stisku do unutrašnjosti barbakana. Ista ona tišina, koja se iskazuje pokojnicima u znak poštovanja. Premda Slowacki zapravo i nije po= kojnik. Umro je prije 78 godina, onda gotovo zaboravljen, od kritike nepriznat, kasnije je oživio u javnosti, i pro= slavljen toliko da je danas zapravo ovdje živ. Jer ova lubanja s čupercima kose i ove cjevanice, što se nalaze u ovoj divnoj ebanovini, čine se više kao simbol Slowackoga, a ne kao dio njegovog materijalnog tijela.

I prolaze kroz barbakan mase. Kiša pada. Prolazimo kraj dugačkog niza ljudi, koji čekaju ispod stare Florijanske kapije i uzduž cijele ulice Florijanske sve do tamno=crvenog hrama Marjackog. S visokih i uskih kuća vise bezbrojne zastave, lepršaju u kiši. Tišina. Osjeća se u raspoloženju svih ovih ljudi, da osjećaju kako je među njih došao netko neobičan, stran, velik i slavan. Došao je pjesnik, za Poljsku velik kao vojskovođa kakav, koji je izvojštio niz velikih pobjeda. To nije fraza. To je stvarna, konkretna istina.

Kad su 1410. Jagiello, Witold i Žiška potukli pruske križare kod Grunwalda, spasili su Poljsku od sudbine Bo= drica, Ljutica i Lužičkih Srba. Da nije bilo te pobjede, t. j. da su križari pobijedili, njemački bi jezik možda danas dopirao preko Visle i Buga do Dnjepra i Dnjestra. Kad je krajem 18. vijeka propala Poljska, raščupana na tri dijela i bečkim kongresom 1815. konačno razdijeljena, tko je spasio svijest i duh Poljske? Veliki romantičari: Mickiewicz, Slo= wacki i Krasinski.

Iako je Slowacki za života bio najmanje od ove trojice velikana uvažavan, njegove su ideje kasnije doživjele i na= stavile tradiciju veličine Mickiewicza, prošle kroz doba »trijeznog« pozitivizma i došle u sklad s velikim preporo= diteljem i obnoviteljem tradicije, Wyspianskim. Ideali Slo= wackoga o slobodi duha još ni danas nisu postignuti, iako je Poljska oživjela. I danas Poljska prenosi pjesnika ne prošlosti, nego pjesnika sadašnjosti i budućnosti.

Eno ga visoko na podiju, do njega žara s prahom s groba njegove majke, a nad njim golema plahta s poljskim orlom.

On je tamo samo simbolično. Stvarno je u sadašnjoj živoj generaciji poljskoj.

II.

Drugi dan. Dan svečanog pohoda iz barbakana tijesnom ulicom Slawkowskom, sredovječnim trgom kraj tri strane njegove, ulicom sv. Ane i uz zelene plante do kraljevskog brežuljka, do poljske akropole i Siona poljskoga, do Wawela.

Kiša opet, sitna, sipi, prestaje, a onda opet naglo i kratko pljusne. Posredovanjem konzula Szczepanskoga imam vidik s prozora na divnom trgu, Rynku, s vidikom na kordon vojske, cestu, masu svjetine iza kordona — sami kišobrani, — tribine — opet sami kišobrani — a tamo dalje veličan= stvene Sukiennice i stari toranj gradske vijećnice. Sve je u barjacima, prozori okićeni, plinske i električne svjetiljke gore. Mutno je dopodne. Sve čeka.

Tamo kod barbakana odslužili su misu, održan je govor, složila se povorka i oko 10 sati stigla je pred moj prozor. Na čelu su trubljači na bijelim konjima, za njima vojnička glazba. Mrtvački marš. Počasna pukovnija, a onda grupe, grupa za grupom s vijencima. Omladina s vijencima i glazbom, skauti, iz svih strana Poljske, od istočnog Volinja, do Tczewa kod Gdanjska i Gdynie na Baltičkom moru. Vijenci svake veličine, svih boja, golemi od poljskoga cvi= jeća, lire, s vrpcama, zastavicama, bezbroj, na stotine. Delegacije svih staleža, stranih predstavnika (Francuza, Čeha, Slovaka, Ukrajinaca), seljaka u divnim bijelim sur= kama, šarenih seljakinja iz Lowicza, paunovim perjem zaki= ćenih seljaka iz krakovske okolice, opet skauti, svaki čas po koja glazba, radnici, rudari, slagari, zidari, seljaci ispod Raclawica s kosama nataknutim na dugačke motke (tako su tukli Ruse pod Kosciuszkom), šleski seljaci s krznenim kapama, divne matrone u nošnji od bijelog vezenog platna — kao porculanske figure iz Danske, — ustaše iz Šleske, cehovi sredovječni u kostimima s lûkom na ramenu, Halle=

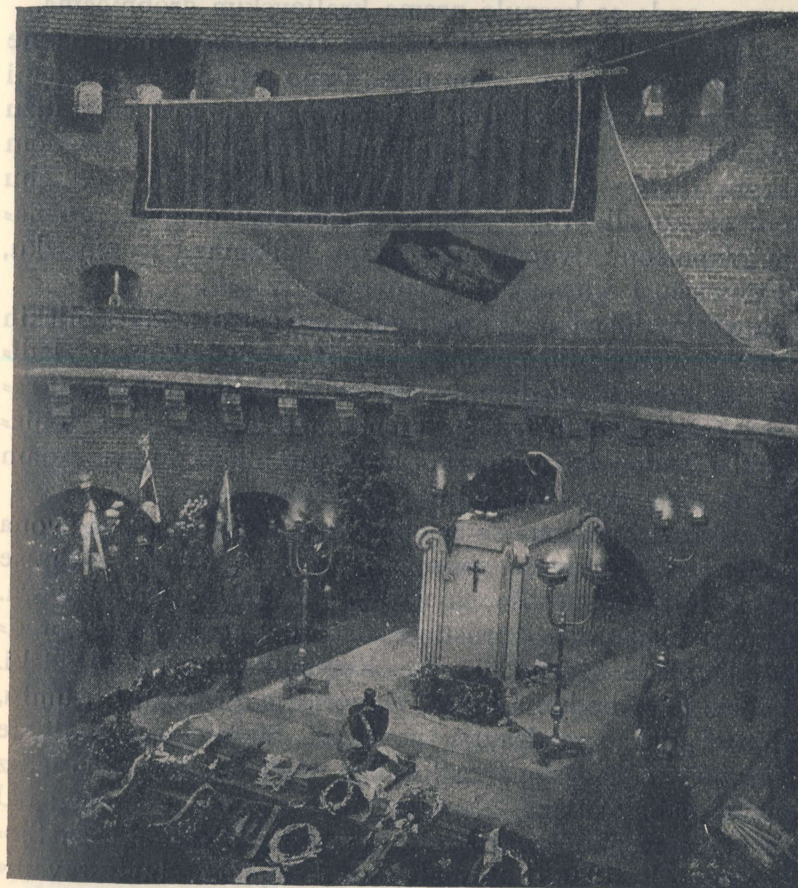
rovi plavi junaci s francuskog ratišta, vatrogasci, zastave jedna za drugom, — a zatim svećenstvo svjetovno i redovničko u velikom broju.

Napokon se približiše nosila, golema niska kola obita grimizom, zlatom i lovorom, a na njima visoko grimizno podnožje, a na podnožju, 5 metara iznad zemlje, crni lijes od ebanovine, prevučen poprijeko poljskom bijelo-crvenom širokom zastavom.

Polagano vuku ta kola konji. Šesteropreg od bijelaca zagrnutih grimiznim plaštevima s perjanicama od nojeva perja na glavama. Svuda kraljevski grimiz. Crni se lijes polagano pomiče i polako se njiše. Tišina odjednom. A uto se s Marijine crkve oglasi hejnal. Hejnal! To je glas trublje sredovječnog podrijetla, glas toliko mio i blag, nježan i ganutljiv, da taj napjev upravo za grlo hvata, obustavlja dah i prenosi srce i misao u neku beskrajnu daljinu, nekim neizrecivo skladnim tonovima, nekom kratkom skalom doista u nebo diže. I taj hejnal zvoni sada Slowackomu, velikanu, koji ga nikada nije za života čuo, jer je kao mladić ostavio domovinu ne vidjevši Krakova, da sa 40 godina umre u Parizu. Zvoni, trubi, pjeva hejnal. Tko nije čuo hejnala, ne zna, što je najljepše u Krakovu. I sada se hejnal razlijeva i sa sitnom kišom pada na ovaj sjajni crni lijes.

Evo prolazi pjesnik, koji je najplemenitiji izraz duše poljske: čovjek, koji je imao najviše razvit osjećaj ponosa i dostojanstva. Ponos i dostojanstvo, duma i godnosć! Taj poljski ponos, duma polska, koju neki smatraju ohološću (ma da je oholost nešto drugo, pycha) glavna je oznaka značaja ovog čovjeka. Ponos je u isti mah i hrabrost i poštenje i čast i gospodstvo i pravednost. Kamo sreće, da su *nas* učili ponosu! Ne, nas su učili — dužnosti, a dužnost je često nametnuta, često ropska i podla. I evo visoko na grimizu leži ponosni pjesnik. Hejnal pjeva, a veliko zvono s Wawela, Zygmunt zvano, zvoni duboko, metalno ječi.

Prošao je, prevezao se i krenuo je lijevo. A za njim koraca niz odličnika: ministri, poslanici, wojewode, rektori i profesori svih šest poljskih sveučilišta, književnici, novinari, načelnici, generali, časnici, diplomati. Na kraju vojska još jednom: pješadija, a onda divni poljski ulani sa zastavicama i strojne puške na konjima.

LIJES SLOWACKOGA U BARBAKANU

Bilo je prošlo poldrug sata, dok je povorka prošla. Krenula je od sjeverne strane trga na istočnu, a onda južnom dalje. Još sam jednom u daljini s druge strane prostranog trga vidio grimizna kola s crnim lijesom, kako ga polagano vuku bijelci u purpuru.

Hejnal je prestao, zvona još zvone, kiša sipi. Umorile su se oči od boja, uši od zvukova, a duša od velikog i svečanog dojma.

Povezoše Slowackoga na Wawel. Usput je bio još jedan govor, a onda se krenulo prema kraljevskim grobnicama.

Čudna je sudbina nekih velikih (najvećih) ljudi, da ne nalaze u svom prvom grobu mira, tamo gdje su ili prognani ili prezreni ili nesretni našli prvi počinak. Spomenici se dižu mučenicima. Prognani Dante ima dva groba, otrovanom Sokratu digoše Atenjani zlatan kip, okovanom Kolumbu triput su kopali grob, gladnom Camoensu dvaput, prognanom Napoleonu dvaput, a poljskim velikanima Kosciuszku, Mickiewiczu i Slowackomu isto tako dvaput.

Slowacki dolazi u Wawel, gdje od četrdesetak poljskih kraljeva počiva njih četrnaest. Prvi je bio pokopan Vladislav Lokietek, a posljednji August II. Osim kraljeva (kraljicâ i kraljevićâ) tu je sahranjen junak i vođa Józef Poniatowski i Tadeusz Kosciuszko, a od pjesnika-kraljeva Adam Mickiewicz i evo sada Juljusz Slowacki.

Pod Wawelom stadoše žalobna kola. Zazvoniše sva zvona s katedrale, zapjevaše zborovi i zasviraše glazbe. Skinuše lijes s kolâ i ponesoše ga u dvorište kraljevskoga dvora. Tu se s balustrade oprostio sadašnji vođa Poljske, predsjednik vlade, gospodar ove Republike, Józef Pilsudski. Govorio je slobodno i dobro. Govorio je o radosti i triumfu, kojim Poljska pozdravlja povratak Slowackoga, koji je vječno živ za Poljsku i koji dolazi među kraljeve kao izraz veličine duha Poljske. Na kraju reče svojim časnicima: »U ime vlade Republike, gospodo, odnesite lijes Juljusza Slowackoga u kraljevsku grobnicu, da kraljevima bude ravan.«

LJUBOMIR MARAKOVIĆ

IZA EKSPRESIONIZMA

POKUŠAJ BILANSE

I.

GODINE 1925. izveden je u Narodnom kazalištu u Zagrebu Krležin »Michelangelo Buonarroti« i ovaj datum znači u neku ruku zaključnu granicu ekspresionizma kod nas. Krleža, koji je u godinama prije toga sipao drame kao iz rukava, a u prethodnim dvjema sezonama dosegao vršak svojih pozorničkih uspjeha »Golgotom« i »Vučjakom«, iznio je ovdje dramu starijega datuma, što znači, da je jedna produktivna perioda njegova stvaranja završna. Naredne su godine i pokazale, da je zaista tako. Ta je perioda stajala u znaku ekspresionizma, i kako je Krleža njegov najjači reprezentant kod nas, to se može baš ovim datumom odrediti zaključna granica te literarne periode, kao što je Krležin »Pan« njeno uvodno djelo. Upravo to i nije književna perioda u onom smislu, da bi ekspresionizam isključivo zauzimao čitavu književnost i da bi vladao najjačim talentima. Jer ovi, kao na pr. Nazor i Domnjanić, stvaraju dalje u smjeru, koji je uvela Moderna, i ako se je taj u izvjesnom smislu dalje razvio, ali se nije nipošto približio ekspresionizam. Ili upravo: kao što se svi pravi i snažni pjesnici, kada dođu do toga, da im poezija postane punim i pravim izražajem njihove ličnosti, oslobađaju oficijelnih formula bilo kojega smjera, tako se i Nazor u »Pjesmama o četiri arkanđela« na pr. ili Domjanić u »Kipcima i popevkama« izdižu nad sve definicije nekadanje Moderne,

i ako čitavo njihovo stvaranje stoji na toj podlozi, koristeći se pozitivnim rezultatima, koje je Moderna donijela književnosti. Stvaranje njihovo i njihovih nekadanjih drugova teče uporedo s ekspresionizmom, dotičući se tek pogdjegdje možda s ovim; ali zašto ipak možemo ovo razdoblje nazvati periodom ekspresionizma, jest to, što on u to doba reprezentira jedan i ako ne organiziran, ali ipak u sebi kompaktan smjer, koji je obilježen istim umjetničkim metodama, istim shvatanjem svijeta i istim izražajnim sredstvima, koja nisu drugo nego naročiti odraz najbitnijih unutarnjih i vanjskih događaja toga vremena. Što je kod toga naročito za nas vrijedno, jest to, da su ti unutarnji i vanjski događaji u onom obliku, u kojemu su podesni za razvijanje ekspresionizma, specifično naši, hrvatski, pa zato možemo i vidjeti, da se ovaj smjer nije nigdje u našim zemljama tako razvio i došao do takva značenja kao u Hrvatskoj. Nije u Sloveniji, jer slovenski temperamenat nije nikada ni tako silan ni tako nasrtljiv, da bi dao psihološku podlogu za revolucionarni, eksplozivni karakter ekspresionizma; niti zato, što u Sloveniji politički pritisak tuđinske vladavine nije bio ni izdaleka onako brutalan kao u Hrvatskoj, niti se kosio s onako izrazito izgrađenom svijesti slobode, kako ju je Hrvatska imala u svojoj historijom zajamčenoj autonomiji — i zato nije mogao da dade onu ogorčenu iskidanost čitave koncepcije svijeta, kakovu je mogao da stvori hrvatski očaj. U Sloveniji nije bilo političkih atentata, koji bi stvorili ustreptalu i zagušljivu atmosferu prije silnih erupcija, kakva se osjećala u Hrvatskoj; niti je iza »uspjele« »nacionalne revolucije« val razočaranja i ogorčenja našao izražaja u onako radikalnoj poplavi komunizma ili bar t. zv. »komunizma«, kako su ga u Hrvatskoj vidjele prve godine iza rata. Logoši i zeleni kaderi, anarhija i destrukcija, vijavica bezglavosti i sumornost besciljnosti naročite su karakteristike hrvatske atmosfere u to vrijeme, specifično hrvatske tvorevine. Dakako da ekspresionizam nije izvorno naš niti je potekao od nas; ali književni se smjerovi kao eksotične biljke primaju samo ondje, gdje im je tlo povoljno, gdje nalaze prilike analogne

onima, u kojima su niknule. I zato nije slučajno, da se Krležina »Golgota« odigrava u Njemačkoj u gradilištu broda »Republika«, a duševno ozračje »Vučjaka« razlikuje se od njemačke epohe Spartakusa samo tim, što ondje potresa živcima i mozgovima bijes pobijeđenih, a ovdje ispija moždinu i lomi sve duševne snage tragikomična sudbina naroda, koji je u najvećem klanju historije imao sarkastičnu ulogu ni pobjedilaca, ni pobijeđenih. Ovako se naime, gledajući realnim očima, ukazuje položaj Hrvatske za onih kobnih godina oko prevrata: što se u tim danima nad našim glavama razvio stijeg oslobođenja, što je od Zagreba do Beograda zaorila zanosna pjesma narodnog ujedinjenja, to su politički uspjesi, koje nipošto ne smijemo podcjenjivati, ali će se njihovi pravi plodovi osjetiti tek kasno iza toga. Ali u stvari, Hrvatska je u to doba bila kud i kamo više u znaku socijalne revolucije nego li narodnog preporoda; slom vjekovnog feudalizma, birokratizma i militarizma vukao je za sobom kud i kamo jače vidne posljedice nego već odavno očita propast tuđinskih ugnjetača i s njom spojena politička sloboda. Zato u Srbiji nema ekspresionizma i ono, što se tek kasno javlja na njenu tlu kao analogna pojava, već je toliko aklimatizirano drugim zonama, da nema ni one prodorne snage ni onog kulturno-političkog značenja, što ga uistinu ima ekspresionizam. Srbi »priječani« naprotiv, vezani o istu sudbinu s Hrvatima, pristaju točno u isti krug, kao što su za vrijeme kulturne blokade i stvarno upućeni na Zagreb kao centar prosvjetnog života. Zato je na pr. karakteristično, da najizrazitiji naš ekspresionistički roman »Dnevnik o Čarnojeviću« daje M. Crnjanski, koji je svoje »Maske« štampao za rata u Zagrebu u izdanju Društva Hrvatskih Književnika.

II.

Analizirati ovdje pobliže bit i značenje ekspresionizma značilo bi ponavljati ono, što sam u više studija o piscima i djelima toga smjera već iznio; a to nije moja namjera. Ja sam htio samo da pokažem, kako je ekspresionizam kao

izraziti smjer sa svojim naročitim zahtjevima donio izvjesnu ne baš neznatnu ekspanziju književnosti upravo na tlu Hrvatske, kako je Zagrebu dao u tom pogledu predvodnu ulogu, i kako će Zagreb u kulturnoj utakmici Zagreba i Beograda, koja nam je svima na srcu (ne mislim taj pojam ovdje nipošto u njegovu nezdravom i neugodnom smislu), samo onda doći do naročitog izražaja, ako bude predstavnik smjera ili svijesnog nastojanja, koje će vući svoje korijenje baš iz tla, na kojemu je on niknuo i na kojemu on stoji, te će dati nešto svoje privlačeći i iz ostalih krajeva sve ono, što odgovara tomu nastojanju. Zato je potrebito, da damo bar kratku bilansu onoga, što je dao i privrijedio kod nas ekspresionizam.

Ponajprije treba istaknuti, da je obična publika prema ovom smjeru bila poprečno vrlo nepravedna. Istina je, da je ekspresionizam kao i čitavo njegovo doba prelazna pojava, pa da prema tome ne nosi na sebi obilježja trajnih vrijednosti. Ni Sturm und Drang, epoha njemačke književnosti pred stopedeset godina, sasvim analogna ekspresionizmu, nije sama po sebi dala ništa trajno ni gotovo, ali je dala intonaciju za jedno od najdivnijih djela svjetske književnosti, za Goetheov »Faust«. Ekspresionizam, jači i univerzalniji od Sturma i Dranga, dao je sam za sebe i neobično jakih djela. Ali neuravnoteženosti, nastranosti, pregonjenja ovakih prelaznih pojava uvijek biju jače u oči i svojom žestinom izazivaju jaču reakciju, koja onda muti vidik za prave vrijednosti. Publika i tako vrlo teško prima sve što je novo i priučava se na smjerove i pisce, tek kad su oni već na izmaku. No ako su ti pisci i smjerovi povrh toga još i revolucionarni, nasrtljivi, nepomirljivo radikalni, onda je jasno, da će ih prije steći ruglo i karikiranje, nego razumijevanje i uspjeh. Već toliko se godina uporno ponavlja, da »nemamo više Šenoe« ili Đalskoga, a slabo tko vidi, da do ekspresionizma gotovo i nismo imali drame. Toliki se rugaju zagonetnosti ekspresionističke lirike, a malo je tko nastojao da riješi te zagonetke, i da nađe konačno u njima svoje vlastite misli i svoje vlastito srce.

Ekspresionizam je, kako sam rekao, preporodio dramu. Izuzevši Vojnovića, sve, što je prije toga kod nas na tom polju stvoreno, odiše hladnim akademizmom i klasicističkim namještenim patosom. Drame za čitanje, a ne za pozornicu. I sam Vojnović, impresionist, u svojim dramama ima više lirskoga ugođaja nego dramske radnje, više popratnog teksta nego dijaloga. Ali, kako se po starom pravilu krajnosti dodiruju, impresionizam Vojnovićev ima s ekspresionizmom zajedničko to, da dobro poznaje pozornicu i da ima dramske snage. A ekspresionizam, koji obračunava s igrarijama Moderne, s eksotičnim sanjama i praznim zveketom suviše uglađenih stihova, vraća poeziju na zemlju i u zbilju života, sa svojim eminentno socijalnim mentalitetom traži u prvom redu čin, djelo, akciju i nalazi njen umjetnički izražaj u drami. Drama ekspresionizma u prvom je redu radnja i ima svoju najjaču vrijednost u dinamici. Koristeći se razvojem tehnike, naročito kinematografske, stvara nove pozorničke mogućnosti, »dematerijalizaciju« pozornice i nakon dugih, teških borbi, našavši kongenijalna režisera u dru. B. Gavelli prodire na podij Narodnog kazališta iznoseći prodorno snažne tvorevine kao što su »Golgota« i »Vučjak«. Protivno od prethodne drame, drama ekspresionizma kod čitanja često daje nekako prazan i nepotpun dojam, dok na pozornici dobiva krv i meso i postizava neosporne efekte. Sam Krleža stvara oko tucet drama, od kojih su jedne uske po opsegu, tako da ne mogu ni »ispuniti veče«, ali zato neobično jake po idejnom zamahu — kao »Mihelangelo Buonarrotti«, »Christoval Kolon« i sl. —; druge opet neobično široke po zamisli, s opsežno izgrađenom radnjom, kao da hoće u svakoj sve da kaže (»Vučjak«, »Golgota«). Nakon mnogih — kao uvijek — promašenih pokušaja različitih autora, neosporno se afirmiraju jakim pozorničkim uspjesima osim Krleže J. Kulundžić (»Ponoć«, »Škorpion«), K. Mesarić »Kosmički žongleri«), slabije T. Strozzi (»Istočni grijeh«, »Zrinjski«, »Ecce homo«, od kojih je prva najinteresantnija i relativno najbolja), A. Muradbegović (»Bijesno pseto«), koji uza sve nedostatke odaju dobar scenski smisao i smiono

traže nove mogućnosti. Iza slaboga prvijenca »Madona Bistrička« T. Prpić stvara dramu punu snažnog zamaha »Kristuš na cesti«, za koju je šteta, što nije doživjela pozornice, a mnogo toga ostaje uopće u rukopisu, jer publika ne kupuje drame. Ona voli da čita romane ne misleći, da i roman može da se preživi i da nije najviša i najdublja književnost uvijek u djelima, koja su najduža. Čak i književnici, koji ne pripadaju ekspresionizmu, koriste se njegovim pozitivnim prinovama i Begović piše »Pustolova pred vratima« u srodstvu s ekspresionizmom, i ako s drugim stilskim pretpostavkama, dok je Kosor (»Požar strasti«, »Žena« i dr., koliko ne pada uopće ispod literarne razine (»Rotonda«, »Čovječanstvo), svojim socijalnim akcentima stvarno bliz ekspresionizmu. A nije slučajno, da je baš iza ovih uspjeha ekspresionizma nastala prava najezda drama, makar i u starijim formama, koje su s više ili manje sreće konačno razvile dramsku produkciju kod nas.

Ekspresionistička lirika najpodesniji je predmet napadaja i izrugivanja, premda je ona dala izražaja jakim i osobitim talentima u lirici, u prvom redu rano preminulomu A. B. Šimiću. pa Krleži, Krklecu, Cesarcu i dr. Sadržajno je dakako mnogo toga neprovrelo vino, kako i odgovara tadanjoj mladosti ovih pjesnika; ali stvarno i formalno će ekspresionistička lirika ostaviti mnogo trajnih tragova i u kasnijim pjesničkim generacijama. Obračunavši sa srokovima (koji su poradi našega gibljivog naglaska često kamen smutnje i kod naših najboljih pjesnika) lirika se riješila sapetosti i vezanosti, koja je često donosila izvještačenu traženost u izražavanju. »Slobodni stih« nije doduše stvorio ekspresionizam, jer je on već i prije bio u upotrebi, ali mu je ekspresionizam proširio značenje učinivši ga tumačem običnog, svakidanjeg života i njegovih senzacija, koje doduše nisu »poetski« fantastične, ali su to istinitije i to iskrenije. Dakako da se i u tom pretjeralo, pa je ekspresionizam mislio, da će suzbiti izvještačenost artizma često banalnim, grubo senzualnim, vulgarnim konstatacijama; ali kad se slegao ovaj mutni talog, ostala je izvjesna bistrina, toplina i

neposrednost izražavanja, koja se tako prijatno osjetila već u lirici ovih prvih godina nakon ekspresionizma.

Najmanje je ekspresionizam pridonio romanu. To je i sasvim prirodno. Ekspresionizam znači reakciju protiv precjenjivanja vanjskoga svijeta, koji je bio glavno mjerilo i glavni predmet umjetničkog opažanja za realizam i impresionizam. Razočaran negativnim rezultatima »pozitivnih« nauka, već je simbolizam ponovno otkrio dušu u čovjeku, a ekspresionizam je sav vanjski svijet podredio senzacijama te duše. Ne duši samoj: jer ta duša, potrta i pocijepana golemim krizama i potresima ovih kobnih godina, ne imajući u sebi nikakva spojnog tkiva, nije jedna izjednačena cjelina, svijesna sebe i svoga dominantnog položaja, nego više skup Freudovskih reakcija podsvijesti s dubokom, istinskom i iskrenom podlogom osjećaja, koja se krije ispod površine svih tih buntovnih zastranosti i neuravnoteženih eksaltacija. Golemi romani nedavne prošlosti živjeli su ili od širokog crtanja vanjskog svijeta, ili od minucioznog sitnog slikanja života duše, koje se osnivalo na stalnoj i točno određenoj naučnoj koncepciji duše. Ekspresionizam se radi toga udaljio od romana i on je za njegov kucaj bila prepolagan, za njegovo znanje o svijetu prepametan, za njegovo osjećanje suviše mrtav. Uza sve to, ako i nemamo bujne produkcije romana, imamo vrlo zanimljivih pokušaja naskroz ekspresionističke tehnike romana. Takav je na pr. M. Crnjanskoga »Dnevnik o Čarnojeviću«, kojemu su i ponajbolji naši kritici zamjerili raštrkanost kompozicije, a nisu vidjeli, da je čitav sastav toga romana uistinu dosljedno i svijesno provođenje ekspresionističkog tehničkog principa. Ako je u lirici glavni princip atomizacija forme, t. j. njeno rastvaranje u najsitnije dijelove, tako da sama riječ zastupa čitave rečenice i da pjesme nisu drugo nego nanizane riječi; ako je u drami osnovni princip dematerijalizacija pozornice t. j. neračunanje s prividanjem zbiljnosti, s realističkom iluzijom: onda je jasno, da je ekspresionistički roman nevezano ukrštavanje motiva, njihova naročita pocijepanost, ispresijecanost bez vanjske veze, jer im je veza samo u duši

odnosno u njenoj podsvijesti. Dakako da je ovakva slika svijeta i duše isprelamana, a dosljedno tomu i tužna. Ali kako se ekspresionizam namjerice kloni velikih tragičkih efekata, jer mu se to čini izvještačenošću, nastoji on tu melankoliju paralizirati grotesknošću, što nije baš ni tako teško, kad se pomisli, da se na prvi pogled ta tragična pocijepanost pričinja kao bezredna mješavina i zbrka. Tako su u »Dnevniku o Čarnojeviću« zastupane dvije paralelne niti radnje: jedno su realni doživljaji tuberkuloznog vojnog obvezanika Srbina-Banaćanina za vrijeme rata, a drugo su fantastična priviđenja o čovjeku u mornarskom kaputu s reminiscencijama »iz Polinezije«. Kako je realna pozadina ovih događaja i suviše tragična, ovaj roman ne izlazi iz tona grozničave, patološke melankolije, kojoj sjetu narušava samo gruba oštrina sjetilnih senzacija. Ali zato u romanu J. Kulundžića »Lunar«, koji je drugi karakteristični primjer ekspresionističkog romana, oba ukrštena motiva daju grotesknu fantastičnu smjesu, koja ne premašuje svojih humorističkih efekata. Motivi se u ekspresionističkom romanu ne prepleću prema potrebi radnje kao u romanima s pravilnom kompozicijom; oni se nenadano režu i sijeku između sebe, bez ikakve vanjske motivacije; njihova je asocijacija opravdana samo unutarnjim razlozima, koji običnom čitaocu često ostaju sasvim nejasni.

Kako je jedna od vidnih karakteristika ekspresionizma i miješanje književnih vrsta — jer svi smjerovi koji znače prelazne i revolucionarne epohe nose to obilježje —, često se i ne daju povući granice u tehnici; tako Krleža u »Michelangelu« zapada u monologe, koji nisu upravo drugo no neobično snažne lirske partije, a u Cesarca se u noveli »Na posljednjim tračnicama« pričanje pretvara u slobodni stih, dok se u drugim pripovijetkama (u zbirci »Za novim putem«), izlazeći iz ekspresionizma, vraća zatvorenoj formi pripovijedanja.

IV.

Ovaj prikaz nije nipošto obrana ekspresionizma, nego njegova analiza. Zato ne smijemo prešutjeti ni njegovih nedostataka, ali oni nas manje zanimaju ovdje, gdje hoćemo da povučemo bilansu ekspresionizma kao izrazitog književnog smjera i kulturne pojave sa svojim naročitim značenjem. Ne ulazim stoga u sve nastranosti, pretjeranosti, neuravnoteženosti toga smjera, koje su dakako potencirali ne najbolji, nego najgori njegovi zastupnici ozloglasivši tako do kraja tu za mirne građane i tako već sumnjivu pojavu. Dosta je da uočimo samo sliku svijeta, koju ima pred očima ekspresionizam, pa će nam biti jasno, otkuda potječu njegove mane. Vrijeme, koje se u njemu ogleda, čini se kao jedna luda vijavica, kao orkan, u kojemu se rušilo pola svijeta i iz kojega je nastao dotad neviđen kaos pojmova moralnih, kulturnih, socijalnih i svega, što pokreće svijetom. U toj lomljavini svih vrijednosti ekspresionizam je tražio spas očajnim krikom za viješću i savješću čovječanstva. Tražio ga je u burnim manifestima svoje lirike, u patetičnim tiradama svoje dramatike. Čudnovato je to zaista: Moderna je svojim nastupom držala kao jednu od prvih i najglavnijih svojih zadaća, da obračuna s »patriotskim tiradama« svojih prethodnika, smatrajući ih lažnom patetikom. A tek što je Moderna došla do svog sutona, ekspresionizam obnavlja patetiku tih tirada, i glavna je njihova razlika (osim forme) možda jedino u tom, što su one prve bile nazdravičarske, a ove posljednje moralizatorno-propovjedničke. U tom svom vapaju za moralnom obnovom čovječanstva ekspresionizam je svakako realniji od patriotske lirike realizma, ali je, i sam dijete svoga vremena, u svom traženju bez kompasa. Tko će izbaviti čovječanstvo iz toga kaosa i iz te očajne lomljavine? Geniji? »Michelangelo«, »Cristoval Colon« i dr. prikazali su njihovu tragiku. Socijalni pokreti masa? »Golgota« je drastično iznijela njihovu nemoć. Svijest čovječanstva? »Ponoć« je konstatovala, da je u savjestima posvuda duboka noć, ponoć, i ljudi ne vide izlaza

iz nje. Ona će, vjerojatno, sama doći. Ali kako, toga ne zna ekspresionizam. I to je razlog njegove unutarnje raskidanosti. Ali on je tu svoju raskidanost i krepko naglasio, i u toj njegovoj golemoj iskrenosti njegova je najjača moralna vrijednost.

U trećem poglavlju svoga »Bijelog majmuna« Galsworthy je izvrsno karikirao modernu glazbu. I zaista, kad slušamo kompoziciju Křaneka, Hindemitha i dr., osjećamo na mahove svu neugodnu usiljenost toga namjernog primitivizma; neko upravo barbarsko kidanje melodije, neki izvještačeni bijeg od harmonije. Ali tada odjednom sve se sile saberu i elementarnom snagom izbije patetična pointa, silni vapaj, koji nije patvoren, koji nije umjetan i koji, iz dna srca čitavog jednog čovječanstva, očituje golemu, nezaustavljenu čežnju za nečim, čega ta umjetnost nije umjela da nađe ... Svjetovi su se rušili, vjekovna su se carstva polomila, pa da se ne pokida umjetnost? Ali na dnu svega ostalo je zgaženo i slomljeno, ali ipak živo i budno srce, toplo čovječje srce ...

ZLATKO GORJAN

PJESME.

PRIBOR.

Kist je bio mutan, kad je nebo tako,
i zelena magla rasplinu se modra,
horizont zadrza, kao da bi plako,
ukoči se onda poput prazna odra.

Slikareva ruka miješa neke boje,
uveli cinobar, krvave karmine,
tonovi se žuti kao vosak znoje:
ispod neba snažno prva zemlja sine.

Ljubičasto oko gleda sa palete,
potmulo i sito kao pregršt sreće,
al kist se probudi, da mu plan pomete,
i otrov mu zelen u zjenicu meće.

Voda nije sredstvo, voda ima boju,
a kist je čarobnjak iz močvarna kraja,
a papir se lomi u šarenom znoju,
u njemu je put do pakla i raja.

A kad se osuši boj duha i kista,
i porođaj teški u krvi i kriku, —
mi gledamo čudo: sa prijašnjeg lista,
zadrhće san: mi gledamo sliku.

PRIJE POČETKA

Ima jedna snaga od tamjana jača,
u usrdnom stavu svetih mučenika,
sa krvavim šiljkom procvaloga drača
i blaža od riječi svetih mučenika,

snaga, koja vrije još prije početka
i u sebi sveta ko dijete kad spava,
a najjača onda, kad je kod svršetka
i kad joj na prošlost padne prva slava.

To je zanos boja i ushit slikara,
u krvnome srodstvu tražeć pomirenje,
slaveći u svjetlu bezbožnog oltara
svoje vječno isto, slavno uskrsenje.

NENASLIKANA

Sjedio je sam sa svojom praznom daskom,
u očima tuga već miješanih boja; —
ko rob svoga htijenja pod vlastitom paskom,
u mozgu mu cvao signal bliskog spoja.

Čelo mu se stislo ko pod krunom tuge,
lice zatajeno ko kvadratna ura. —
Odoše mu oči: — otpuštene sluge...
Krošnja tu pod oknom: — kineska frizura...

U ruci je držo kist, da kuša sreću,
al papir na dasci ne dočeka Muze: —
ruka veli: *mogu!* — srce šapće: *neću!* —
Padoše na papir samo teške suze.

SNIJEG

Kako se valja snijeg i previja kao na žari
i znoji se žutim dahom prejakog zimskog sunca,
i hvata odsjeve modre sa dalekog gorskog vrhunca,
i živu dušu toči u zaspale mrtve stvari.
I zavađa dahom sna daleka brda i dola.
Na crne omorike stavlja
svu radost svoju i bol
i biser svog bijelog slavlja.
I pjesme i priče pjeva
o selidbi vječnih duša. —
Skrivena u sobi ga sluša
zaspala djeva.

PJESMA JARKIH BOJA

»Nema više mraka!«
I s veselom pjesmom skočile su boje
na sve mračne sjene, na sve polutame,
na sutone tužne, što u kutu stoje,
na večernju tugu svakodnevne drame.

Skočile su boje, u očima svaka
nosila je snagu, koja bješe jaka
i jača i moćnija od svakog mraka!

I borba je bila krvava i vruća,
a tamne su sijene padale u vatru,
razdrobljena srca i krvavih pluća,
čekajući smrtno, da ih boje satru. —

Pobjedničkom vatrom zasja boja svaka:
»Nema više mraka!«

DR. BOŽIDAR ŠIROLA

STAROSLAVENSKI KORAL

GRGUROV koral najljepša je baština srednjovjekovne glazbe. To je zapravo u sebi dovršeno umjetničko djelo, na kojem su radili vjekovi u punom odricanju i velikoj samozataji. I usprkos toga što su kasnija vremena istaknula sasvim nove osnove umjetničkom stvaranju, rimski je koral sačuvao punu životnost i pronosi slavu božju onom istom snagom i veličajnošću, koja je nadahnjivala umne i velike tvorce njegove; sve to zato, jer je u sebi skladan i jer je najsavršenije riješen u njemu problem, koji mu je nametala sama svrha njegova: pjev vjernika i svećenika za svetog obreda. Danas ga slušamo kao tradicionalni pjev rimske crkve; jedinstveni je duh katolištva i tu bio djelatan, pa se koral Grgurov kao i jezik latinski, iz kojega je koral niknuo i kojim su koralni napjevi proniknuti, nametao narodima, dok su primali Kristovu nauku. Rimski koral nije ipak samonikla tvorba rimska. Veliki duh pape Grgura, kojega ime ostade posvećeno i zavazda vezano uz rimski koral, razabrao je i shvatio jasno sveopću namjenu obrednog pjeva, pa je po njegovu nalogu rimski koral postao odabiranjem i pretapanjem najraznovrsnijih pojedinačnih tradicionalnih oblika. U Grgurovu koralu sažeta je i iskristalizirana sva djelatnost svega kršćanskog glazbenog nastojanja u prvim vjekovima Kristove crkve. Nestale su tradicije pjeva ambrozijanskog, mozarapskog, galskog i drugih lokalnih osebina liturgijskog pjevanja; sve se pretopilo u jedinstveni pjev: rimski koral.

A ipak se u liturgijama, koje su nastajale u raznim prilikama, a na narodnim jezicima, nije mogao ustaliti i doseći

one vrijednosti, koju doseže u obredu rimskom. Tako i u pjevu staroslavenskog obreda. Tu su pod utjecajem jezične melodije nastajale — makar i po uzoru i istim zakonima melopoje, koji su bili osnovom rimskom koralu — nove osobite sheme obrednog pjeva. One su tradicijom dobile posvetu i ustaljene vrednote. I pjev staroslavenski u okviru liturgije ima onaj isti zamašaj, koji ima rimski koral u latinskoj liturgiji.

No problem staroslavenskog liturgijskog pjevanja u katoličkoj crkvi nije niti izdaleka tako jednostavan, kao problem Grgurova korala. Ako je danas već teško gonetati odnošaj rimskog korala prema pjevu ambrozijanskom ili mozarapskom, jer se zatrla tradicija tog pjevanja, te se sačuvalo malo pisanih spomenika tog pjevanja, koliko je teže pristupiti problemu staroslavenskog liturgijskog pjevanja zbog toga, što uopće nema pisanih spomenika! Sačuvale se mnoge obredne knjige staroslavenske u brojnim prepisima popova glagoljaša, no nigdje u njima niti traga zapisima melodijskim. Pjev liturgijski u staroslavenskim crkvama i onima rimskog obreda ostade za vazda uistinu tradicionalnim pjevanjem, koje se naučalo i prenosilo pokoljenjima samo u usmenoj predaji.

A kako se usmenom predajom nikad ništa ne prenosi neokrnjeno, kako je svagda i svagdje djelatna mašta, koja domeće, ispušta, popunja i razrađuje eventualno i nove impulze, razumljivo je, da u današnjoj formi nije ozvanjao nekada pjev liturgijski po crkvama senjske i krčke biskupije, gdje se staroslavenska liturgija održala najdulje i najčišće. Današnji je oblik toga pjevanja samo jedan stadij u evoluciji. I mada ga takovim smatramo, ipak ga slušamo kao svetu baštinu davnih predа, koji su istim jezikom slavili Boga.

Da bude razumljivije razlaganje, i da se shvati, zbog čega je obredni pjev staroslavenski postao tako jednostavan, i zašto je u njemu maleni broj melodijskih shema, — otkuda zbitost izričaja i gotovo siromaštvo pjevnih linija prema bujnom i raskošnom melizmatskom obilju rimskog

korala, — dovoljno je istaknuti činjenicu, da je staroslavenski obred bio samo trpljen u seoskim crkvama i da su se popovi glagoljaši obrazovali u samim tim crkvama i njihovim t. zv. ruralnim kapitulima. Oni nijesu u velikoj većini polazili visokih škola, znali su čitati i prepisivati potrebite obredne knjige, znali su i zapisivati tu i tamo po koju bilješku, iz koje danas crpemo podatke o pjevanju u davnim vremenima, ali nijesu bili toliko učeni, da bi znali pjevanje svoje zapisivati. Malen je bio i djelokrug tih popova; nijesu imali pravo vršiti sve obrede. Bili su članovima ruralnog kapitula i sav svoj vijek proživjeli ondje. I uzdržavali se posebnim nadarbinama, koje im je morala osigurati njihova rodbina u času, kad su stupali u red. A među najprečim dužnostima njihovim bilo je upravo obredno pjevanje. Živi i vedri jednostavni duh njihov valjda ih je često zavodio na veseli i nebrižni život, pa u ponekoj staroj kronici čitamo propis i zakon, koji bi popovi sami među sobom stvorili, da plaćaju globu nemarnjaci, što okasne ili uopće ne dođu, da izvrše dužnost svoju na crkvenom koru. Danas tih ruralnih kapitula više nema; nadarbine i zadužbine, kojima su oni bili uzdržavani, jedva dostaju, da se namire potrebe omanjeg broja svećenika; a osim toga savremeni su zahtjevi, što se stavljaju na duhovnički stalež, toliki, da ih nikako ne bi mogao zadovoljiti jednostavni pop glagoljaš obrazovan u crkvi svog zavičaja. Opustio je kor crkve, ali nije zanijemilo liturgijsko pjevanje. Ostalo je živo u spominjanju širokog sloja običnih vjernika i ti stadoše na mjesto svojih popova pjevača da dalje izvršuju ne malu dužnost. Pjevanje liturgijsko poznaju dobro; čuli su ga toliko put u crkvi, pa ako i ne znaju onako lijepo zapjevati, kako se to čulo u »dobrim vremenima«, kad je sve bilo nekako ljepše i svečanije, svakako je od toga prenošenja negda svećeničkih dužnosti na sav puk osobit dobitak: sad pjeva cijela crkva i zaista je po tom svom pjevanju djelotvorna za vrijeme obreda.

Tako je liturgijski pjev u crkvama staroslavenskog obreda postao svojinom čitavog naroda, a sveti čin bogoslužjem, u kojem otpijeva svom svećeniku cijela njegova crkvena općina: kao da su oživljeni spomeni na pradavno doba kršćanstva u skrovitim mjestima i katakombama. Zato i jest pjev naroda jednostavan i siromašan ukrasima. Nije to nikakovo umjetničko dotjerano i profinjeno predavanje; sve je proniknuto samo jednom jedinstvenom vjerom u spasenje, potresno u svojoj jednostavnosti i oporosti.

Davna je želja, a i nastojanje svećenika, koji dolaze u crkve sa staroslavenskim bogoslužjem, da stvar pokrenu i da je mahom skrenu onamo, kako bi pjevanje postalo ljepše i dostojnije svetog čina. A ipak je uspjeh redom izostajao. Bilo je pokušaja, da se prenese i pjev latinskog obreda — rimski koral u staroslavenskom prijevodu — u te crkve. No pokušaj ostade jalov; narod je s mükom naučio pjevati ovu ili onu grgurovsku melodiju, ali je domala ona u ustima puka postala veoma slična ostalim napjevima crkvenim. Izobličila se i prekrojila u pjev, koji veoma nalići na ostale napjeve, koji ozvanjaju u crkvama staroslavenskog bogoslužja.

Isto se tako pokazala nametnutom i praksa, što su je neki svećenici, zadojeni duhom napretka i voljni da preokrenu stare običaje, zaveli u crkve svojih župa. Upravo je značajno za čitavo naziranje puka u pogledu liturgijskog pjevanja u onim stranama, što ima samo malo crkava, u kojima su postavljane orgulje. Pa i na tim mjestima, gdje ima orgulja, samo se pjev školske djece prati orguljama. Pjev puka vjernih nikako ne znaju orguljaši obrazovani u učiteljskim školama (redovno u skromnom opsegu) pratiti na orguljama. Oni po svojim podobnostima, po svojem strukovnom znanju niti ne mogu da dokuče svu zamršenost problema, koji se nameću kod harmonizacije staroslavenskog liturgijskog pjevanja.

Zapravo ni svećenici, koji su obrazovani u sjemeništima, gdje uče latinsku liturgiju i rimski koral, ne znaju pravog liturgijskog pjevanja staroslavenskog. I od toga i mnogo neugodnosti samim tim svećenicima, kad dođu po prvi put na mjesto svog djelovanja, a i puku, koji sluša recitovanje

staroslavenskog teksta liturgijskog po pjevu rimskih napjeva. Ima u tom postupku i neugodni, za svakog glazbenika neskladni momenat. Svećenik je većinom sasvim neupućen u lokalne osebine recitovanja, pa pokušava sam na dobru sreću podmetati pod napjeve, što su postali po samoj jezičnoj melodiji latinskog jezika, staroslavenski tekst. Tako nastaje mučna tvorba samovoljna i promjenljiva. Mnogo se muče oni, kojima je čistoća tradicije zaista na srcu, da dotjeraju svoj pjev i da ga predavaju što prirodnije. Ipak im to ne polazi nikako za rukom. Čak je to sasvim redovna pojava. Drugi svećenici, ako su i sami djeca svoga kraja, poznaju po spominjanju uobičajenu tradiciju i trude se, da je sačuvaju. Osjećaju ljepotu jednostavnih shema recitacije, što su nastale po samoj jezičnoj melodiji staroslavenskog teksta; osjećaju i sve osebine u intonaciji i skretovima melodijskim, pa ih za kratko vrijeme usvoje, a uz pomoć vrijednih crkovnjaka i starijih vjernika, što godinama izvršuju dužnost svoju na koru crkve, nauče s vremenom potpuno sve potrebito, pa izvršuju sveti čin pjevajući pravu staroslavensku melodiju.

Teško je u kratkom prikazu istaknuti sve osebine toga liturgijskog pjevanja. Imao sam prilike nekoliko puta i na raznim mjestima senjske i krčke biskupije slušati liturgijsko pjevanje staroslavensko. Posebnu sam pažnju posvetio tom pjevanju, kad sam po dužnosti, kao upravitelj odsjeka za pučku glazbu u Etnografskom muzeju zagrebačkom, putovao Krkom, da fonografski snimim primjerke dvoglasnog pjevanja istarskog. Mislim, da je u liturgijskom pjevanju staroslavenskom toliko samonikle originalnosti, da je vrijedno svratiti posebnu pažnju tim oporim, otegnutim recitacijama, tom pjevuljenju, što se strancu pričinja kao proniknuto teškom, neiskazanom tugaljivošću. Priznajem, da sam već kod prvog slušanja osjetio neobičnu snagu izričaja i onda, kad mi je pjevao čarobni pjev puka, što ozvanja dolovima i padinama krša, kad se kreće ophod u noći Velikog Petka, kad sam slušao te napjeve, dok ih pjeva pojedinac, stari crkovnjak u Bašćanskoj Drazi. No koliko je više snage

bilo u onim snažnim zvucima, kojima je ozvanjala puna crkva u Omišlju za vrijeme samoga svetog čina! Pjevao je sav puk pomažući i prilažući, a predvođen sigurno i odrešito po mladom, ali vrlo vještom crkovnjaku. Bio je dojam silan po neposrednosti, a duboka vjerska osjećajnost podavala je svemu posvetu i uvjerljivost. Čak tu i nije bilo mistike. Sve je jednostavno i prirodno. Pa i oni čudni, da čudesni heterofoni spletovi dviju dionica, što jedna uz drugu živu slobodno, a ipak skladno; i one neobične harmonije, što se izvijahu iz samog pjevanja; sve je bilo potresno i u isti mah neiskazano milo.

Liturgijski pjev staroslavenski — baš kao i pjev u rimskom koralu — čisti je ataktički pjev proze. Taj je pjev i nastao po samoj strukturi govorene riječi, ma bila ona i uzvišenom i zanosnom prozom. Sve je lako pokretno, ritmijske vrednote pojedinih slogova ne odmjeruju se po ustaljenim normama; najmanje pak po nekoj simetriji, kako se inače očituje u pučkim popijevkama, osobito onima, što se pjevaju uz ples. Od te lakoće izgovaranja i ona lagašnost koncepcije melodijske, ona jednostavnost izričaja i vanredna jasnoća u skiciranju melodijske linije; otud i jedrina izričaja, zbog koje glazba nikad ne prevladava toliko, da bi se moglo ne svraćati pažnju samom tekstu.

Liturgijski je pjev staroslavenski silabijski i to, da tako kažem, čisto silabijski. Svaka se slovska, svaki slog izgovara na samu jednu notu melodije. Otud izvjesna siromaština melodike, koja se upravo u opreku stavlja prema prekrasnim melodijskim linijama Grgurova korala; no od te škrtosti u upotrebi melodike, od tog prevladavanja govorene riječi povrh glazbe, silna je pažnja slušalaca skrenuta izgovaranju riječi, a te su u obredu zaista prvotne: glazba im je samo zgodnim okvirom, iz kojega jače iskaču. Lako je gonetati razloge toj jedrini melodijskog izričaja, kad se drži na umu sve ono, što je bilo već rečeno o ulozi puka u samom obredu.

Koliko te metrijske osebine liturgijskog pjevanja staroslavenskog ne iznenađuju poznavače rimskog korala, s čisto

glazbene strane udara u oči ovo pjevanje zbog svoje intonacije i po tonusima, kojima se služi. Intonacija je intervala neobična: ne samo po tom, što je daleko od temperirane ugodbe; ona se čak ne podudara ni s t. zv. prirodnom ugodbom. Usuđujem se to ustvrditi, mada nemam direktnih dokaza zato, osim svog osjećanja. Mojem nastojanju, da to pitanje izvedem na čistac, da dokažem tu tvrdnju direktnim mjerenjima na fonografskim snimcima, da akustički ustanovim intonaciju pojedinih intervala, smetalo je to, što naš Etnografski muzej nema dovoljno sredstava, da potrebite i skupe aparate za takovo mjerenje nabavi, a po samoj stvari moraju se mjerenja preduzeti na licu mjesta. Neobičnost intonacije utvrdili su i drugi, dok su govorili o t. zv. neutralnoj terci i o tom, kako je vrlo teško, gotovo nemoguće ovo pjevanje harmonizirati.

Tu je naime bila djelatna mašta puka, a ona je nivelacijom svega svog tonskog izražavanja učinila, da se i staroslavensko liturgijsko pjevanje u svim odlikama svojim izjednačilo s pjevanjem puka uopće. Kršni otočani i otočanke pjevaju u crkvi kao i na domu, pjevaju i otpijevaju svome svećeniku, dok služi službu božju, baš tako, kako pjevaju i onda, kad koledvaju ili slave svoje obiteljske ili općinske slave. Zapravo je ta »istarska ljestvica«, kako je obično nazivlju, problem o sebi i nadasve zanimljiv; nije nimalo lako taj problem riješiti. Dok jedni pristaju uz one, što hoće, da se taj problem, kako i problem svake vokalne, čisto vokalne pučke umjetnosti, riješi uz pretpostavku, da je prirodna ugodba intervala ljestvice toliko prvotna, da je tako srasla s psihičkim i fiziološkim predispozicijama našeg čovjeka, oni i ne pomišljaju na to, da to svoje naziranje trebaju utvrditi. Sva akcidentalija gotovi su razjasniti kao slučajne tvorevine, kojima je uzrok dijelom u latentnoj harmonici, a najvećim dijelom u melodici. Drugi se zanose više harmonijskim osnovama tih akcidentalija u istarskoj ljestvici, pa ih gonetaju kao osobit, poseban i značajan način harmonijske osnovice za kadenciranje. Ja sam više puta upozorivao, da se meni taj problem pričinja nešto zamršeniji; kao da tu i nije glavno pitanje, koje su harmonije skrivene u ljestvici i kako se razrađuju harmonijski elementi, kako se iskorišćuju harmonijski snošajevi i kakova je srodnost akordijska. I sada još gledam u taj problem kao u ostatak pradavnog nastojanja za polifonijom, bolje za heterofonijom kao prelaznim stadijem iz jednoglasja u mnogoglasje. S tim samim pitanjem primakosmo se zadnjoj osebini staroslavenskog liturgijskog pjevanja: ono je dvoglasno, t. j. prividno je četveroglasno, samo što su dionice ženskih grla zapravo paralele dionicama muških grla u sitnijoj oktavi. Otkuda to starinsko mnogoglasje? Gdje je postalo i tko ga je uveo u naše crkve u Primorju i na kvarnerskom otočju?

Nevjerojatna je pretpostavka uvaženog mog profesora, dra. Roberta Lacha iz Beča, koji je pokušao razjasniti tu pojavu tako, da je dopustio, e su pučani naučili takovo pjevanje od davnih pređa svojih i sačuvali ga do današnjih dana; a davni pređi naučili su tako pjevati slušajući negda brojne kapitule, dok su se ovi u savremenoj evoluciji mnogoglasja povodili za zapadnim susjedima. Heterofono dvoglasje postalo je potom prenošenjem te vrsti pjevanja iz Italije u naše strane još u doba, dok je bilo savremeno; onda je tu zahirilo i zadržalo se u prvotnoj grubosti, a nije daljnom evolucijom niti moglo da se razvije, jer su nekako u to doba preuzeli pučani pjevanje liturgijsko od tadašnjih popova glagoljaša.

Još je manje vjerojatna hipoteza Vasila Stojina, profesora glazbene akademije u Sofiji; prema kojoj hipotezi trebalo bi tražiti početak dvoglasja u udaljenim i nepristupnim gudurama rodopskih planina, gdje se i danas još čuju neobični primjerci dijafonskog pjeva. Kao da su stari Bugari, koji su došavši na Balkan tek tu i tamo ostali u kompaktnijim masama, sačuvali samo na takovim mjestima dvoglasje, pradavnu baštinu otaca, što su je donijeli iz dalekih svojih azijskih postojbina. Kao da su oni smioni borci, koji su lutali po mnogim mjestima Evrope, pozivani od kraljeva u vojne svrhe dolazili i u Italiju i u Longobar=

diju, naselili se tamo i ostali izgubivši sve osebine nacionalne, kao da su oni donijeli to dijafonsko pjevanje u 7. vijeku već u srednju i zapadnu Evropu, gdje se onda ta vrst pjevanja dalje dotjerivala i razvijala. Tako bi Bugari bili pravi i prvi učitelji dvoglasnog pjevanja, dijafonije u Evropi.

Možda je i Stojinu, baš kao i dru. Lachu izbjegla činjenica u nauci manje poznata, da je dvoglasje mnogo raširenija pojava među Južnim Slavenima, nego se to njima pričinilo; da se dvoglasno pjeva i u dalmatinskoj Zagori i u gornjem Primorju i po ravnicama slavonskim i u svoj Krajini, pa i ostaloj Hrvatskoj. Pjeva se i na raznim mjestima u Bosni i Hercegovini, kuda nije mogla zapadnoevropska glazbena praksa doprijeti, najmanje u doba, kada dijafonija i njoj slične heterofone tvorbe postaju osnovnom shemom *umjetničke* glazbe evropske. Sasvim je nevjerojatno, da bi iz tih krajeva dopirali umjetnički porivi, a da bi izveli i tako duboke dojmove, da se dotada jednoglasna praksa evropske glazbe njima poslužila. No isto je tako nevjerojatno, da bi u ono doba, kad su te tvorbe postajale, mogla *umjetnička* glazba evropska utjecati i na praksu pučkih pjevača u našim stranama. Tu je djelovalo isto nastojanje čovjeka, tvorca, koji je tragao za produbljivanjem svoga glazbenog rijeka, za snažnijim izražajem i nezadovoljan jednoglasjem u dvoglasju nalazio prvo zadovoljenje svojih težnja. Postale su jednake sheme iz jednakih preduvjeta, a da za te dvije pojave ne moramo pretpostavljati ni sinhronost postanka, a ni uzročne međusobne veze.

Zbog svih tih osebina naša liturgijska, a i svjetovna i duhovna pučka popijevka u gornjem Primorju dugo će još biti predmetom pažnje i studija naših muzikologa i glazbenih etnografa. No i za praktičnog glazbenika ona je veoma vrijedan predmet, osobito, ako je shvatimo kao živu baštinu djedovsku, kojom se prenosilo do našeg doba liturgijsko pjevanje staroslavensko — naš *staroslavenski koral*, ako ga smijem tako nazvati. I na tu praktičnu stranu problema svratimo svu svoju pažnju. Jer

u času, kad se živo raspravlja davna težnja tolikih naših velikih ljudi, koji su poželjeli čuti u svim stranama po svim crkvama naše prostrane domovine, da se pjeva slava božja u staroslavenskom jeziku, baš je ova praktična strana samog problema od osobitog značenja.

Kako da riješimo pitanje staroslavenskog korala? Koje je pjevanje ispravno i tradicionalno? Ima tu mnogo varijanata, ima tu i sitnih lokalnih osebina, ima čak i raznovrsnih napjeva za jedan isti tekst liturgijske proze ili crkvenih himna. Netko će u tom napjevu naći davnih utjecaja bizantskih, drugi će tragati za uzorima latinskim. Danas je teško uspostaviti čistu tradiciju, koja je bila utvrđena neoborivim pisanim spomenicima i nekoliko godina, a kamo li nekoliko vjekova unatrag. Riješenje tog pitanja nerazmjerno je teže nego i za mozarapski pjev latinskog obreda. Ono, što postoji, rezultat je evolucije i takovim ga valja smatrati, ali zato ne manje cijeniti. I taj rezultat postade u ustima naših marnih crkvenih pjevača, oni stvoriše po duhu, koji im namriješe njihovi pređi, i po svojim sposobnostima, koje se prenosile pokoljenjima, možda i koju novu tvorbu, no ta se nikako ni u duhu, kojim je proniknuta, ni po ustroju melodijskom i ritmijskom, ni po arhitektonskim osebinama svoje konstrukcije, ne razlikuje od tvorbi, što su ih stvorila davnija pokoljenja. Jer kad nastane melodija ili samo melodijska shema ili koja sitna promjena u ritmijskom pogledu, sve su to sitnice, koje se u dugom predavanju generacijama istom izoštruju i dotjeruju, a onda u ustaljenom obliku predaju potomcima, eventualno i zahire i zaborave se, nestanu. Staroslavenski koral, kako se danas pjeva u crkvama staroslavenskim u gornjem Primorju, vrijedna je tekovina naših pređa, vrijedna ne samo kao produkt našega pučkog tvornog duha, nego i potom, jer predstavlja nesumnjive umjetničke kvalitete, a osim toga taj naš koral potpuno rješava i problem, koji je i u Grgurovu koralu tako savršeno riješen. Staroslavenski koral najsnažnije i najskladnije spaja recitovanu staroslavensku riječ s njezinom melodijom, jer je i postao iz melodije

samoga govora. To mu daje neobičnu vrednotu, a zbog te je vrijedno dati našem koralu ono mjesto u samoj liturgiji, koje mu i po namjeni i po vrijednosti pripada: *da postane zaista našim koralom, da ga klerici izučavaju, da ga svećenici pjevaju i da ga puk čuje, da ozvanja i dalje, kako je vjekovima u ustima nebrojenih generacija ozvanjao.*

Nije to samo želja patriotska, želja čovjeka, koji tekovine svog naroda gleda nekim posebnim manje kritičkim okom. Želja je to svakog umjetnika, koji je jednom proživio i doživio obred u staroslavenskom jeziku i razabrao ljepotu jednostavne kantilene zborne, a nesklad između recitovanja staroslavenskog teksta po latinskoj melodiji rimskog korala.

A da ne ostane samo pustom ta želja umjetnika, treba da se odmah rasprave i načini, kojima bi se moglo i trebalo postupati, da se tradicija sačuva. Da se sačuva neokrnjena i preda u naslijeđe daljnjim pokoljenjima ustaljena, kako ne bi daljnjom evolucijom u današnje doba, gdje se živi brzo i kad nema više onog svetog osjećanja za vrednote tradicije uopće, zahirila i nestala.

U prvom redu treba sabrati sve popijevke crkvene i sve liturgijske napjeve. Treba ih zapisivati posvuda, gdje se čuju, a ako je ikako moguće, treba u tom smislu istražiti i područja, koja su eventualno sada i pod Italijom, (otoke Cres i Lošinj). Posao melografski velik je i mučan. Zahtijevat će oveći broj sposobnih glazbenika, koji su svoju pažnju svratili već otprije istarskoj pučkoj glazbi i izoštrili svoj sluh, da čuju neobične intonacije istarske ljestvice. Pararelno s tim trebalo bi da se strukovno ispita temperatura i ugodba tonova te ljestvice, pa da se za označivanje pojedinih tonova utvrde jedinstveni znakovi i nomenklatura. Tu moraju naši glazbeni učenjaci poraditi sporazumno s melografima. Kao pjevače valjalo bi odabirati u prvom redu starije svećenike, navlastito one, koji su rođeni u tom području, i koji su od rane mladosti u svom zavičaju upoznali i razumjeli duh konstrukcije staroslavenskoga korala. U drugom bi redu došli u obzir crkovnjaci, među kojima

ima i takovih, što znaju čitav graduale i ceremoniale, a i druge napjeve za cijelu crkvenu godinu (tako onaj u Omišlju). Onda bi valjalo slušati i zapisivati pjevanje starijih ljudi u onim stranama, koji su bilo u mladosti izvršivali službu crkvenih pjevača bilo to čine još i sada makar samo kao intonatori, kao oni, što započinju pjev. Zadatak je toliko zamršen, što treba zapisivati dvoglasno pjevanje, pa tu treba s velikim oprezom zapisivati i jednu i drugu dionicu pjevanja. Posao bi se vršio naizmjence nekoliko puta. Mislim pritom ovo: posao bi započelo nekoliko melografa i oni bi razdijelili područja među sobom, tako da bi svaki pošao u svoj kraj i temeljito ga istražio. Kada bi se poslovi posvršavali, izmijenili bi se melografi, svaki bi pošao u područje, koje je već prije njega istražio njegov drug. To bi se ponovilo nekoliko puta; tako dobivene varijante u zapisivanju poslužile bi za određivanje čiste tradicije. Najvrednije melodije i to što više njih morale bi se fonografski snimiti, da se time dobije kontrola i potvrda valjanosti zapisa pojedinih melografa. Ne bi bilo zgorega, da svaki melograf ima po jedan fonograf i da snima u isto vrijeme, dok i zapisuje napjeve.

Paralelno s tim da se preduzme ispitivanje teksta tih napjeva, da se pročisti od kroatizacije, koja se na mnogo mjesta uvukla u rijek liturgijskih napjeva. Taj bi se posao povjerio uvaženim stručnjacima, koji su već u tom smislu učinili mnogo. Radovi su njihovi objelodanjeni u izdanjima Staroslavenske Akademije na Krku. Na osnovi tih istraživanja i rezultata tamo postignutih utvrdio bi se tekst i način izgovaranja tog teksta.

Kad bi taj posao zapisivanja i sabiranja bio svršen, trebalo bi imenovati komisiju stručnjaka, kojoj bi se sabrani materijal predložio na rasuđivanje i utvrđivanje. Komisija bi morala imati barem tri člana, po jednog za stvari liturgijske, za pitanja jezična i za glazbene probleme: jednog liturga, jednog filologa i jednog muzikologa. Savjetni bi odbor sačinjavali svi oni, koji su kao zapisivači ili istraživači tekstova već i prije bili zaposleni. Rad bi se te komisije

odvijao možda sporo, no promišljenost i zdušnost je kod takovog posla neophodno potrebita i bez nje ne bi rezultat imao vrijednost apsolutnosti, a to tek može dati cijelom elaboratu pravi zamašaj. Djelo te komisije ne smije ostaviti nijednog problema neriješenog ili na pola riješenog.

A kad se onda rezultati rada komisijskog predadu u štampu i tako utvrde za sva kasnija vremena, kad se izvrši taj golemi posao, bit će u knjigama sabran sav obredni pjev staroslavenski, bit će staroslavenski koral fiksiran, da se može naučati u sjemeništima i pročišćen predati u nasljeđe novim pokoljenjima, a možda će poslužiti i u ostalim crkvama, ako se jednom dopusti upotreba staroslavenskoga liturgijskog teksta u svim našim crkvama.

Rad komisije treba onda samo još potvrdu Kongregacije svetih obreda u Rimu. Ta će vrhovna ustanova za sva pitanja obredna tako izrađeni materijal zacijelo prihvatiti i odobriti, jer je posvećen stoljetnom tradicijom i jer je uistinu liturgijski pjev staroslavenskog obreda u najčišćem obliku.

Tko bi to mogao provesti? Hoće li biskupske konferencije, što se godimice sastaju u Zagrebu posvetiti pažnju i tom pitanju? Hoće li se naći sredstava, da se namire troškovi za to veliko djelo? Kada bi svi pregnuli, koji su zvani, kojima je do čuvanja naših nacionalnih tekovina, zacijelo bi se u kratko vrijeme osigurao početak rada, a blagoslov svete braće, apostola slavenskih u godini njihova jubileja posvetio bi rad, da donese ubrzo lijepi plod: utvrđeni, pročišćeni i posvećeni *staroslavenski koral.*

B. MAŠIĆ

STRIC I SINOVAC

(Odlomak iz romana.)

TOGA istog jutra stiže u Beč student Lazar Škorić, generalov sinovac. U muci i osamljenosti svojoj, starac ga je sam bio pozvao. Nadao se, da bi ga taj mladić mogao još utješiti i s vremenom, kad bolje uđe i uputi se u njegove prilike, možda mu pomoći, da se izbavi iz ovog čuda i kaosa društvenog, u kom je već bio preko glave zaglibljen. Iako u svom životu nije još vidio svog sinovca, ipak je čvrsto vjerovao, da sin njegova brata, običnog seljaka, brđanina, ne može a da ne bude pravi izdanak zdrave i još nenačete naše rase i krvi sa Juga. To je još jedino, u što se može kod naših ljudi pouzdati.

Međutim kad je bedinter Ludvig javio Njegovoj Ekselenciji, da mladi rođak »čekaju već u predsoblju«, starac se nenekako pokolebao i bilo mu je neprijatno. Najvolio bi bio, da uopće nije nikad imao kakva roda; i da ga ostave na miru. Ali sad se više nije imalo kud.

Mrzovoljno stoga klimnuo je glavom sluzi da ga pusti unutra, pa odmah ustao od stola i nervozno uzšetao po sobi. Najzad se nesvijesno ustavio licem prema prozoru, kao zavirujući nešto u avliji. Ali tek što kvaka škripnu, parketi zapucketaše a neko jedva osjetno uđe u sobu, on nije mogao a da se ne osvrne.

Kojeg li iznenađenja za obojicu!

Ovamo, pored prozora, stajaše krupna starčina, ogrnuta šinjelom, ispod čije izlizane oficirske kape, kao ispod ličke šubare, provirivahu čuperci sijede kose u neredu, a čije mrko lice, jako izbrazdano borama, sa oštrim sijerim očima,

mesnatim nosom i obješenim brcima, koji pokrivahu i ublažavahu seljačku širinu vilica, na prvi pogled živo podsjećaše na — graničare Škorića sa Gladnog Brda u Vojniću.

A tamo, na vratima, pokaza se i ustoboči, istina učtivih kretnji i pristojno odjeven mladić, tek dvadesetih godina, ali koga fizički gotovo nije bilo vidjeti šta. Tanka izdužena rasta, tijesnog prsnog koša i jako mršava lica, sa ušiljenim nosom, malim ženskim ustima, a očima modrim i živahnim, ali odviše nekako upaljenim i zanesenim, čiji pogled nije prodirao ili sjekao, već klizio i kao jedva doticao se predmeta. Jedino je imao ovisoko lijepo čelo sa punom glavom talasaste plave kose, koja se prelijevala i sjala kao zlato. Po vanjštini svojoj, dakle, nije imao ništa od zdravog i opaljenog Juga. A od crne masti, jastrebova oka i krupne građe Škorićevih — ni govora.

Zum Kukuck, kakav je ovo švrćo i ušiljenac?!« ljutnu se najprvo general.

Ali pošto mladić, ni malo zbunjen ni uvrijeđen, skladno kaza, tko je i odakle je, i pošto još umiljatije priđe da, po običaju, cjeliva strica u ruku, starom Škoriću odjednom sjevnu u pameti gotovo već zaboravljen jedan kutić u zabačenom jednom garnizonu dolje, u Hrvatskoj, nedaleko svog rodnog mjesta. I od zgode do zgode, kad bi svratio kod svojih, u selo, da malo odane od banalne malogradske izvještačenosti i dosadne vojničke stege, uvijek bi mu, još sa kućnog praga ili čak na samom dvôru, pritrčala tek dovedena mlâda, žena bratova, snaša Dragojla, nekako naročito nježna, strojna i bjeloputa, kao da je gospodskog roda bila. I ovako isto krotko i umiljato, i sa ovim istim osmijehom i kretnjama, kao ovo sad u njezina sina, prilazila mu ruci. To su bila vremena!

»Bože moj, kako se sve ponavlja, i kako ništa ne propada u životu; a eto, otkad već nje nema među živima?«, tek što pomisli general, pa bržebolje smače čibuk iz usta i razvedrena lica a raširenih ruku pođe ususret sinovcu, koji mu se obisnu oko vrata. Pošto su se tako, svojski, pozdravili

i izljubili, starac ga još uvijek malo kao u čudu posmatraše i snažno tapšaše po ramenu:

— A ma nešto si mi se, momče, odviše uvrgao tamo, na njihovu — materinu stranu. Kako su se ono zvali?

— Kosanovići.

— Da, da, Kosanovići. Sjećam se. Pokojna Toda, Mâmina, tvoja baba a moja mati — pamtiš li je još štogod? To je bila žena i po, i prava Škorićka! A? — u zvijezde ih je kovala. Da, da, naš je to graničarski soj, ognjevito srce i junačko koljeno. Ništa zato, što su svjetlijom dlakom, blažim izgledom i mekšim načinom malo odvojili od nas ostalih.

— A ja vas, kad vidjeh, striče — veselo prihvati mladić — učini mi se kao da se obrijan i pomlađen moj ćaća, Gnjatija, odjednom tu, predamnom, stvorio. Samo onda, pomislih odmah, otkud mu brže noga izrasla? (Jer mu je otac, Gnjatija, zvani Lumbarda, nosio bradu »Kaiserbart« i bio invalid, bez desne noge.)

— Ehe, he ... dopade se to starcu — Kažem ja: materino je to pile. Eh, pa živ mi bio, sinko ... ajde, sjedi, evo, ovamo, malo bliže do mene, raskomoti se i odmori kao da si kod svoje kuće — i da mu glas ne bi sasvim omekšao i raznježio se, on navali sa uobičajenim pitanjima: — A inače kako si? Kako je kod kuće? Kako je ocu? — Uvijek podjednako rakijaši i pije? A? Je li Dabome: Gnjatija ostaje Gnjatija! Stara islužena lumbarda soldačka. Ali najzad što drugo i može? To mu je valjada sva radost i naknada. Nego, jesi li ti gladan? Ili možda žedan? Ali, sad će nâ ručak ...

I sve tako razgovorljiv i očito udobrovoljen, on najprvo skide sa sebe šinjel, potom šetajući sobom, odbaci i kapu s glave, a onda zovnu slugu i izdade mu nalog, da će sad, kad milostiva gospođa generalica dojaši sa društvom iz Pratera, i on, zajedno sa gostom, prvi put nakon dužeg vremena sići dolje, u trpezariju, na zajednički ručak. Zvekanski pokazujući iznenađenje zbog toga, bedinter Ludvig jedva napipa kvaku na vratima i samo strugnu napolje, da

što prije raznese tu novost, koja je za njega bila čitav jedan događaj.

A generala ponese tada uzbuđenje i naročita milina neka, što je napokon ipak našao nekoga, pred kim ne mora izigravati »Ekselenciju« ni »generala«, s kim može da govori kao čovjek sa čovjekom, otvoreno, svojski. Sve ono, što je čitavog života nesvijesno osjećao, što je godinama tinjalo u njemu, gušeno svakodnevnim sitnim brigama i poslovima, a što se istom sada, pod starost, svom snagom rasplamsalo u njemu, on je imao namjeru da pretoči u ovog mladića, svog sinovca, koji će to shvatiti i osjetiti onako isto uvjerljivo i snažno, kao i on sam. I, što je glavno, koji će se onda koristiti time. Da mu njegov mladi i tek započeti život ne proteče uludo, u — blistavo jedno ništa, kao što je, eto, njemu protekao.

Samo kako? Od koje strane da otpočne? Zar da mu kaže ravno u lice, da je sve ovo: i njegov generalski čin i gospodstvo; i ovaj stan od jedanaest soba, namještenih kojekakvim blistavim stvarima i krpama; i ovaj livrejisani sluga sa idiotskim izgledom i poniznim držanjem; i njegova žena iz »višeg društva fina dama« i generalica; i čitavo ovo njezino društvo, što je tako svečano i bogataški izjašilo s njom u Prater, — da je sve to laž, komedija, obični gospodski »flanc« i »hohštaplerstvo« svoje vrste. Ta mladić bi pomislio, da je on poludio. Odviše tu ima vjekovnih nanosa gospodskih petljanija i laži, a da bi ovako mlada i neiskusna duša mogla to odjednom shvatiti. Treba tu stoga lagano i oprezno uvoditi ga u to. Dok mu odjednom, samo od sebe, ne pukne pred očima i dok u svoj svojoj praznini i besmislici ne sagleda taj blistavi mjehur od sapunice, taj prokleti »glänzendes Elend«, što njega, evo već, živa izjede.

S druge strane, opet, morila ga svijest i sumnja: čemu još mladu i nedužnu dušu uvlačiti u to? Čemu prije vremena trovati mu ono malo varljive iluzije i sreće, što se kao tanani oblačić, obasjan suncem na zalazu, povija iznad ljudskog života? Ali već dodijali mu njegov dvolični život i neodoljiva težnja, da se već jedared krene i učini što protiv

toga zla, da se već jedared povjeri i izjada makar kome, bili su jači od svega.

*

I šetajući nervozno uzduž i popreko sobe, a uzgred odmjeravajući sinovca, da li će biti kadar shvatiti to, što mu kani reći, general Škorić nastavi isprva lagano, tvrdo i neodređeno, a onda — jednako boreći se sa izrazom — u njemu samo planu osjećaj i provali se misao, kao da mu je negdje, u nutrini, pored samog srca, na staroj nezacijeljenoj rani, pukao čir:

— A ti, eto, vidiš, napokon si došao. I dobro je što si tu. A da gdje ćeš, nego kod svog strica, koji te je kao svog jedinog i rođenog baš zbog toga i pozvao. Upamti: nije to onako, obična stvarca, ili možda, kako bi ti pomislio, podjetinjelo raznježavanje ili čak plašenje možda od starosti i samoće, pošto su me sad gurnuli u penziju. Ne, nije to. Kao što nije ni neko spasavanje i dobročinstvo, ne bilo im uroka! Gdje si ti vidio skrušavanja i mekoće u starog hajduka graničarskog, pa sve lijepo da zlatne zvijezde i generalske »pertle« nosi pod vratom? Nego ovdje, ovdje se kuha — odjednom kao ražešćen lupnu se on u prsa — ovdje se sve kuha, kipi i raspaljuje, i udara onda ravno u mozak, u krv, u žile. Znaš li ti, mladiću, što znači to: biti živ prikovan na pećinu, a grdne neke ptičurine da ti kljuju džigericu? Eto, tako je sad meni. I možda mi je još gore. Dakako na svoj način. Jer ja ipak nisam Prometej, niti sam tako visoko poletio, a još manje se za vatrom bogova polakomio. Nego sam ostao tek neki obični generalčić među bijednim i puzavim ljudima. Čitavog svog života tek sam samo priželjkovao i vječito se samo skanjivao, da bih bio kakav Prometejčić. Ali uzaman. Zato nisam nikad ni poletio, niti bačen bio na klisuru, nego sam ostao ovdje, u žitkom blatu i blistavoj prašini zemaljskoj, gdje me lagano i nasitno griskaju i izjedaju ljudi — stjenice. I to one najgore: »fine«, »gospodske« stjenice.

Stari Škorić govorio je s takom jetkom razdraženošću, i ujedno sa poraznom nekom ironijom i gorčinom, nišaneći

očito na samoga sebe i svoju okolinu, da mladi Lazar Škorić, iako umoran od puta, nije mogao a da ga ne posmatra i ne sluša sa naročitom pažnjom.

— A o tom istom Prometeju, valjada si već čitao štogod? Dakako čitao, zadivio se ili zaprepastio, pa i zaboravio. Ali nije to kazano samo zato, da bi se netko zadivio, zaprepastio ili slegnuo ramenima, pa pošao dalje. Za sasvim druge, kud i kamo veće i spasonosnije ciljeve je to rečeno. Jer treba zapravo malo bolje vidjeti i razmotriti, kako je to s tim nesrećnikom bilo? Što je on htio? Kud je dospio? I zašto je baš taku kaznu izvukao? To, to je ono glavno. Zamisli ovakvog jednog čovjeka, običnog sisavca i dvonošca, kao što smo i sami, koji čepamo po ovoj masnoj i rutavoj zemlji kao ... kao ... no, recimo, kao uši po graničarskom kožunu. I sad, među ovakim lijenim i proždrljivim stvorovima, nađe se jedan, te počne da se uznosi i izdvaja između njih. Sve mu se gadi, sve ga vrijeđa među njima. Živ se izjede, što je tako nesklavoran, nizak i što puzi. I dok se drugi bore i otimlju, »za koru kruha«, po najskrivenijim i najmasnijim mjestima kožuna, i odatle, ugniježđeni i utaboreni, zalijeću se »mudrijaški neustrašivo« pod kožon, na mršavo i znojavo tijelo graničarsko, da se napiju njegove sirotinjske krvi, da bi zato onda bili uvažavani od sve ostale mnogonožne bratije svoje, — dotle tamo, ona budala i izdvojenac, iako je i sâm potekao iz tako niska roda i bijedna gnijezda kao i oni, na sve te svakodnevne sitne napore i junaštva braće svoje, jednostavno pljuje. On bi da se digne, da poleti makar kako i makar kud. Njemu se gadi i on se stidi, što se radi, kako se živi dolje, na zemlji, oko njega. On bi tako htio da nije jednak braći svojoj, da nije — puzavac. I šta misliš, čime onda počinje takav nesrećnik?

— Svakako sa samoodricanjem, ljubavlju i požrtvovanjem.

— Varaš se. S prezirom i mržnjom. Kasnije možda, dopuštam, naročito ako je uspio, u njemu se samo po sebi rodi ljubav i sažaljenje nad tim stvorovima, koji na kraju krajeva nisu krivi, što su takvi. Ali sad, u početku, on mora bezuvjetno da počinje sa prezirom i mržnjom svoje okoline, pa čak donekle i samoga sebe. I, eto, u tome je sve. Jer misliš li ti, da će njega braća njegova ostaviti na miru? On nekoga da prezire, on da se izdvaja i pravi boljim od drugih? Jok! Nema velikodušja ni praštanja među niskom braćom. Oni njega tek onda zaokupe sa svih strana. On jedan i sâm samcat, a njih toliko oko njega. Možeš zamisliti, kako mu je, i kako mora da otvrdne, očeliči, i hoćeš nećeš da tjera do kraja putem, kojim je pošao. To on, uostalom, zna i osjeća bolje nego ja i ti, ne boj se. Natrag dakle ne može, a naprijed se već nema kud. To jest ima se, ali kako ćeš? On se uspeo na najvišu i na najčistiju dlaku na kožunu, jer braća njegova ne podnose odveć svijetla i čistoće, i odatle posmatra čuda neviđena, o kojima braća njegova tek naslućivati mogu. Diže se nebo svijetlo i beskrajno, a nasred neba ogromna vatra — sunce, glavni izvor sile i slave bogova. Eto, za čim je srce njegovo odavna nesvijesno čeznulo, a što ga sad sasvim, u toj nevolji i nemanju kud, porazi, zatravi i oduze mu pamet. I ovaj negdašnji dvonožni puzavac i izdvojenac, utuvi sebi sad u glavu, ništa manje ni više, no da bogovima ukrade makar najmanji djelić te njihove vatre i da je donese među svoju braću, koji žive u mraku i po kojekakvim rupčagama, tavoreći. Može li biti išta luđeg i drskijeg od toga, kaži ti meni sad iskreno, sinovče?

— Zaista nema ništa luđeg ni nemogućnijeg — odgovori mirno mladić.

— Pa ipak, vidiš, mi znamo da su tom luđaku-očajniku, u strahovitoj osamljenosti, a zbog potpune podložnosti i predanosti toj svojoj misli, koja je sagorjela najbolje životne sokove u njemu, napokon ipak — nikla krila. I on je, na zaprepaštenje i divljenje svoje braće, poletio. I ne samo da je poletio pa odmah pao, nego se, brajko moj, on vinuo svom snagom i odletio ravno pod nebo. Čuješ li ti to, mladiću? Na vrh nebeskih visina se popeo!

— Divno!

— Ali, kako i sam znaš, nije samo na tome ostalo. On je otišao i dalje. Taj negdašnji puzavi stvor iz mraka, blata i prašine zemaljske, dospio je i do same vatre nebeske — sunca. I sad pazi dalje: on je čak i zahvatio pregršt sunca (nije se spržio!), i sa božanskim tim plijenom krenuo da odmagli na zemlju. To je toliko dragocjeno i važno, da priča zaboravlja da nam tu kaže, kako je njemu u tim časovima bilo. Kako ga je tresao zanos i grozničavost i ona jezovita predradost, kako ga je žegla vatra i izgarala mu ruka a iznad svega toga, kako su ga još strah i neizvjesnost razapinjali. Jer taj užas i ti bolovi, kao i sav taj njegov lični napor i proživljavanje iščezavaju prema veličini i vrijednosti preduzeća, kojega se taj mahnitac poduhvatio. I, eto, u tom posljednjem i sudbonosnom času, zapažaju ga bogovi, domišljaju se namjerama i drskosti njegovoj, i hop! — poklope ga. Stoj, golubane naš, ne krade se to tako lako ni pregršt slame iz stoga susjedova, a kamo li izvor moći i veličine naše. I lijepo ti oni njega skleptaše, okovaše i na visoku pećinu izložiše, gladnim ptičurinama za hranu a čitavom svijetu za strah i primjer. Ali ja sad tebe pitam, kraj sve te strašne kazne i lične tragedije toga drznika, zar nije ta kazna upravo smiješna i ništavna prema veličini podviga, što ga je taj delija izveo? Šta više, milijuni i milijuni takih ljudskih napora i žrtava, nisu nikakva kazna za takvo što veličanstveno i nedokučivo. Zar nije tako?

— Ja na to nikad nisam mislio, striče, a sada vidim, da je tako.

— Istina, on nije do kraja uspio. Spriječili su ga. Uhvatili su ga »u krađi«. Ali zar ne opažaš, veselniče, kakve se divne mogućnosti kriju u tom, što nije uspio, i što je to baš »krađa«. Jer što nije uspio, to znači, da će nekad nekome, makar kad, makar poslije hiljadu i hiljadu godina, ipak uspjeti. Jer gdje se ne može ni ne uspjeti, tamo se ne može ni uspjeti. A onda ta »krađa«. Kakva puna i mnogoznačna riječ! Ta ona upravo točno odgovara onom prvom pojmu »neuspjeti — uspjeti«. Prema tome ovdje ta krađa ne znači ništa drugo, nego ova naša vječita borba, otimanje, dovijanje, mučenje, posrtanje, padanje i opet dizanje. Dok se jednog dana ipak ne upnemo iz sve snage i skoknemo: hop! — na zelenu granu. Svejedno je, kad će to biti i kako će biti. Glavno je, da je mogućnost tu, apsolutna i sigurna mogućnost, da će na kraju krajeva između milijuna tih nesrećnih Prometeja ipak jednom uspjeti ta veličanstvena krađa. I led je onda zauvijek probijen — nebesa širom otvorena za sve, za sve nas, makar kako bili sitni, puzavi i nedostojni.

*

Da je stari general bio pametan i »svoje glave« čovjek, to je mladi Lazar Škorić znao i čuo od svojih, kod kuće, još ranije. Osim toga ne treba zaboraviti, da su između rijetkih i darovitih sinova graničarskih, samo oni najsposobniji i najdarovitiji jedva mogli protisnuti se do te časti i položaja. Stoga je sinovac mislio, da su vrline i sposobnosti stričeve bile više vojničke, zatim spretnost družtvena, kao i jake ženidbene veze, a iznad svega: sreća. Ali sada, gledajući strica, kako se sa nabreklim žilama na čelu a sa prisjenkom sjaja u očima, zanosi kao da mu je dvadeset godina, u njegovoj duši zatrepta nešto krvno vrlo blisko i nerazdruživo. Od onog maloprijašnjeg neodređenog strahopoštovanja i još neodređenije blagodarnosti, sad odjednom ne ostade ništa. I on, gotovo kao u prepirci sa svojim drugovima na satima iz filozofije, vatreno primijeti:

— Samo, eh ... kad to ne bi bila fabula, priča ... to bi bila jedinstvena utjeha, divno riješenje, pravi melem na sve ljudske rane, napore i patnje.

— Pa što te smeta, što je to tek priča, fantazija. Zar sve, što nas okružava i što se zbiva oko nas i u nama, ako se pravo uzme, nije najzagonetnija priča, najluđa fantazija, najneodređenija magla?

— Da, jest, magla i fantazija. Ali ... kako da kažem, to je samo onda, kad se odvojimo, izdignemo iz života, kad on nekako prolazi mimo nas i mi ga tako, u cijelosti, posmatramo. Ali sad, u ovom danom času, ovoga trena, nije magla, nije priča, nego bogme i te kakva kruta: opipljiva ili

osjetljiva stvarnost, kojoj je draž i privlačivost neodoljiva. Poslije, dabome, kad ti momenti prođu, sve nam je svejedno. Ali sad, sad, ovaj čas, ovaj dan, ova godina ili ovaj decenij, šta će biti samnom i oko mene, to je ono, što nas najprvo zanima i odnosi nam snagu i pamet ... a sve ono, što dolazi poslije, za to ima vremena, to ćemo još vidjeti ...

— Nije tako, sinko. To bi bilo odveć jednostavno. Tako uglavnom žive niži stvorovi, životinje. Čovjek je ipak složeniji, mnogo složeniji. On mora u danom času živjeti dvostruko, trostruko, pa i deseterostruko, ako ustreba. Jer se nikad pravo ne zna, šta je važnije: ono, što je bilo, ono, što jest, ili ono, što će istom biti. Pa ne samo to, nego vrlo često u jednom te istom trenu, kako ti veliš, ponekad se sukobe mnoge i premnoge stvari, u isto vrijeme zazvoni mnogo najraznovrsnijih zvona. Zar možeš onda ne slušati ih sve zajedno, kao i svako pojedino zasebno?

— Uostalom ... zašto vi to sve meni govorite, striče?

— Istinu da ti kažem, sinko, ne znam ni ja pravo. Ja sam to više onako ... nehotice ... zgrabilo me i izrekao sam. Ja sam naime imao namjeru sasvim nešto drugo da ti rečem. Ali sad svejedno. To samo znači, koliko toga ima u čovjeku, o čemu on zapravo ni ne sluti. Uostalom i nehotice ispalo je i ovako dobro. Jer iz svega, što smo sad govorili, zar ne izlazi jasno kao dan: da je beskrajno široko polje mogućnosti, kojim se čovjek kreće? I kako ponekad iz najniže bijede i ništavila mogu da se dignu najveće i najuzvišenije stvari. Sve je strahovito složeno i nedokučivo povezano. Otkud onda mi, koji smo kadri da to zapazimo, da živimo kao stoka? ! ...

Tu nečujno uđe u sobu sluga i javi, da je ručak gotov, i da Njezina Ekselencija, generalica, zajedno sa ostalim gostima već čekaju.

Stari Škorić bio je baš u najboljem raspoloženju, da poslije ovog općenitog pričanja i izvođenja, koje je uostalom nehotice tako ispalo, prijeđe na konkretno, da mladića, koji mu se jako dopao, uputi najprvo u prilike u njegovom domu, a onda da ga izvede »sasvim blizo« pred gole činjenice, koje će mu reći više no sve ostalo. Ali sad više nije bilo zgode ni vremena za to. Jer ma koliko da je general bio slobodouman i »svoja glava« u mislima, u svojoj unutrašnjosti (koja se vrlo sporo i nejednako razvijala), toliko je više bio »glupo disciplinovan« i neodlučan, kadgod se radilo o tome, da se od osjećanja i ideja prijeđe na djelo. Tu je zapravo bio rob svojih navika, svog zvanja i društvenih uvjeta, protiv kojih se čitavog svog života bunio, ali nije bio kadar da ih odbaci. Sad se međutim prvi put ozbiljno radilo o tome. On je to sa radošću osjećao i sam u sebi kliktao: »A onda, ako Bog da, samo natrag ... bezobzirno natrag, k izvoru prirodnosti, jednostavnosti, k svome jatu, dolje, na Jug, na selo, makar lijepo kod pijanog brata, Gnjatije. Dosta je bilo ovog lažnog gospodstva, badavadžiranja i petljanije«. Stoga on sada, kad ih sluga pozva na ručak, nekako naročito intimno podmignu svom sinovcu i položivši obadvije ruke na njegova ramena, kao da nema nikakve razlike u godinama među njima, on ga obješenjački stresaše, gledajući mu ravno u oči:

— E, pa ajdemo ... da te upoznam sa svojim »gnjezdašcem«, dolje u »špajscimeru«. Divan jedan šuć-muć ili ako hoćeš otužno-glupava opereta, čisto njemačkog kalibra, dakako s mojom ženom, kao subretom, na čelu. Ajdemo ...

Mladić ga gledaše sa neshvaćanjem i radoznalošću:

— Da vi možda ne pretjerujete, striče?

— Vidjet ćeš, sam ćeš sve vidjeti ... Ajdemo de!

*

Ma koliko da je starac govorio u ironiji i sa omalovažavanjem o svojoj ženi i o svom domu, svom »gnjezdašcu«, kad se nađoše u blagovaonici, i on sam se nekako uozbilji i ustoboči. Od navike li ili iz učtivosti? To sinovac nije imao vremena razabrati. Jer prostrana ta gostinska soba s pozlaćenim stukaturama na plafonu a finim tapetama po zidovima, puna starog pokućtva nekako strogo-ukusno namještenog, sa teškim vezenim draperijama i kao pjena čipkastim zavjesama iznad vrata i po prozorima, sa par mrkih i u staro drvo uramljenih portre-a po zidovima, a sa

mnoštvom kojekakvih ukrasnih predmeta i sitnica: vaza, figurica, starinskih satova, čaša, tanjurića, kutijica, jastučića, »dekrla« i igračaka od srebra, finog metala, drva, porculana, kristala, papira, svile ili izrađenog platna, porazmještenih kojekuda po kredencima, vitrinama, stelažicama i stolićima, što se sve u brušenim ogledalima iza njih podvostručavalo i još više isticalo; a iznad svega veliki stakleni luster, koji je tu blistao, kao isprovrtana santa leda na suncu, iznad dugačkog i kao snijeg bijelog postavljenog stola, pored koga je u galantnom i veselom razgovoru stajala generalica Hermina, sa svojim društvom — sve to zajedno i odjedanput toliko je iznenadilo i zaprepastilo mladog studenta, seljačkog sina, sa divljeg i zaostalog našeg Juga, da je on jedva nasmogao snage da se održi u ravnoteži, i da ta nenadana svoja osjećanja bar toliko potisne u sebi, da njegovo držanje ne ispadne odviše stidno i neobrazovano. Osim toga odnosio ga je još jedan nezadrživ osjećaj: draž novine, draž ulaženja u novo, van svake sumnje »više društvo«. Tu nije ništa pomagalo stečeno teoretsko uvjerenje (čitanjem romana ili gledanjem komedija na pozornici) o praznini, ograničenosti i dosadi takvog društva. Kao ni maloprijašnje prezrivo izražavanje njegovog strica. Tu ipak svaki čovjek hoće sam sobom da to prođe, proživi, i uvjeri se, da li je odista tako. Možda se drugi varaju, možda drugi nisu dobro vidjeli, i možda ću baš ja tu otkriti nešto novo, neobično. A onda pored svih tih razočaranja i negativnih osobina u izgledu, ima tu ipak podosta toga, što vrijedi proživjeti, čega se i te kako valja naužiti, a što silno draži našu radoznalost i naše častoljublje.

I kao što svaka akcija i napor, kod kojih se suviše polaže važnost na površne, spoljašnje dojmove, u početku silno dobivaju, sve oko sebe opsjene i ponesu, ne računajući na to, da će poslije, zbog prevarenog očekivanja, toliko više pasti i izgubiti na svojoj snazi i vrijednosti, tako i sad mladi Lazar Škorić, u ovome svom prvom nastupu, prosto izgubi glavu. Kao u nekom bunilu, pošto ga je stric predstavio i upoznao sa strinom, generalicom, i ostalim društvom, koji

su mu se sa svih strana smiješili i ljubazno mu dobacivali po koje najobičnije pitanje ili komplimenat, on se klanjao, ljubio ruke damama, rukovao se sa gospodom i upotrebljavao najkraće i najobičnije fraze, koje se tom prilikom mogu reći, jedva čekajući, kad će se ta ceremonija već jednom svršiti. Ali i kad se našao na čvrstoj i nepokretnoj stolici, za stolom između svoje strine i njezine prijateljice, barunice Fančike, zapljuskivan jedva osjetnim nekim mirisima, taj nemir ga još nije ostavljao. Istina, sad sva pažnja nije više bila okrenuta njemu, ali je tu oko njega još uvijek bilo mnogo stranih gospodskih lica, najpažljivije začešljanih, napudranih, u sjajnim toaletama ili pak obrijanih i utegnutih u uniformi ili civilu, i valjalo je pratiti njihov razgovor i zabavu, i ujedno izdržati njihove, kao slučajne i nemarne, poglede, ali u kojima se osjećala djetinja njihova radoznalost. Napokon, iako je dobro vladao njemačkim jezikom, bečki žargon mu je ipak smetao, da opazi i razabere sve finese.

Međutim, tu mu je najviše pomogla sama strina njegova, generalica Hermina, koja se na neki neobično ljubak i familijaran način zainteresovala njime. Ona se naime silno iznenadila, što sinovac njezina muža ne izgleda ni malo nastrano ni divljački. Na nekakvoj vojničkoj proslavi ona je jednom vidjela četu graničara iz vremena Radeckoga, koji su za tu zgodu naročito bili maskirani. Izgledali su strašno: mrki, crni i kosmati kao hajduci. To joj je toliko ostalo u pameti, da se sad ona nije mogla dovoljno načuditi, otkud ovaj vitki, plavi i bljedunjavi mladić, da je njihov potomak? Eto, što kroz kratko vrijeme čini od divljaka njemačka kultura i njemački duh!

Samo nažalost, uze se ona odmah vajkati, pritome svemu, ona je ipak najgore i upravo nečuveno prošla. Njezin Racika, a njegov stric, iako je u stvari pravi general i možda vrlo sposoban vojnik, unutra, u duši ostao je isti kao i oni, što ih je gledala na proslavi.

— Ah, tako, tako mi je milo, da ste već jednom došli — rekla mu je sasvim intimno, i potiše. — Ja sve moje nade

polažem još jedino u vas. I ako i onda ne uspijemo, onda ... ah, onda je sve propalo.

Njezin glas je jedva osjetno zadrhtao, praćen onom karakterističnom trzavicom guše, pod vratom, što je bio najbolji znak da generalica odista osjeća ono, što govori.

— Ah, to je strašno, strašno ... manu ona bolno rukom na svom krilu ispod stola — Nemate pojma, koliko sam se s tim čovjekom namučila, čitavog svog života napatila kao ... kao ... Pa ipak ga još uvijek tako volim. To je moja nesreća — i jedva osjetno navlažiše joj se oči.

I dok je potpukovnik Muntke, nekako naročito utegnut i nasmijan, neuspjelo pričao neku zgodu, što mu se desila u kasarni, student Peprl nerazložno je upadao i smijao se, a kuzina Mucika ga mirila i opominjala na pristojnost, mladi Škorić jedva je gutao zalogaje od bolnog i glupog nekog grča, koji je očito sa generalice prešao na njega.

— Pogledajte ... pogledajte ga, molim vas — nastavila je još tiše i sad već zlorado pomalo — kako je neuređen, grub i namršten, i kako namjerno nepristojno jede, samo da mene sekira, a moje društvo omalovažava. Zar je to »standesgemäss«? To on uvijek tako čini, samo da nam ubije raspoloženje i »štimung«. A svi ovi oko nas — pokaza ona sa nježnošću — to su vam tako zlatni, fini i prekrasni ljudi. Naročito potpukovniku Muntkeu — mi ga zovemo Toto — pa »Ritmeister-u« Fricu, treba para iskati.

Tu se naglo ispravi, uozbilji, oštrim pogledom ošinu svoju nećaku, Muciku, i s ljupkom ležernošću dobaci:

— No, Mucrl, sad je već dosta. Ostavi Peprla na miru.

Zatim se sa umjetno-preslatkim nekim izrazom u licu okrenu barunici:

— Ah, um Gottes Willen, draga Fanči ... ta ja sam na tebe upravo zaboravila. Oprosti, molim te ... i mahnula bedinteru Ludvigu, da je još ponudi iz zdjele, koju je on ukočeno držao pred sobom.

— Ti, Racika, je li — obrati se onda najkorektnije svom mužu — daj budi malo mekši i ljubazniji, iako ti nije još

sasvim dobro, pa ponudi gore, oko sebe, gospodu. Lili! Herr Toto! Rittmeister Fritz! Izvolite, molim vas ... služite se ...

— O, molim, molim ...

— Küss' die Hand.

— Hvala mnogo ...

*

I zaista, kad je sad mladi Škorić bacio pogled preko stola, opazio je sasvim jasno, da je njegov stric u ovom lakom i uglađenom društvu malo odviše nedotjeran, namršten i cutljiv. I sama od sebe dođe mu pomisao, baš ona, koju je strina njegova htjela da izazove u njemu: da možda stric njegov nije neka nastrana i nepristupačna priroda, koja čini krivo ovom društvu, i zbog koga onda ova fina i očito nježna dama, njegova strina, mora najviše da trpi i podnosi. I ako, možda, još što nije među njima? Naravno da je to onda teško, i da tu svaki življi i nevezaniji razgovor i zabava moraju da zapinju.

— A vaša kobila Giza, Ekselencijo — jednako se usiljava potpukovnik Toto — ja sam je jašio, i znadete li, što mi je danas, kolera jedna, napravila?

— Herr Toto, ja ne ću ... radije nemojte to pričati ... ja ne ću — upada afektirano, kao djevojčica, stara barunica Fančika.

— Inače su odmah »Lachkrämpf-i« tu — ne može da se obuzda student Peprl.

— On treba da šuti — prekine ga nestašno Mucika. — Kad je Giza ležala pod Toto-om, Peprl ju je vukao za rep, da se digne.

Svi, osim generla, jedva dočekaše, da se mogu nečem makar preko srca nasmijati. Jedini konjanički kapetan Fric od srca se rogljao:

— Phop, phop ... kolosalno!

— No, pa što je to bilo? — najzad se iz učtivosti zainteresuje general.

— To mi se još nikad nije desilo.

— Ne, ne ... ne sramotite se, Toto. Ja ne ću ... nicht wahr, Lili? Ja ne ću ...

— No, to je bio čitav »Hallo«. Pravi pravcati »Pech« Ekselencijo ...

Kad student Peprl opet upade obijesno:

— Meni se takva šta ne bi moglo nikad desiti.

— Ma ćuti, Peprl — muva ga sestrična potajno u rebra.

— Pardon! Ja sam sasvim propisno dojašio do same prepone. Uostalom eto, i sam Ekselenc zna, da je Giza onako koji put malo i suviše mušičava i nepristojna.

— Zašto je niste ošinuli?

— Pa ošinuo sam je, ali ona mjesto da skoči, raskrečila sve četiri noge, pa legla kao krava na zemlju.

Svi se bučno zasmijaše.

— Nije kao krava, nije; već se kao mačka htjela preds njim nogama da provuče ispod prepone — popravlja ga smijući se domaćica.

— A Toto sjedi na Gizi kao na povaljenom panju, pa je samo kvrcka mamazuma, aha, ha, ha ... veselo će Peprl.

— A Peprl drži kobilu za rep i pomaže joj da ustane, ihi, hi, hi ... završava Mucika.

— Zum kugeln! ... Das ist zum kugeln, nich wahr, Lili?

— Phop, phop ... kolosalno!

— Ja, Tante.

Ponesen općim smijehom i ćeretanjem, ni general Škorić nije mogao a da se ne nasmije, makar i preko volje, jer se on takvih razgovora i viceva o konjima, psima ili soldatima čitavog svog života naslušao i suviše. Zabavljen svojim mislima i brigama, a videći, kako mu se sinovac brzo snašao u tome društvu, on se naskoro digao od stola, oprostio sa svima i krenuo u svoju sobu. Na samom pragu dobacio je tek sinovcu:

— A ti, kad se odmoriš i ispavaš, možeš opet svratiti k meni ... kad hoćeš ...

I tek što se vrata zatvoriše za njim, svima u gostinskoj sobi nekako odlanu, pa čak i samom mladom Škoriću. Njemu je samo bilo neprijatno, što je barunica Fančika dvaput glasno upotrijebila izraz »čist zrak« i što je jako neiskreno i afektirano sažaljevala »sirotu«, prijateljicu Herminu. Ali pun stomak finih jelâ i vinâ, zatim bezbrižno i veselo društvo oko njega, a najviše kanda njegova sopstvena mladost i radoznalost brzo učiniše svoje. I kroz najkraće vrijeme, pušeći fine cigarete i srčući crnu kavu iz pravoga »bidermajer« posuđa, on dobi osjećaj kao da se našao u devetom nebu. Naime pored njega i strine, generalice, u jednom divnom kutiću susjednog malog salona, gdje je bilo mjesta samo za trojicu, sjedjela je prema njemu — kuzina Mucika.

Još za ručkom, u blagovaonici, pošto joj je bio predstavljen, kad mu je sjedjela vis-à-vis, i kad ju je mogao bolje posmatrati, s njim se događalo nešto, što spada više nego u priču. Ovaj primitivni i zaostali došljak s Juga, kome je, zbog naslijeđenog zakraćivanja i neistrošenosti, svaka žilica i svaki živac bio svjež i nategnut kao nova žica na starom instrumentu, a čija je »ognjevita« graničarska krv mogla da »proključa u kovitlac« ili »ožeže kao vatra« od strasti, gledao je, kao u snu, ovo žensko stvorenje u naponu ne samo obične mladosti i ljepote, nego one neke naročite »tuđe« nježnosti, živosti i mekoće, koju nikakva fantazija grubih i zaostalih brđana nije mogla zamisliti.

Sasvim različito od onoga, što se viđa dolje, na Jugu, kuzina Mucika je bila od onog izričitog bečkog tipa gradskih ljepotica, koji je zbog svog izobilja, pomalo već banalan. Proizašle iz mješavine slavensko-germanske i još možda sa priljevom krvi madžarske, to su one, osrednjeg rasta, punačke, i jako nježne i bijele kože, plavuše, okruglih lica, sa propisnim rumenilom na jagodicama, malih prčastih nosića, rumenih sočnih ustašca, a s očima pepeljasto-mačkastima kao u lutaka. Jako su vesele, vrckaste, brbljave i nestašne. Ali ta im draž, nažalost, traje tek neko kratko vrijeme, dok su još sasvim mlade, dok se ne poudaju i ne počnu trošiti i gojiti; i dok im se koža, od pretjerane njege, ne počne oko usana, nosa i očiju ljubičasto-žućkasto prelijevati i kao pergament nabirati. Tada su nepodnosive. Jer neuspjelim žarom i dosadnim afektiranjem nastoje da izigravaju negdašnji temperamenat i mladost svoju. Ali za

vrijeme njihova cvjetanja, ako na njih naiđe ovaki kakav mlad i neiskusan primitivac i »divljak« sa Juga, taj će planuti ljubavnim zanosom kao barut na vatri, i ne će ih nikad zaboraviti.

Tako i sad mladi Škorić, tek što se našao malo bliže pored kuzine Mucike, i tek što je ona, po običaju i od radoznalosti, malo prokoketovala i porazgovorila se s njime, on je već bio gotov — preko glave zaljubljen.

Bože, kakve su to samo ruke i prstići u nje?! Pa taj vrat, pa ta ramena i početak poprsja, kako neizrecivo zamamno i slatko — prosto da čovjek zagrize! — prelaze i gube se u sjenovitim bijelim čipkama i naborima haljine, koja oko nje kao da leprša i obavija je kao morska pjena ili oblak. Ah! . . .

Dalje se nije usuđivao misliti. Toliko mu je sve to uzburkavalo krv i odnosilo pamet.

DR. OTON FRANGEŠ

Dr. IVO MALIN

Prigodom dvadesete obljetnice njegove smrti.

21. veljače 1907. zaklopio je zauvijek oči Dr. Ivo pl. Mallin od Sv. Ksavera, — jedan od onih muževa, koji su u idealnom zanosu u najtežim prilikama znali da oživotvore svoje namjere, što su išle za podizanjem hrvatskog naroda i njegove domovine. Uz nečuvenu marljivost u radu on je žrtvovao i zdravlje i život, da stvori jaku, zdravu podlogu za ekonomski napredak našeg naroda, vjerujući upravo fanatičkom vjerom u onaj »credo« tolikih rodoljuba one dobe: »samo materijalno jak narod može da se uspješno bori za svoja prava«.

Obitelj Mallin potječe iz Grčke. Kada je iza pada junačke posade Missoullunglia god. 1824. turska sila osvetnički harala po čitavoj Grčkoj, bježalo je sve, što je bilo kompromitirano u prijašnjim ustancima, u zapadnu Europu. Tada su došle kao imućne izbjeglice k nama u Zagreb obitelji Mallin, Demeter, Gavella, Popović i dr., u Beč Sina, Dumba itd. Ti poduzetni, u međunarodnom prometu vješti trgovci ubrzo su stekli imetak i ugled u novoj postojbini, pa tako nalazimo i djeda Dr. Ive Mallina Nauma u prvoj polovici prošloga vijeka među uglednim trgovcima i građanima Zagreba kao jednog od osnivača Prve hrvatske štedionice, koji imade dućan na »Harmici«, lijepu kuću u Dugoj ulici, a kasnije kupuje bivši ljetnikovac oo. Jezuita u Sv. Ksaveru, koji je još i danas u posjedu obitelji. Sin toga prvog Mallina u Zagrebu, također imenom *Naum*, bio je vrlo obrazovan čovjek, koji je putovao u Pariz i London — za onda rijedak slučaj, govorio više jezika, rado pozivao

ugledne ličnosti i učenjake u svoj gostoljubivi dom, u čemu ga je pomagala vrla domortkinja, njegova supruga, rođ. Kaiser. U Sv. Ksaveru su se održavali mnogo sastanci Iliraca. Janko grof *Draškovich*, Ljudevit *Gaj*, Stanko *Vraz*, — koji je tamo pisao neke od svojih »Gjulabija«, pak mu se pero, kojim ih je pisao, još danas čuva u Sv. Ksaveru, — a naročito blizi rođak *Vukotinović* i barun *Kulmer*, bili su ondje česti gosti, i mnogi su važni dogovori tamo održani. No i inozemne znamenite ličnosti navraćale su se ovamo, tako glasoviti historik Mommsen, zoolog Brehm, slikari Waldmüller i Zasche, koji je potonji portretirao i djecu Ivu, Teodora i Sidoniju, — i mnogi drugi. Naum Mallin je sa svojih putovanja donosio mnoge umjetničke uspomene, koje ukrašuju veliku knjižnicu njegovu i salone u Sv. Ksaveru, a uzato još i zanimljivo eksotično bilje, od kojega danas naročito dvije kalifornijske gorostasne Sequoiae gigantere, sigurno najveće u našoj domovini, zadivljuju posjetioca. Vinograd i voćnjak njegov bili su uzorno uređeni i na glasu radi odličnih produkata. Sva starija generacija Zagreba i danas se još sjeća vrlo malenoga, okrupnog gospodina sa prosijedom bradom, sjajnim, bistrim očima, s visokim bijelim ovratnikom, omotanim crnim svilenim rupcem, sa visokim ravnim cilinderom na glavi i umjetničkom batinom u ruci, — kao da živi modni žurnal iz pedesetih godina polazi dostojanstveno u Prvu hrvatsku štedionicu, u kojoj je bio član ravnateljstva, od svakoga dubokim štovanjem pozdravljan, unatoč lakog smiješka, koji je neobična ta pojava mogla izazvati. Kraj svjetskih alira vlasnika ne bi gospodarstvo u Sv. Ksaveru bilo tako uzorno vođeno, da ga nije rukovodila vanredno nadarena, u svim poslovima vješta supruga, koja je ipak uz svu zaposlenost znala odlično reprezentirati. Ona je prva zasadila u djecu onu klicu vatrenog hrvatskog domoljublja, kojemu su sve troje ostali vjerni kroz čitav život, ma da su Ivo i Teodor bili po vjeri grčko-istočni, a samo Sidonija katolikinja. Utjecaj majke i nazori oca stvorili su onaj milieu, u kojem je izgrađena ličnost *Ive Mallina.* Tu je on od rane

mladosti naučio vršiti svoje dužnosti do požrtvovnosti savjesno i točno; tu je on usisao onaj duh borbenosti u obrani svojega pravnog shvaćanja. Iheringovi nazori u djelu »Pflicht

Dr. IVO MALLIN

im Recht« pratili su ga kroz čitav život; u neovisnosti slobodne građanske kuće odgojen nije mogao nikada da se prenese u duh činovničke podređenosti, svaki se čas bunio protiv stega svoga činovničkog položaja, tako da su se nje-

govi prijatelji često pitali, što ga zapravo u tome zvanju drži, zašto ne ide u redove slobodnih, neovisnih boraca? I doista dvaput mu je bilo ponuđen zastupnički mandat vladine stranke. No Ivo Mallin nije nalazio mogućnosti pozitivnoga, realnog rada u stranačkoj politici svojega doba. Njegovu konstruktivnu narav, željnu stvarnoga uspjeha, nije mogla zadovoljiti sterilna borba naših političkih stra⸗naka. On je tražio takvo polje rada, gdje će moći *stvarati* i *graditi.* Jedino oruđe za oživotvorenje svojih zamišljaja bio je u ono doba službeni aparat upravne vlasti, — i zato je Ivo Mallin proti svome nutarnjem nagonu bio i ostao činovnik. Ali je uvijek svim silama nastojao, da napredak gospodarstva bude neovisan od državne vlasti. U ono doba, kada je Kozarac u »Mrtvim kapitalima« budio smisao za pozitivan rad *u* narodu i *za* narod, kad su se dotadanje metode feudalnog sistema oko podizanja materijalnog polo⸗žaja seljaka polagano preživljavale, kad se je seljak počeo otresivati tutorstva vlasti i sam počeo da traži puteve za popravak svoga, po oslobođenju od kmetstva i raspadanjem obiteljskih zadruga očajnog položaja, — u to vrijeme dolazi Dr. I. Mallin na mjesto predstojnika narodno⸗gospodarskog odsjeka kr. zem. vlade u Zagrebu. Po davno u tančine izgrađenom programu on odmah traži puteve i načine, kako bi se naš gospodar osvijestio, da *u sebi samom i u vlastitoj snazi* pronađe izvore za bolju budućnost. On to traži putem zadrugarstva, u čemu mu je moćno pomagalo po njemu i vjernom suboriocu *Miroslavu grofu Kulmeru* reorganizirano Hrv. slav. gospodarsko društvo; on to nastoji izgrađujući našu prastaru instituciju zemljišnih zajednica i noviju imovnih općina, on stvara zemaljske općinske zaklade i osi⸗gurava im trajne dohotke, po kojima funkcija svih tih samoupravnih tijela dolazi u ruke naroda i postaje neovisna od državne pomoći i zemaljskoga budgeta. Ta težnja za slobodom stvaranja određivala je i njegov stav prema za⸗jedničkoj centralnoj vladi u Budimpešti. Njegov ressort kod kr. zem. vlade obuhvatao je uz autonomni djelokrug u gospodarstvu, veterinarstvu, šumarstvu i t. d. još i za⸗

jedničke agende trgovine, industrije i obrta, pomorstvo, željeznice, državne šume i t. d. Tu je on vazda stajao na obrani naših, nagodom zajamčenih prava. Nije ga ni naj⸗manje smetalo, da je time u Budimpešti došao na glas pro⸗tivnika tadanjeg državo⸗pravnog odnosa između Hrvata i Mađara (dok su mu u isto doba katkada u domovini pred⸗bacivali, da je »mađaron«), i da su sprečavali njegovo una⸗pređenje, izgradnju narodno⸗gospodarskog odsjeka u samo⸗stalan odjel kr. zem. vlade (što je provedeno istom iza njegove smrti) itd. Ban grof Khuen⸗Héderváry, koji dra I. Mallina nije ljubio, ali vrlo cijenio njegovu ispravnost i znanje, nije se mogao oteti njegovim zakonom i faktima neoborivo utvrđenim referatima i redovno ih je usvajao. Borba ovakovih »činovničkih mađarona« u ono doba bila je jedan tihi martirij, u kojemu se svaki čas radilo o dilemi: ili kompromisom s vladajućom strujom zadržati svoj po⸗ložaj i po njemu služiti svome narodu, koliko se dalo, ili ga napustiti i biti osuđen na sterilnost, a prepustiti odlučna mjesta manje skrupuloznim elementima. Sedam puta je Dr. Ivo Mallin za vrijeme svoga službovanja kao predstojnik narodno⸗gospodarskoga odsjeka podnio banu grofu Khuen⸗Héderváry⸗u svoju ostavku, — svaki puta je uspio da nje⸗govo stanovište stvarno pobijedi, — ali u formi je morao naći kompromisni izlazak, ne radi sebe, već da udovolji svojim prijateljima, koji su ga zaklinjali, neka nastavi zapo⸗četi rad za narodni boljitak i zadrži mjesto. U tom je on kao realist sličan tipu činovnika, kakovi su bili hrvatski pisci Josip Eugen Tomić, Jurković, Kozarac.

Ivo Mallin rodio se u Zagrebu dne 7. travnja 1853. Dovršivši s izvrsnim uspjehom gimnazijske nauke pošao je god. 1870. na bečko sveučilište, da tamo sluša pravo. Prof. rimskog prava Ihering ponudi mu asistentsko mjesto kod svoje katedre, i do smrti je svoje ostao s njim u korespon⸗denciji. U bečkom sveučilištu bude promoviran za doktora prava.

3. siječnja 1887. bude imenovan prislušnikom u opsegu banskoga stola, te je u tom svojstvu služio kod kr. sudbenog

stola i kod kr. kotarskoga suda u Zagrebu. G. 1879. položi sudački ispit, te bi još iste godine pozvan u pravosudni odjel zemaljske vlade, gdje je služio kao sudbeni pristav, perovođa i tajnik sve do g. 1892., kad bi imenovan odsječnim savjetnikom i pridijeljen odjelu za bogoštovlje i nastavu. 21. siječnja 1896. bi mu povjerena uprava III. odsjeka »za narodno gospodarstvo«. Kao voditelj toga važnog i jedinog *privrednog* odsjeka bude promaknut na čast kr. banskog savjetnika. U toj časti ostao je Mallin sve do svoje smrti 21. veljače 1907. Za vrijeme toga službovanja bio je i odlikovan, a godine 1907. kratko prije smrti podijeljeno je njemu i njegovim nasljednicima ugarsko plemstvo sa pridjevkom »plemeniti od Sv. Ksavera«. Francuska republika imenovala ga je nakon svjetske izložbe u Parizu »časnikom reda počasne legije«.

Za znanstveni njegov rad podijeljena mu je g. 1886. u zagrebačkom sveučilištu venia legendi za predavanje rimskog prava, te je odsada držao predavanja: o nasljednom pravu pandekta, o općem dijelu pandekta, o »Gaju« itd.

God. 1892. bude izabran u gradsko zastupstvo zagrebačko, a taj se izbor ponavljao sve do njegove smrti.

Dugi niz godina bio je dr. Ivo Mallin član ravnateljstva, a kasnije i potpredsjednik Prve hrvatske štedione u Zagrebu; osim toga bio je član ravnateljstva u Hrvatskoj komercijalnoj banci i u zagrebačkom paromlinu.

Tečajem njegova službovanja potekle su iz njegova pera i znatnije zakonske osnove, tako *novela k zakonu o mjestnih sudovih*; onda *novela k bagatelnom postupku* i mnoge druge većinom gospodarske naravi. U kr. vladnom odjelu za bogoštovlje i nastavu izradio je *osnovu zakona o reformi sveučilišta,* koji je ostao na snazi sve do 1. travnja 1926.

Zakoni, koje je Dr. I. Mallin izradio, odlikuju se neobičnom bistrinom i logičnom izgradnjom. Jasnoću i tendencije francuskih zakonodavaca cijenio je Malin visoko, pak je radi toga i Bogišićeve zakone za Crnu Goru, koji se potpuno oslanjaju na te uzore, vrlo uvažavao. Realnost njegova značaja i oštra logika njegova mišljenja nisu dozvo-

ljavali, da u njegovim zakonskim osnovama ostane i najmanja nesuglasnost ili nejasnoća. K tomu je svim svojim zakonskim osnovama dodavao vrlo opširna obrazloženja, a uz neke je publicirao i čitavu građu, iz koje se istom razabire, na kako širokoj su osnovici pojedine ustanove zakona izgrađene, kolika je literatura i proučavanje izvorâ našega prava tome služila, i kako nova osnova organski niče iz postojećega pravnog stanja i osjećaja. U takovu radu nalazio je odlične saradnike i savjetnike u svojim drugovima Vladimiru *Mažuraniću,* Dr. Nikodemu *Jakšiću,* Dr. Stjepanu *Pliveriću,* Dr. Franji *Spevcu,* Dr. Ljudevitu pl. *Josipovichu* i dr.

Uz zakonodavni službeni svoj upravnički rad bavio se Dr. I. Mallin i čisto znanstvenim studijama. Tako su iz njegova pera potekle znanstvene rasprave: *»Actia Pauliana, nadopunjak ovršnoga prava«* dio prvi; *»Znamenovanje rimskog prava«; »Zaštita posjeda s osobitim obzirom na zakon od 8. svibnja 1890. o postupku u slučajevih smetanja posjeda«.*

Dalje je za štampu priredio XX. svez. »hrvatskih zakonah« (izdaje knjižara Kugli i Deutsch u Zagrebu). Taj svezak sa 324 strane sadržaje zakon, kojim se preinačuju odnosno nadopunjuju neke ustanove postupka u poslovima urbarskim, zakon o komasaciji zemljišta, te zakon, kojim se privremeno uređuje pravo dijeliti općinske pašnjake. Konačno valja još spomenuti *»Našastar k sborniku«,* što ga je izdao sa Stj. Kranjčićem.

Preuzev u veljači 1896. narodno-gospodarski odsjek, zaokupila ga posve priprava milenijske izložbe u Budimpešti. Istom nakon zaključka izložbe otpočeo je Dr. I. Mallin reformama, koje je držao nužnima za podignuće gospodarstvene snage naše zemlje.

Nabava Božjakovine g. 1896. pružila je međutim neposredni povod, da se stvori *zakon o promicanju gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji.* Taj zakon kao osnovu obrazložio je Dr. I. Mallin velikim govorom u Hrvatskom saboru 19. prosinca 1896., koji je sadržao čitav program njegova rada i po-

budio pravu senzaciju, jer je obećavao toliko, da se nije moglo vjerovati, da će mađarska vlada dopustiti oživotvorenje tolikih za hrvatsko gospodarstvo korisnih osnova. Dr. Mallin je međutim ovim zakonom samo iskoristio fatalnu situaciju, u koju je ban grof Khuen-Héderváry bio zapao time, što je Zagrebačka štedionica iz njoj povjerenih zemaljskih novaca bila dala veliki hipotekarni zajam na Božjakovinu, a sama došla u kritičan položaj, te taj zajam morala realizirati. Da se spasi taj zavod, kojim je ban htio da pobije Prvu hrvatsku štedionicu, morala je vlada preuzeti sama založenu Božjakovinu. Dr. Mallin je shvatio taj momenat, da izbije iz te neprilike vladinih krugova kapital za unapređenje gospodarstva u Hrvatskoj, pa je u zakonsku osnovu »O promicanju gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji« (sankcionirana 13. ožujka 1898.) stavio uopće sve, što se u ono doba najsmionije moglo u tome pravcu željeti. Program, koji obuhvaća taj zakon, nije ostao na papiru, već je realiziran gotovo u svakom detalju, — to realiziranje je najzaslužniji dio životnoga rada Dr. I. Mallina.

Tim je zakonom ponajprije utemeljena jedna *gospodarska zaklada*, koja je kamatima od temeljne glavnice u iznosu od 500.000 for. i cijelim iznosom prometne glavnice od 350.000 for. imala služiti, da se mimo budgetarnih subvencija namaknu sredstva za razne gospodarske potrebe. I tu viđamo opet težnju Dr. Mallina, da se emancipira od budgetarnih po Mađarima kontroliranih sredstava. S tim je skromnim sredstvima stvarao Mallin upravo čudesa, taj je kapital kolao u svim zemaljskim zavodima, čas ovdje, čas ondje, on se je prometao kao u najintenzivnijem kakvom poslovnom poduzeću i svagdje stvarao nove mogućnosti za unapređivanje gospodarstva.

Tim je zakonom udaren i temelj *kr. šumarskoj akademiji* u Zagrebu. Osnova je Dr. Mallina prvobitno išla dalje, da se naime ostvari poseban fakultet za gospodarstvo i šumarstvo, ili pako posebna visoka tehnička škola, u kojoj bi bio uklopljen i studij gospodarstva i šumarstva. No mađarska vlada odlučno je odbila taj projekat iz razloga, što bi time

Hrvatska bila dobila naprednìju instituciju, no što ih je imala Ugarska. Samo su jednu »akademiju« u rangu njihovih akademija u Šćavnici (za šumarstvo) i Magyar-Ovaru (za gospodarstvo) konačno ipak dopustili, te je tako ostvarena šumarska akademija god. 1898., »prislonjena« uz filozofski fakultet sveučilišta. To je stanje općenito smatrano kao provizorij, pak je već god. 1906. Dr. Mallin ponovno pokrenuo definitivno uređenje njezino i to u okviru visoke tehničke škole. Predstavka, kojom je to riješenje Dr. Mallin obrazlagao tadanjem banu Dr. Teodoru grofu Pejacsevichu, toliko je značajna za ideologiju Dr. Mallina, da je treba i ovdje pribilježiti: »Narodi uopće, napose manji, imadu pravo na posebnu eksistenciju, pravo, da budu posebni politički narod sa svim atributima posebnog pravnog subjekta samo onda, ako su toga i dostojni i po građanskim krepostima i po kulturnom svom pregnuću. Tragova ovom aksiomu nalazimo već u antiki. Rimljani su s Helenima i državnim njihovim tvorevinama postupali sasma drugačije, no s ostalimi »barbarskimi« narodi. Engleska je progutala jednu indijsku državu za drugom, a da se nije nitko u Evropi ni maknuo, slično Rusija u centralnoj Aziji. Obratno se moćna Njemačka ne usuđuje maljušnoj, ali civilizacijom svojom vrlo uvaženoj Danskoj ili Holandiji oteti ni pedlja danske ili holandeske zemlje; Rusija pušta na miru Švedsku, Norvešku itd. Kad bi danas ponestalo Švicarske, Holandije, Danske itd. civilizacija bi trpjela, svi civilizirani ljudi digli bi se kao jedan momak na obranu slabijega. S barbari usuprot može moćnik postupati kako ga je volja. S tih razloga mora svaki rodoljub nastojati, da si domovinu podigne na što viši etični i kulturni niveau. Podržanju kulture u prvom redu ima da služe naučni zavodi. Čim su viši, tim se više dižu kulture. Pritom nije glavno, da ti zavodi produciraju veliki broj apsolvenata, kako se toli često misli i zahtijeva. Pače, često je prevelik broj apsolvenata upravo štetan. Glavno, čim takav zavod na kulturu djeluje, jest vlastito njegovo bivstvovanje, kao posebni kulturni individualitet u okviru čitavoga kulturnog organizma zemlje. Zavod mora

već kao takav kulturu gojiti i dizati, a podjedno se i pobrinuti, da pomladak dobro spremljen i oboružan godimice u primjerenom broju zavod ostavi, kao vjerni apostol temeljnih misli i pregnuća zavoda.

Samo *prosvjeta* zajamčuje slobodu političku i materijalnu«.

Dr. Mallin međutim nije doživio definitivno uređenje šumarske akademije, kako ga je on zamišljao, ali je desetak godina kasnije ipak ostvaren i gospodarsko-šumarski fakultet i tehnička visoka škola onako, kako je on to držao za nužno za našu zemlju.

Uz šumarsku akademiju reorganiziran je i studij na kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima, toj staroj matici do tada najvrsnijih domaćih gospodara, koji je po toj reorganizaciji dao zemlji dalje čitav niz danas aktivno djelatnih spremnih stučnjaka. I niža obuka u ratarnicama i praktičnim tečajevima preudešena je na način, koji bi osigurao bolji uspjeh tih škola, — no ta reforma nije u cijelosti riješila taj sigurno najteži problem narodno-stručnog prosvjećivanja. Za žensku seosku mladež pokrenuo je Mallin posebne domaćinske škole, kakove je vidio bio u Belgiji, no do oživotvorenja njihova došlo je istom nakon njegove smrti. Podigao nove škole u Iloku i Božjakovini, preustrojio posve vinogradarsku i voćarsku školu u Petrinji i potkivačku školu u Zagrebu, a potonjoj dao tako široku podlogu, da je mogla kasnije bitno pripomoći ostvarenju veterinarske visoke škole.

Najtežu je muku mučio Dr. Mallin sa zemaljskim dobrom *Božjakovina.* Taj objekat, koji je bio nabavljen pod tako kobnim okolnostima, bio je opoziciji u hrvatskom saboru uvijek dobro došao kao povod žučljivih napadaja na vladu. Kraj svega poštivanja ličnih vrlina Dr. Mallina opozicija nije mogla ni njega poštedjeti, dok konačno nije po saboru postavljen posebni odbor, koji je imao uz javno poznatu svrhu, da ispita sve okolnosti nabave zemaljskog dobra i uprave njegove, još i pritajeni cilj, da iz toga stvori oružje proti bivšem banu grofu Khuen-Héderváry-u. Tu odluku sabora prihvatio je Dr. Mallin objeručke i tim povodom izdao poseban spomenspis*, koji je doštampan nekoliko dana pred njegovu smrt.

U tom je spomenspisu prikazano, što je Dr. Mallin sa svojim stručnim saradnicima znao učiniti iz toga, radi nepodesnosti i podvodnosti tla na daleko zloglasnog imanja. Ovdje je bila uređena pepiniera od preko 200 krava čistokrvnih importiranih pasmina (pincgavska, simmenthalska, oberunthalska), mladi pastusi i kobile importirane iz Belgije; svinje iz Engleske, kokoši, guske, patke iz Njemačke, kunići iz Belgije, ribe iz Češke, pčele iz Kranjske, — a produkti svih tih gojidbâ šireni su u zemlji uz efekat, o kojem ćemo dalje govoriti. Tu su bili rasadnjaci loze i voća, koji su proizvodili na stotine hiljada rasadnika, vinogradi i pivničarstvo, rasadnik povrtelja, ukrasnog bilja, košaračkih vrba, arboretum i lovište za šumarsku akademiju, itd., itd. U navedenom je spomenspisu izneseno, kako je proizvodnja rasplodnih životinja, loze, voćaka itd., stajala zemlju daleko manje, nego što je to prije bivalo ili bi se kupnjom dalo nabaviti. A kako je u tim računima iskazano, da su uz Dr. Mallina i svi njegovi saradnici radili ne samo s najvećom požrtvovnošću, već i bez ikakove materijalne koristi, — saborski je odbor napustio potpuno svoju prvotnu namjeru, te se u kasnijim sjednicama sabora rad Dr. Mallina ne samo hvalio, već kao primjeran postavljao za uzor njegovim nasljednicima.

U praktičnom pogledu je Dr. Mallin imao možda najveći uspjeh u *stočarstvu.* Radom njegovih predšasnika Mojsije *Baltića*, Antuna *Stojanovića*, Mirka pl. *Halpera*, a ponajviše Josipa Eugena *Tomića*, već je bilo zašlo u široke krugove uvjerenje, da se sa domaćim govedom, bušom i podolcima, ne može gospodarstvo intenzivirati, da ne može prijeći sa žitničkog na mjenbeno gospodarenje, već da su za to potrebite pasmine, kakove su se razvile uz takovo intenzivnije gospodarenje u zapadnoj Evropi. Na nekoliko anketa, održanim u Zagrebu, Varaždinu i Osijeku, istaknute su ne

* Svezak V. izvješća o radu zem. gosp. uprave kraljevine Hrvatske i Slavonije god. 1896.—1906. Zagreb 1907. Napisao Dr. O. Frangeš.

samo prilike našega tla i klime, ekonomske prilike našega seljaka i mogućnosti njegove evolucije, zaduženost njegova, sposobnost za organizovanje zadruga itd., — već i prilike svjetskoga tržišta u pogledu proizvoda stočarstva. Na osnovi tih anketa izrađen je točan program za dalji rad zemaljske gospodarske uprave i pokrenut intenzivan rad s importom rasplodnih životinja iz originalnih njihovih postojbina (Švicarske, Njemačke, Engleske, Francuske i Belgije), podizanjem pepinijera kod vlastele, a marvogojskih zadruga kod seljaka, provođeni su u Božjakovini pokusi za direktivu ostalih gospodara, probijeni novi putevi za eksport stoke u inozemstvo. Konačni posljedak toga rada bio je taj, da se izvoz stoke iz Hrvatske i Slavonije podigao od god. 1896. za 160.800 glava u vrijednosti od 13,490.000 K, do godine 1905. za 440.441 glavu u vrijednosti od 67,941.000 K. Kraj toga je Hrvatska i Slavonija bila u Austro-Ugarskoj monarkiji jedina zemlja, u kojoj je u tome desetgodištu apsolutni broj svih vrsti stoke porastao, — pak je stoga postignuta veća vrijednost eksporta odgovarala samo *kamatima* stočarskog kapitala našega naroda, a nije njime dirano u sam kapital. Vrijednost same stoke je uspješnim radom Dr. Mallina u Hrvatskoj i Slavoniji u tih 10 godina porasla za 550,000.000 K. Taj za predratno vrijeme golemi porast narodne imovine osjećao se u čitavom našem narodnom gospodarstvu; porezi i dugovi su se otplaćivali, konzum je rastao, interes za druge, ne samo stočarske, reforme je oživio, a, što je bilo najradosnije, povjerenje u mogućnost, da se dosadanje loše stanje *može iz vlastite snage popraviti,* prokrčilo je sebi put i osvježilo sav rad u narodu.

Nažalost za vrijeme rata taj je rad oko podizanja stočarstva bio vrlo otešćan, a poslije rata posve nedostatan, tako da je kvalitet naše stoke znatno pao. Čitava kraljevina SHS. izvozi danas manje goveda i konja, nego li prije rata sama Hrvatska i Slavonija, premda su ratni gubici na stoci već odavna gotovo potpuno nadoknađeni ...

Ne manji uspjeh, ako i ne toliko općenit kao u stočarstvu, postigao je Dr. Mallin u *vinogradarstvu.* Sistematski proučavajući naša vinogorja opredijelio im je prirodne granice i tada počeo uveliko da organizira preporod po filokseri uništenih naših »gorica«. To mu je uspjelo u tolikoj mjeri, da je površina vinograda u desetgodištu 1896.—1906. porasla od 22.000 ha na 37.000 ha, a kraj toga spala površina filokserom zaraženih vinograda od 18.000 ha na 4.000 ha. U *voćarstvu* mu je uspjeh također znatan, ali se ne da statistički brojčano prikazati, osim što su zemaljski rasadnici, naročito onaj u Božjakovini, raspačali nekoliko stotina tisuća voćaka u narodu.

Prostor nam ne dopušta, da detaljnije prikažemo rad dra. Mallina oko podizanja *kulture tla,* — nu bit će dovoljno, ako se spomene, da je u vremenu od g. 1896.—1906. gotovo *jedna desetina* čitave kulturne površine Hrvatske i Slavonije dijelom osušena, dijelom zaštićena od poplava. Nažalost ti su radovi danas velikim dijelom zapušteni, a dijelom su posve propali, na čemu je krivo nerazumno provođenje agrarne reforme u jednakoj mjeri kao i nehaj vlasti.

Poboljšanje tehnike obrađivanja zemlje boljim oruđem, širenje boljeg sjemenja, uporabu umjetnih gnojiva i sl. Dr. Mallin nije dospio da provodi tako intenzivno, kao reformu gospodarskog školstva, promicanje stočarstva i vinogradarstva, tih u ono doba najaktuelnijih problema. Taj je rad on najvećim dijelom prepustio Hrv.-slav. gospodarskim društvima u Zagrebu i Osijeku. Naročito je ono prvo sa svojim najvjernijim savjetnikom i prijateljem od mladosti Miroslavom grofom *Kulmerom* reorganizirao *od društva u zadrugu,* i tako ga evolucionirao iz društva, u kojemu nekolicina patriotske vlastele nastoji da podiže općeno gospodarstvo, — u zadrugarski oblik zajedničkog rada vlastele i seljaka uz jednaki dio rada i odgovornosti sviju.

Vjerno zrcalo rada i uspjeha Dr. Mallina bila je *Hrv.-slav. gospodarska izložba* u Zagrebu god. 1906. Tu su izložbu priredili zapravo saradnici njegovi, koji su njegove intencije uz skrajnji napor svojih sila u život provodili, kako ih je on to svojim nenatkriljivim primjerom učio, — pak su sada htjeli, da teško bolesnom svome vođi prikažu uspjehe zajedničkog

rada. Nu izložba je imala jedno daleko veće znamenovanje potomu, što je ona pokazala čitavom narodu nenadane činjenice, kako se razmjerno brzo dadu postići zamjerni uspjesi u svim granama gospodarstva *iz vlastite snage, ako je ova valjano organizirana i energično vođena*. Sve porote na izložbi konstatirale su svaka u svojim objektima upravo poletan razvitak i neočekivane rezultate. Kako su za vrijeme izložbe pridolazili k raznim specijalnim sastancima raznih društava, sletovima, kongresima itd. učesnici iz čitave zemlje pa i iz inozemstva, širilo se priznanje o postignutim uspjesima općenito. Glavna porota, koja je bila sastavljena od najodličnijih hrvatskih gospodara, mogla je u zaključnoj svojoj sjednici s pravom konstatirati »zamjerne uspjehe ustrajnog, neumornog i patriotskog rada Dr. Ive Mallina oko unapređivanja narodnog gospodarstva«. Svi su učesnici znali, da su Dr. Ivi Mallinu odbrojeni dani života, svi su stoga u toj oproštajnoj sjednici hrlili, da mu kažu još koju toplu riječ zahvalnosti. Stoičkim mirom, znajući i sam, da mu je smrt vrlo blizu, on ih je primao pozivljući se samo na to, da je vršio jedino svoju dužnost prema svomu narodu i ništa više.

U narodu je odjeknuo uspjeh i ove izložbe kao i one, koju je Dr. Mallin pokrenuo god. 1891., u vedrom, snažnom osjećaju: *idemo naprijed*. Prevaljeno je doba junačko našega roda, prošli smo i period romantičnog oduševljenja i zanosa, stupili smo eto u doba realnoga rada, u kojemu svaki pojedinac treba da obrađuje po sudbini mu dosuđenu njivu. *Svi* treba da rade i sarađuju u velikim ciljevima naroda, ne samo junaka ili poletnih pjesnika ili političkih vođa, — a sve te sile pokrenute u istom smjeru zajamčuju hrvatskom narodu pobjedu i u gospodarskom pregnuću, a potom i u političkim ciljevima.

*

Iza izložbe popravilo se začudo zdravstveno stanje Mallinovo i on se bacio novom energijom opet na posao. Novela k zakonu o komasaciji, o pravu na nužni put, zakon o uređenju gospodarske službe, imali su nastaviti zakonodavni rad,

koji je dotada obuhvatao uz novele k zakonu o vodnom pravu, k zakonu o zemljišnim zajednicama, o uređenju veterinarstva, nove zakone o ribarstvu u slatkim vodama, o preustrojstvu gospodarskog učilišta u Krževcima itd. No narav nije htjela dalje da čeka. Već o Božiću god. 1906. Mallin se ponovno razboli i poče gubiti fizičku snagu. Svom svojom, gotovo neobuzdanom energijom otimao se bolesti, — ne da živi, već *da radi*. Još dva dana prije smrti diktirao je dvojici referenata svoje misli o nekim novim zakonima i naredbama. Usred diktata je zastao i uzdahnuo: »Eto proljeća, koje toliko ljubim, — a ja moram umrijeti«. Ali je odmah nastavio s preciznim i jasnim diktiranjem . . .

Kao junak na bojištu, potpuno iscrpljen u radu za oživotvorenje svojih ideja oko podizanja hrvatskog naroda, klone napokon 21. veljače 1907. u jutro, obuhvaćajući posljednjim pogledom onaj pitomi, kultivirani kraj, što se vidi s prozora njegova doma u Sv. Ksaveru, onaj lijepi i ubavi dio nadasve mu mile domovine, za koju je živio i umro.

DR. MILAN ŠENOA

NA ZLATNOM ROGU

OKO podne zađosmo u istočne ogranke Istrandže pla= nine, a željeznički se put poče savijati i obilaziti niske humove, koji se pričinjahu kao nešto poremećena nizina. Kakogod je bio rujan odmaknuo, ipak je sva okolina izgle= dala kao spaljeno polje, mrka i žuta, na nekim mjestima pače crna. Jedna je iskra iz lokomotive mogla da upali na stotine metara toga oskudnoga travnjaka.

Uzalud traže oči mrvu zelenila, uzalud gledaju, da se za= ustave na ma kakom drvetu, ili grmečku, ili travci. Gola je to zemlja, naseljena Čerkesima, koji za rusko=turskoga rata sedamdesetih godina prošloga stoljeća ostaviše strme doline kavkaske, pa se naseliše amo: gola je, suha i vruća. Rekoše mi, da od konca veljače pa sve do rujna nije bilo ni kapi kiše, ni oblačka na nebu.

Izderani, jadni žitelji stanuju u kolibicama, koje su nači= njene od pletera, nabacane ilovačom; niski su krovovi po= kriti komadima pločatoga kamena, tek jedan jedini kukavni prozorčić pušta mrvu svijetla u jadnu nutrinu. Okoliš take kuće je gô i opet ni drveta, ni grančice, a ma baš ni travke. Rijetko iskrsne kakav suhi, poderani čovjek, kakva žena u zamazanim dimlijama, sa nekom krpom na licu — tobožnjom feredžom. Na polju se rijetko gdje nađe pastir sa izdrpanom mantijom, nasloniv se na dug kolac; mršavi, crni bivo za= valio se na mjestu, gdje je nekad bilo vode; a suha, otrcana kuja vrze se oko pastira, slabunjave ovce, boje kako i njihov izgorjeli pašnjak, sakupile se u gusto krdo oko jad= noga, žalosnoga magareta, koje je tužno spustilo glavu. Na tamnome nebu kruži bjeloglavi lješinar, a na klimavim tele=

grafskim žicama sjedi rusi svračak, pa se ne prestraši ni onda, kad mimo njega prođe teško dahtajući jaka loko= motiva.

*

Prolazili smo takim krajevima gotovo od jutra. Naš kon= vencionalni »rapid«, tako se zove brzi vlak, koji spaja Prag, Beč, Budimpeštu, Beograd i Sofiju sa starim Konstantinovim gradom, vozi do granice helenske, do Marice, dosta brzo. Poslije ide lagano. Zadržaje se na postajama silno dugo. Lokomotiva toga brzoga vlaka vrši na najmanjoj postaji službu lokalne lokomotive, svrstava vagone za kakav teretni vlak, riva kola do beskrajnih naslaga dinja i turkinja. U oto= manskoj republici kao da se velika lokomotiva iz pariske tvornice u Batignolles boji jače okrenuti kolo. Od vremena, kad su tu orijentalnu željeznicu gradili, a to je bilo negdje osamdesetih godina prošloga stoljeća, pa do dana današ= njega, željeznička je pruga jednom popravljena — dok su Nijemci za velikoga rata bili u pokojnom carstvu.

Lagano se vlak miče, kotači pjevaju na oštrim zavojima i napokon se mukotrpni vlak dovine do Čataldže negdje oko četiri sata poslije podne. Gledao sam to mjesto sa zanima= njem, zna se, da je tu bilo uporno razbojište za prvoga balkanskog rata.

Vidio sam ondje otomanskih vojnika, vidio sam voj= ničkih naprava. Sav je kraj i uređeniji, kultiviraniji: na po= stajama, a tih je hvala bogu dosta, bilo se javilo nekoliko pajasena, a sva se okolica odjenula u tamno zelenilo od grmića makedonskih hrastova. Tu se iznad Čataldže pro= tegoše tragovi staroga zida cara Anastasija, a dalje, ispod njih, obranila se otomanska vojska od navale bugarske pred petnaest ljeta. Stanice postaju evropejskije, javljaju se po= malo i lokalni vlakovi. Bilo je već gotovo pet i po sati, kad ostavismo za sobom posljednje primorsko jezero i kobni San Stefano, koji se danas zove Kučak=Čekmeđe, u kome se gotovo srušila vlast otomanska u Evropi sedamdesetih go= dina prošloga stoljeća. Na onom jezeru, koje je dašto slano,

zaredala se u vrlo finom morskom kupalištu čitava četa Evropejaca, što dolazi svagdan onamo iz Stambula.

Napokon se domakosmo do Jedi-kule, staroga bizantijskoga Hebdomona, gdje je negda stajala palača od sedam tornjeva. Onda se javi prvi glasnik silnoga grada, orijaški Teodozijev zid. Siže od morske obale, na kojoj smo se mi sada nalazili, pa do početka »Zlatnoga Roga« i do »Slatkih voda evropejskih«, sedam tisuća metara dug, a zaštićuje taj zid sa zapada grad; do sto po dvadeset metara visokih kula podiže se na tom zidu, a desetera vrata vodila su kroza nj. Tu se čovjek čini sam sebi vrlo malenim, kad pogleda one kolose, kako se dižu nebu pod oblake na strmoj visini u nedogled.

*

Ja sam se zbilja bojao toga grada cara Konstantina, silnoga Emanuela, latinskih careva i velikih padišaha. Nije to običan strah, koji se prima djeteta za mrkle noći, već je to bilo otprilike ono čuvstvo barbarina, kad treba da zagleda nešto divotno, nešto neobično, neodređeno.

I sada sam ja na njegovim vratima, sada ne mogu natrag. Naš se vlak počeo nešto brže micati ili zato, što je možda pruga u okolini glavnoga grada popravljena, ili zato, da se pokaže pred velikim svijetom. Vozili smo se i opet neko pet šest kilometara posred tužnih ostanaka starih palača, posred tornjeva, koji će sad na pa pasti, a pripadali su nekad silnom Marmanskom zidu; bilo je tu vrtova, bilo je tako neznatnih kolibica, o kojima naš čovjek nema ni pojma, dok ih ne vidi. Dođosmo do velikoga zida, koji dijeli bajni sarajski perivoj od mora, i najednom se zaleti naš vlak u Sirkedže — stambulski kolodvor. Skroz je europejski taj kolodvor izgrađen, a izgledaju i europejski ljudi, koji se po njem kreću. Ali kad ostavite gvozdenu rešetku pred kolodvorom! Kad sjedite u autu, koji će vas odvesti u elegantnu Peru na drugome brijegu Zlatnoga Roga, onda ste već uvjereni, da je u Stambulu nemoguće načiniti uličnu demonstraciju; svi ljudi viču tako zaglušno, da vam se čini te je demonstracija od rana jutra do kasne večeri.

Obilno velegradsko svijetlo razlilo se po sutonu vrućega dana. Vreva, što je nastala u ulicama, koje se primiču Novom mostu od Pere, ne zaostaju za vrevom na London Bridgen ili na Boulevard des Capucines. Tu se sastaju carski Stambul, elegantna Pera i posve orijentalni bazar. Tu ima sva sila boja, vike, lupanja, fićukanja, udaranja; trublje auta ozivaju se posred one vike, a jak zvonac tramvaja zvoni neprestano.

Ulazimo na Novi most, koji je sagrađen na lađama, na pontonima, asfaltiran, dug neko po kilometra, a širok trideset metara. Svaki čovjek, svaka životinja, svako i najmanje vozilo treba da plati pet pijastera, kad prelazi preko mosta, a oni stražari, što sabiru mostarinu u širokim modrim košuljama, stoje ondje od jutra do mraka, od kasne večeri do bijeloga danka. Most je silan, ali je i potrebno, da je taki, jer prolazi preko njega, čini mi se, svagdan do sto tisuća ljudi. Tek u tri sata poslije ponoći otvori se sredina, a onda mogu da prođu iz Zlatnoga Roga u Marmaru ne samo orijaški parobrodi, već i silne ratne lađe otomanske države.

S jedne i s druge strane toga mosta pred večer zasjalo sve more hiljadama od svjetala, što se po brodovima zasvjetliše; hiljade se i hiljade svjetala opet odrazuje u Zlatnom Rogu od rasvijetljene Pere i od Galate, a pridušene svjetiljke davaju plahi potez na mjestima, gdje je pred po sata vladao besprimjeran život: sve se udaljilo, a sada spava bazarski dio grada svoj slatki san. Na južnoj strani mosta vlada živ promet. Tu uza sam most pristaju elegantni lokalni parobrodi s velikim žutim dimnjacima, koji će odvesti putnika u nedaleki Üsküdar, na otočje Prinkipos, u Mudaniju put Bruse ili u Hajdar-Pašu put Angore, ili će napokon primiti obožavatelja mora, da se proveze tananim Bosforom, pa da mu pokaže »groblje hrvatskih mornara« kod Rumili-Fenera i Anadoli-Fenera na pogled ljutoga Crnoga mora.

Prijeđosmo preko mosta, pa zađosmo — kako se čini, u neprolaznu vrevu. Tu je i opet trojako žiteljstvo našlo svoj

»rendez-vous«: tuđinac Europejac silazi na Pere, da se odšeta na Novi most, da čuje buku; da joj se čudi, a ne misli, da i sam tu buku proizvodi; umorni radnik iz bazara žuri se u svoje kućice negdje iza Taksima ili pače iza Dolma-Bagdže, a napokon se nađoše ovdje i radnici i mornari iz daleka svijeta: čitav se dan zabaviše krcanjem robe, a sad na večer, dođoše amo, da pogledaju taj svoj »Cospoli« — tako zovu mornari Stambul u svojoj »lingua franca«, mornarskom jeziku. Na sastavku od četiri žive ulice podignuo se neki ruski valjak od betona, a na njem stoji ponosno prometni stražar, odjeven u lijepu crnu uniformu sa neizmjernim crvenim šljemom na glavi, a dugom bijelom rukavicom na desnici, kaže put autima, ustavlja ih, propušta pješake, brani ih, da ne bude neprilike i nesreće. Moj se auto zaleti uzbrdo pored francuske, holandeske, talijanske, solunske, njemačke orijentalne i otomanske banke, — sve ugledne zgrade od kamena, a onda se redaju hoteli veliki i elegantni, kao da ste istrgnuli komad ponosnoga Pariza, pa ga postavili ovamo. Sva sila otmjenoga svijeta šeće se uz Mesarlik-čaršiju, a ova se hvata više gore raskršća Pera-boulevarda i Jeni-čaršije.

Visoko stojim kojih devedeset metara nad Zlatnim Rogom pokraj znamenitoga Petit Champ; nad morem se prostrla hiljada svjetiljaka, a odanle dolazi hiljadu glasova, koji se svi sjedinjuju u jedan zuj, u neodoljivu glazbu velegradsku.

*

Dosta je rano bilo, kad izađoh. Za mnom se sunce još skrivalo iza nekih sto metara visokoga »vršića slobode«, pa kradomice slalo svoje narandžaste zrake na sjajne vrhove stambulske. Dvaest i više minareta gleda prema nebu, deset se oblih kubeta kao položilo posred neke svijetlo-modre prozirne magle. I minareti, i kubeta, i palače, i kuće, sve je to primilo neku ružičastu boju —, nevjerojatno — ali je istina. Da mi je tko pokazao sliku takim lazurnim bojama naslikanu, bio bih mu rekao, da je to laž, prekrasna laž, a ipak je istina, sjajna istina.

Stanem se spuštati prema Novom mostu posred onih velikih hotela, pored municipija; sve spava još duboki san. Novi most privlači neodoljivom silom svakoga putnika, privlači ga onaj život, one boje, ona vika, pa bi jadni čovjek morao imati sto očiju, kao Argos, kad bi želio, da sve vidi, što ga zanima.

Spustih se dolje, pa stadoh na sred mosta. Ona se nježna magla raspršila, sunce ju je već proždiralo, ali to božje sunce u osam sati ujutro tako veličanstveno grije, pa sam onda zbilja osjetio, da sam na širini Napulja, Lisabona, New Yorka i Pekinga.

Srce velegrada od milijuna i četvrt duša bije svom silom na tome mostu. Nervozna se množina tura sa mosta i opet izbacuje lokalni parobrod nove mase ljudi. Na drugoj strani ukrcavaju se ljudi, koji će preko Bosfora u onaj bijeli Üsküdar, tip gradova azijatskih, sa položitim crvenim krovovima, sred šuma tamnih cipresa. Smjesa svih mogućih boja napreže vam oči: smeđa i siva odijela Europejaca izmiješaše se sa bijelim, crveno i modro isprutanim kostimima urođenica, sa tamno-modrim kaftanima, sve sile prodavača i sa žutim zamazanim plaštevima, kojima se odjenuše nosači i radnici. Koliko se tu čuje jezika! Uz turski, njemački, talijanski, francuski, ima tu još Grka, Arbanasa, Armenaca, Cigana, Cincara i Crnogoraca. Svatko se žuri, svatko bi nešto da zaradi ili rukama ili jezikom, a najviše je onih, koji nude svoju robu. A kolikovrsna je ta roba! Jedan vam nudi glatke ljubičaste patlidžane, drugi sjajne, kao krv crvene paprike. Onda vidite, kako neki dugonja izvikuje, da ima nešto slatko — ono je prekrasno žuto prozirno grožđe, koje je poraslo na toplim sunčanim pristrancima Mizijskoga Olimpa. Iza toga izvija se Židov, koji hvali silno svoju robu, a ima košaru punu češljeva. Onda se javlja jedan ozbiljan čovjek, koji viče u sav glas, da kupite srećke za zrakoplovnu lutriju. Iza njega se valjaju kolica, jedna, dvoja, pa onda troja i t. d. bez kraja i konca puna dinja: dinje, dinje i dinje, to voće, bez koga ne može da bude života u starom Stambulu.

Na nosiljci, — mislio sam, da nose bolesnika, — a ono viču dvojica, da imaju fini porculan i posuđe za kuhinju. Onda dolaze prodavačice šokolade, koje napunjaju zrak svojim paunjim glasovima; za njima idu neki dječaci, koji prodavaju cigarete, i starac, koji nudi vrlo duge cigariše. Cincarin dođe, pa vam gotovo daje smiješeći se radosno, što vas je zaustavio, »komboloju«, neku krunicu od jantarovih zrna, koliko orah velikih, koje istočnjaci prevrću po rukama, da im prođe vrijeme. A prodavači novina! Prodavaju novine od deset jezika, od devet alfabeta, a viče svaki za trideset njih. Onda dolazi neki čovjek Arbanas, koji urešen nosi neko čudo na leđima, okovano nakitima od bronsa; velika cijev dolazi mu uz desnu ruku; tu on toči svoju »bozu«. Neki opet na malim kolicima voze sve moguće vrsti voćnih sokova, i od narandža, i od citrona, i višanja, i malina, i mogranja, i maštige, pa ih miješaju sa sifonom i prodavaju žednome pravovjerniku. Kako naši Imoćani prodavaju na stanicama ogledala, češljeve i kojekakve druge sitnarije, — tako stambulski kućarac nosi pred sobom na širokom remenu o ramenu veliku škatulju punu mesa, goveđega, telećega, janjećega, pola pileta ili četvrt guske — ali dašto slanini ni traga ni glasa. Za ovim kućarcem zaustavljaju mi se oči na mršavom djevojčetu, koje prodaje neke žute cvjetiće, ne znam, da li za ures ili kao lijek, pak ćiribiri, neki slatki orašac. Iza nje javlja se bijeli delija, koji za pijaster dopušta, da se napijete iz njegova vrča vode sa »slatkih voda europejskih«, glasovita voda stambulska na kraju Zlatnoga Roga. Ovdje jedan Talijan prodaje balone, a drugi hvali dva mala dresirana psića. Ondje bijeli kakadu užasno viče izvlačeći cedulju, noseći vam sreću, a viče, jer i svi drugi viču. Neki sretni ribar nosi na motki na ramenu dvije velike bakrene posude s morskom vodom, a unutra žive prekrasne glavatice; neki opet serviraju prolazniku kuhane hladne rakovice.

Svatko tu prodaje, a prodaje se sve, što se giba i ne giba. Ja se ni najmanje ne čudim, što su građani Konstantinova

grada prodali svoj vlastiti grad dva puta g. 1204., i onda god. 1453

Prođoh pokraj »Visoke Porte«, nekadanjega ministarstva vanjskih poslova, popeh se na At-Mejdan, stari hipodrom, pa se opet vratih, gledajući na svoj plan, do jednoga proplanka, na kome se sakupilo nekoliko starih makljena, iza njih neka čudna zgrada od zamazanoga žutog kamenja sa dugim prugama, od crvenkasto žute opeke. Izgledaše, kao da je već odavna zapuštena. Upitam jednoga stražara, je li to džamija, koju tražim, a on će mi:

— Jest, efenti, to je Aja Sofija.

Stegnulo me nešto u grlu; požalio sam ljude, koji su toliko krasna napisali o toj nekadanjoj katedrali silnoga Bizanta, ljutio sam se, jer su me tako zaludili. Zagledah se u daljinu, u vite minarete Suleimanije, mošeje i groba slavnoga Sulejmana, pa me spopade neki ljubomor na onaj sjajni prebijeli mramor, što je ona pokazivala. Zagledam se na siroticu Aju Sofiju u zamazanom crvenkastom odijelu. Sav zlovoljan odoh da obučem one velike kaljače, što navlače poslužnici mošeje, u koju se ulazi, strpljivim posjetnicima na noge. Uđoh u hodnik, koji ide uz glavni dio »nartex«, kako ga imaju danas sve istočne crkve. Iz toga hodnika vode neka velika vrata pod glavnu kupolu.

Stadoh pod tim vratima, a meni se pričinilo u taj par, da ću pasti u nešto silno, u neku groznu prazninu. To je Aja Sofija, silna, bezgranična, veličajna u svojoj suverenoj jednostavnosti. U prvi mah se prekrstih, kakogod nisam nikakav pobožnjak i kakogod znam, da je to mohamedovska džamija. Vidjeh za svoga života i rimskoga Sv. Petra i venecijansku baziliku, i moskovski hram Hrista Spasitelja i Palais de Justice u Bruxellesu, ali na sve to ljudi su metnuli svoj znak; žrtvenike, svece i kipove i oslikali prekrasno svoje djelo, ali stari graditelji Justinijanovi učiniše nešto, čega nisu nikad drugi graditelji pogodili: komad su svemira ulovili svojom Ajom Sofijom, pa su ga dali ljudima, da ga vide, da ga se boje, da mu se čude i raduju. Nije onaj mramor, kojim je tlo popločeno i stijene obložene, nisu oni

mozaici, kojima je veličanstveno kube prekriveno, nije dragocjeni brons, kojim su vrata urešena, niti onaj deset metara visoki »verde antico«, od koga su učinjeni stupovi, nije ni jedno, ni drugo, ni treće, nego jedno s drugim, s trećim, to je međusobna harmonija, sinteza svega, koja podaje tako čuvstvo čovjeku.

Toliko su godina gradili veliku tu crkvu Antemije i Izidor Miletski, koliko ima godina mjeseci, a toliko su centi suhoga zlata za nju potrošili, koliko ima godina dana; dvanaest je godina radilo deset tisuća ljudi oko te crkve.

Čudno! Arapi nam sačuvaše neku vezu sa starim klasičnim svijetom u znanosti, a Turci u graditeljstvu. Sve su turske mošeje, kolikogod ih ima Suleimanov grad jasni, neprijeporni utjecaj ove prve, a i najljepše mošeje. Sada ja ostavljam Aju Sofiju tiho, izlazim iz nje, ali se i ne ogledam, da ne pokvarim silnoga dojma, koji je ostavila na me.

Popeh se i opet do At-Mejdana, a odanle u Ahmedovu i u Bajazitovu džamiju — ali se nikako nisam mogao oteti onome, što sam čas prije vidio. Prođoh Serasker-Kapu, popeh se na visoki toranj, koji gospoduje nad gradom od prije tisuću godina i opet kad sam zašao u usku i mirnu Suleimanie-čaršiju, onda se riješih onoga čudnog čuvstva, koje me je obuzelo u Aji Sofiji. Možda je to bilo i zato, što sam se umorio, gledajući i slušajući nešto, što kod nas nije obično. Nisam više pomišljao na grozdolike kapitele u Bajazitovoj mošeji, ni na ono komadić »Kjabe« svetišta u Meki, što je uzidano u Mihrabu slavne Ahmedove mošeje, nego na čudnu okolinu Suleimanije. Ne znam, koji je dom Šeik-ül-Islama, glave Mohamedanaca, ali sve je u blizini te kolosalne, možda najveće mošeje po vanjskom prostranstvu, pomalo uspavalo u meni spomen na Aju Sofiju, i ja zađoh u predvorje Sultanie-džamije. To je predvorje široko, kaldrmirano, u srijedi neki makilen, a vele, da ih je bilo i više. Naokolo toga vanjskoga dvorišta zaredale se niske arkade. U sredini stoji silna mramorna džamija sa šest tananih, a prekrasno izrađenih minareta. Zanimljivo je, da ta džamija ima na zapadnom krilu dvanaest vrela jedno kraj drugoga, sve

do grobnice Sulejmanove. Tu se pravovjerni peru. Osobito je lijepo nutarnje dvorište, a u sredini je i opet zdenac. Čekao sam jedno po sata, dok su pravovjerni dovršili službu; zagledao sam se za to vrijeme na istok, kuda se pružao prekrasan pogled na Bosfor i na Galatu. Kao neki stražar, koji pazi, što se događa u Stambulu, stoji visoki Galatski toranj, koji su Genovezi sazidali ondje negdje početkom šesnaestoga stoljeća. Napokon me pustiše u džamiju: moja putna knjiga veli, da se je znameniti graditelj Sinan Aga otimao svakoga utjecaja bizantijskih građevina, a poglavito Aje Sofije, ali sam ja i bez te knjige opazio, koliko je ona utjecala na otomanske graditelje uopće. Čini mi se, da je Suleimanie-džamija veća od hrama Božje Mudrosti, ali je tako različna od nje, kao veliko od veličanstvenoga.

Sada se spustih nekim zakutnim ulicama: tu stavljate život na kocku, ako ne znate dobro balansirati od kamena na kamen; stavljate na kocku bar svoje odijelo, ako se ne znate ugibati svoj onoj čeljadi, što se vere uzbrdo i nizbrdo za svojim poslom. To je stambulski bazar, kakova nema od Teherana do Seville. Najveće se suprotnosti diraju: to je uostalom karakteristika Orijenta, a napose Balkana. Ima tu svega, što vam srce zaželi; ima silne robe, koja se ukrcava i iskrcava sa parobroda, ima prodavača jela, koji tako fino serviraju, da će svaki pariski sladokusac sa tekom pojesti, što mu oni priređe, a ima i takih, koje ne bi dotaknuo ni naš ciganin; ima tokara, navodim samo za primjer, koji izvode najdetaljnije radnje od drva, željeza i žute mjedi, silnim električnim strojevima, a ima opet i takih, koji napetim lučcem okreću višnjevu palicu, desnicom drže dugi svrdao, i za čas imate kamiš za lulu, koju je neki siromašak, a susjed tokarov ispekao na svojoj maloj pećici.

A onda kakva se publika kreće u tom bazaru! Ima tu fine gospode sa skrajnjega zapada Evrope, ima trgovačkih posrednika — senzala iz južne Italije, Grčke, ima trgovaca iz južne Rusije, Male Azije, iz naših krajeva, a ima i Cigana i Ciganica, koji za čitavoga svoga života ne vidješe krova nad svojom glavom, koji spavaju negdje ispod glave Staroga

Mosta ili u kakovoj prodolici visokoga zida Teodozijeva. Ali kakogod ima ovdje toliko narodnosti, toliko vjera i jezika, ne vidjeh ni fesa, ni čalme, ni feredže, kojom prekrivaju Mohamedanke svoja lica: Ghazi Kjemal zabranio je tu nošnju. Što više. On je u otomanskoj vojsci uveo tanjuru sličnu njemačku kapu. I onda! Pasa nema, onih pasa, o koje se spotakoše Edmondo de Amicis, Alphonse de Lamartine, Pierre Lotti, a od naših Adolfo Tkalčević i Juraj Carić. Sve su te pse skupili pred jedno sedamnaest godina na neku lađu — Mohamedovci ne smiju ubijati životinja — pa su ih odvezli na pusti, kameni otok Oxin: ondje su izjeli jači slabije.

Svuda je nervozni život. Ljudi se žure da zasluže. Rijetko ćete naći kakova starca, koji stoičkim mirom sjedi, pa čeka, dok mu »kismet« — usud — ne dotjera kakova kupca pod njegov drveni dućančić. Danas je izbilja Sarajevo veći istok od samoga Stambula.

*

Pod večer toga burnoga dana popeh se na toranj od Galate na nekih dvadeset metara, a bilo je oko pet i tri četvrta, dakle čas prije sunčanoga zapada. Pročitah prije sve što se može da vidi sa toga »križnoga tornja«, kako ga prije nazivahu, pa se spremih da pogledam sve to s visoka. Ali da! Došao sam na vrh, na lomnu estradu, i onda nisam gledao ništa, nego mi se oči zaustaviše na zapadu: sve, što se naslikalo, sve, što se pisalo o času, kad sunce zalazi za tanane minarete stambulske, sve je to jadno, slabo, bez života!

Kao da je tkogod podjednako namazao platno bojom usijane žeravice, pred to metnuo šiljate minarete od ljubičastoga stakla, tako da ta jasna boja stoji na užarenoj pozadini, a onda koje to stablo stare ciprese, posve pocrnjelo. Tako vam po prilici izgleda zapad sunca. Ali nije samo to! To se zapadanje mijenja. Onaj žar promeće se na čas u neko blago, narančasto svijetlo, od koga se redaju sve više dugine boje do tamno modre, a tanani minareti i oble kube, gube sve više svoju svjetlinu, pa tamne, dok ne postanu

kao ciprese, a dolje pod nama, pod onim mošejama, pali se opet jedno svjetlašce za drugim, dok napokon sav Zlatni Rog, sav Stambul ne planu električnim žarom, kao da želi nadomjestiti ono sunce, koje je netom umorno leglo na počinak. I opet treba da usporedim sunčani zalaz u Dubrovniku, u Napulju, u Ostendu, na Dunavu — ali nijedno od ovih zapadanja nije premac onome, što sam vidio na Galatskom tornju.

*

Dašto slijedeći dan nisam bio tako oduševljen sunašcem božjim. Sipalo je već oko osam sati jutarnjih svoje zrake iz pregršta nemilosno na jadne ljude, sa Galatske i Stambulske obale. Pobjegoh onda u nekadanji carski otomanski muzej. Do osamdesetih godina prošloga stoljeća nije se znalo ništa od ove zbirke; od onda pa do dana današnjega tako se podigoše, da spadaju među prve na zemlji. Stari kraljevi asirski i babilonski tu su prikazani spomenicima tri do četiri metara visoki od uglađenoga kakoga siemita. Prekrasni maloazijski i atički sarkofazi redaju se beskrajnim dvoranama, a vrhu svega znamenit je sarkofag Aleksandra Velikoga, koji ima na četiri strane četiri bas-reliefa, valjda remek-djela svoje vrsti. Ima tamo sarkofaga sličnih egipatskim mumijama, ima torsa, ima glava careva i carica rimskih. Ima sva sila umjetnina prvoga reda iz klasične umjetnosti, ali je svakako najznatnija zbirka hetitska. Tu ima starina iz XIV. vijeka prije Krista, iskopanih u srcu Male Azije sa čudnim relijefima, čudnim licima i natpisima, koji su slični hijeroglifima: duhoviti su ljudi našli ključ hetitskom alfabetu, odgonenuli hetitski jezik, pa su onim natpisima našli tragove od još pet starinskih jezika.

Zađoh u prvi kat. I opet sva sila skulptura iz Rima, iz Bizanta, iz svih krajeva, kojim je gospodovala jaka ruka stambulskih sultana. Sad, kad je minulo posve vrijeme tih moćnika, kad je u posljednji sat ustao Ghazi Kjemal, sada metnuše iz carskoga Seraja, iz rezidencije sultanske, sve one uspomene i darove, koje je ustrašena Evropa slala silnim padišama, u dvije, tri dvorane novoga muzeja: to su po-

glavito stvari od porculana i stakla. Natječu se ondje svi porcelani od staroga kitajskoga, pa Sèvres, Meissen, bel=gijsko kristalno staklo od St. Lamberta, venecijanski »Mu=rano«, češko brušeno staklo, pa sve do moderne petro=gradske fabrike. Najrjeđe su velike posude od gotovo pro=zirnoga kitajskoga porculana sa lako=modrim prugama; gle=dao sam ondje i Alt=Wien vaza sa košnicom kao znakom, a visokih odraslom čovjeku do boka. U jednom ormaru stoji dvanaest tanjura sa minijaturama znamenitih sultana, kako=god se ovi nisu smjeli po Koranu uopće slikati, pa dvadeset=četiri tanjura sa prekrasnim slikama iz svega svijeta, sa dijamantnih polja Južne Afrike, iz sjeverne Škotske, iz šuma amazonskih, sa Pére Lachaise, uopće odasvuda. Sve je to po=redano uzorno po tvornicama i po godinama produkcije.

Ali! Svakoga posjetnika pazi uslužni pazitelj, šuti, ali ga prati postojano, da se ovome ne svidi odrubiti glavu kakvom malom kipu s Aleksandrova sarkofaga ili eskamotirati kakav interesantni proizvod danske porcelanske industrije. I to se je događalo!

Posve smeten ostavih novi muzej, pa odoh pred ulaz u Seraj, pred Orta=Kapu na Janjičarski trg. U Seraju bila je do tri dana pred mojim dolaskom igračnica, ali je oprezni Ghazi Kjemal zatvori, jer je vidio, da žitelji Stambula gube više novaca, nego što donose tuđinci. Na Janjičarskom trgu ima makejen, koji je vrlo star; vele, da je bio ovdje već za latinskoga carstva. U njegovoj su se sjeni sakupljali Janjičari, pa bi izražavali svoje negodovanje o sultanovom djelovanju ili mu opet povlađivali. Tu su našli i svoj konac, kad ih je Mahmud II. god. 1826. sve do jednoga posmicao. Nešto dalje diže se Hagia Eirene, — crkva »Svetoga Mira«, koja siže u doba Konstantina Velikoga, a začudo sve je još sačuvano, i prozori i dva kubeta, pače i mozaici. U jednom kubetu ima od starinskoga mozaika sačuvana Kristova slika. Hagia Eirene nije bila pretvorena u mošeju za vrijeme osvajanja Stambula, nego u arsenal, a onda u ratni muzej. U čitavoj sredini velikoga prostora, pa na stranama po zido=vima u nartexu, svuda silno oružje: i lukovi sa strelicama,

i stare puške sa vilicama, i drveni topovi, sablje — demeš=kinje, strašni jatagani, i vitka koplja, jaki štitovi, čvrsti oklopi. Sve je to ovdje sakupljeno, pa kronološki poredano, tako da posjetitelj vidi, kakvim je oružjem — prvim topovima — osvojio Stambul sultan Muhamed II., nazvan Mehmed=el=Fatih, a to znači »osvojitelj«, kakvim je oružjem Mehmed Sokolović zauzeo Siget, što je svesilna vojska pod Kara Mustafom nosila na Beč, pa napokon čime se je branio Osman=paša tako dugo u Plevni. Ti su vojskovođe, a i sva sila slavnih sultana naslikana na velikim slikama.

A onda, kad zađete u prvi i u drugi kat na galerije, onda vas gotovo spopane strah: vrlo dobro načinjene figurine — a ima ih ravna stotina — prikazuju vam sve moguće časti od padišaha do sitnoga raje, sve činovničke časti u njihovoj odori i s njihovim oružjem. Dok sam prolazio nijem tom ratobornom družbom, koja ima kadikad nevjerojatne čalme, onda se najednom sjetim pjesnika Čengić=age, koji je pro=ročki nadahnut pjevao:

— — al se ne boj, pobre, od topuza da ćeš poginuti — —

To je spomen, tužna spomen na ono doba, dok je to carstvo sezalo od granica perzijskih do dalekoga Maroka i gotovo od izvora modroga Nila do nadomak Jasenovca, a eto ga sada: ni život ljudski nije bio prekratak, pa ga je toliko, koliko prevali osobni vlak za dan i noć.

*

Preostatak onoga dana probavio sam lutajući po silnoj vrućini Stambulom uz veliki akvedukt, pa naokolo Teodo=zijeva zida, sve do mjesta, gdje je stajala stara residencija bizantijskih autokratora Blaherne. Odanle me moja knjižica odvede na obalu od Galate: prekrasan je pogled na azijsku obalu, ali je i opet ovdje mješavina ljudi i životinja, kola i auta, jedrenjaka i parobroda, radnika i badavadžija, sramež=ljivih Turkinja, koje se skrivaju rupcem, jer feredže ne smiju da nose, i rafiniranih kćerki dalekoga Zapada, koje očima šibaju za svakim čovjekom, za koga misle, da ima dva groša u džepu. Ima tu na obali sjajna birtija na četiri drvena

stupa, kojoj je francuski naslov »Bi=ba=bu, Au clair de la lune«. To mora da bude Eldorado za noćne lopove i vara=lice. Odoh dalje: put me dovede u Dolma=Bagdže, današnja residencija predsjednikova, a od polovice XIX. stoljeća tri puta residencija sultana.

I opet se popeh na Galatski toranj, da gledam zapad sunca. Ondje se sastah sa nekim Nijemcima, koji su sa mnom putovali u Stambul.

Nijemci su napravili silnu invaziju u otomansko carstvo, pa ih primiše svagdje: i kao vratare u hôtelima, kao direk=tore u restaurantima, kao bankovne činovnike, a poglavito kao mjernike. Sve su francuske natpise u Stambulu skinuli, pa sada imate samo turske natpise na uličnim pločama, na tramvajskim kolima, na parobrodima, — i to još sada turskim pismom.

Slijedeći dan pođoh s tim Nijemcima u Üsküdar, da po=gledamo tamo silne ciprese na gorblju, čudnovate i čudo=tvorne derviše, a napokon da vidimo i stari Bizantion sa lijepoga »Bijeloga« mora.

F. LUKAS

KRISTOFORO KOLUMBO U LEGENDI I U ZBILJI

UVIJEK je bilo historijskih lica, koja su, ili još za svoga života — ali to vrlo rijetko — ili iza svoje smrti po=stala mitom, pa su se tako rijetki pojedinci, ili zbog svoje veličine, ili zbog svoga udesa, ili zbog udesa i veličine za=jedno, odvajali od svakidašnjih i običnih ljudi i ostali u uspomeni savremenika ili poznijih naraštaja u nekom mit=skom nimbusu. Izvori su za njhovu veličnu dvojaki: u prvom redu njihova djela, a u drugom mašta naroda, a netom je ova probuđena, ona raste iz naraštaja u naraštaj i dobiva često takove oblike, da je slika, njome stvorena, mnogo raz=lična od stvarnosti njihova ideala i junaka; često gotovo obrnuta.

Svaka jača ličnost u historiji, u većoj ili manjoj mjeri, dobiva oblike mita, a da ne idemo u daleku prošlost, sjetimo se samo Napoleona I., koji je još prije konca svoga života postao gotovo mitskim licem. S tim, što je običnu mjeru čovječje veličine daleko natkrilio i svojim sjajnim isponom i svojim tragičnim koncem, uzbudio je fantaziju svojih sa=vremenika toliko, da ostaje dojam, kao da je svjetska histo=rija bila jedino uz njegovu osobu vezana i kao da je svjetska historija i sudbina toga korzikanskog generala bila u sebi i po sebi jedno te isto. Udes toga sudbonosnog čovjeka iza=zvao je u savremenicima ljubav i zavist, strastveni osjećaj i neutaživu mržnju, slobodnu predanost i ropsku pokornost, najoštriji otpor i najveću ljubav, a sve je to razbilo običnu mjeru, po kojoj se ljudi mjere, pa nijedan historik nije lik Napoleona mogao da zadrži u granicama običnog historij=skog mjerila, jer su sve granice bile porušene, pa je same

štovatelje obuzeo neki delirij njegove veličine, te se stvorio kult nadčovjeka i izvela o njemu neka apoteoza.

Takovo očaravanje i mitska divinacija ima nešto slično sa slijepim osjećanjem u čovjeka, koji u svome ljubljenom objektu ne vidi sve nedostatke, pogreške i slabosti ljudske, a vidi samu savršenost, gotovo u nekoj nadstvarnoj viziji.

No dok takovo očaravanje s vremenom blijedi i tamni, te apoteoza zemaljskoga bića, osjećajem stvorena, lagano iščezava pred iluzijama i razočaranjem, što ih ljudski život sa sobom nosi, historijski junaci nijesu tvorevine osjećaja, što je vrlo rijetko, nego tvorevine fantazije, izazvane njihovim djelima i snagama. Kod takovih junaka mora da pridođe neko sudbonosno djelo, koje ih u očima ljudi diže i uznosi njihovu nadljudsku veličinu. Tako oni dobivaju neke oblike, tamne i velike, koji se ne dadu samo razumom shvatiti, niti racionalistički opravdati, već kod kojih se djela i prednosti nameću svojom nerazmjernom veličinom. Takove ličnosti, junaci u smislu Carlayla, junaci pjesme, ili pjesme=historije, koja je najsamovoljnija vrsta pjesme, što uopće postoji — ulaze u srce i fantaziju ljudi, čemu se razum rado prepušta bez pravoga prosuđivanja i unutarnjeg sređivanja. Tako su nastali kod različitih naroda prvotni junaci priča: neke oble, tamne unutarnje pojave, pune zapreka i antiteza, ali u duši naroda neumrli, uvijek djelatni i uvijek živi. Ali takovi su uglavnom junaci historije i na historijskoj osnovi izgrađeni, ali s osjećajnom hipertrofijom stvoreni, postali junaci na=rodnih priča, poput Napoleona, Fridrika Barbarosse, Karla Velikoga i, u našem narodu, kralja Tomislava. Razum pritom ustupa mjesto fantaziji, a ograničeno mu je djelovanje na to, da sve opreke i nutarnja protuslovlja u biću svojih junaka izgladi i u neku harmoniju dovede. No oni u stvaralačkoj snazi duše postoje onakovi, kakove ih je stvorila mašta i osjećajnost, a ne kakovi su u stvarnosti svoga života bili i kakovima bi ih razum morao izgraditi.

Zapravo, kada bi se udubli u razvoj svih nacija, našli bi, da je praforma svake elitne nacionalne misli ili mitologij=skoga postanja, ili historijska ličnost sa značajkama mita.

Među mnogim ljudima takova mitskoga postanja ide i Kristoforo Kolumbo, koji stoji na pregradi dvaju svjetova i dvaju vjekova, a koji je u isto doba njihova spona i pre=grada. No baš u njemu, možda jače no u i jednom drugome, uprav stoga, što pada i djeluje u punoj svjetlosti historijskog doba, vidimo, kako pozniji naraštaji daleko od savremenih događaja izdigoše u red mita čovjeka, koji je, koristeći se tuđim iskustvom i znanjem, izvršio slučajno ono, što je od drugih već bilo pripravljeno i što bi bez njega u najkraće vrijeme moralo uslijediti. Amerika, to treba dobro naglasiti, nije otkrita u jedan dan, niti od jednoga samog čovjeka; ona je otkrivana kroz puna dva vijeka i od velikoga broja ljudi i od mnogih naroda. No treba i to naglasiti, da je najveći broj tih ljudi dala Španjolska, i da je ona izvršila u tom velikom djelu najveći napor.

Kolumbo je dividiran, jer je prikazano njegovo istraži=vanje u svijetlu krive teorije, koja hoće da protumači soci=jalno gibanje jedino po ličnom radu pojedinih ljudi, usam=ljenih pojava, bez prethodnika, bez pomoćnika i bez na=sljednika. Htjeli su od njega učiniti proroka među slijepcima, neustrašivog čovjeka, izložena pogibli, da bude bačen od podlih urotnika u more, mučenika i sveca među zločincima, pače se išlo tako daleko, da se u posljednjem vijeku i na crkvu djelovalo, da ga svecem proglasi, što je ona ispravno odbila. Sve te nadčovječne odlike o Kolumbu romantične su izmišljotine i fantazija bez poezije, čime je Rim dao pravo pravim historicima i kriticima, koji su istinu kasnije utvrdili.

Da je otkriće novoga svijeta bilo djelo čisto individualno, uloga Španjolske bila bi započela i svršila sa Kristoforom Kolumbom. No ako je istina, da je Kolumbo vršio jednu ulogu, ne po svojoj ideji, jer ideja je bila općeno raširena i prije njega, niti po velikodušnosti svojih zamisli, jer su u pravcu otkrića novoga svijeta sve sile bile već u gibanju, učinio je to po svojoj strastvenoj volji i mističnom žaru svoje prirode. No treba dobro naglasiti, da i ako je saradnja dvora i vladara, naročito Izabele bila velika, i ako je mnogo dvorskih osoba iskazivalo plemenite osjećaje i pridonijelo

materijalne potpore Kolumbovu pothvatu, ipak je najveću i odlučnu pomoć dobio Kolumbo od zauzimanja narodnog elementa.

Uzrok u neispravnom prikazivanju prave Kolumbove slike leži u trojakom izvoru; u prvom redu u nepoznavanju samoga Kolumba, njegovih pravih osnova i pokretnih motiva, a u drugom redu u nepoznavanju i neuvažavanju kolektivnih činjenica španjolskih prilika, a konačno u prevelikom isticanju jednih činjenica sa strane historika bez veze sa svim ostalim faktorima.

Otkriće novoga svijeta — za koje Kolumbo nije niti znao, da je izvršeno— djelovalo je tako na poznije pisce, da su i osobu, koja je to izvršila, htjeli obaviti svim atributima veličine i aureole. Stvorio se od Kolumba mit.

Što se tiče prvog uzroka, poznata je stvar, da nema čovjeka, koji bi sebe točno poznavao, a još manje se može tvrditi, da bi netko druge ljude mogao poznavati.

Pa koliko ljudi sebe gledali u ogledalu i koliko slikari i fotografi snimali sliku čovječju, ma bio to i autoportret, ne znamo pravo, kako u svoj cijelosti jedan čovjek izgleda, jer za punu sliku njegovu treba da pridođu kretnje, njegov govor, njegovo držanje, u jednu riječ njegova cijela plastična pojava, protkana unutarnjom silom, a ta se ne da snimiti. A kako slabo možemo poznati našu spoljašnost, još slabije poznajemo našu unutarnju vrijednost. Pa kakogod zvučilo paradoksno, može se ipak utvrditi, da nijedan čovjek nije spram sebe posve otvoren i istinit. Čovjek vara sama sebe češće no druge ljude, pa ako ljudi sebe ne poznaju, ne razumiju i varaju, onda je posve jasno, na kako slabim osnovama počiva njihovo poznavanje drugih ljudi. Ljudi, s kojima mi svaki dan općimo i s njima razgovaramo, ostaju nam vječna tajna i zagonetka. Vjerojatno to spada u čovječju prirodu, da ona pune i apsolutne istine nikada ne poznaje. Ta je spoznaja nagnala možda najvećeg mislioca staroga svijeta, Sokrata, da je poznavanje samoga sebe postavio kao kategorički imperativ, što najbolje dokazuje, da je to i za njega bio samo ideal, koji se ne će i ne može nikada ostvariti.

Nemogućnost, da se dođe do apsolutne istine, očito dokazuje i relativnu istinsku vrijednost svake autobiografije, u kojoj mimo toga, kako Vittorio Alfieri ističe u uvodu svoje autobiografije, dolazi do izražaja, i to u najvećoj mjeri, ljudsko samoljublje.

Autoportret pak i nije drugo nego autobiografija s tom razlikom, da autobiografija pokazuje tok života, a autoportret trenutno fiksiranje života u sadašnjici, koji dobiva već sutra historičko značenje. Autoportret pokazuje trenutno stanje ustrajnosti, a čovječji je život gibanje i razvoj. Zbog toga se u autoportretu ogledava neki drugi »Ja«, istrgnut iz života autorova, od njega doista proživljen, ali i preživljen.

Zato autoportretima i autobiografijama fali objektivnost, pa sve da su autori htjeli i nastojali da istinitu stvarnost u punoj mjeri prikažu i opišu.

Vrlo je često ono, što ljudi za ispravno drže, samo glumljenje, a sa toga gledišta može se bez pogreške kazati, da svi ljudi, u većoj ili manjoj mjeri, neprestance glume na zemaljskoj pozornici vještu ili nevještu ulogu. Čovjek ne prestaje da bude glumac ni onda, kada je sam sa sobom, a dobar se glumac razlikuje od lošega u tome, da znade vješto sakriti krinku. Ako je pak nemoguće, da mi naše savremenike prozremo i upoznamo, to je shvatljivo, da je sve, što mi historijom nazivamo, sa gledišta poznavanja čovjekova, krivo ili nepotpuno. Historija ovako gledana, nije drugo nego nepotpuna spoznaja prošlosti, gledana kroz nesavršenu leću našeg temperamenta i kroz ograničeni materijal našega znanja. »Čovjek je, veli umni historik Friedell, uvijek bio vrlo kompleksno, polihronično i kontradiktorno biće, koje posljednju svoju tajnu nije nikada i nikome očitovao. Ostala neorganska a i organska priroda ima jednoličan karakter, dok čovječanstvo sastoji od pojedinih individua. Iz svakog sjemena ljiljana uvijek raste ljiljan, i mi možemo historiju te klice matematičnom sigurnošću unaprijed odrediti. Iz jedne se čovječje klice uvijek stvara nešto novo, dosada nepostojalo i nikada više neponavljano. Historija prirode po-

navlja se uvijek i ona radi sa nekoliko refrena, koji se neumorno povraćaju; historija čovječanstva ne ponavlja se nikada, jer ona raspolaže s neiscrpivim bogatstvom pojedinosti, iz kojih se uvijek nove melodije stvaraju«. Zbog toga je svaka pojava u historiji nova i jednokratna, zato i rečenica, da je historija učiteljica života, nije ispravna, barem ne u strogom materijalnom značenju te riječi. Učitelj života jest vlastito iskustvo, dok historija u svakom razdoblju mora računati sa novim »duhom«, koji činjenicama daje novi sadržaj i snagu, ako se izvjestan ritam i ne može unaprijed odbiti u nekom sekularnom razdoblju. Vremena se ne vraćaju i ne ponavljaju, a kada bi to bilo moguće, morali bi se ljudi svom snagom svoga bića protiv toga boriti i u klici svaki povratak na staro uništiti, jer bi to ponavljanje bilo gore od ropstva i gore od smrti, pače to bi bilo oboje zajedno i nas bi učinilo marionetama i sablastima nas istih. Doista nema ništa apsolutno i novo, ali ni apsolutno staro pod suncem. Novo i staro živi međusobno povezano i utkano i zato može i mora postojati neki relativni povratak. Vrijeme koraca naprijed, jer se koracanje vrši u pravcima, a jer pravci nijesu indiferentni, već predstavljaju neku ideju, i baš stoga se ne mogu razilaziti u beskonačnost, već se na antitezama razvijaju do ekstrema, a svaki ekstrem sili na povratak; ukratko polarnost svih mogućih pravaca uvjetuje izvjestan povratak i ponavljanje, ali nikada potpuno staroga, već sa novim idejama protkana, nešto novo i drugačije. Tako svaki čovjek ima druge ideje, a s idejama mijenja se i pogled i sud ljudi u velike odsječke prošlosti. Historija se u prvom redu sastoji u neprestanoj i novoj interpretaciji prošlosti, pa kolikogod nam isprave govorile o pojedinim licima u historiji, nikada nam ne mogu dati o njima punu sliku. »Ni jedan čovjek, veli na drugom mjestu pomenuti Friedell, koji je stvarao svjetsku historiju, nije bio pošteđen, da nije bio na jednoj strani slavljen kao genij, a na drugoj prikazivan kao pustolov: dosta je spomenuti Cronvella, Muhameda, Lutera, Cesara, Napoleona i tisuće drugih. Samo o jednom jedinom čovjeku nije se takav

oprečan sud dao, a to je o Kristu, pa i historija i sud historije njega bitno odvaja od drugih historijskih ličnosti.«

Položaj historika bio bi potom zdvojan, kada ne bi bilo izlaska, a to je, da materijal i tkivo historije može svatko vidjeti, ali sadržaj i jezgru nalazi samo onaj, koji ima nešto svoga da dade. Sve ono, što mi o prošlosti iskazujemo, kazujemo samo o sebi, projektirajući naše biće u one prilike. I koliko se jače udubljujemo u prošlost, otkrivamo sve mogućnosti našega »Ja«, proširujemo granice naše svijesti i proživljujemo nove i različite doživljaje. Zato i historija nije drugo, nego kroz naš temperamenat gledani i proživljavani prošli događaji, pa stoga i historija iskazuje kod različitih pisaca drugačiji sadržaj, premda je svaki htio istinu da vidi i istnu da kaže.

A da bi se našao koji smrtnik, koji bi imao strpljenja, da napiše historiju bez udjela svoga gledišta, registrirajući jednostavno činjenice, ne bi taj posao još bio gotov, jer bi se, kako ironično nastavlja Friedell, htjelo da se rodi još jedan smrtnik, koji bi imao snage, da taj dosadni i neprobavljivi materijal pročita.

Jasno je prema tome, da prošli događaji mogu imati dvostruki nedostatak, nedostatak historijskog materijala i nedostatak historijskog gledanja sa strane pisaca. Na osnovi postojalog materijala može se stvoriti jedna historijska ličnost, sa posve određenim crtama, no netom se javi novi materijal, ono historijsko biće može dobiti druge, pače često oprečne značajke. Za prosuđivanje ljudi činjenice se o njima ne zbrajaju i ne povlači se na neki način matematična sredina, jer u etičkom pogledu jedna sama nova činjenica može čitavu sliku u obrnutom svijetlu prikazati i tako mjesto da slika osobe novom činjenicom dobije samo jedan novi potez, ona je onom činjenicom u bitnosti podvojena; ali, kako takova podvojenost ne može dugo u nutarnjosti duše da ostane, stvara se nova kompozicija, koja je od stare slike drugačija.

Takovom preradbom i pretaljenjem kompoziicje o Kolumbu na osnovu dubokoga i bogatoga materijala, iznosi

pred nas umni francuski pisac *Marius André* u knjizi pod naslovom *»La veridique aventure de Christophe Colombo«* (1927.). Premda djelo nije dokumentirano, niti izvorima snabdjeveno, vidi se iz svakog retka, da je pisano na osnovi izvora, a vjerojatno će slijediti drugo djelo i sa znanstvenim prilozima napisano. Na osnovi Andréove knjige slika Kolumbova nije nimalo simpatična, a sve pretpostavke za otkriće Amerike nije stvorio Kolumbo, već drugi ljudi, koji se jedva u historiji spominju, i to mimogred, i samo kao izvršioci Kolumbove zamisli, pače i neispravno kao protivnici te osnove.[1]

Kolumbo nije bio upućen u pomorstvo, već površno, a o geografiji i kozmografiji je imao posve krive predodžbe.

Kod svoga pothvata Kolumbo nije imao o otkriću svoje određene osnove niti ideje. Njegova geografska zatucanost bijaše tipično svojeglavost ograničena čovjeka. No što je imao iznad svake mjere, bijaše fantazija, po kojoj nije znao

[1] U talijanskom jeziku takodjer novije djelo o Kolumbu pod naslovom Christoforo Colombo nella leggenda e nella storia, napisana od Cesara de Lollis. Premda ima nedostataka u mnogim činjenicama materijala, što ih André donosi i premda talijanski pisac svoga sunarodnjaka nastoji što više ispričati i djela mu poljepšati, ipak i po toj radnji slika Kolumbova nije onakova, kakova se donedavna nama predstavljala. I u španjolskom jeziku postoji više djela, no novije djelo od Carlosa Pereyra i ako nije onako iscrpivo napisano kao Andréovo, ipak se s njegovim navodima poklapa. U njemačkom jeziku postoji više djela, no najkritičnije je napisano od Konrada Kretschmera: Die Entdeckung Amerikas, izdano od berlinske akademije prigodom četiristogodišnjice otkrića novoga svijeta (1492.).

Dok je ova radnja bila već u tiskanju, izišlo je novo djelo o Kolumbu od Luisa Ulloa, direktora narodne knjižnice u Limi, u kojem nastoji dokazati, da je Kolumbo rođen u Kataloniji. Premda radnja obiluje dokumentima, ipak su ponajviše indirektne dokazne snage, pa se autorova teza ne može smatrati neprijeporno dokazanom.

Treba pripomenuti, da sam ovdje Andréove navode kritički uspoređivao sa talijanskim, španjolskim i njemačkim djelima, pa sam za mnoge sudove, naročito za najoštrije, nastojao da nađem oslona kod više autora, dok sam neke tvrdnje argumentima kušao oslabiti ili opovrći.

razlikovati istinu od laži, činjenicu od izmišljotine, jer u njegovom dnevniku ti pojmovi stoje jedan do drugoga pobrkano i nesređeno. Više od svega posjedovao je magičnu snagu, te je fascinirajući djelovao na druge ljude; on je imao takovu sugestivnu snagu, da mu se nitko, tko je došao u njegovu blizinu, nije mogao oteti, naročito viši staleži. U punom značenju bio je pjesnik i fantasta. Dao je u službu kraljici i kralju najsjajniju imaginaciju, što se zamisliti dade, ali u isto doba i najnesređeniju, i to takovu, da može zavesti čovjeka na rub propasti. Osim toga je imao dar više intelektualni nego osjećajni za zavađanje drugih osoba, te neslomivu lukavost poslovnog čevjeka, genij laži i hinjenja, i ono, što se u običnom životu naziva bluffom. Sa svim tim osebinama Kolumbo predstavlja možda jednu od najzamršenijih i najteže shvatljivih ličnosti historije. Briga Kolumbova bijaše, da zavede svoje savremenike, zato je uvrštavao u svoj dnevnik istine i laži, a to je pridonijelo za tri vijeka i pô, da se stvorio mit o čovjeku s osebinama, posve drugačijim, no što ih je u stvarnosti imao. Historija Kristofora Kolumba postala je najvanrednija i najuspjelija mistifikacija historije, no o tome prema André-u i drugim novijim piscima kušat ću ovdje zbog ograničenosti prostora samo krupnije činjenice navesti i prema njima ocrtati pravi lik Kolumbov.

Kristoforo Kolumbo, kada je iz Portugala došao u Španjolsku i otišao do samostana *Rabida*, da snubi oca *Antonia de Marchena*, neka bi se za njega zauzeo kod dvora, kako bi bio pripušten u audijenciju, naveo je toliko neistina, da ih je već Marchena i sam na prvom susretu opazio, ali fascinirano prikazivanje bijaše takovo, da ih je pregledao i prešao preko njih. Naveo mu je, da je ostavio Lisabon, da se posveti plemenitoj misiji otkriću novoga puta do Indije, da je u Portugalu ostavio ženu i djecu te udoban život. No treba istaknuti, da mu je žena bila već umrla, a jedinog sina, koga je s njome imao, poveo je sa sobom, dok se iz Lisabona morao ukloniti zbog pritiska vjerovnika i nekih drugih neriješenih afera. Da uveliča svoju osobu i na Marchena učini

dojam velikog čovjeka i mornara, stvorio je mit o svojim pređima, sve na samim izmišljotinama i neistini. Stvarno je, da se za čovjeka, kojemu je životopis napisao sin i prjatelj, Las Casas, ne zna pravo za mjesto rođenja. Istina, on na jednom mjestu veli, da je rođen u Genovi, ali iz dugih fraza istoga tog dokumenta proizlazi, da je to kazao iz neke tajanstvene i proračunane lukavosti, jer njegov sin Fernando u životopisu svog oca, a taj je napisao još za njegova života, navodi više mjesta, koja su se natjecala za tu čast, da budu rodno mjesto Kolumbovo. Sam Fernando se ne odlučuje ni za jedno od njih s primjedbom, da je njegov otac htio, da mu rodno mjesto ostane za druge nepoznato. Možda mu prirođena oholost nije dopuštala, da se dozna, da potječe od siromašnih tkalaca sukna. Svakako, potpisavao se uvijek »Colon«, a ne »Kolumbo«, pa je bilo pisaca, koji su njegovo porijetlo izvodili iz Aragonije i to od sina nekoga pokrštenog Židova, a kako André ističe, temperamenat i osebine njegova značaja mnogo opominju na takovo podrijetlo. Tako njegova pohlepa za novcem, neosjećajnost, ustrajnost, nasrtljivost, zapostavljanje i ocrnjivanje svojih vrednijih drugova, da sebe na njihovim zaslugama izdigne, isticanje svojih sitnih zasluga i djela, dajući im neki karakter važnosti i veličine, traženje trenutnog uspjeha, neshvaćanje unutarnje zakonitosti čitavog života kao da se, zajedno uzete u jednoj osobi, ne poklapaju s arijskim tipom.

No dopuštajući, da je rođen u Liguriji, a vjerojatno i u samoj Genovi, jer se u tamošnjim arhivima našlo dokumenata, koji govore o Kolumbu, rođenom oko god. 1451., a dopuštamo, da se to baš na njega i njegovu porodicu odnosi, on je dokaze za svoje podrijetlo obavio takovim izmišljotinama, da to nadilazi svaku mjeru. On priča Marchenu, da potječe od obitelji grofova Colombo de Cuccaro, koji su imali kulu u Montferratu, a oni su grofovsku čast dobili privilegijem cara Otona. Po autentičnim dokumentima, veli on, moja je obitelj bila plemenita i bogata još u XII. vijeku, ali moje plemstvo ide još ranije, jer ja potječem od Colomusa, pobjeditelja Metridata, kralja Pontskoga, a ime Colomusa

se kasnije preobrazilo u Columbo; moja dva bratučeda, starija od mene, postali su admirali, i sadanji francuski admiral Casenova, rečeni *Coullon*[1], moj je rođak, a ja sam se posvetio istraživanju mora, pa nema uopće mora, koje nijesam oplovio; i sam me je kralj Renè (?) učinio zapovjednikom ratne lađe, kojom sam upravljao za vrijeme neke pomorske bitke.

Da se vidi, kakove nevjerojatne neistine on o sebi pripovijeda, dosta je samo ova kratka crtica. On veli, da je kao zapovjednik jedne lađe htio da dođe u poslovne svrhe do Alžira. Međutim se momčad i putnici kod Kirzike pobuniše, hoteći da se plovi put sjevera, u pravcu Marseille. No Kolombo, veli o sebi, da ih prevari, i da može izvršiti svoj naum, jednostavno je iglu na busoli izvrnuo, tako da su putnici i mornari bili svi uvjereni, da plove put Marseille, a on ih je međutim ipak doveo do Alžira. Da bi mornari, koji su poznavali svaki ugao Sredozemnog mora, mogli biti tako naivni, to ni djeca ne bi povjerovala, a osim toga, da ne bi oni po suncu znali, gdje se nalazi sjever, a gdje jug, u što takova teško da bi povjerovao i najprimitivniji čovjek. »Naš gospodin Bog«, veli Kolumbo, »dao mi je dar inteligencije, da poznam znanje navigacije, geometrije, aritmetike i kozmografije«.

Te njegove izmišljotine, uvjerljivim i apodiktičkim načinom prikazane, osvojile su Marchena — i ako je često bio uvjeren o neispravnosti Kolumbovih navoda. Tako je osvojio i mnoge druge više krugove, samo nije mogao uvjeriti svoje podčinjene i mornare. Njima je Kolumbo bio do skrajnosti nesimpatičan i odvratan. Na njegovim lađama, ali samo na onoj, gdje je on zapovijedao, bilo je uvijek nezadovoljnika i pobuna, a u njegovim kolonijama buna i ustanaka. Njegovi su mornari vidjeli, da se on, njihov admiral, ne razumije u kvadrant, pa da nije ni znao, da odredi geografsku širinu i duljinu jednoga mjesta, da nije znao nacrtati ni jedne karte,

[1] On je francuskoga admirala samo po sličnosti imena ubrojio u svoje rođake.

prema tome o kozmografiji da nije imao ni pojma. Uopće on nije točno znao, kamo lađa plovi, pa je često dane i dane lutao po moru, bez pomoći, da odredi pravi put lađe, zato je ukratko za pomorce bio ne kakova herojska, već smiješna figura.

Njegova je obrazovanost bila vrlo niska, tako da nije znao ni latinski jezik, u ono doba jezik obrazovanosti i jezik većine kozmografskih knjiga. Talijanski pisac de Lollis, inače branitelj Kolumbov i odrješit zastupnik Kolumbova talijanskog podrijetla, veli, da je bio zaboravio talijanski jezik. Pitanje je sada, da li je moguće, da jedan čovjek zaboravi materinski jezik, u kome je govorio do dvadeset i šeste godine života. Na tu sumnju nije de Lollis nikada došao u svojoj knjizi, premda dokazuje, da je Kolumbo bio Talijan.

Kolumbove knjige ljubimice bijahu radnje: *Le livre des merveilles od Ivana Mandevillea*, i knjiga Marka Pola: *O čudesima dalekog istoka.* Naročito je prva knjiga bila njegova knjiga znanja, a treba istaknuti, da ona vrvi nemogućim fantazijama i neispravnosti, pa kako su don Quichota udarili u glavu viteški romani, tako je za njega bila svetost pomenuta knjiga. Ako su mu doveli pred oči stvarne činjenice i geografske pojave, on ih je jednostavno odbijao i nije ih priznavao, pozivajući se na fantazije Mandevilleove knjige.

Koliko je znao neistinu tvrditi, najbolje svjedoči činjenica, da je navodio, kako je svojim očima vidio u zapadnoj Indiji sirene, polu ribe, polu žene. Kolumbo nije bio nikakav idealist, jer je uvijek tražio Salamonovu zlatnu zemlju (Hersonez), da dođe do zlata i da krovove kuća sa zlatom pokrije. Zlato, veli on na mnogo mjesta, s nekim pohlepljivim oduševljenjem, najljepše je, što se na zemlji može imati; zlatom se stvara bogatstvo, a pomoću njega se može sve na svijetu postići, pače se i duše mogu pomoću zlata slati u raj.

Uvjerljivost njegovih navoda sklonula je oca Marchena, da se zauzme kod Izabele, kojoj je on bio prije ispovjednik, da dade Kolumbu lađe, da otplovi zapadnim putem do Indije. Međutim na sastanku, koji je Izabela sazvala, a kamo

je bio pozvat i Kolumbo, nije stvar bila privedena kraju, jer je Kolumbo pokazao vrlo slabo geografsko i kozmografsko znanje. Uto se iza toga uplete u stvar i jedan drugi faktor, a to je pokršteni židov Luis de Santangel, s kojim je Kolumbo došao u veze, i kojem je svoje osnove pripovijedao, ističući naročito ekonomske koirsti toga puta. Ovaj se zauzeo za njega kod dvora, gdje je zbog svojih financijskih uloga imao jak utjecaj. I Kolumbo i Santander shvaćali su pronalazak Indije posve sa ekonomsko-materijalističkog gledišta, za nabavu zlata i mirodija, a tada je Santander prišapnuo Kolumbu ideju, koju je ovaj i u djelo stavio, a to je, da mimo zlata i mirodija ima još vrednije trgovine, a to je trgovanje s robovima, dok je Izabeli lebdio jedini cilj pred očima pokrštenje urođenika, a s time civilizacija otkritih zemalja. Kolumbo je sam trgovao i dao primjer onome strašnom haranju i pustošenju novoga svijeta, pri čemu su milijuni nevinih ljudi bili žrtvovani pohlepi i nečovječju ljudskom. Pače, on je taj posao tako strogo shvatio, da mu se predbacuje, da je sprečavao pokrštavanje Indijanaca, da ne bi po nauci vjere postali ravnopravni Španjolcima, samo da ih nekrštene može kao roblje prodavati.

Zauzimanjem Santangela Izabela popusti, imenuje Kolumba admiralom i potkraljem svih otkritih zemalja s pravom na destinu prihoda iz otkritih zemalja za njega i njegove nasljednike, te naredi gradu Palosu, da stavi na raspoloženje Kolumbu tri lađe. Nitko nije izričito odbio, da izvrši kraljevu naredbu, ali se među brodovlasnicima svaki skanjivao, da je izvrši i da s Kolumbom pođe. Uto se upleo i narodni elemenat, a u prvom redu braća Pinzon, naročito Alonsa, bez kojih uopće do ekspedicije ne bi došlo. Oni su dali svoje lađe, uložili svoj novac, te našli mornare, vješte i neustrašive, i sva se tri brata sa Kolumbom ukrcala. Otkriće novoga svijeta nije se izvršilo teatralno, jednoga jutra g. 1492.; ono je tražilo nečuvenih napora, patnja, ustrpljivosti i odvažnosti, heroizma i genijalnosti. Španjolskim se otkrivačima nepravedno predbacivalo, da su to bili bijednici i banditi, nemoćni, da snose svoju bijedu kod kuće,

da su bjegunci sa domaćeg grobišta, pustolovi i državni plaćenici. Država je samo predsjedala otkriću i osvojenju. Ona nije mogla to finansirati. Otkrića i osvajanja bijahu u bitnosti narodna djela, jer je narod tu sudjelovao slobodno i po svojoj odluci, a da nije trebalo posegnuti za prisilnim novačenjem i vojničkom dužnosti. Zato i historici drže, da se ta otkrića moraju ocijeniti kao demokratska poduzeća.

Nesretni Pinzon, koji je sa svojom braćom i svojim novcem najviše pridonio, da je omogućena i uspjela ekspedicija, bijaše ocrnjen do krajnosti od samoga Kolumba, samo da se nad Pinzonovim zaslugama digne do oblaka lik Kristofora Kolumba.

De Lollis, inače obožavatelj svoga sunarodnjaka Kolumba,, ipak ne može da ne prizna zasluge Pinzonove, i o njemu piše: »Sada je posve utvrđeno, da bez njegova autoriteta, njegova bogatstva i njegovih mornarskih vrlina Kolumbo ne bi bio uspio. Iz samoga *»Dnevnika«* Kolumbova izlazi, da se često s njime svjetovao i priznavao mu veliki ugled, a noviji autori pače drže, da za otkriće novoga svijeta ima više zasluga Pinzon nego sam Kolumbo. No dok je Kolumbo na povratku iza prvog putovanja triumfalno koracao po Španjolskoj, onaj zaslužni junak prikazivan od Kolumba kao sotona umire neopaženo u Sevilli.

Putovanje je nastupilo u kolovozu 1492., a poznato je, kako je izvršeno i kako je nađen novi svijet, dok je Kolumbo tvrdio, da je putujući sprem zapada našao put do staroga svijeta i stigao na istočnu stranu Azije i Indije. U tom je krivom uvjerenju i umro. S kakovom je upornošću on kod toga ostao, najbolje svjedoče ove činjenice:

Kada je na drugom putovanju stigao do Kube, bio je uvjeren, stojeći pod sugestijom svoje unaprijed stvorene ideje, da je to azijski kontinent, i da se pred zapadnim dijelom te zemlje nalazi zlatni Hersonez, poluotok Indije, kamo je njega iz pohlepe za zlatom želja vukla. Otočani su ga uvjeravali, da je Kuba otok, i o tome su bili uvjereni svi njegovi mornari, samo je on ustrajao sa svojom legendarnom idejom. No ovdje je nešto učinio, što ga kao istraživača i borca za istinu prikazuje u vrlo lošem svijetlu. Sumnjajući, da bi koji od njegovih mornara mogao ipak držati, da je Kuba otok, dakle nešto drugo no što je on držao, dao je sastavti jednu javnu ispravu po bilježniku Pereru de Luna, u kojoj je stajalo, da je Kuba kontinent, a za onoga, koji u to ne bi vjerovao, udarena je kazna od 12.000 maravedisa, i mimo toga će mu se odsjeći jezik. Tu je ispravu pod zakletvom morao potpisati svaki mornar. Ako je i u čemu drugome pokazao, da se bori protiv vjetrenjače poput don Quichota, pokazao je to svakako ovim činom, a kod tako jasnih činjenica, vrlo je vjerojatno, da je to uradio u rđavoj vjeri. No svakako zloporaba vlasti i siljenje mornara na ispovijedanje laži, Kolumba je u očima mornara toliko snizilo, da je pred njima izgubio svaki autoritet i postao smiješna figura. Nije prema tome čudo, da su se mornari protiv njega bunili, jer ta borba s njihove strane bila je borba za istinu. Usprkos prijetnje i zakletve, istina se dugo nije mogla zabašuriti, pa je jedan od njegovih mornara, *Juan de la Cosa,* sastavio kartu, na kojoj je Kubu unesao kao otok.

Ispuštajući sve događaje na njegovim putovanjima, jer je to i onako opće poznato, ograničit ću se samo na prikaz onih strana njegova rada, koje ispravljaju legendarnu sliku, kako su je o njemu sastavili romantici.

Kolumbo je vodio o svom putovanju *»Dnevnik«*, u kojemu se nalazi istina i laž, fantazija i stvarnost tako pobrkano, da je teško jedno od drugoga razlikovati. Nažalost se cijeli originlni tekst *»Dnevnika«* izgubio, no ipak se sačuvao cijeli sadržaj, sređen od *Las Casasa,* i u njemu se mimo bitnog sadržaja sačuvao detaljirani prikaz događaja i veliki broj originalnih citata. Osobit je to *»Dnevnik«* i jedinstven u analima brodarstva, ne toliko zbog toga, što daje pregled jednog od najvećih događaja svjetske historije, već i stoga, što uz kakovu dobru primjedbu stručnjaka ima u sebi svu silu netočnosti, nesređene fantazije, sanjarske imaginacije, neistine i bluffa, ali, i to treba naglasiti, sve je to napisano u pjesničkoj lijepoj formi. Taj varavi i tajnoviti čovjek, toliko

antipatičan u cijelome svome radu, izlazi sa svojim *»Dnevnikom«* pred historiju kao dobar pjesnik i još veći sanjar. Zapravo čitav *»Dnevnik«* i nije drugo nego epopeja pustolovstva sa stranicama takove ljepote, da neke mogu izdržati poredbu s Odisejem. Stil, u početku klasičan i odmjeren zbog trezvenosti i elegancije, postaje kasnije preromantičan, ali nikada ne prestaje biti veleban. U tim stranicama podsjeća na Jacquesa Rousseaua i Chateaubrianda, ali do onoga dana, dok nije Kolumbo pao u delirij, kada je bila njegova oholost povrijeđena. Otada radi i piše kao opsjednuto biće, te pada u smušenost hebrejskoga narikača, koji upotrebljava bibliju, da opravda svoje lične strasti, ali i ta vika ostaje uvijek pjesnička. Začudo su samo dva pisca, Aleksander Humboldt i Carlos Pereyra, opazili, da su osebine, koje kod Kolumba prevladavaju i gospoduje njegovim životom i djelima, imaginacija i poezija. Pereyra je raščinio u tančine sve Kolumbovo djelovanje, prodro u psihologiju njegova bića i pokazao neumoljivu strogost spram čovjeka i pomorca, ali mu se kao pjesniku divi.

Ekspedicija je, kako je poznato kernula iz Palosa 3. kolovoza 1492., a u *»Dnevniku«* pod datumom 6. listopada stoji napisano, »da se mornari tuže zbog duljine puta i da ne će da idu dalje, ali da ih je admiral bodrio, obećavajući im dobar uspjeh i velike koristi od toga. Iz tih fraza romantici su stvorili legendu, kako su mornari htjeli Kolumba baciti u more, a on da ih je umirio obećanjima, da će otkriće kopna uslijediti najdalje za tri dana.

Admiarl doista umanjuje u u svom *»Dnevniku«* težinu te situacije, jer mu ne služi na čast, da je samo na lađi *»Santa Maria«*, gdje je on zapovijedao, bilo nezadovoljnika, dok na *»Pinti«* i *»Nini«*, gdje su zapovijedala braća Pinzon, nije toga bilo. Međutim po bilješkama drugih mornara stvar se ovako razvijala: Kolumbo je jačim glasom, jer su lađe bile u blizini jedna drugoj, pozvao Alonsa Pinzona, i kazao mu, da ne zna, što bi radio, jer da su dosta dugo putovali, a da se zemlja ne javlja. Gospodine, odgovorio mu Pinzon, mi smo ovdje da služimo Bogu i kraljici; mi se ne smijemo vratiti

natrag, dok ne nađemo zemlju. Radije umrijeti! Ali, moji su ljudi uznemireni, odgovori mu Kolumbo, a mi smo prešli 750 milja[1] puta. Idimo još do 2.000 milja, odvrati nato Pinzon, pa ako ne nađemo zemlju, onda ćemo se povratiti. Pa kako, gospodine, nastavi on, mi smo istom isplovili iz Palosa, a vi ste već izgubili odvažnost. Naprijed, pa će nam Bog udijeliti pobjedu i on će učiniti, da nađemo tražene zemlje. Bogu ne bi bilo ugodno, da mi navučemo na sebe sramotu, pa da se povratimo. Ali moji mornari se bune, primijeti Kolumbo, pa ne će da nastave put. Ovdje, kod mene, na *»Nini«*, ide sve dobro i naši su ljudi pokorni po običaju, nastavi smjeli Pinzon; ako nije tako kod Vas, uhvatite ih pola tuceta i bacite u more. Ako se vi ne usuđujete to učiniti, ja i moja braća ćemo se tamo prekrcati i mi ćemo to obaviti; mornarica, koja je isplovila u misiji velikih vladara, kao što je naša, ne smije se vratiti bez dobrih vijesti. Vješti mornar, kakav je bo Pinzon, znao je, da nije potrebno bacati ljude u more, ali je to izrekao andaluzijskom prozirnom ironijom, nišaneći na malodušnost Kolumbovu. Mornari »Santa Marije« čuli su riječi pravoga pomorskog majstora, pa su bez otpora svoju sudbinu privezali uz njegovu.

Kako se vidi iz ove epizode, Kolumbo je već bio izgubio odvažnost i prisutnost duha, pa nije njegova zasluga, već Pinzonova, da se nijesu vratili s puta neobavljena posla, a ipak slavu otkrića nije pobrao Pinzon, već Kolumbo.

Isti De Lollis, koji je uvijek na strani Kolumbovoj, piše o tome: »Dalje treba pomisliti, da je podložnost Pinzonova Kolumbu bila dobrovoljna, a ne hijerarhična, i da je sa svojom braćom mogao okrenuti lađe i vratiti se natrag, kad je htio. Od dvije stvari jedna mora da je sigurna, i to, ili da je buna imala neznatne razmjere, ili da je bila opća, ali da su čvrsto uz Kolumba ostala braća Pinzon«. Drugi se slučaj, gdje je Pinzon Kolumbu pomogao, da se otkrila

[1] Treba znati, da Kolumbo ovaj broj navodi, jer je čitao u starim knjigama, da istočna Azija nije dalje od zapadne Evrope, ako bi se prema zapadu putovalo, od 750 milja, a kako je ta daljina bila već prevaljena, a zemlja se nije javljala, on se već ne snalazi.

zemlja, dogodio iste te noći. Kolumbo nije znao, kamo bi plovio, pa se svjetuje s Alonzom, da li bi promijenili pravac, ili bi putovali naporedo s paralelom 28., kao dosad. Ne, odgovori mu Pinzon, po svim znakovima treba mijenjati pravac prema jugozapadu. No Kolumbo je cijelu noć ustrajao na svome pravcu; istom sutradan je po lijetu ptica vidio, da Pinzon ima pravo i poslušao ga, a tada je došao zakratko do cilja.

Isto je tako legenda, ali tako nevjerojatna, da joj ni djeca ne mogu vjerovati, da je Kolumbo, da zavara svoje drugove o daljini puta, vodio dvostruki Dnevnik: jedan za mornare, gdje je broj dana bio manji, a drugi, tajni, za sebe, gdje je broj dana prevaljena puta bio točno unesen.

Prvi je novu zemlju vidio Rodrigo Triana, mornar sa Pinte 11. listopada u dva sata poslije ponoći, a ipak je Kolumbo, da primi doživotnu nagradu od 10.000 maravedisa, od kralja obećanu, ustvrdio, da ju je on prvi vidio. Interesantno je, kako De Lollis nastoji opravdati svoga sunarodnjaka: »No, uzevši, da je tu bilo nešto nasilja, sigurno je Kolumbo bio krivac u tome, ali ne(!) po gramzljivosti, već po zakonitoj ambiciji, što je htio, da je prvi vidio tjelesnim očima svijet, koji je on prvi i sam(!) prorekao u konkretnoj formi.« Zaista čudna argumentacija, jer kada bi to vrijedilo, onda je bilo suvišno, da se i raspiše nagrada za onoga, koji prvi zemlju vidi, pa ju je Kolumbo prije odlaska mogao za sebe tražiti.

Kolumbo je našao nove zemlje, za koje je držao, da su zemlje opisane od Marka Pola, no nije našao željena zlata, premda je samo o tome govorio i stanovnike ispitivao. Njegovo je razočaranje bilo golemo, pa kad nije mogao izvršiti ono, što je obećao, naime, da će se vratiti s golemim zlatom, a njegova oholost mu nije dopuštala, da je on krivac i da se prevario, baca krivnju na svoje drugove. Pod datumom od 14. siječnja 1443. piše u Dnevniku: Naš gospodin Bog me je amo doveo, a udostojat će se u svojoj dobroti i milosrđu, da me povrati natrag; Vaše Visočanstvo ne zna naime, koliko sam ja protivnosti i neugodnosti

podnio, jer osim Boga i Vašega Visočanstva sve je bilo protiv mene. I ti protivnici su krivi, da kruna Vašeg kraljevskog Visočanstva nema godišnje sto milijuna prihoda više, a k tome i sve ono, što bi se još bilo dobilo za vrijeme od sedam godina, otkada se ja borim za otkriće. Ja sam opkoljen od bandita i jedva želim, da se povratim, da se od njih oslobodim. — Admiral je opkoljen banditima, tako on veli, a treba znati, da su mnogi od tih mornara kasnije postali zapovjednici brodarstva i junaci najdivnijih otkrića. Španjolski mornari, dobrovoljni saradnici svojih zapovjednika i ostali bezimeni radnici, bez slave, ali zato ne manje veliki, jer bez njihove odvažnosti, njihova otpora i izdržljivosti bilo bi otkriće nemoguće — u očima Kolumbovim su prosti banditi! A treba znati, da nikada koji nepoznati stranac nije bio tako dobro primljen i nikome nije data tako velika čast kao njemu.

Admiral se međutim povratio sa prvog putovanja sa šakom zlata, sa nekoliko papiga i Indijanaca — robova. Predviđao je, da će tako slabi uspjeh izazvati kod kuće razočaranje, pa je pisao pisma dvojici pokrštenih Židova (marranos), uplivnih na dvoru, gdje ih obavještava, da mu nije još uspjelo naći velike količine zlata, ali da ga ima u zemlji dosta i da će ga donijeti iza drugog putovanja; osim zlata da ima u zemlji mnoštvo mirodija i nekrštenih robova, a ti se mogu baciti na tržište u golemom broju. Marranos su razumjeli i bili su zadovoljni.

Međutim, kad je Kolumbo bio primljen od kraljice u audijenciju i među ostalim koristima otkrića napomenuo, da može sve stanovnike izvesti u Kastiliju i tamo prodavati kao robove, plemenita i u povijesti Španjolske najveća vladarica odgovori mu na to s indignacijom: »Ne don Kristofore, ni jedan od tih ljudi ne smije da postane robom bilo čijim. Oni moraju da uživaju istu slobodu i ista prava kao i ostali naši podanici u Kastiliji. Od onih Indijanaca, što ste ih amo doveli, samo dvojica mogu ovdje ostati za neko vrijeme, da nauče španjolski jezik i da postanu dobri kršćani, da budu primjerom svojoj rasi; ostali će biti po-

vraćeni u svoju pomovinu.« »A od koga je došla ta opaka ideja o prodaji robova?« — upita kraljica dalje. »Od pokrštenog Židova Santagela« primijeti jedan dvoranin, što i Kolumbo potvrdi. Međutim je Kolumbo uza svu zabranu Izabelinu ipak prodavao Indijance kao robove, naročito je to pod tobože humanitarnom svrhom organizirao na svom drugom putovanju.

Kako ni na drugom putovanju nije našao ni planinâ zlata, ni mirodija, ni aroma, ni dragocjenog kamenja, a trebalo je isplatiti troškove oko putovanja i povratka, smislio je, da bi se to moglo postići izvozom robova. On misli, da može obići zabranu kraljičinu, ako na tržište baci kanibale, ljudoždere i buntovnike, zato daje instrukcije Antoniju Torresu, koji ih je imao poslati na dvor, i u kojima mu veli: Vi ćete kazati njezinom Visočanstvu, da je za dobro dušâ kanibala i ostalih stanovnika potrebno, da ih se što veći broj pošalje u Španjolsku. Neka dvor dade dopuštenje, da se iz Španjolske amo uvozi hrana, žito i stoka, čime će se podići ratarstvo, a to se može otplatiti robovima — kanibalima, koji će se tako izvan svoje zemlje upitomiti i izgubiti divlje svoje navike.

Strašan projekat, veli o njemu Humboldt, i po svojoj zamisli, a još više po okrutnom načinu, kako ga je admiral počeo izvršivati. I prije su u Evropu Portugizi dovodili robove, ali u maloj mjeri, dok je Kolumbo bio prvi, koji je stvar zamislio na sistematskoj osnovi, pa je u ime kraljevske vlade a u korist svoju i njihovu, htio organizirati to na veliko, izvodeći pravi lov na ljude. On kaže neistinu u instrukciji, poslatoj vladi, da šalje na španjolsko tržište ratne buntovnike, poglavito kanibale, jer takovih je poslao najviše par tuceta. Njegovu su žrtve bile urođenici iz Haiti, koji nisu bili ljudožderi, a suviše očito laže, da izvozi buntovnike, jer je uistinu izvozio žene, djevojke i malu djecu. Konačno nitko se prije njega nije usudio svoje tamne nakane prekriti razlozima evangelizacije i humanizma, a poslije njega nitko nije to učinio sa toliko cinizma kao on.

U to je admiral dobio odgovor na tražene instrukcije u

Španjolskoj, pisane od Torresa, gdje mu se svi prijedlozi odobravaju, samo glede pošiljke robova, ratnih zarobljenika, vladari pridržavaju sebi odgovor za kasnije vrijeme. Međutim je Kolumbo zarobio mnoštvo Indijanaca: ljudî, ženâ, djevojaka i male djece, i to ne ljudoždera, već mirnih ljudi sa Haiti i onako gole ukrcao na lađe, strpao unutra, poput marve i poslao ih u Španjolsku 24. veljače 1495. Znatan je dio tih već putem pomro, jer su došli u hladniju klimu, a 500 ih je kao ratne zarobljenike dao u Sevilli na trgu prodavati. Kraljica nije znala, da je među tim Indijcima bilo stotina nevinih ljudi: žena i djece; ona nije znala, da će goli ljudi, naučeni na tropsku klimu u hladnijoj zemlji od reda poumirati i prije svoga povratka. Taj akt barbarstva uzbudio je s indignacijom sve one, koji su prisustvovali iskrcavanju i prodaji tih žena, a sam prijatelj Kolumbov, pisac njegova života, i kasniji biskup *Las Casas* piše o tomu: »Nesreće, koje su kasnije Kolumba snašle, nijesu drugo, nego kazna božja za njegov postupak spram urođenika«. Apologisti Kolumbovi iz 19. vijeka, koji su ga uzdigli kao najvećega genija čovječanstva, prešućuju uopće ovu epizodu.

Nešto kasnije i brat Kolumbov, Bartolomej, isto tako okrutan i nasilan, kao i Kristoforo, poslao je oko 300 robova na prodaju. Kraljica je po svjedočanstvu Las Casasa bila uvijek krivo informirana, jer joj se govorilo, da se radi o muškim ratnim zarobljenicima i ljudožderima. Međutim, kad je kasnije, g. 1499. bila točno informirana, rekla je: »Tko je ovlastio moga admirala, da raspolaže s mojim podanicima«, i dala je proglasiti naredbu, da svi, koji su doveli Indijance u Španjolsku, i koji su ih kod sebe držali, moraju ih vratiti natrag u domovinu. I zaista druge su godine svi robovi, prodani u Sevilli, bili povraćeni u rođenu zemlju.

Međutim i sa drugog putovanja, osim robova i papiga nije Kolumbo donio ništa, naročito nije donio obećana zlata, i evo, što on smišlja, da u tako žalosnim prilikama svrati pažnju od svog neuspjeha i da uveliča svoju osobu. Preoblači se u fratra kaluđera i pravi maskaradu lošeg ukusa. On se vlada, veli o tome historik Karlo Bosque, više kao

impresario kakova cirkusa, nego kao admiral Kastilije. Ali tom svojom imaginacijom nije zadivio savremenike, kao iza prvoga povratka, pače nije ni zabavio gomile željne takovih pitoresknih i teatralnih prizora. Njegova je zvijezda zauvijek utrnula, i više ne će svijetliti. Osim kod kraljice i dvora nigdje više nije bio dobro viđen.

Ipak dobiva potrebite lađe i za treće putovanje, no prije odlaska njegov se duh posve preobražava. Kolumbovo vladanje i jezik opominju na židovskog proroka. Sav je zasićen i opojen biblijom. Da uvjeri narod o nepogrešivosti svojih osnova, utječe se bibliji i najavlja, da ga je Bog izabrao, da njegovim posredništvom budu izvršena proročanstva o Španjolskoj, jer da se biblijske riječi, Sion i Jerusalem, odnose na Španjolsku. Konačno uzimlje naslov poslanika Previšnjega i stoji u razgovoru s Bogom ocem i sinom. On, koji je idući na prvo putovanje, imao pred očima samo materijalna svjetovna dobra, sada, kad ih nije našao, trebalo je da njegova bujna mašta nađe nešto drugo, da s pomoću biblije, po njemu tumačene, uzmogne svratiti pažnju na sebe i isposlovati nekoliko lađa i mornara, s kojima bi krenuo na treće putovanje. I to je postigao.

Na trećem putovanju (g. 1498.) otkrio je Kolumbo Trinidad i stigao do ušća neke rijeke, u blizini rta Paria, prema kojoj su najveće rijeke Španjolske, veli on, samo potoci. To je bila rijeka Orinoko. Admiral zadivljen tim otkrićem, drži, da ta rijeka ne može dolaziti iz jednoga otoka, već da mora izvirati na velikom kontinentu, položenom na jugu. Istina mu se u omaglici već javila i on ju je vidio posve jasno, a nije mu trebalo drugo, već da odbaci iz svoga uma stare teorije i bajke Mandervillea i da cijelu istinu upozna. On zaista ne bi bio prvi otkrivač američkoga kontinentalnog dijela, jer su ga godinu dana prije toga otkrili Amerigo Vespucci i Cabot, ali bi barem upoznao, da postoji novi kontinent, različit od Indije. Ali su njegovi antikvarni autori i biblija bili jači od stvarnosti, i zato on misli, da je to stara, već poznata zemlja, a kraj, u kome se nalazi, da je u blizini zemaljskog raja. Pritom odbacuje teoriju Ptolomejevu o okruglosti zemlje i stvara novu, fantastičku teoriju o obliku zemlje. Zabacujući sfernost cijele zemlje misli, da joj je jedna polovina okrugla, a druga polovina izbočena poput one polovine kruške, gdje se držak nalazi. Na vrhu te izbočine (kod drška) imao bi se nalaziti zemaljski raj, iz kojega izviru četiri rijeke: Nil, Ganges, Tigris i Eufrat. Ta rijeka, koju je on otkrio, mora da je jedna od onih četiriju rijeka, koje iz raja izviru: »Hipoteza«, veli Humboldt, »o nepravilnosti zemaljskog oblika i o njenoj nabreknini prema delti rijeke Orinoka pokazuje, da u Kolumba nije bilo ni malo matematičkoga znanja, a pobrkanost njegove fantazije upravo iznenađuje«.

Tako, odatle, iz blizine raja zemaljskoga, krene prema Haiti (Hispanjola), gdje je prije svoga drugog povratka u Evropu ostavio brata Bartolomeja za upravitelja (adelantado) sa svim punomoćima vlasti. Ali, kako mu je brat bio vrlo loš upravitelj, ohol i okrutan, kao i Kristoforo, uzbunio je bio protiv sebe većinu Španjolaca. Nezadovoljnici su našli u osobi Roldana — velikoga suca na otoku — svoga vođu, dok su urođenici, ugnjetavani od jedne i druge stranke, digli ustanak protiv stranaca, protiv Bartolomeja kao i protiv Roldana. Admiral je stigao i kušao da ustanak umiri, ali uzalud. S jedne i druge strane slale su se tužbe u Evropu, na dvor, a Piere Martyr d'Anghiera, inače prijatelj Kolumbov, nepristrano donosi optužbe jednih i drugih. Roldan i njegovi drugovi predbacuju Kristoforu i njegovu bratu, da su nepravedni, bezbožni, krvoločni, ambiciozni, oholi, zavidni, tirani i ugnjetavači. Buntovnici, veli Kolumbo o svojim protivnicima, sami su zločinci, kradljivci, zavodnici, otimači, skitnice, lašci, krvokletnici. Oni se daju od urođenika nositi poput edila u rimsko doba, natječu se i zabavljaju time, tko će lakše sjeći glave urođenika jednim udarcem, a onaj, tko to lakše izvede, bolji je junak. Petar Martyr, premda prijatelj Kolumbov, ne brani ga od tih optužbi, jer su u stvari bile istinite. Kraljica, da učini kraj tužbama i da uredi te žalosne prilike, pošalje iz Evrope Franu Bobadilla i imenuje ga guvernerom na otoku, s punom vlašću. Taj dade Kristofora i

njegova brata Bartolomeja uhvatiti i okovane poslati u Evropu na opravdanje. Radi toga je Bobadilla bio od poznijih pisaca opisan najcrnijim bojama i prikazom kao izmet ljudskoga roda, kao jedno od najogavnijih lica u povijesti. Toliko je romanticizam i nepoznavanje prilika zamračilo piscima pravi pogled u one prilike!

Las Casas, apologist admiralov i njegov najveći štovatelj, veli, govoreći o Bobadilli, da se nije niti iza njegove smrti nitko usudio napasti na njegovu čestitost i obijediti ga sa sebičnosti. *Petar Martyr,* jednako prijatelj Kolumbov, nema ni jedne riječi prijekora za Bobadilla, a savremeni pisac Oviedo označuje ga kao čovjeka pravedna i pobožna.

Nema nikakove sumnje, da je Bobadilla otkrio činjenice, koje su teško teretile admirala, a te su nametnule savjesnom i čestitom činovniku, kakav je on bio, da primijeni postojeće zakone za krivca. Neispravno je, ako mi daleke prilike i ljude prosuđujemo prema našim prilikama, istančanoj osjetljivosti i našim zakonima. Kolumbova okrutnost, te njegova nepokornost naredbama kraljičinim, da ne smije izvoziti i bacati na tržište robove, mlade djevojke i djecu, posvema opravdavaju mjere Bobadillove, ako obziri na djelo otkrića i smatraju možda okove prestrogom mjerom. No Petar Martyr navodi, da je Bobadillo poslao kraljici šifrirano autentično pismo Kolumbovo na svoga brata, u kojem pozivlje njega i njegove vojnike, da se oružjem opru Bobadilli, ako bi se ovaj usudio upotrijebiti protiv njih silu. Kolumbo, dakle, pozivlje brata i njegove vojnike na građanski rat, ali ne protiv četa buntovnika Rolanda, već protiv suca istražitelja i izaslanika kraljičina, odnosno protiv same kraljice i države. Kolumbo onda nije drugo nego javni buntovnik i zločinac, pa bi po zakonima svih država morao biti strijeljan; samo s obzirom na njegove usluge, učinjene državi, Izabela mu oprašta, ali mu oduzima čast potkralja i guvernera otoka, jer se za to pokazao skroz nesposoban. Bilo mu je pače zabranjeno, da se povrati na Hispanjolu, a ujedno su ukinuti svi privilegiji i monopoli, dati mu kapitulacijama od g. 1492.; jedino mu je ostavljen naslov admirala.

I tako se bijedni birokrat, misli Kolumbo, usudio pogaziti čast admirala i potkralja Indije; neznatnost uvreditelja i veličina uvrede rastu u beskrajnost i gotovo diviniraju Kolumba u samim njegovim očima. On vidi, da je u njemu uvrijeđen više no otkrivač novoga svijeta, više no dostojanstvenik Španjolske, — sam apostol novoga svijeta, prorokovan od Izaije i Sv. Ivana Krstitelja. I od toga je trenutka velika vjera Kolumbova, koja ga je učinila autorom najvećega i najplodnijeg poduzeća ljudskoga, potamnila i degenerirala u bolesni misticizam! Veličina je Kolumbova stvorena jednim hipom, a sva je u jednom hipu i uništena. U daljim aktima Kolumbovim nalaze se samo dokumenti njegova duševnog padanja, a to se u najvećoj mjeri pokazuje na četvrtom putovanju. Kolumbo kaže, da je rođen, da ispuni stari zavjet, jer su sve svete knjige pisane za njega, da najave i opravdaju njegovo istraživanje. On se proglašuje poslanikom božjim, a sveti Duh ga je odredio, da zapovijeda kršćanskim vojskama, koje će osvojiti Jeruzolim i ostala sveta mjesta. Na drugom mjestu svoga »*Dnevnika*« veli dalje, da mu je Bog obećao planine zlata!

Na četvrtom putovanju, koje je poduzeo god. 1502., stigao je do Panamske prevlake, a samo mali napor bio bi ga doveo do golemog mora i uvjerio, da je novi svijet poseban kontinent. Ali on je lutao amo i tamo, tražio zlatni Hersonez, izazivao trzavice i bune među mornarima, pa kako se bojao, da ga ne bi ostavili, i sami se povratili, oduzeo im je sve geografske karte: ako taj akt admiralov nije zločinački, svakako je luđački. Diego de Porras piše, kako su mornari govorili, da su pogreške, što ih je Kolumbo počinjao u načelu plovidbe i istraživanja, samo zadržavale daljnja otkrića. Tako su prosti mornari uvidjeli ono, i to još davno prije no što su događaji utvrdili, a prava historija potvrdila, da je admiral činio toliko pogrešaka, da su ga sprečavale, da može što dalje otkrivati.

Ekspedicija iz g. 1497. do 1498., u kojoj je bio i Amerigo Vespucci, istražila je Mejički zaliv, Honduras i Jukatan.

G. 1499. Alonzo Hojeda Vespucci i Juan de la Cosa otkrili su i istražili Venezuelu; u siječnju g. 1500. Vincenco Pinzon stiže do 8. stupnja južne širine, plovi pred deltom rijeke Amazonke i vraća se iste godine u Palos s teretom bojadisanog drveta, kojim je isplatio sve troškove putovanja.

G. 1500. Cabral otkriva Brazil.

G. 1501. Portugalac Coelho stigao je još južnije od Pinzona, istražujući obale Brazila. Amerigo Vespucci, koji je kao kozmograf bio na tom putovanju, dobiva uvjerenje, da je Brazil dio velikoga kontinenta.

G. 1501. i 1502. trgovci portugiski i engleski istražuju sjevernu Ameriku, otkritu već g. 1497. od Cabota.

Godine 1504. Normandijci i Bretonci stižu do Kanade, a na kartama toga doba već se ušće sv. Lovre naziva *»Bretonskom zemljom«*. Konačno je već i Afrika bila oplovljena od Vasca da Gama.

Samo Kolumbo, zarobljen od svojih starih teorija i pisaca, uvjerava, da je svijet mnogo manji, no što se tvrdi. Pritom ponavlja uvijek istu frazu: Šest je strana svijeta, a samo je jedna od tih pokrita vodom; daljina od Paname do rijeke Gangesa tolika je, koliko od Mletaka do Pize. To je pisao g. 1503., a već u to doba Amerigo Vespucci znade, da je novi svijet poseban kontinent. Kolumbo se vrati u Evropu g. 1504.; nekoliko dana iza njegova povrata umre Izabela, njegova zaštitnica, i to je i za njega bio konac, jer je znao, da se više nema čemu nadati. Kralj nije spram njega gojio nikada simpatijâ, pa ga je odstranjivao kao nametljivca svaki put, kad je tražio potvrdu svojih privilegija i upravu Hispanjole, koju je čast htio prenijeti na svog sina.

Za dvije godine nesretni admiral pada iz jednog razočaranja u drugo. Golemi kapital energije bijaše iscrpljen iza tolikih emocija i razočaranja, koja su ga snalazila tijekom ne odveć duga života. U pokrajnoj nekoj uličici Valadolida još se nalazi mala kućica gdje je Kolumbo umro, s napisom: Aqui murio Colon (ovđe je umro Kolumbo), ali se čini, da se taj napis ne nalazi na pravome mjestu, jer

kuća, u kojoj je umro Kolumbo, ne postoji više. Njegovi su smrtni ostanci iz Valadolida preneseni u Sevilju, a zatim u S. Domingo, a odatle u Havanu.

Iz Havane na Kubi, iza osvojenja otoka od Amerikanaca, prenesen mu je prah u Evropu i položen u Sevilji (19. I. 1899.), no opravdana je sumnja, da to nijesu njegovi ostanci. Kada su naime g. 1795. Francuzi osvojili Sant Domingo, prah je Kolumbov bio prenesen odatle u Havanu, ali je uporna tvrdnja stanovnika S. Dominga ostala, da je prah Kolumbov bio zamijenjen s prahom nekoga Kolumbova rođaka, te da se i dalje pravi prah Kolumbov nalazi u S. Domingu. Tako se čini, da je prah otkrivača novoga svijeta zauvijek otet štovanju potomaka.

Njegova je smrt u Valadolidu prošla neopažena, tako da ni kronika grada, u kojoj je zabilježen svaki, pa i sitni događaj od god. 1333. do 1539. njegovu smrt uopće ne spominje.

Sedam godina iza njegove smrti, g. 1513. prešao je Vasco de Bolboa Panamsku prevlaku i otkrio *»Južno more«* (Veliki Ocean), i Amerika je kao kontinent tako bila otkrita. I ovoga puta su kozmografi intuitivno previdjeli pravo stanje svijeta, pa je g. 1512. bila objelodanjena geografska karta, na kojoj je bila ispravno nacrtana Panamska prevlaka i tri četvrtine Južne Amerike; između nje i azijskog kontinenta bilo je uneseno more, daleko veće od Atlantskog oceana. To bijaše djelo *Stobnice*, poljskog kozmografa iz Krakova.

Analizirajući objektivno Kolumbovo djelo i njegovu osobu bez obzira na simpatije i antipatije pojedinih pisaca pa i samoga Andréjâ, može se Kolumbo, u krupnim crtama ovako prikazati: Ličnost Kolumbova u svijetlu svestranoga i novijeg istraživanja ne izlazi nimalo simpatična, pače njegova okrutnost i nečovječnost spram urođenika, njegova neograničena taština i pohlepa za zlatom, njegova sklonost k neistini, pa nametljivost, da bude imenovan admiralom, a da nije poznavao ni najelementarnije pojmove iz nautike i geografije, odaju čovjeka nametljiva, sebičnjaka, tašta,

nehumana i bez bitnih osebina plemenita čovjeka. No, budući da je s njegovim imenom vezan jedan od najvećih događaja povijesti, morao je imati nekih osebinâ, koje su mu dale, da tu ulogu i izvrši, a to je jaka vjera, razvita do mističnosti, fanatizam uvjerenog čovjeka, neslomljiva volja i impulz za akcijom. Ta jaka volja pomogla mu je, da je našao novi pomorski put do novoga svijeta. S tim je njegova zadaća dovršena. Ono dalje, što je iza toga radio, bijaše samo zapreka na putu pravog istraživanja novoga svijeta, pače njegovo daljnje djelovanje, stojeći u vlasti starih nevaljalih ideja, sprečavalo je puni i brzi razvitak otkrivanja novih zemalja. »Ako se postavi pitanje,« veli Konrad Kretschmer u svom monumentalnom djelu o otkriću Amerike, »koliko je s njegovim otkrićima slika o zemlji bila proširena i preobražena, ostaje jednostavna činjenica, da Kolumbo nije uopće ni znao za veliku važnost svoga otkrića. Mi ga ipak slavimo kao otkrivača svijeta, jer koliko je on svojim prvim otkrićem dao poticaja svima ostalima, ne može mu se uskratiti to priznanje; znanstveni poticaj o pitanju slike svijeta on nije dao. Pače on nije ni htio, da bi ta zemlja, koju je našao, bila koja druga, osim željene i tražene Indije, a svaku misao, koja se s njegovom tvrdnjom nije poklapala, smatrao je kao najopakiju blasfemiju protiv svoje osobe. Njegova je slika o svijetu bila ista, što su je Toscanelli i Martin Behaim, na osnovu cijeloga kanona sredovječne kozmografije podali grafički na globusu; potom je Toscanelli bio glavni oslonac njegova istraživanja. Sa gledišta Kolumbova proširivanje opće slike zemljine nije bilo pomaknuto ni za korak dalje, a još je manje izvršeno preobraženje njezino. *Ukratko, slika sredovječnog svijeta nije po novim otkrićima ni najmanje promijenjena; nasuprot — ona je sada u očima Kolumbovim istom bila u tvrđena.«*

Nije čudo, dakle, da savremenici nijesu novi svijet označili imenom Kolumbovim — što su romantici prikazali kao golemu nepravdu — jer i ako je Kolumbo materijalno našao put do novoga svijeta, duhovno ga on nije takovim smatrao. Zapadnom se Indijom i danas označuje onaj kraj, koji je

Kolumbo otkrio, jer ga je on takovim držao. Drugi su bili, koji su novi svijet i materijalno i duševno otkrili, kao nezavisan kontinent, a među njima se nalazi i Amerigo Vespucci, koji je, ako i nije bio veći od drugih, imao tu veću sreću od drugih, što je proglasio ljudstvu novi svijet, koji je tako i dobio njegovo ime.

Hoće li novi akti promijeniti povijesni sud o Kolumbu? Teško je vjerovati. Slika je Kolumbova postala legendarnom; o njemu se stvorio mit, a taj se iz mašte i uspomene ljudi teško briše. Ljudi trebaju mita kao cjeline predodžbi o nekoj dobi, jer se u prvom redu po njima dobivaju poticaji za djelovanje, a osim toga jer bez mitičnih ličnosti bile bi nam tamne prošle epohe i mnoge strane historije bile bi jednostavni hijeroglifi; ključ za njihovo rješavanje davaju samo takove mitične ličnosti. Mimo toga iza svakoga mita stoji sud o vrednotama. Pa bio mit izgrađen i na nelogičnostima i protuslovlju, on ipak izvršava svoju svrhu.

Iracionalnost pak ne susreće se samo kod onih tamnih prošlih likova, ona se javlja u čovjeku, u kolektivnosti i historiji.

Mnogo toga ne znamo i nikada ne ćemo do kraja doznati. Ignoramus et ignorabimus.

Tko će potom upoznati čovjeka? Nitko.

M. NEHAJEV

SPOMENSLOVO O JOSIPU FREUDENREICHU

Govoreno na proslavi stogodišnjice njegova rođenja u Hrvatskom narodnom kazalištu.

Poštovani slušaoci!

U muzeju grada Zagreba, u Umjetničkom paviljonu, sačuvane su u nizu kazališnih plakata uspomene na prve početke kazališne umjetnosti u Hrvatskoj. Povijest, koja se iz njih čita, nije potpuna, ali je poučna. Iz onih požutjelih papira možemo jasno vidjeti, koliko je ogromnog truda trebalo, da se hrvatsko kazalište stavi na vlastite noge. U početku prošloga vijeka ima Zagreb redovito stalne kazališne družine, koje — u operi i u drami — predstavljaju visoku prosvjetnu razinu. Ima sto godina, što je u Zagrebu davan Mozartov »Don Juan«; repertoar stranih stagiona sabire u prvim decenijima XIX. stoljeća sve najbolje plodove savremene produkcije; u dramskim ansamblima nalazimo imena, koja su postigla i svjetski glas. No taj je repertoar listom stran; družine su njemačke; glumi se, na javnoj pozornici, jedino u tuđem jeziku. Domaća kajkavska šala javlja se tek plaho na večerima sjemeništa; a Ljudevit Gaj i Dragutin Rakovac moraju se u prvim počecima ilirskoga preporoda zadovoljiti s time, da u predstavu na njemačkom jeziku uguraju pod štokakvim izlikama po koju ilirsku davoriju. Dakako, zanos je tih večeri silan, ali one ne prelaze značenja rodoljubne manifestacije. Do hrvatske glume, koja će trajati čitavu večer, dug je put, i pače će desetljeća proći, dok hrvatski sabor g. 1860. na prijedlog Mojsije Baltića učini kazalište stalnom hrvatskom prosvjetnom institucijom i postavi ga pod vrhovno okrilje zemlje. No niti jednim zaključkom sabora ne bi se bila dala stvoriti preko noći stalna hrvatska pozornica; prijelaz od tuđe riječi k domaćoj tražio je dugotrajni napor rodoljubâ i mnogo mučnih pokušaja, koji su lagano dovodili do uspjeha.

U ovom pohrvaćivanju pozornice, koje obilježuje najranije doba našeg kazališnog razvitka, uz Dimitrija Demetra najveću ulogu ima Josip Freudenreich, slavljenik današnji. Na istim onim, još sasvim njemačkim pakatima, nalazimo sredinom četrdesetih godina, pod direkcijom Rosenschönovom, imena Freudenreich senior i Freudenreich junior. (I Mandrović je, nešto kasnije, započeo kao njemački glumac.) »Freudenreich senior« stariji je brat Josipov Franjo, prvi »Grga« u »Graničarima«, »junior« je Josip Freudenreich, koji će domala biti označen i kao »Regisseur des heimischen Schauspiels«.

Josip Freudenreich rođen je ravno pred sto godina 6. listopada 1827. u Novoj Gradišci od oca, vojničkog kapelnika. Genealogiju prvih Freudenreicha, od Josipova djeda, rođenog Moravca, — i trajno njihovo

JOSIP FREUDENREICH

zanimanje za kazalište, pojačano još i »umjetničkim brakovima«, iznijela je upravo ovih dana gđa Cvijić u podacima, koji su sakupljeni hvalevrijednom pažnjom i tako savjesnom potpunošću, da mogu u tom pogledu samo uputiti na njezinu sasvim iscrpivu studiju. Zanos Josipa Freudenreicha za kazalište baštinjen je, ali je trebalo beskrajnih prijegora, da taj zanos savlada poteškoće zvanja. Biti glumac bila je u njegovo

mladenačko doba kod nas žrtva života, po gotovo — biti hrvatski glumac. Dohoci prvih hrvatskih predstava su tako bijedni, da se je pod upravom Josipa Freudenreicha još poslije 1860. glumilo samo tri puta na tjedan; četvrtoj večeri, koju je zahtijevao Freudenreich, protivili su se glumci, jer su osim glumačkog zvanja morali imati još neku zaslužbu iz obrta, ako su se htjeli prehraniti. Tako je i naš Freudenreich isprva poplunarski šegrt, knjigoveža i gradski bubnjar — trebalo je zaista žilave energije, da od šegrta-diletanta postane glumac, redatelj i duša prve stalne hrvatske kazališne družine.

Godina 1845. kad Josip nastupa prvi put na pozornici, godina je »srpanjskih žrtava« — političke su trzavice narodnog pokreta protiv Mađara tolike, da se u zveci sukoba slabo čuju i slušaju glasovi Muza. Dolazi za tim g. 1848., sa hrvatskim ustankom, Jelačićem i ratom na Mađare, kad i Demeter mora da opaše mač. Dolazi poslije boja za materinsku riječ, apsolutizam Bachov, koji guši svaki hrvatski politički i prosvjetni pokret. Prve godine glumačkih nastojanja Freudenreichovih donose sama razočaranja. Hrvatska riječ na pozornici javljala se prije 1848. u časovitim pokušajima diletanata, kojima nisu niti zabilježena imena na kazališnim oglasima. Godine rata i apsolutizma ne daju naprijed — istom ustavna era od g. 1860. donosi i oslobođenje hrvatske pozornice. Freudenreich je u tim tmurnim vremenima siromah, koji u domovini ni kruha ne nađe; mora u tuđinu, u Lavov i Beč. Draga misao o »glumljenju u narodnom jeziku« nuka ga, da se gdjekad vrati i doma, no kao ubogar i beskućnik odmah i bježi. Istom na poziv Demetrov »hora je« Josip Freudenreich vraća se poslije temeljnog zaključka hrvatskoga sabora u domovinu i ne ostavlja je više.

Ilirizam iznio je u književnosti znatnih duhova, no organizacija književničkog, a po gotovo umjetničkog nastojanja ne razvija se odmah. Naprotiv, pošto svatko hoće od rodoljubnog zanosa da pridonese svoj dio, javlja se diletantizam, prevladajući i kod prvih pokušaja »glumljenja u narodnom jeziku«. Od rodoljubne manifestacije u kazalištu trebalo je stvoriti umjetničku, podići i kao stalnu učvrstiti stalnu instituciju kazališta. Dimitrija Demeter, estet i umjetnik daleko pred svojim vremenom, dao je tom poslu teorijsku podlogu i visoko obilježeni cilj; kao praktičar kazališta provodio ga je i proveo Josip Freudenreich. Prije svega valja stvoriti stalnu trupu, jer — kako u obrazloženju Baltićeva prijedloga reče Ljudevit Vukotinović — hrvatsko kazalište ne može naprijed, doklegod se glumci budu nakratko sastajali i svaka se družina razilazila iza prvih poteškoća. Freudenreichu je dakle prva zadaća da kao upravljač kazališta nađe i skupi glumce. Onda ne bijaše glumačkih škola, a ni hrvatskih glumaca po zvanju; valjalo je tražiti i naći talente, učiti glumce dnevice i od početka. Subotić kasniji vrhovni šef redatelja Freudenreicha, u svojim uspomenama rječito riše taj neumorni rad Josipa Freudenreicha, od jutra do kasne noći. Kad je slavio svoju

dvadesetpetu godišnjicu glumljenja, Freudenreich je na pozornici mogao s pravom i s ponosom kazati, da su svi glumci, koji su te večeri bili okupljeni oko njega, njegovi đaci. Kao što je u mladosti pohrvaćivao pozornicu, tako je u naponu snage umjetnički odgajao hrvatski ansambl.

No ni pohrvatiti pozornicu, ni stvoriti stalnu glumačku četu ne bijaše dosta. Trebalo je kazalište učiniti živim, trebalo je postići onaj

ŠARL BIRSTPFEIFER: »CVRČAK« (DIDIER).

dodir s općinstvom, koji kazališnoj večeri daje obilježje trajne prosvjetne potrebe. Freudenreichova četa u svojim počecima nema »svoje publike«, on ju stvara. Glavni je cilj privući općinstvo i za taj cilj Freudenreich se laća svakog sredstva. Repertoar, koji će imati dojma, traži raznolikost, zabavu, aktuelan interes, lokalnu boju. Freudenreich je redatelj, ali je ujedno i prevodilac bezbrojnih noviteta, prekraja vaudeville i operete, lokalizuje tuđe šale i napokon sam piše pučke drame.

Od ovog njegovog golemog rada sačuvano je — osim njegovih originalnih štampom izdanih stvari — veoma malo, gotovo ništa. Od premnogih pre-radba poznati su samo naslovi. »Vijenac dramatskog cvijeća ili slava repači, koja nije došla«, »Remete, crta iz zagrebačkog života«, »Hrvatska berba«, »Harlekin prvi put u Zagrebu ili Pierrotove nezgode, pantomima za prokuhavanje pokladnih tjestenina«, »Vjetrenjača u Karlovcu ili način,

»GRANIČARI« (GRGA).

kako je moći stare babe pomladiti«, »Tri dana iz dojduće nedjelje — tri velike, šaljive, ali istinite slike iz našega života za 50 osoba«. Ovi se naslovi danas možda doimlju i komično i reklamski, no oni dokumenti-raju jasno, kako je snažna bila Freudenreichova propaganda kaza-lišta. Jedna od ovih njegovih šala sa lokalnim značenjem ima pače izraziti reklamski naslov: »Stani! Tko si? Prijatelj. Kuda? U kazalište? Slobodno« —, a u »Crnoj kraljici« čitave su stranice zanosna filipika za

posjet kazališta. Probuditi zanimanje za kazalište — u tom je poglavito nastojanje Freudenreichovo i naš repertoar nije ni prije ni poslije nikad imao ovako izrazitu tendenciju propagande.

Radi toga je Freudenreich i u svojim originalnim radovima uvijek u najbližem dodiru s vremenom. »Graničari« nastaju u doba bana Jelačića; »Mađari u Hrvatskoj« pisani u poslijeapsolutističkoj eri, kad se Hrvati opet brate s Mađarima, da zaštite ustav; »Joco Udmanić« drama je o raz-bojniku, koji je netom u životu plašio ljude. Iz svih ovih crta, iz težnje, da pobudi što veći interes za kazalište, iz velikog prak-tičkog iskustva glumca i redatelja, iz potpuno jasne misli o živom kazalištu, u kojem će svojim suosjećajem sudjelovati što više općinstva, sklada se napokon skupna i glavna odlika Freuden-reichova, ona, po kojoj će zapisati svoje ime u povijest naše knježnosti — Josip Freudenreich postat će najpopularniji i najviše shvaćeni pisac hrvatske pučke drame.

Izraz »pučka drama« dobio je u našim danima i neki sumnjivi pri-zvuk. Kad se kaže »pučka drama«, misli se obično na neku nižu estetsku vrstu, kao da je »pučkost« opreka umjetničke kvalitete. Ne s pravom. Povijest drame dokazuje nesumnjivo, da je oznaka »pučka drama« svakom znatnom djelu koje velike dramske epohe. U pjesništvu lirskom, u umjet-nosti, glazbenoj historiji imade primjera, da savremenici nisu razumjeli velikog umjetnika. U drami odjek, što ga djelo proizvodi u publici, po-treban je za samo bivstvo ove pjesničke grane. »Drama« dolazi od riječi »dran« — a »dran« znači raditi, agirati, na pozornici se dakle prikazuje živ čovjek sa svim bolima i radostima, koje ljudi u gledalištu mogu i moraju da shvate. A ta su gledališta, kako imamo vidnih spomenika iz starine, bila ogromna i ne proračunana za izabrane, nego za puk. Nema uopće velikih drama, koje bi bile prikazivane istom poslije epohe, u kojoj su nastale, nema neprikazivanih drama velikog autora. Riječ o »knjiškoj drami«, koju je iznijela novija njemačka estetika, sasvim je pogrešna. Eshil, Sofoklo, Euripid, Shakespeare i Lope de Vega — svi su oni govorili svome vremenu i bili od njega razumljeni. U staroj Heladi, a tako i u svim kasnijim epohama jake dramatike, kazalište je stalna pučka svečanost — u Heladi pače gotovo religiozno slavlje. Sujeti su uvijek blizi vremenu — socijalna struktura društva jasno se odrazuje u grčkoj drami i Eshil je prema Euripidu točan predstavnik dobe. Svako veliko dramsko djelo je pučka drama — i obratno, drama, koja u svojoj epohi postigne trajnu popularnost, mora nesumnjivo imati onih dubljih etičkih kvaliteta, po kojima događaj pozornice postaje svojinom puka.

Oblik je Freudenreichove pučke drame fantastičko-sentimentalan, u glavnim potezima onaj, što ga u njemačkoj literaturi predstavlja Ray-mund. »Crna kraljica« sva je čedo te romantike, fantastičan i realan događaj izmjenjuju se u napetom prepletu. No u toj »Crnoj kraljici« imade figura Živana, koja sa svojim živim obrisima, sa svojom glavnom

dijalektikom predstavlja vjerno zanose ilirske mladeži i u svojoj svježini sasvim odiše domaćim duhom. U »Graničarima« Freudenreich je sasvim na vlastitim nogama; popularnost »Graničara« svjedoči, koliko je autorova toplina srca, na kojoj se osniva svaka »pučkost«, našla odziva diljem svih naših krajeva. »Graničari« davani su na zagrebačkoj pozornici preko dvije stotine puta (sam je pisac netom pred smrt doživio stotu predstavu), a diletantske predstave, reprize pokrajinskih i putujućih trupa broje valjda i do dvije tisuće.

Događaj »Graničara« uzet je iz života; pravi Andrija stradao je nekriv i smrtna je osuda izvršena. Freudenreich mijenja istinitu zgodu tako, da Andrija bude pomilovan, poludi i na kraju ozdravi. Etičko načelo pobjeđuje — također i zločinac Čuić pokaje se prije smrti. U ozbiljnost sujeta, nad kojim je zaplakalo tisuće srdaca, Freudenreich upliće i blagi humor Grge i Karoline, da postigne ravnotežu osjećaja. Grga, sa svojom prostodušnom dobrotom, čvrsto naglašenim ljudskim i »graničarskim« ponosom (u prizoru pardona) i kratko odrezanim šalama postaje klasičnom figurom naše pozornice, dobivajući i poslovično znamenje. »Graničari« su drama srca i ondje, gdje se u patnju zbilje upliće vedriji smiješak.

Prema poznatoj riječi pjesnikovoj, potomstvo glumcu ne plete vijenaca. Od ljudi današnjice, jedva se starci sjećaju Josipa Freudenreicha glumca. Po svojim prirodnim odlikama nije bio određen za heroja ili poluboga na koturnima. Njegovo polje bijaše karakterna gluma, pak je dosta reći, da je u njegovim izvrsnim kreacijama naša pozornica prvi put dobila tipove Molièrove. No ova slava njegove stogodišnjice rođenja može ipak i da očevidno oživi uspomenu na njegove znamenite glumačke talente. Obitelj Freudenreich pokazuje čudan i u povijesti svjetske pozornice jedinstven slučaj, da se glumački talenat baštini kroz generacije — pak danas, kad u njegovim »Graničarima« slušamo i gledamo kao glumce i djecu i djecu djece njegove, osjetit ćemo, da je onaj plamen zanosa rodoljubnog i umjetničkog, što je u Josipu Freudenreichu gorio, bio i vatrom domaćeg njegova ognjišta. U slavi obiteljskoj slavimo i Josipa Freudenreicha glumca, dok njegov rad kao stvaraoca hrvatske pozornice ostaje trajnom uspomenom naše prosvjetne povijesti.

I danas, kad ovako sjaju svijetla, kad u ovom hramu kazališnom slavimo njega, početnika i trudbenika, kao da se istinom prikazuje stara priča. Vjerovahu stari, da u temelje zgrade, ako hoće biti čvrsta i silna, treba ukopati živoga čovjeka. Jest, Josip Freudenreich žrtvovao je toj veličajnoj gradnji sav svoj život, on je sam svoje kosti ukopao u temelje svega napretka hrvatske pozornice. I ako je zgrada danas jaka, ako se s ovom našom ustanovom možemo s pravom ponositi kao s jednom od najjačih reprezentacija hrvatske prosvjete, prva je i najveća za to zasluga njegova. Budi mu za nju hvala i slava!

A. SIDOROV

MOSKOVSKA ŠKOLA GRAFIKE

Preradio A. CESAREC.

Povijest grupe, što je ovdje, mada se zapravo ne radi o nekoj pravoj školi, nazivljemo »Moskovskom školom grafike«, započinje, mogli bismo reći, s g. 1918. Te su godine značajan svoj utjecaj izvršile na nju izložba »Lijepe knjige«, u kojoj je bila pokazana knjižna umjetnost do g. 1850., a uz nju možda još više izložbe bivših Lenjingrađana, grafičara V. D. Falilejeva i A. P. Ostroumove-Lebedjeve.

No to su bili klasični predstavnici koloriranog drvoreza i linoreza, a mi hoćemo u prvom redu da posvetimo pažnju graviri, koja je po svom današnjem razvitku postala središnjim i najkarakterističnijim smjerom moskovske škole grafike. Mislimo tu onu specifično grafičku varijantu, koja se, upotrebljujući zato drvo (drvorez), stvara na osnovu kontrasta »crno — bijelo«.

Valja svakako da prije istaknemo N. I. Piskareva. U svojim prvim gravirama, s kojima je započeo još prije rata, on se »načelno« ne razlikuje od spomenutih Lenjingrađana. To su kolorirane gravire (arhitektonski motivi Lenjingrada i Moskve), u kojima umjetnik, pod utjecajem tadašnjeg simbolizma i estetizma, ostaje još retrospektivistom, gleda u »bivša vremena«. I još g. 1918., kad se umjetnik obraća efektima linije, ostajao je on na području staroga klasičnoga stila, te se kod njega ponavljaju još motivi Falilejevske dinamike boja, a i utjecaji Japanaca, koji su za moskovsku koloriranu graviru imali još veću važnost nego za onu lenjingradsku. No već slijedeće godine poprima umjetnost Piskareva sasvim drugi karakter. Estetizam je tu konačno potpuno zamijenjen novom izražajnošću, od linoleuma je umjetnik prešao k drvu. I što je naročito važno za vrijeme, u kome živimo, a u koje nam je potrebno, da gravire budu što podesnije za veliku nakladu, on u svojim radovima, koji se sastoje naročito u t. zv. »sitnoj grafici«, podesnoj za knjigu, pazi na njihovu poligrafičnost. Njegovi se drvorezi mogu razdijeliti na ilustracije u doslovnom smislu (u »Oslobođenom Don Kihotu« od Lunačarskoga), zatim na gravire za ukras knjige (vinjete), te na slučajne radove, gravire, koje se odnose već na gotovu knjigu (ex libris).

Što se tiče ilustracija, u njima on uvijek postupa dekorativno. Izrađuje ih u jasnom, kontrastnom stilu, a po formi one nisu daleke od stilizacije,

P. J. PAVLINOV: PUSKIN.

tako da bi se prije mogle shvatiti kao simbolističke nego li kao realističke.

No svoj i nov stil pronašao je Piskarev potpuno u ukrasima knjigâ. To su minijaturni, draguljno jasni crteži, u kojima umjetnik doduše ne izbjegava ni antikne motive s grčkih vaza, ni motive ruske pučke umjetnosti, no u kojima je po svojoj dekorativnosti originalno upravo ono, kako su oni narisani, urezani, otisnuti. Pa onda kao vrlo važno i vrijedno treba da se istakne novost, što ju je Piskarev u rusku grafiku

N. PISKAREV: ILUSTRACIJA K IZDANJU »ZA ZBLIŽENJE GRADA I SELA«.

unio sa svojim osebujnim tretiranjem i obrađivanjem slova. Njemu pripadaju naslovni napisi nekih u umjetničkom pogledu najbolje uspjelih knjiga i albuma izdanih od Gosizdata. A što se naročito tiče novatorske izradbe slova može se reći, da bi slova, koja je uveo Piskarev, mogla postati uzorom za dugo očekivanu rusku latinicu.

Konačno bi se moglo još reći, da je on možda najtipniji predstavnik moskovske grafičke škole, a svakako jedan od najboljih savremenih poligrafista. Inače s obzirom na ostali kolektiv, on je bez sumnje jedan

od najboljih i najvrednijih mostova, koji u tom kolektivu spaja njegove različite polove. Ti su: I. N. Pavlov, V. A. Farovski A. I. Kravčenko.

Govoreći tu o moskovskoj školi grafike, mi smo se prije svega orijentirali na njezinu »knjižnost«. Tako za Pavlova, inače radi njegovog propagandističkog talenta silno zaslužnog za sve ostale moskovske grafičare, možemo reći, da on nikako nije »knjižni« grafičar, kaošto je to Piskarev. Istina, on je dao divne naslovne listove, sjajno rješava i problem slova, no glavni smisao i vrijednost njegova u moskovskoj školi grafike jest u tom, da je on prvo: prikazivač-realist, drugo: reproduktor, a treće: predstavnik tradicije tonske grafike 19. vijeka.

A. RIBNIKOV: ILUSTRACIJA K »HISTORIJI GRADA GLUPOVA« (DRVOREZ J. PAVLOVA).

Po toj kombinaciji on izgleda dosta arhaičan. No tu je svoje učinila povijest. Među umjetnicima, koji su u svojim djelima, i ako ne realistično producirali prirodu, bili su i Falilejev i Ostroumova-Lebedjeva. Pod njihovim je utjecajem, naročito ove posljednje, Pavlov zapravo i počeo da radi kao grafičar. A što se tiče i njegove tonske grafike, tu prije svega treba reći ovo: Došavši na svoju visinu u drugoj polovici 19. vijeka, ona je bila zakonito dijete naturalističke estetike »svejedno kako«. Njezino je načelo bilo, da se čista tehnika svodila na posljednje mjesto. Grafičar je doduše svoju dasku pokrivao mrežom linija, no nijedna od njih nije trebala biti odjelito vidna. Glavno je bio ton linije, i to ne ton (preliv) kao takav, nego prostorna i formalna predmetnost, koju je on izražavao.

Tako je zapravo linija, a i »ton« prestao biti nekom svrhom, a tonska grafika postala nečim, što možda više spada u žurnalizam nego li u umjetnost. No s njome je Pavlov bio ipak na veliku korist upravo u vrijeme, koje ga je k njoj najviše možda i natjeralo, a koje je, poradi blokade, građanskih ratova i krize u produktivnosti uopće, bilo najmanje podesno za umjetničku produkciju i njenu višu tehniku. Tada je g. 1919. i 1920., kad je nesumnjivo bilo mnogo teže izraditi dobar kliše nego li dobar drvorez, Pavlov sa svojom tonskom grafikom i te kako pomogao potrebama časopisa i novina. Tako je u časopisu »Tvorčestvo« objelodanio cijele serije gravira dokumentarnog karaktera. Ako se grafika Piskareva može nazvati varijantom »knjižno-poligrafičnom«, onda se ona Pavlova može nazvati varijantom novinskom.

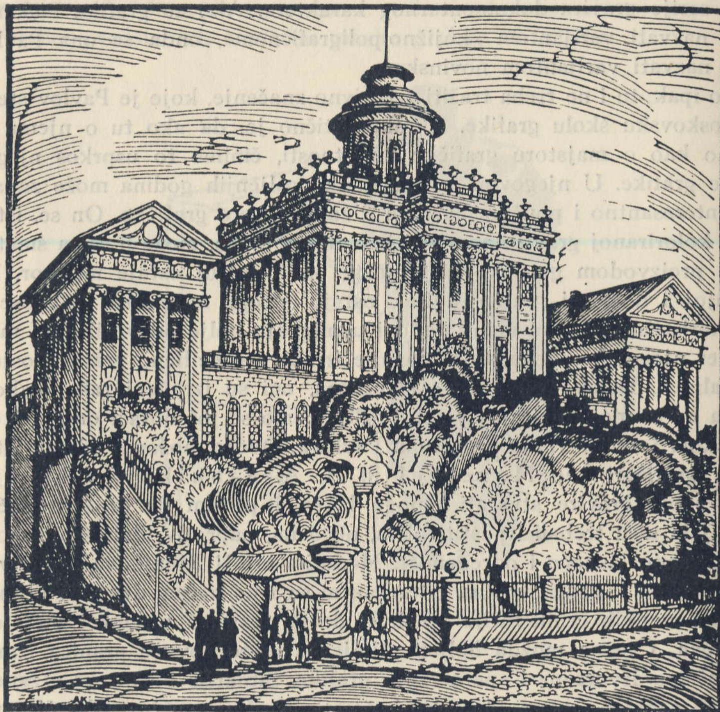
No ipak, tu i ne treba tražiti pozitivno značenje, koje je Pavlov stekao za moskovsku školu grafike. Karakteristično je, da ako tu o njemu govorimo kao o majstoru grafičke umjetnosti, činimo to usprkos njegove tonske grafike. U njegovim se radovima posljenjih godina može zapaziti vrlo interesantno i poučno plaženje u zadaće čisto grafičke. On se, istina, vraća koloriranoj graviri, no sad i bez obzira na to, može li se ta smatrati uopće proizvodom grafičke umjetnosti, on i u njoj ostaje majstor, koji i u njoj i u čistoj grafici uvijek ostaje strogi naturalist. Napose je karakteristično, da mu manji radovi uspijevaju bolje od većih. Što manji razmjer njegovih radova, to se jasnije izražava specifično grafički osjećaj za realnost. Daleko od kakova estetizma, oni su izrađeni tako, kako ih možda ne bi mogao nitko izvesti. Poslije ćemo se još dotaći onoga, što je dala škola i smjer vezan s imenom Pavlova. Ovdje možemo odmah istaći, da su grafičari kao Mazereel ili A. A. Ribnikov poslije njega mogli svoje gravire stvarati mnogo lakše, i pritom da iz stvaralačkog materijala nisu trebali ispustiti ništa, nego im, naprotiv, dati samo možda još potrebnu jasnoću i određenost. Međutim crteži Ribnikova s motivima gogoljevskim i ščedrinovskim interesantni su i po nečem drugom. Njihovo načelo nevelikih crnih mrlja upućuje, da ga stavimo nasuprot vinjetama Piskareva. I nema možda boljeg primjera, da se povuče granica između poligrafično-drvorezne i »perorezne« grafike. Sitnarije Piskareva rezane su i šarane tankim crtama, da tako kažemo, izvučene su iz tanke žice prozračnih linija. Za Ribnikova je glavna tušem zalivena mrlja, linija spada u posljednji red i sve svoje značenje dobiva u ulozi konture.

Tu je granica smjera Pavlova, majstora već prošlih vremena, i na njoj ga možda još najbolje možemo postaviti prema smjeru, koji, gledajući u budućnost, predstavlja V. A. Favorskij.

Ima doduše jedna crta, koja drvorez ovog umjetnika zbližava s onom Pavlova. Kao za ovog, tako su i za Favorskoga podjednako važni svi dijelovi daske. Izrađen mora da bude svaki kutić. Posljednji drvorezi Favorskoga — njegove vanredne ilustracije knjige »Rut« — srodni su vrlo po načelu detaljne izradbe s grafikom »tonskom«. No odmah udara

u oči i sva razlika. Dok je kod Pavlova odmah vidan kult tradicijskog majstora, Favorski oživljuje tehnički proces drvoreza gotovo do metafizičke oštrine. Kombinacija paralela postaje gotovo nekim simboličkim jezikom. Potezu svake crte posvećuje on toliku pažnju i tako potresnu savjesnost, da su možda najboljim terminom, kojim bi se mogla označiti njegova umjetnost, ostale riječi K. Pavlove: Sveti zanat!

»R u t« Favorskoga (1924.—25.) je njegov najveći uspjeh. Dok se u prijašnjim njegovim radovima moglo opažati ne uvijek sretno raskolji-

A. KRAVČENKO: ZGRADA BIVŠEG RUMJANCEVSKOG MUZEJA (SADA JAVNA BIBLIOTEKA LENJINA).

vanje figura, a u pogledu crteža su njegove figure bile još na po silhouetnima, u »Ruti« imamo dokaz, da je umjetnik riješio svoju zadaću potpuno. A zadaća mu je stvoriti jasan i uvjerljiv sustav forme i postići to pomoću pojačanog dojma njihove prostornosti. Samo taj sustav kod njega nije »realan«. Istina, nekad smo kod Favorskoga imali potpuno realistične portrete. No u posljednjim njegovim radovima trodimenzionalna njihova forma više ne izlazi iz neke forme, koja postoji i prikazana je realno. Ona se stvara nanovo pomoću raznih zavoja, spirala, ovala i paralela. To je zapravo neko naročito »stvaranje forme«. Patosa sadržaja u njegovim ilustracijama nema ni tada, kad njegov crtež ima da poprati i scenu tako uzvišene tragike, kako je to ona u »Tamari«. No zato ipak koliko je u tom njegovom skoro asketskom svijetu željezne volje! I ništa ga ne smeta, da ona polazi za neostvarivim! Zadaćom Favorskoga ostaje, da postigne trodimenzionalnost. List on ne tretira kao ravninu, nego kao neku prazninu, koju treba ispuniti i organizirati u dubinu. Zato su kod Favorskoga sve njegove široke geste, oštra skraćivanja. U tom Favorski podsjeća na jednog od najtežih majstora rane talijanske renesanse, na Signorellija. Ili, zar nam pred njegovim drvorezima ne pada na pamet i Paolo Ucello, taj čudesni fantast božanske perspektive?

Hoćemo li dakle da karakteriziramo »varijantu Favorskoga« u moskovskoj školi grafike, treba da još istaknemo:

1. Njegovu »knjižnost«. Ona je vrlo specifična. Favorski nije ilustrator. No zato ipak njegove vinjete dobivaju svoj pun smisao samo na stranicama knjige. A i pismo mu je posebno. Obratno od Piskareva, kod kojega su slova tanka, oštra, nervozna i brza. slova su Favorskoga, koji kao da za njih ima svoj poseban metafizički sustav, polagana, u neku ruku rascijepana, uvučena u se, i, ako baš hoćemo, nelijepa. U posljednje je vrijeme Favorski izradio seriju knjižnih korica. I sve su one neobične. Slova se uzdižu u vis, padaju koso, rastu, sliježu se i izgledaju kao ispresrtana. No u svemu tom je velika ozbiljnost i nikakav konstruktivizam. Umjetnik kao da je podvrgnut nekim tamnim valima intuicije. Tu se tad sve može da dogodi, tako nenadana igra figura ljudskih i konjskih, vrtlog spirala, za koje se ne zna, otkud su došle, pa mrlje u bojama. Favorski je, konačno, najneodgovorniji među svima ruskim grafičarima; to je svojeglav majstor.

2. Sredstva prikazivanja. Njih nema mnogo: u prvom redu je crta. Osim crta i njihove kombinacije Favorski u svojim posljednjim radovima ne priznaje gotovo ništa. Osebujno je u njega i tretiranje drva. On kao da nikad ne računa s faktičnim granicama daske. Pomno izrezuje sve, što se ne tiče svijeta onih formi, koje hoće da postigne. Majstor je to čudan, kojemu možda nikad ne će biti suđena popularnost. U moskovskoj grafičkoj školi Favorski je izrazita figura proroka čiste forme. Dakako, sada je u modi »formalna metoda«. A umjetnost Favorskoga gleda spram budućnosti, i njezin polagan korak predstavlja ipak nešto najviše i najdublje u savremenoj ruskoj grafici.

Majstorom sadašnjosti je A. I. K r a v č e n k o. Još do g. 1923. predstavljao nam se romantikom ljepote i čudesnim (možda i najboljim) ruskim ilustratorom. No poslije toga postavljene su bile pred umjetnika nove zadaće, ponovno karakteristične za cijelu savremenu grafiku. Ilustracija kao takova pada u posljednje vrijeme u drugi red. Kratko,

V. FAVORSKIJ: NASLOVNI LIST NA KNJIZI »RUT«.

ali i divno obilje ilustriranih izdanja ruskih klasika u g. 1921.—1922. nuka nas danas na zaključak, da još jedinim područjem ilustracije ostaje knjiga za djecu. No zato ipak nisu bez grafičkih potreba ostale ni knjige naučnog, historijskog i informatorskog karaktera. U tome je Kravčenko za posljednje vrijeme stvorio svoje najbolje. Istina, kod njega nalazimo i oforte i koloriranu graviru. Njihova visoka patetika je izvan sumnje. No ako možda i skromnija, važnija je ipak ona njegova grafička djelatnost, koju je on pokazao u raznim informativnim organima; napose tu

M. AKSELJROD: GRAD.

treba istaći njegove gravire s arhitektonskim motivima Moskve. Njihova određena i jasna reproduktivnost dopušta nam, da u tom Kravčenka isporedimo s Pavlovom. No ipak, kolike li razlike! Jačeg udarca po tonsku grafiku možda nema, nego su baš ti drvorezi. Tamo gdje je kod Pavlova crta samo sredstvo do cilja, u Kravčenka živi svaki umjetnikov potez svojim posebnim životom. Arhitektonska statika pretvorena je u grafičku dinamiku. Zavoji, linija, točka, mrlja; drveće se Kravčenka pokazuje, kao i apstraktne sheme Favorskoga, fantastički živim i, što je još važnije, beskonačno raznolikim. No Kravčenko je zato ipak prema Favorskom isto toliko oprečan koliko i prema Pavlovu.

Tako on nije kao ovaj realist-reproduktor. Njegove arhitektonske gravire sve su ljepše od realnosti. Čak u teške zidove tornjeva on unosi drhtaj esteta. A ne treba zaboraviti, da upravo Kravčenko pripada grandiozni pokušaj, da u graviri ovjekovječi posmrtnu dvoranu Doma Saveza s odrom Lenjina. Tome je zadatku pristupio umjetnik osebujno i smiono. Širok prostor dvorane, osvjetljenje, crveno i crno, slijeva se u graviri upravo u muzikalno jedinstvo.

U svoj toj njegovoj posljednjoj varijanti leži međutim samo estetizacija, a ne idealizacija realnosti. Ostroumova je n. pr. idealizovala stari Petrograd, i taj se pod njezinim rezom pretvarao u feeriju. U Kravčenka Moskva ostaje Moskvom, savremenom, i nikad umjetnik nije na nju gledao drukčije nego očima sudionika revolucionarnoga 20. vijeka. U tom savremenom oku upravo i leži glavna snaga Kravčenka. Njegovi se drvorezi mogu poslije stroge apstraktnosti Favorskoga činiti možda malo i nakinđurenima, no u bitnosti ipak uvjeravaju svojim jedinstvenim dojmom. Dom, oblaci, zelenilo, živu gotovo dinamičkim životom, a nad stijenama tornjeva dižu se oblaci kao izraz ljudskoga gnjeva. I to, što smo u njegovoj umjetnosti nazvali estetizacijom realnosti, možda je samo uvlačenje vidnog svijeta u krug ličnog proživljavanja. Moglo bi se gotovo reći, da je Kravčenko jedini od ruskih grafičara, koji u svoja djela unosi svoje srce. I to onda ponovno objašnjuje njegov centralni položaj, a s ovim i njegovu osamljenost u savremenoj moskovskoj grafici: kod Pavlova se naprotiv umjetnost pretvara u mehaniku gravire, a u Favorskog u shematički crtež.

Osim ove trojice, za koje bi se moglo reći, da uglavnom predstavljaju prošli, budući i sadašnji smjer moskovske škole grafike, nalazimo u ovoj i druge karakteristične grafičare.

God. 1918. jedan od najkrupnijih ruskih grafičara, koji je poslije otišao iz Moskve i ostavio u njoj osjetljivu prazninu, V. N. Masjutin, izradio je u drvu portret Puškina, vrlo značajan za ondašnje vrijeme. Taj je, istina, lijep, no još je dosta romantičan i po crtežu još dosta nejasan. Drukčije je to s portretom Puškina od P. J. Pavlinova. Sva neodređenost i približnost, kojoj konačno i nije kriv Masjutin, nego razina, na kojoj se nalazila moskovska grafika god. 1918., izmijenjena je u tom portretu s isključivom jasnoćom tehnike i uvjerljivošću svakog poteza. U tome je on i dokumentom za evoluciju moskovske grafičke škole. Ta evolucija ide od slikarske približnosti k čistoj i nesakrivenoj tehničkoj logici, od romantične razlivenosti k formalnoj jasnoći.

U odnosu spram centralne pojave Piskareva i trokuta: Pavlov, Kravčenko, Favorski, mjesto Pavlinova pada po prilici između Piskareva i Favorskog. On je nesumnjivo prvorazredni majstor, i samo je možda njegova povučenost i neplodnost kriva, da se ne ubraja među vođe. No i tako je taj bivši mornar jedan od najboljih majstora grafičkog portreta, a osim toga i vanredan ilustrator. I tu, kao možda ni u koga, gospoduje

A. GONČAROV: »DVANAESTORICA« A. BLOKA.

linija. Sjajan je primjer za to pokazao on u svojim ilustracijama Puški-nove »Rusalke«. I što je napose novo unio Pavlinov u moskovsku školu grafike, jest ritmičnost njegovih linija i ritmizovanje kontrasta crnog i bijelog. On je jedan od onih, koji se ne boji bijelih mjesta u graviri. Potom je njegova umjetnosti najviše kontrastna, a najmanje koloristična, kako je to nekad rekao L. P. Varšavski.

I kad smo već kod ritmizacije, sasvim je pravilno, da spomenemo drugog majstora, A. I. U s a č e v a. Taj je bliži Pavlovu negoli Favor-

M. FROM: PEJSAŽ.

skom. Počevši s tonskom grafikom, on se toliko udaljio od nje, da bi ga možda mogli nazvati najlinearnijim od svih moskovskih grafičara. No ipak, ima razloga, da ga povežemo s varijantom Pavlova. On je konačno arhaik. Usačev spada u prošlost, koliko s jedne strane obnavlja staru tehniku, dok s druge opet ostaje prikazivačem-naturalistom. A to je upravo ono, što ga približuje Pavlovu.

Treći opet umjetnik, koji stoji između Piskareva i Kravčenka, jest A. A. S u v o r o v.

Mladi majstor, izašavši kao i Usačev iz stroganovskog učilišta, Suvorov doduše u svojim ilustracijama iz g. 1923.—1925. podsjeća s jedne strane

na Kravčenka (dinamično tretiranje teme i forme), a onda opet na upravo pomenutog Usačeva (linearna»drvenost«). S druge je opet strane Piska-revu bliz po svome minijaturnom traženju, u kojemu se pokazuje uzorno jasan, realističniji od Kravčenka, a estetskiji čak i od Piskareva. Pravi rad Suvorova ima se zapravo tek da čeka, no i s onim, što je dosad dao, izvojevao je sebi u moskovskoj školi svoje sigurno mjesto.

J. ŠPINJEL: STARICA.

Da opća slika moskovske škole grafike bude potpuna, treba svakako spomenuti i one majstore, koji su iz nje ispali. Tu treba odmah spomenuti ime, koje je u svom početku obećavalo, da će u najznatnijoj mjeri iz-mijeniti svu sliku moskovske produkcije, a to je N. N. K u p r j e j a n o v. Umijevši izvrsno da se posluži s drvorezom, i učinivši svojima najbolje tehničke tekovine Favorskoga, dao je svoje remek djelo u »Krstarici Aurori«. No novo produkciono neophodno područje satiričnog i žurnalnog žanr-crteža nagnala je tog umjetnika svijesno na napuštanje čiste grafike.

Ipak, i ono, što je dao osim spomenute »Krstarice Aurore«, tako monumentalni portret Lunačarskoga, dovoljno je, da mu mjesto ostane na istom stupnju s onim Favorskoga i Kravčenka.

Slično to, barem u zagradi, možemo reći i za V. D. Falilejeva i V. N. Masjutina.

I konačno, da nam cijela moskovska škola bude jasnija, treba da u obzir uzmemo i njenu omladinu.

Pavlov je imao vrlo mnogo učenika. Među najtalentiranije spada M. V. Matorin i V. Bjelov.

Što se tiče Kravčenka, on je svog nasljednika našao u V. Reidemeisteru, a učenici Favorskoga su na grafičkom fakultetu Vhutemasa (Visšie hudožestveno teatralnie masterskaje) stvorili takovu grupu, da bi o njoj trebalo pisati posebni sastavak.

Vhutemas je uopće dao već (riječ je tu uvijek o god. 1925., kad je taj članak pisan) nekoliko gotovih majstora. To su u prvom redu: A. D. Gončarov, G. A. Ečeistov, A. V. Krejčik, A. Špinelj, M. Akselrod, From, Solovjejčik, Veretnjikov, Padalicin, Kvjatkovski, Freiberg.

Drvorez Gončarova k »Dvanestorici« Bloka nesumnjivo je stvar prvorazredna. Uza svu svoju srodnost s tehnikom Favorskoga ona je dokaz za nov i svakako interesantan način rastavljanja prostora i raskoljivanja forme. Jer upravo tako, načelno, a ne estetski treba razumijevati njegovu igru s iscrtanim plohama. Inače se škola Favorskoga često služi i obojadisanjem graviranih listova. Nama se taj način ne čini sasvim uvjerljivim, no u listovima Špinjela, Freiberga i drugih čini nam se ipak, da je taj način dobio pravo na opstanak. Posljednja riječ u tome još nije rečena. Kompozicije pejsaža u Froma i Veretnjikova otkrile su dosad samo neke osebine formalnog shvatanja te škole. No snaga, s kojom su tako reći skovane, pa opredjeljenost i jasnoća, karakteristične uopće za cijelu školu, obećavaju još od njih mnogo.

Izvan cijele te sheme, po kojoj smo razdijelili moskovske grafičare, stoji D. P. Sterenberg. No budući da ovdje nije naša zadaća ofort, litografija i perorez, nego samo čisto grafički drvorez, ispada on iz ovog prikaza.

Nego spomena je na koncu još vrijedan drvorez, na kome je g. 1918. poznati ofortist A. V. Manganari prikazao stari moskovski Kremlj, pa zatim drvorez, na kojem je istu temu g. 1925 izradio I. A. Sokolov. Prvi je drvorez bio određen za naslovni list knjige, i još je vrlo razliven, neodređen. U ispoređenju s njim Kremlj Sokolova je jasan i pokazuje u sebi cijelu evoluciju stila, kroz koju je moskovska škola prošla od 1918. do 1925. Prošla i s pravom i dobro, jer to je upravo ono, što treba imati na pameti: Umjetnost stvara ono, što traži život. A ruska savremena realnost traži od umjetnosti jasnoću, određenost, točnost i časnost.

VL. DUKAT

IZ KURELČEVE KORESPONDENCIJE[1]

I.

dne 26. travnja 1868.

Dragi Nikodeme!

Ja Vas do duše ne poznaju, nu ako ste bratu[2] nalik ni se odvrgao od onoga duha, koji Vas nukao za me skupljati i pomoć mi posilati, to ja ne sumnjam, da u zlo ne primete ovu posilku knjig naměnjenu razprodaji po 80 kr. kus. Dva su kusa Vam. Mnogo je za Osěk, nu ako stari Osěk knjizi ne prija možebit novi tim bolje prione. Javte mi se dakle vsakako prě konca školske godine, er bi poslě trčke bilo dužnike po světu poiskivat. Sad su na kupu.

Da ste mi sdrav, i miloga mi brata Vašega pozdravte.

Fr. Kurelac.

[Omot nije sačuvan.]

II.

[Dopisnica; žig: 6. II. 1872.]

Prijatelju!

Hvala Vam na Vašem priznanju! Knjig Vam žalibože ne mogu poslati, er sam prodaju izručio Fidleru, našemu knjižaru[3]. Komu ih on u Beč poslao, i je li poslao, ne znam, er bi ta čeljad najvolěla vse na svojem městu (na svojem pudelu) razprodati, da prištedi trošak za razposilku (da ju po Ruski rečem). Sad da Vam rečem, zašto Vam ranije ne od-

[1] Pisma, koja gore objelodanjujem, pisao je Fran Kurelac svome mladom prijatelju Nikodemu Jakšiću, onda pravniku, sad umirovljenom odjelnom predstojniku kr. zemaljske vlade za unutarnje poslove. Iako pisma ne sadržavaju bogzna što osobito, ipak će biografu dobro poslužiti za intimniju karakterizaciju starca Frana. Prenosim pisma potpuno vjerno ispravivši tek neke očite pisarske pogreške. Gosp. mi je dr. Jakšić najpripravnije ustupio ta pisma da ih izdam štampom, na čem mu i na ovom mjestu srdačna hvala.

[2] Adolfo Jakšić, profesor gimnazije u Rusiji, naposljetku u Tiflisu; u penziji živio u Zagrebu. Umro god. 1913. (Jakšić.)

[3] Knjižar u Zagrebu.

govorih. Pozvao me Ivan Belan[4] u Karlovac, na věnčanje mu s crnom zemljom. Prekjučer mu se grob zaklopio i ja nad njim žalne rěči izgovorio. Lagka mu zemljica! Mladenci, živte mudro. Valjda znate: i Slamnik[5] (od arcivojv. Leopolda) umro. Ozovte se kděkad. Vaš

Fran Kurelac.

[Spolja]

Herrn

Nikodem Jakšić, Rechtsbefliss.
Universität
Wien.

III.

U Zagrebu dne 21. stud. 1872.

Mili moj Nikodime!

Jučer u jutro istom stigoh u Zagreb, te su me, čto žalju, kita prijatelj zaludo s večera očekivali. Zanesli me něki ljudi, brivac Kunović u Gradcu i još něki, da mogu u Zagreb stići ako se i ob desetoj istom uputim na želěznicu, pače i činovnik jedan od želěznice mi reče, da čim stignem u Zidani Most, odmah prestupim u kolesa, čto pojdu u Zagreb — ali vsemu tomu ne biaše tako: ako sam htio s večera u Zagreb stići, bilo mi je iz Gradca jutrom ob šestoj poći, a toga se opet meni nije htělo, ne zato, da je rano, nego čto sam bio rad bar koju uru po Gradcu se prošetati i stare spomene obnavljat.

U Zidanom Mostu bilo mi je do zore u salonu vagone Zagrebačke izčekivat te oděven čitave noći ni za jedan tren usnuo nisam. Došad u Zagreb trudan i pospan ne htědoh se u postelj uvalit, er mi nikad danji san od koristi ne bio, nego ovršiv něke male stvari a u Zacha[6] něčto s vilice[7] okusiv spremim se san razagnat pod Sused, da pozdravim staroga Čakanića i Čakanićku, i da im pověm, kako sam im sina[8] u Beču zatekao zdravâ, veselâ i čitavâ, a oni meni na odvrat javiše, da im po žici stigao glas, kako im sinko odbavio izpit. Stari se Čakanić dao na obilat razgovor, a ja trudan iza nesna i gladan naručim da mi što izpeku, te mi udovica šurjaka mladoga Čakanića a snaha njegovih roditelj pripravi prženicu, kakve ni u Beču okusio nisam. Po želěznici vratio se nazad te sam noćas, bogu hvala, prem sladko spavao, a na to starački ljudi mnogo gledaju.

[4] Ivan Belan, finansijski perovođa, desna ruka Kurelčeva u praktičnom životu. (Jakšić.)
[5] Slamnik, dobar znanac Kurelčev, kapetan u pukovniji nadvojvode Leopolda br. 53. (Jakšić.)
[6] Bivša gostionica u kući br. 12 Mesničke ulice.
[7] Gabelfrühstück!
[8] Janko Čakanić, kasnije profesor kaznenoga prava u zagrebačkom sveučilištu. (Jakšić.)

Šilju Vam, dragi Nikodime, 10 knjig prěvoda Stop Hristovih. Jedne stope odneste, ali molim ne propustit, er me je za njih molio, g. věćniku Miklošiču[9], jedne g. Káticu (vulgo Catti[10]), a ono drugih osam gledajte razprodat po 50 kr. vsaku. Danas se nadam g. Baueru[11], er mi ga něki drug njegov na realki iz Petrievac oglasio. Ne bude li ga, to Vas moj list ranije zateče nego knjige, er sam ih naumio Baueru izručit, koji se oko zamatanja bolje razumě nego ja, a tomu je kriva angelska dobrota pokojnoga Belana, mojega quasi-tajnika, koji mi takve stvari s dragâ srdca obavljao. Ne směm toga dalje napominjat, er mi se duša tugom zanosi! Bog mu daj duši lagko.

Kako bi, da skočite i to čto ranije, da stvar ne zastara, k našoj Jambreščakovoj ili kako pod silu pišu Jambrišakovoj[12], te me izpričate, čto joj nisam mogao ni s bogom reći.

Putovanje samo bilo vrlo ugodno, imao ponajveće ugodno družtvo, lěpo vrěme i divno sdravje.

Pozdravte mi Vaše Velebitsko družtvo[13], ona dva Brodjana[14], čto se, prem daleki od Velebita, tako divno izkazali, miloga i Vam i meni g. Katića i ako još koga znate, za koga mislite, da sam mu na srdcu dobar. G. Katića zamolte o kakav autentičan recept one zelenike vode, čto mi ju Gruber u nosdrve uprskao. Volio bih, da ta potreba ne nastane, nu se opet ogluhivanja bojim, te mi posluži. Ja tu moju nevolju pripisujem silnomu gubitku krvi, a taj gubitak kanda mi se opet grozi, er se u nosdrvah tvori gnoj a taj je sukrvičan, predteča spomenutoga gubitka.

Sada dragi te nikad nezaboravni Nikodime s bogom te primte moju zahvalu, koju ni izreći ne mogu a kamo li Vas nagraditi.

Vaš pravi prijatelj
Fran Kurelac.

[Spolja]

Dostojnomu i učenomu gospodinu Nikodemu Jakšić-u
slušatelju prava na vseučilištu u 4. godini

u Beču
Wien
Landstrasse, Barich-Gasse
Nro. 30. Ie Stiege
Thürnummer 8.

[9] Slavist Franjo Miklošić (věćnik = Hofrat).
[10] Dr. Catti. Poslije ugledan liječnik na Rijeci.
[11] Profesor zagrebačke realke.
[12] Učiteljica Marija Jambrišak.
[13] Hrvatsko đačko društvo »Velebit« u Beču, kojemu je Nikodem Jakšić god. 1872/3. i 1873/4. bio predsjednikom.
[14] Jedan je od njih po kazivanju g. Jakšića bio Hugo Badalić.

[Na drugoj strani omota ima ova bilješka:] Pismo je pisano 28a, a otpremljeno 29a (ita rectificabis illa, quae intus sunt).

IV.

[Dopisnica] 7. December 1872.

Dragi Nikodem! Iza povratka iz Beča pisao sam vam [sic], ali se bojim, da vas pismo zateklo nije, er ste već možda bio ostavio Barićevu ulicu. Isto me je tako strah, da s istoga uzroka ni pismo Bauerovo ni po- slane vam knjige dopale vas nisu, i još je učinio ludo te onoliko breme vam poslao ne plativ poštarine. Izpričao se tim da je bilo na izmaku novca i měseca, kao da i Beč za takva čudesa ne zna. Ako se po nesreći dvo- struko plaća na neplaćena bremena kako i za pisma, to ste vi lěpo nasio. Molim za račun, da to izplatim. Ako li vas ni knjige ni pismo (moje i njegovo) zadesili [vas] nisu, to mi ih bude il ovde, ili Vam [sic] u Beču iskati medju unbestellbaren.

Fr. Kurelac.

[Spolja]

Herrn Nikodem Jakšić
Hörer der Rechte im 4. Jahre
abzug. an der Universität. Wien.

V.

U Zagrebu u oči najveće studeni
koja biti ima nu je nema te ne
ima t. j. dne 3a sěčnja 1873.

Dragi moj Nikodime!

Hvala Vam na srětnoj novoj godini. Da ste joj Vi po kakvoj srećici kakav Innhaber [sic] a ja da služim u Vašem puku: nikad bolje, puna šaka brade. Nu nam se bude pokorit obojici ustavu tvrdje ukovanû, nego li je onaj, kojemu moj Nikodem zakone vrta.

Jezika mi ne hvalte. Vse je izvětrilo, moj Nikodime. Kad pritisne starost (a Vi mi, hotimice? poslaste novce prem na moj rodni dan, kad namirih 62u) onda ne ima žeravke sa [= na] srdcu, pak odkud oganj da se uzpiri? a slabo ruka maše, kad onaj oganj ne pomaže.

Da mogu koju doznat o Vašem pohodu pri toj n a š o j u č e n o s t i[15], drago mi bi; a što velite, da budete nastojat oko toga, da mi knjižice razturite, nikad bolje ne učiniste: er onaj trošak, o kojem smišljah, da me ove zime mine, taj sad navalio, i haljinam se novim okrojit vse preko moje volje, ili ja htio ili ne htio. Podjem šetati uz dvojicu, popa Ševca[16] i rodjaka mu, pod večer, to mi ob jednom udari krv na nos. Ostavim onu dvojicu da kděgod odstojim dok bi krv nehala. Nu toga se ne dočekav doprem vse iztiha hodajuć po mraku do prve kave, kdě mi je uz male popuste poldrugi čas kapala i kapala. Ja kući te u postelj kad al u jutro imao sam što vidět: pored vsega iztihoga hodanja okrvavio ja ne samo rukave košulje (operi pak dobro) nego i dostegnice i haljinu i kabanicu. Eto troška, moj Nikodime, kojemu je i moja zadnja krajcara na domaku. Krv se totako ne izprà, nego daj te kupuj novo, a tomu se do sad što ikada mogoh, uklanjah.

[15] Mikloušiću (Jakšić).
[16] Ima biti: Šveca. Švec je bio župnik u Novoj Vesi. (Jakšić.)

Prava mi je radost na srdcu bila, što iz Vašega pisma razabrah, da je i Slovenija s vami uz badnjak seděla. Progovoriste li koju (oliš zdravic)? pročitaste li koju? o tom pismu gluho gluhovito, još gorje, nego kakvâ me viděste u Beču. Nikad tako ne budi: zasolte pone kakvom deklamaciom. Ne mogu vam deklamacie dosta preporučit, er ne samo da vam po njoj izgovor bude razabraniji i čtono vele markantniji, pregnantniji, nego i pametovanje mnogo se tim oštri a i dar i sila jezika po tom raste (dakako ako su lěpi zalogaji, dobro sintaktički složeni, koje si deklamator oda- bere). A gledajte i něgujte što veću ljubav i slogu i s drugimi Slovinî, bud kakvi oni bili.

Što mi velite, Nikodime, da mi je mladenčad Velebitska dobra i na- klonjena, svobodno joj recte, da joj ni drahme ljubavi dužan ne ostajem, i da mi je sada pod visoku starost tim milija, što nam je, kako uvidjam, potrebitija, da ove težke stogove gnjusa, sramote i izdajstva iz našega dvorišta izvezemo i čim drugim okitimo, što bi našoj umrcvarenoj duši ugodit i okrepit ju moglo.

Ja vidju, Nikodime, da je moja propověd i prěduga, zato pozdrav Velebitu, mojemu dobrotvoru, pozdrav Katiću a navlaš vsim mladim kan- didatom, koji do skorâ svoju svěćicu nažgu i rodu světliti budu. Nu što je najveselijega uz tu pomenutu svěćicu, da ona ne utrne za koji časak, kako naši voštani koturi, nego da iz svěćice vse malo po malo onaj se krupni duplir razgori, što ga vazmenjakom zovu.

E tako, sinko Nikodime, da ste mi sdrav kako i dosad, da mi se uz- čuvate, i opet koju i Vašem Velebitu zazvonite.

Sretno Vam novo lěto
vsim i vsakomu od
Frana Kurelca.

[Spolja]

Vrlomu [?] gospodinu Nikodemu J a k š i ć-u
slušatelju prava na 4. godini u
Bečkom vseučilištu
u B e č u
W i e n, abzugeben an der
Universität.

VI.

U Zagrebu dne 23. ožujka 1873.

Mili moj Nikodime! kao rodjeni sine!

Na Vaše pismo od 3. veljače evo danas istom odgovora, a čudo da ga je i danas. Novce sam primio i dobro su mi došli, kako siromaštvu vazda đobro prihode. Hvala na trudu i dosadi pobiranja.

Do 16. vse sam se pripravljao za akademičko čitanje, nu ni iza čitanja još gotov nisam, počto sam rad akademii 4 razpravice izručiti. A sporo raboćem: ne mogu, kako někad, po vàs dan stojati uza stol te pisati, nu sam oslabio te prisiljen odmarati se i počivati. A čto je mlitavo, Nikodime, to Vam je i lěno, s toga taj spori moj odgovor. A k tomu ta moja nesretna krv na nos, po četiri i pet put kděkoji dan, te vsaki put po poldrugi i po dva sahata gubim, dok ju utažim i dok se operem. Iza toga poblědim kao krpa, te sam svojim znancem strasilo [sic] a sebi zlovoljnik i izgubljenik. Uzmite moje siromaštvo k tomu, kdě mi je svaki čas plaćati sad ovu sad onu lěkariju, ili pokrěpu, ili pralji za same rubce, čto ih vsaki dan umrljam, toliko i toliko plaćat. Odista tužan život. Ovih dan vse sam mislio: ovo prolětje mora me uzeti, nu čim evo po čihi, čto ju u něku vodu umačem i u nosdrve gnjetem, evo několiko dan od krvi mirujem, opet sam se něčto ohrabrio.

Pisao sam pismo danas i Marii Jambrišakovoj te joj poslao one četiri vrsti Hrvatske za koje me prosila, da ih podmetne Němačkomu nadpisu groba Speziarovâ.[17]

Ne znam, dragi Nikodime, jesam li poslao koju Stopu ni koji sašitak onih razpravic, čto su u zadnjem Radu. Ako nisam, rado Vam ih pošljem, samo prijavte.

Bauer kada tada kod mene se prijavio i něčim izpričavao, o čem volim mučati.

Pisao bih, vse ovako zlovoljan, kako sam, i veće, nu idem k prijatelju na oběd, k kojemu baš poradi te proklete krvi danas osam dan nisam prîti mogao.

A kako Vaše sdravlje, mili Nikodime? I o tom i o koječem drugom čto skorije javte i u svojoj kako i do sad pameti zadržte. Bog s Vami i s čitavim družtvom Velebitskim.

Fr. Kurelac.

[Spolja]

Wohlgeboren und gelehrt
Herrn Nikodemus J a k š i ć

zu W i e n
abzugeben an der
Universität.

[17] Mlad pravnik, koji je umr'o u Beču. (Jakšić.)

DR. FRANJO BUČAR

ANTIKNE I MODERNE OLIMPIJSKE IGRE

(776.—1928.)

Antikne gimnastičke olimpijske igre imadu svoj temelj u narodnim i religioznim grčkim svečanostima. Svaka je država u Grčkoj imala svoja posebna božanstva, kojima su se u čast priređivale gimnastičke utakmice. Čitava su se plemena natjecala, da se istaknu u raznim granama tjelovježbe. Najveća su takova natjecanja bila u Olimpiji, a obdržavala se svake četvrte godine. Takovih je bilo još i u Nemeji, Delfima i na Istmu, a sva su bila u vezi s vjerskim obredima. Natjecatelji su se zvali agonisti ili atleti, a bili su pravi amateri, jer su za nagrade dobivali samo vijence od uljike, lovora, bršljana, hrasta i slično, nikada novčane nagrade.

Najveća takova svečanost obdržavala se u Olimpiji, a svaki je Grk želio da bar jedared u životu bude prisutan olimpijskim igrama. Tu su dolazili ne samo Grci iz sviju krajeva Europe, Azije i Afrike, nego pače i strani narodi, koji su dolazili iz dalekih zemalja, da ih vide i da im se dive. Prema olimpijskim igrama ravnao se i grčki koledar, te se period od četiri godine od jedne do druge svečanosti nazivao olimpijadom. Olimpijada se prozvala po najboljem pobjedniku, što je za nj bila najveća slava i čast.

U samom srcu plodne Elide na Peloponezu među strmovitim brežuljcima u lijepoj dolini, u kojoj se sastaju potoci Alfeos i Kladeos, nalazi se mjesto Olimpija. Unaokolo su sami brežuljci, koji stoje kao prirodne tribine za nebrojeno mnoštvo gledalaca. Dolinama potokâ bio je lijep pristup sa sjevera i juga, s kopna i s mora. Olimpijska velika svečanost obdržavala se kroz pet dana poslije ljetnog suncokreta, na koncu lipnja ili početku srpnja. Prvi se počeci tih svečanosti pripisuju bogovima i herojima. Već su i bogovi na Olimpu imali svog učitelja gimnastike. Kad se Zeus borio s Kronosom za nebesku vladu te ga pobijedio, kad je Pelop pobijedio kralja od Pise, i kad je Heraklo pobijedio vladara od Elide, svi su oni od veselja priredili prve gimnastičke igre u Olimpiji. Za vrijeme tih igara imalo je prestati svako neprijateljstvo, a igre su spajale sva plemena bar za ono vrijeme u veliku i nerazdruživu narodnu cjelinu. U Olimpiji je bilo mnogo svetišta; najveće je bio Zeusov hram sa glasovitim

kipom umjetnika Fidije; kip je bio od zlata i slonove kosti, a 18 metara visok. Uz Zeusov kip je bilo tamo na stotine raznovrsnih plastičkih umjetnina, pravi muzej, izložba od kovine i mramora. Posebne su zgrade bile: Pritanej, koji je služio za opskrbu natjecatelja, zatim buleuterion, gdje su suci donosili svoje zaključke, i gdje su atleti morali prisizati, da će se držati amaterskih pravila za natjecanja. Uz potok se nalazila palestra ili prostor za borbu, te gimnazij, u kojem su se nalazile razne prostorije za garderobu, kupanje, masiranje i dr. Posebno mjesto za trčanje zvalo se je stadion, koji je bio dug 192, a širok 32 metra. Ta je duljina bila za Grke ujedno stalna mjera. Mjesto za početak i svršetak bilo je označeno poprečnim kamenitim pločama. Usto se nalazio i posebni prostor za utrku konjima ili hipodrom.

Čim je nastalo vrijeme za igre, razišli bi se posebni glasnici posvuda, gdje je bilo Grka, navješćivajući, da će se igre obdržavati. Doskora su počeli dolaziti atleti iz sviju krajeva Grčke sa svojim pratnjama, rođacima i gledaocima. Tek je kasnije bilo dopušteno sudjelovati na igrama i Grcima iz tuđine, a prema koncu grčke samostalnosti pače i stranim atletima, koje Grci prije kao »barbare« nisu pripuštali natjecanjima. Najprije se natjecalo u stadiju u običnoj trci; kasnije su dodane i druge vrsti natjecanja, pače i posebne točke za dječački i djevojački naraštaj. Igre su počele god. 777. pr. Kr., a najslavnija im je doba bila za 60—90 olimpijade (g. 500.—350. prije Kr.). Na programu su bile ove vrsti natjecanja: petoboj, brzo i ustrajno trčanje, šakanje, natjecanje na kolima i u jašenju, trčanje s ratnom opremom te vožnja i jašenje na ždrijepcima. Natjecanje muškog naraštaja bilo je u trčanju i šakanju te djevojaka u vožnji na kolima. Još su bila posebna natjecanja za dozivanje glasnika i za trubljače za mjerenje sile plućiju. Godinu dana prije slave bilo je imenovano deset stručnjaka ili Helanojdika, koji su imali zadaću da aranžiraju cijelu proslavu i da se zanimaju da li su natjecatelji započeli s treningom za utakmice. Oni su primali sve prijave te ispitivali naročito amaterstvo prijavljenih. Vježbači su se za vrijeme treninga hranili samo sirom, a tek kasnije ponešto i mesom. Mjesec dana prije natjecanja morali su se svi atleti sakupiti u Olimpiji, gdje su svršavali svoj trening. Helanojdici su ih razvrstali po odjelima; najslabije su odmah isključili.

Olimpijske su igre trajale pet dana. Prvi je dan bio religiozne naravi, te su se svi atleti morali zakleti pred Zeusovim kipom, da će se natjecati kao amateri. Uz njih su morali priseći i svi njihovi pratioci i rođaci, koji su svojim poštenjem morali za njih jamčiti. Drugi dan, čim je zarudila zora, već su se gledaoci porazmjestili po brežuljcima, gdje su ustrajali neki i za cijelo vrijeme igara, ne pazeći na žeđu, glad i umor. Kako je upravo u ono vrijeme bila silna vrućina, neki su od vrućine ostali na licu mjesta mrtvi, tako na pr. slavni mudrac Thales. A Diogen se zagrozio svome robu, da će ga poslati u Olimpiju, da se tamo cijeli dan prži na suncu. Drugi dan su nastupili naraštajci i naraštajke u trčanju, hrvanju.

šakanju, jahanju i vožnji na kolima. Treći dan su se junaci natjecali u brzom trčanju na jedan stadij, te u ustrajnom trčanju na 20 stadija, zatim u šakanju i borbi te sa pankratijem, t. j. borbom i šakanjem ujedno. Četvrti je dan bio glavni dan svečanosti, koji je otpočeo jahanjem u hipodromu, a svršio se pentatlom ili petobojem. To je bila najvažnija točka cijele svečanosti, kod koje bi znalo sudjelovati tek najviše oko 20 najboljih junaka, koje je cijeli sakupljeni narod kod nastupa burno pozdravljao. Uz atlete su došli i suci helanojdici u svečanom ruhu, a posebni je glasnik objavio narodu imena najboljih atleta, koji su vukli svoje brojeve iz srebrne žare. Atleti su bili razdijeljeni po trojica u trijade, i otpočeli su trčanjem; zatim je došlo na red bacanje diska, skok u daljinu te bacanje koplja. Slabiji su morali odstupiti, a bolji su nastavili s drugim granama vježbanja. Konačno su najbolji junaci, koji su preostali, krenuli pred Zeusov hram, gdje se obavljalo hrvanje, kamo je i sav narod krenuo za njima. Žrijebom su bili podijeljeni svi u dvoje, i tada je hrvanje započelo. Koji je svog protivnika do tri puta povalio, mogao je nastaviti hrvanje s drugima, dok nije ostao jedan par, i konačno jedan pobjednik. Ime su pobjednika glasnici objavili na sve strane Olimpije i cijele Grčke. Nakon pobjede u pentatlu svršila se natjecanja još natjecanjem sa trkom u oružju.

Peti dan su proglašena imena pobjednikâ Olimpionika i rodnog im mjesta. Pobjednici su dobivali na glavu vijenac od uljike, a u ruku palmovu grančicu. Vijencima ovjenčani nazivali su se i stefanites. Čestitanju pojedincima i njegovim rođacima nije bilo kraja ni konca. Pobjednika bi vozili na sjajnim kolima sa četiri bijelca, a pokrajina bi Elida priredila sjajnu gozbu u Pritaneju. Bogataši, roditelji, gradovi i plemena davali bi sredstva za to gošćenje. Bogataš Alkibijades je na pr. pogostio sâm cijeli tamo sakupljeni narod, kad je jednom na olimpijskim igrama pobijedio. Pjesnici su u slavu pobjeda spjevali posebne pjesme, a olimpiakoi imali su pravo da tamo poklone koji kip. Koji je do tri puta pobijedio, imao je pravo da postavi u Olimpiji i svoj kip. Uz gimnastička natjecanja izvodile su se i razne predstave, proglašivali plemenski ugovori, a zastupnici znanosti i poezije te patrioti i umjetnici prikazivali su tu svoja djela kao na izložbi, te svoje misli u predavanjima. U Ateni su olimpijske pobjednike doživotno hranili u pritaneju, a u Sparti su se smjeli boriti tik uz same kraljeve.

Poslije petog dana razišao se narod, a pobjednici ostavljali bi Olimpiju odjeveni u grimiz. Rodni gradovi slali su im ususret ogromne i sjajne deputacije, te bi i bedeme porušili, da ih uvedu u grad. Cijeli je život uživao takav pobjednik velike časti. Njegov su kip postavili na glavni trg. u kazalištu i posvuda je doživotno imao časno mjesto, a uživao je i doživotne plaće te visoke službe i časti. Ujedno je bio doživotno oslobođen od plaćanja ikakova poreza. Za vrijeme borbe Grčke s Rimom počele su olimpijske igre propadati, a za rimske su vlade konačno i pre-

stale. Kako su se na tim igrama rotili Grci za svoju staru slobodu, ukinuli su ih rimski carevi početkom 3. vijeka poslije Krista. God. 359. po Kristu dopustio je opet car Valerijan obdržavanje tih igara, no car Teodozij ih opet god. 397. zabrani. Posljednji olimpiakos bio je Armenac Ardavazd. Car Teodozij dade i Zeusov kip prenijeti u Carigrad, gdje je kasnije po= stao žrtvom požara. Rimljani i Bizantinci opljačkaše sasvim Olimpiju, a god. 426. naloži bizantinski car Teodozije II., da se cijela Olimpija uništi, da potpuno nestane uspomena na nekadanju grčku slobodu. God. 580. po Kr. uništio je sve, što je još preostalo, veliki potres, a potoci Alfeos i Kladeos poplavili su i naplavili cijelo ono područje, za koje se više nije nitko brinuo. Cijeli onaj kraj promijenio se u pustoš. Tek god. 1727. počeo je francuski opat Bernard de Montfaucon, a 40 godina kasnije glasoviti Nijemac Winkelmann da iskapa mjesto nekadanje drevne Olim= pije. Grci su nastavili djelo iskapanja nakon svog oslobođenja god. 1870., a sve to je natkrilio njemački učenjak Curtius, koji je otkrio već glavne konture nekadanje starodrevne Olimpije. Propašću grčkog naroda nestalo je uopće sistematskog tjelesnog odgoja, koji se donekle podržavao u srednjem vijeku u viteškom staležu.

Međutim se tjelesni odgoj počeo ponovno razvijati početkom prošlog vijeka zaslugom renesanse i humanizma, i to poglavito u Njemačkoj, Švedskoj, Engleskoj, Francuskoj i Sjevernoj Americi. Pojedini sportski i gimnastički savezi, koji su nastali, počeli su se organizirati i spajati veze s inozemnim savezima. Počele su međunarodne utakmice, koje su ubrzo učinile, da se tjelesni odgoj stao po cijelom kulturnom svijetu silno raz= vijati. God. 1889. prigodom svjetske izložbe u Parizu održan je između ostalog prvi međunarodni kongres za tjelesni odgoj. Glavni pokretač toga kongresa bio je barun Pierre de Coubertin, osobiti propagator tjelesnog odgoja, koji je tom zgodom stupio u vezu sa mnogim međunarodnim sportskim savezima. Iza toga je bio poslan od francuske vlade na dvije godine u Sjevernu Ameriku, da prouči tamošnji sustav tjelesnog odgoja. Među ostalim stao je proučavati i klasični tjelesni odgoj, pa je stavio sebi za zadaću, da uspostavi stare olimpijske igre. Nakon velikih pri= sebi za zadaću, da uspostavi stare olimpijske igre. Nakon velikih pri= prava bude konačno mjeseca lipnja god. 1894. sazvan u Sorbonnu u Parizu međunarodni kongres za tjelesni odgoj, na kojem se mnogo raspravljalo o raznim sustavima tjelesnog odgoja; konačno bude zaključeno, da se uspostave stare klasične olimpijske igre. Kraljevi Grčke i Belgije, pa i prijestolonasljednici Grčke, Švedske i Engleske i veliki knez ruski Vladi= mir preuzeli su počasno članstvo tog kongresa i tako osigurali aktivno sudjelovanje ovih najglavnijih država Europe zajedno uz Francusku na polju tjelesnog odgoja. Delegati tih zemalja te Amerike, Australije i Španije sastadoše se 16. lipnja 1894. u Sorboni, gdje je pred 2.000 slušalaca održan kongres i proklamirano uspostavljenje olimpijskih igara. Zaklju= čeno je, da se prve olimpijske obnovljene igre održe u Ateni god. 1896., te je ujedno stvoren prvi međunarodni olimpijski odbor, u koji je ušlo 14

delegata raznih država. Za predsjednika bi izabran barun Pierre de Cou= bertin, koji je ovu čast imao 30 godina, a tada je imenovan počasnim predsjednikom. U Ateni je stvoren posebni grčki olimpijski odbor na čelu sa prijestolonasljednikom Konstantinom, a veliki grčki mecena Georgije Averof iz Aleksandrije obnovio je na svoj trošak panatenejski stadij, koji je tadanji grčki mecena Herodes Atticus podigao na svoj trošak. Zahvalni narod podiže Averofu pred stadijem mramorno poprsje, koje je bilo dan prije obdržavanja prvih obnovljenih olimpijskih igara dne 24. ožujka 1896. otkriveno. Prve olimpijske igre održane su kroz 10 dana, a bile su na programu ove grane sporta i gimnastike: laka i teška atletika, gimnastika, plivanje, strijeljanje, mačevanje i floretovanje, bici= kliranje, Lawn=Tennis. Tom zgodom je prvi puta izvedena i t. zv. Mara= tonska utrka od mjesta Maratona do stadija u Ateni na 42 km, a po= bjednik je bio grčki seljak Louis.

Druge olimpijske igre držale su se god. 1900. u Parizu; treće god. 1904. u St. Louisu u Sjevernoj Americi; četvrte god. 1908. u Londonu; pete god. 1912. u Stockholmu; šeste su se imale držati god. 1916. u Berlinu, ali je to radi rata obustavljeno; sedme su držane god. 1920. kao prve nakon rata u Anversu bez sudjelovanja Njemačke; osme u god. 1924. u Parizu, kojom je zgodom proslavljena 30=godišnjica međunarodnog olim= pijskog odbora te obnovljenih olimpijskih igara. Osim toga su god. 1906. držane olimpijske igre ponovno u Ateni na uspomenu 10=godišnjice ob= novljenih Olimpijada. Od god. 1924. razdijeljene su olimpijske igre na zimske i ljetne. Prve zimske olimpijske igre održane su god. 1924. u Chamonixu u Francuskoj. Naredne god. 1928. obdržavat će se devete olimpijske igre u Antwerpenu u Nizozemskoj, a zimske u St. Mauritzu u Švicarskoj. Program se olimpijskih igara tijekom vremena znatno pro= mijenio i povećao. Za zimske je igre 1928. izdan već ovaj program: utrka u brzom klizanju na 500, 1500, 5000 i 10.000 m i natjecanje u umjetnom klizanju za gospodu, za gospođe i za parove; utrkivanje na snijegu s ko= njima ili skićering; ski utrke na 15—18 i 50 km; ski utakmice u skokovima; kombinirane ski utakmice u ustrajnoj vožnji te skokovima; skeleton. Za momčad određen je hokej na ledu te bobsleigh. Svečanost će trajati od 11. do 19. veljače 1928.

Program za ljetne olimpijske igre u Amsterdamu 1928. jest ovaj: Laka i teška atletika, gimnastika, plivanje, veslanje, water=polo, jahting, sko= kovi i ronjenje u vodi, jahanje, nogomet, Lawn=Tennis, mačevanje i flore= tovanje, borba slobodna i rimska, boks, moderni pentatlon, koji se sastoji od strijeljanja, plivanja, mačevanja sa eppée, cross=country na konju i cross=coutru sa trčanjem, hokej na livadi, bicikliranje i dizanje utega. Osim toga će biti i umjetničko natjecanje u graditeljstvu, književnosti, glazbi, slikarstvu i kiparstvu. A onda će biti prikazana igra Korbbal te Lacrosse. Igre će se svečanim načinom otvoriti u novom stadiju u

Amsterdamu dne 26. srpnja, a završiti razdijeljenjem olimpijskih medalja dne 12. kolovoza 1928.

U svim se državama stvaraju narodni te izvršni olimpijski odbori, koji na sve moguće načine, koliko im novčana sredstva dopuštaju, čine pri-prave, te nastoje, da njihove države u što većem broju sudjeluju na narednoj olimpijadi. I kod nas je stvoren takav narodni olimpijski odbor god. 1919., a sastojao se od članova u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani. Na čelu mu je bio do ove godine predsjednik prof. dr. Franjo Bučar, a sada je za predsjednika izabran divizijski general Dušan Štefanović u Beo-gradu. U međunarodnom olimpijskom odboru zastupaju našu državu dva člana: pukovnik Svetomir Đukić u Beogradu, koji je već otprije bio za-stupnikom Srbije u M. O. O., te prof. dr. Franjo Bučar u Zagrebu. Naši su športaši prvi put sudjelovali na olimpijskim igrama u Anversu god. 1920., i to samo s nogometom. Drugi put su naši sudjelovali na zimskim olimpijskim igrama u Chamonixu i to u natjecanju sa skijima, a za ljetnih igara u Parizu kod nogometa, plivanja, jahanja, hrvanja, lakoj atletici, biciklistike i u gimnastici. U svrhu polaska na olimpijske igre bila je pri-ređena posebna olimpijska lutrija i olimpijski dan s javnim sabiranjem po cijeloj zemlji. Olimpijski je dan ove godine ponovljen, da se namakne što više sredstava za polozak naših atleta i delegacija. Priprave su već sve podu-zete, a čeka se samo još na državnu potporu, bez koje će se teško moći financirati sudjelovanje na narednoj zimskoj i ljetnoj olimpijadi. Općeniti je međunarodni odziv dosad već velik, te su već skoro sve države, kojih imade u međunarodnom odboru u svemu 44, olimpijskom M. O. najavile svoje načelno i faktično sudjelovanje u Amsterdamu i St. Mauritzu god. 1928. I ako je velika borba u tolikom međunarodnom velikom svijetu, ipak se nadamo, da će naša država i ovaj put nastupiti dostojno te opet izvojevati bar koju od mnogobrojnih i lijepih olimpijskih nagrada.

SADRŽAJ.

ISPRAVCI

Str. 17. redak 2. dolje mj. slušatelje treba slučajeve.
» 19. » 5. » » skranje treba skrajnje.
» 22. » 18. gore » buano treba buona.
» 26. » 2. » » svestrana treba svestrano.
» 85. » 13. » » Berbićeva treba Barbićeva.
» 151. » 17. » » vila treba bila.
» 160. Ime autora mj. N. Polić treba N. Pavić.
» 167. redak 15. dolje mj. zastarjelost treba zastarjelo.
» 210. Potpis slike mj. »Zagreb u tridesetim godinama 19. stoljeća« treba »Zagreb na osvitku 20. stoljeća«.
» 244. redak 21. mj. žteljastva treba žiteljstva.
» 244. » 22. » 1910. treba 1921.
» 245. » 9. » većino mnazarenaca treba većinom nazarenaca.
» 247. » 7. dolje mj. ogormnom treba ogromnom.
» 251. » 6. » » Slovenici treba Slovenci.
» 258. » 3. » » Slovaca treba Slovaci.
» 281. redak 3. gore mj. navijak treba naviljak.
» 282. » 6. dolje » svidjala treba sviđala.
» 320. » 2. gore » porlaziti treba prolaziti.
» 332. » 9. dolje » nevidljiidivom treba nevidljivom.
» 341. » 8. gore » završna treba završena.
» 341. » 16. » » Domnjanić treba Domjanić.
» 341. » 6. dolje » ekspresionizam treba ekspresionizmu.
» 346. poslije 17. retka ima doći »III«.
» 369. redak 12. dolje poslije »Je li« treba !
» 375. mjesto str. 37 treba str. 375.
» 381. redak 9. dolje mjesto generla treba generala.
» 421. redak 14. mj. istnu, treba istinu.
» 424. » 3. » prjatelj treba prijatelj.
» 427. » 6. » koirsti treba koristi.
» 430. » 10. dolje mj. Admiarl treba Admiral.
» 432. » 4. » » 1443. treba 1493.